

ПАМ'ЯТКОЗНАВЧІ СТУДІЇ:

ПРОБЛЕМИ, ПРАКТИКИ, ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Випуск 3

ВИКОНАВЧИЙ ОРГАН КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
(Київська міська державна адміністрація)
ДЕПАРТАМЕНТ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

КИЇВСЬКИЙ НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР
ПО ОХОРОНІ, РЕСТАВРАЦІЇ ТА ВИКОРИСТАННЮ ПАМ'ЯТОК
ІСТОРІЇ, КУЛЬТУРИ І ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ

**ПАМ'ЯТКОЗНАВЧІ СТУДІЇ:
ПРОБЛЕМИ, ПРАКТИКИ, ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ**

Збірник наукових праць

Вип. 3

Ніжин – 2025

УДК 904(477):06.51(477)

П-15

Рекомендовано до друку

Науково-методичною радою

Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій
(протокол № 3 від 17 листопада 2025 р.)

Рецензенти:

Маньковська Р.В., доктор історичних наук, професор

Пістоленко І.О., доктор історичних наук, старший науковий співробітник

Редакційна рада:

Соловйова М.М., Коляда О.І., Горькова А.О., Мокроусова О.Г.

Редакційна колегія:

Коляда О.І., к.і.н. Горькова А.О., к.і.н. Мокроусова О.Г., к.і.н. Якобчук Н.О.,
к.і.н. Андрес Г.О., д.і.н. Федорова Л.Д., Гоменюк В.М.

Адреса редакції:

вул. Спаська, 12, 04070, м. Київ, Україна

kult_spadshina@ukr.net

Адреса розміщення електронної версії видання в мережі Інтернет:

www.KNMC.org.ua

Пам'яткознавчі

П-15 студії: проблеми, практики, перспективи розвитку : зб. наук. пр. /
Ред. кол.: Коляда О.І., Горькова А.О., Мокроусова О.Г. та ін. ;
Київ. наук.-метод. центр по охор., реставр. та використ. пам'яток
історії, культури і заповід. територій. Ніжин : П.П. Лисенко М. М.
2025. Вип. 3. 356 с.
ISBN 978-617-640-716-4

Збірник містить актуальні наукові дослідження з питань пам'яткознавства, музеєзнавства й охорони культурної спадщини.

Видання розраховане на музейних працівників, учених, аспірантів і студентів, що навчаються за спеціальністю «музеєзнавство» та «пам'яткознавство», а також усіх, хто цікавиться історією, музейною справою і пам'яткознавством.

УДК 904(477):06.51(477)

ISBN 978-617-640-716-4

© КНМЦ, 2025

© Автори (тексти), 2025

З М І С Т

ВСТУПНЕ СЛОВО ОРГКОМІТЕТУ

Третя Міжнародна науково-практична конференція «Пам'яткознавчі студії: проблеми, практики, перспективи розвитку».....	7

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Титова О. Коротка історія формування пам'яткознавчих дефініцій	11
Федорова Л. Основні принципи класифікації та державного обліку поховань, критерії поцінування та відбору	20
Бурдоносова М., Катаргіна Т. Міжнародні конвенції із захисту культурних традицій національних меншин (пам'яткознавчий аспект).....	51
Тегза К. Судово-експертний вимір проблем правового регулювання охорони культурної спадщини в Україні.....	57
Міщенко М. Відповідальність у системі охорони культурної спадщини: правове регулювання та наявна проблематика	60

РОЛЬ НОВІТНІХ ТЕХНОЛОГІЙ У СФЕРІ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Чернега О. Цифрова спадщина як інструмент репутаційного менеджменту туристичної дестинації	69
Ленець М., Зубко О. 3D-реконструкція половецької статуї з Диканьки: застосування фотограмметрії.....	77
Михіденко М., Михіденко К. Карта, що пам'ятає: ГІС-технології як інструмент збереження культурної пам'яті	81
Ткаченко Д. Цифровізація у музейній справі	87

ВИВЧЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

Михайлова О. Інструменталізація культурної спадщини в політиці РФ (на прикладі експлуатації пам'ятки «Херсонес Таврійський»).....	97
Горькова А. Парадигма формування історичного простору ДІАЗ «Стародавній Київ» крізь призму містобудівної спадщини.....	104
Мокроусова О. Доля українських архітекторів у роки Другої світової війни: окупація, евакуація, фронт, еміграція.....	114

Мячкова Т. Твори Ади Рибачук та Володимира Мельниченка в Київському палаці дітей та юнацтва.....	138
Крайня О. За лаштунками реставрації Великої лаврської дзвіниці 1950-х років.....	149
Писаревська Н., Тютюнник Ю. Артефакти будівельних матеріалів як елементи літопису творення КПП	159
Попельницька О. Православна церква святих апостолів Петра і Павла (Домініканський собор святого Миколая) XVII–XX століття у Києві.....	167
Смирнов І., Запотоцький С., Любіцева О., Гринюк Д. Логістичний чинник туристичної трансформації Києво-Подолу з метою перетворення його на другу туристичну локацію м. Києва	175
Івакін В., Зоценко І. Археологічні пам'ятки м. Києва: проблеми охорони та збереження.....	183
Івакін В., Зоценко І. Давні кладовища Києва: проблеми охорони та збереження.....	186
Кальницький М. Поштова станція на Берестейському шосе: нові дані до історії та атрибуції	190
Кучеренко М. Анатоль Петрицький: «Народився я в Києві на Дмитрівській вулиці, будинок 23»	198
Шиян Л. Палац князів Вишневецьких у Вишнівці: сьогодення та перспективи розвитку.....	203
Писаренко Ю. Могила Миколи Шарлеманя на Звіринецькому кладовищі м. Києва: питання реставрації та догляду	208
Кепін Д. Індустріальна спадщина у творчості письменника С. Коваліва (1848–1920)	217
Іванченко Л. За жіночу волю і долю: київські адреси педагогині і просвітниці Марії Порскалової (1836–1910)	222
Якобчук Н. «За мною Київ тягнеться у снах»: київські адреси Василя Стуса.....	234
Дарчик М. Спадщина українського бароко як частина бренду Києва.....	242
Карпенко О. Реконструкційне відтворення втрачених світських мешкальних інтер'єрів Києва XVII–XVIII сторіч. Проблеми та можливості.....	248
Діденко К. Вразлива спадщина пострадянських мономіст: виклики сьогодення. Кейс Вісагінас (Литва).....	268
Носов Ю. Засади проектування служб швидкого реагування в системі історичного міста	278

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ПІД ЧАС ВІЙНИ

Маньковська Р. Нерухомі пам'ятки України в умовах російсько-української війни: виклики та стратегії.....	285
Нукало Н. Виклики для музейних просторів України в умовах воєнного часу....	295
Шевченко Р., Шевченко З. Особливості збереження краєзнавчо-рекреаційної та туристської спадщини урочища Чорна Гора міста Києва під час воєнного стану.....	303
Денисенко Г. Культурна спадщина України в умовах російсько-української війни	310
Срібна М. Збереження культурної спадщини під час російсько-української війни (на прикладі Національного музею історії України)	323

ДОКУМЕНТАЛЬНА ТА МУЗЕЙНА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА

Брега В. Збереження сакральної спадщини Волині в експозиціях Вишневецького палацу.....	333
Пістоленко І. «Аерокосмічні» пам'ятники і меморіальні дошки Полтави – важлива складова стаціонарної експозиції Полтавського музею авіації і космонавтики».....	342
Сябро І. Формування архіву-музею імені Дмитра Антоновича.....	347

ВСТУПНЕ СЛОВО ОРГКОМІТЕТУ

ТРЕТЯ МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПАМ'ЯТКОЗНАВЧІ СТУДІЇ: ПРОБЛЕМИ, ПРАКТИКИ, ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ»

Збереження культурної спадщини – це не лише питання науки, але й важлива суспільна справа, що формує нашу ідентичність, об'єднує покоління та зміцнює національну пам'ять.

9–10 жовтня 2025 р. відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Пам'яткознавчі студії: проблеми, практики, перспективи розвитку», яка вже втретє об'єднала дослідників, фахівців із різних регіонів, установ і напрямів діяльності у сфері охорони культурної спадщини для обговорення важливих питань, котрі сьогодні постають перед пам'яткознавчою спільнотою: від теоретичних підходів до збереження пам'яток, до практичних викликів, що супроводжують цю роботу в сучасних непростих умовах.

Конференція, організована Київським науково-методичним центром по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій (далі – КНМЦ) та Департаментом охорони культурної спадщини виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації), пройшла в актовій залі Подільської районної в м. Києві державної адміністрації (вул. Конtrakтова площа, 2). Надійне технічне забезпечення події здійснив муніципальний телевізійний канал «Київ», за що організатори висловлюють глибоку вдячність і щиру повагу за професіоналізм і підтримку.

Подія викликала значний резонанс серед фахівців різних галузей наук, що засвідчило зростання інтересу наукової спільноти до проблем збереження культурної спадщини, вдосконалення міждисциплінарних методів дослідження, реалізації можливостей міжнародної співпраці, а також потребу в подальшій консолідації зусиль фахівців на всеукраїнському та міжнародному рівні.

З вітальними словами до учасників звернулися гості конференції, представники міської влади, національних заповідників м. Києва, вищих навчальних закладів. Глибоке розуміння пам'яткоохоронних проблем висловила у привітальному виступі Ганна Старостенко, заступниця голови Київської міської державної адміністрації. Вона звернула особливу увагу на стан, перспективи збереження та реставрації Гостинного двору на Конtrakтовій площі та будинку всесвітньовідомого авіаконструктора Ігоря Сікорського на вул. Ярославів Вал, 15-Б.

Конструктивне вирішення деяких складних питань запропонував голова Постійної комісії Київської міської ради з питань збереження та захисту культурної спадщини Ярослав Федоренко. Голова Подільської районної в м. Києві державної адміністрації Володимир Наконечний, історик за фахом, висловив теплі побажання успіху у проведенні заходу. Керівники провідних національних музейних установ – Вадим Кириленко, перший заступник генерального директора Національного заповідника «Софія Київська» та Світлана Котляревська, виконуюча обов'язки генерального директора Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» – у своїх виступах представили напрацьований досвід роботи з пам'ятками світового значення, приділивши особливу увагу питанням збереження автентичності, удосконаленню методів реставрації та впровадженню сучасних підходів до дослі-

дження та популяризації об'єктів культурної спадщини. На важливій ролі подібних заходів для професійної освіти наголосила професор Київського національного університету будівництва та архітектури (КНУБА) Людмила Бачинська, яка брала участь у роботі конференції разом зі своїми студентами. Офіційну частину відкриття форуму підсумував виступ генерального директора КНМЦ Олега Коляди, який зазначив важливість міжвідомчої співпраці та наукового діалогу у сфері культурної спадщини.

Організація та проведення масштабних наукових форумів у сучасних умовах – завдання, що потребує великої відданості справі, злагодженої роботи команди та щирої віри в значення науки і культури. Конференція відбулася у змішаному форматі – онлайн та офлайн, об'єднавши понад п'ятдесят науковців, практиків і дослідників із різних куточків світу. Цьогоріч захід уперше набув міжнародного звучання, ставши майданчиком для конструктивного діалогу між фахівцями з Польщі, Литви, Латвії, Австрії та Великої Британії. Зарубіжні учасники поділилися унікальним досвідом у сфері вивчення, обліку та охорони пам'яток, відкривши нові горизонти співпраці й окресливши перспективи подальшого розвитку пам'яткознавчих студій в європейському контексті.

Пленарну частину засідання відкрив Голова наглядової ради Фонду «Збереження культурної спадщини Ади Рибачук та Володимира Мельніченка» Олександр Галинський, який розповів про унікальний досвід збереження культурної спадщини відомих художників-монументалістів Ади Рибачук та Володимира Мельніченка. «Цікаво-негативною» (за висновками самого спікера) була доповідь харківської архітекторки, дослідниці українського модернізму Євгенії Губкіної (сьогодні живе і працює у Лондоні, Велика Британія) щодо лондонської «битви за бруталізм». В умовах значної зацікавленості архітектурою модернізму дана доповідь стала особливо актуальною. Доктор історичних наук Лариса Федорова порушила важливе питання – принципи класифікації та державного обліку поховань. Розповіла про підготовлені нею методичні рекомендації та про міжнародний досвід у цьому питанні.

Робота конференції проходила за такими тематичними напрямками: проблеми правового регулювання у сфері охорони культурної спадщини; вивчення та збереження культурної спадщини: питання теорії і практики; роль новітніх технологій у сфері культурної спадщини; культурна спадщина під час війни; документальна та музейна культурна спадщина.

Деякі теми були присвячені питанням реставрації та відбудови об'єктів культурної спадщини – як тим, що зруйновані під час війни, так і тим, що руйнувалися у мирні часи під впливом політики та ідеології (Кирило Третяк, кандидат історичних наук, викладач Київського університету). Цікаво було здійснити своєрідну подорож у просторі і часі, заслухавши доповідь професора архітектури Світлани Біленкової (м. Кремс, Австрія) «Відбудова Собору Святого Штефана та Державна Опера у контексті повоєнного відновлення культурної самоідентичності Австрії». Значну увагу доповідачі (зокрема викладачка Київського національного університету імені Тараса Шевченка Олена Ляпіна) приділили актуальним питанням, у першу чергу, юридичним, які сьогодні з'являються на тлі розвитку новітніх технологій у сфері культурної спадщини. Особливо гострим і резонансним став виступ Ольги Михайлової з доповіддю «Інструменталізація культурної спадщини у полі-

тиці Російської Федерації (на прикладі об'єкта Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО «Херсонес Таврійський»)).

Активну участь у цій масштабній науковій події взяли і співробітники КНМЦ, які представили 11 доповідей.

Другий день конференції (10 жовтня) був побудований на п'яти панельних дискусіях, присвячених актуальним проблемам пам'яткознавства, цифровізації, охорони та відновлення пам'яток:

- управління культурною спадщиною та історична пам'ять;
- успішні проекти, пов'язані з культурною спадщиною;
- сучасний стан культурної спадщини та її перспективи у Києві;
- вплив сучасних технологій та креативних індустрій на управління культурною спадщиною;
- культурно-туристичні простори, туризм та їхній вплив на розвиток території і громади.

Спікерами були запрошені відомі в Україні фахівці: музейники, дослідники архітектури, краєзнавці, гіди, архітектори, представники благодійних фондів та ініціатив, міських адміністративних структур і депутатського корпусу. Виступи учасників та дискусії вдало доповнили доповіді, виголошені в науковій частині конференції у попередній день (9 жовтня).

Оргкомітет конференції

**ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
У СФЕРІ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ**

КОРОТКА ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ПАМ'ЯТКОЗНАВЧИХ ДЕФІНІЦІЙ

***Анотація.** Метою статті є коротка характеристика історії виникнення та затвердження основних термінів і понять пам'яткознавства, зокрема таких: пам'ятка, культурна спадщина, види нерухомих пам'яток. Зазначено, що термін «пам'ятка» охоплює набагато ширше коло предметів і об'єктів культурної спадщини ніж «пам'ятник». Чітке визначення видових ознак і характерних особливостей пам'яток археології, історії, архітектури, містобудування, монументального мистецтва, науки і техніки, садово-паркового мистецтва, ландшафту важливо для процесу їхнього виявлення, обліку, охорони, збереження та використання.*

***Ключові слова:** пам'яткознавчі дефініції, пам'ятка, нерухома пам'ятка, культурна спадщина, пам'ятка археології, історії, архітектури, містобудування, монументального мистецтва, науки і техніки, садово-паркового мистецтва, ландшафту.*

Культурній спадщині, збереженню історичної пам'яті, національних традицій в Україні надається стратегічне значення як чинному елементу самоідентифікації народу. Охорона культурної спадщини є одним із пріоритетних завдань органів державної влади та місцевого самоврядування, а також міжнародно-правовим зобов'язанням України. Держава не тільки забезпечує збереження всіх історичних та інших пам'яток, які становлять культурну цінність, але й уживає заходів для повернення культурних цінностей народу, що знаходяться за її межами. В умовах руйнівної російсько-української війни розробляються програми охорони, збереження, відбудови та розвитку культурної спадщини, залучення до цих процесів міжнародних організацій. Важливе значення при цьому надається виявленню, фіксації, обліку пам'яток культурної спадщини. Така практична пам'яткоохоронна діяльність ґрунтується на теоретичних розробках у пам'яткознавчій сфері, зокрема це стосується чіткого окреслення дефініцій, визначення ознак і критеріїв пам'яток. Метою статті є коротка характеристика історії виникнення й затвердження основних термінів і понять пам'яткознавства, зокрема таких: пам'ятка, культурна спадщина, види нерухомих пам'яток.

Постановка проблеми полягає у необхідності відрегулювати й удосконалити використання у практичній діяльності та наукових дослідженнях усталений понятійний апарат, який відповідатиме вітчизняному і зарубіжному досвіду пам'яткоохоронної справи та відповідним науковим дослідженням.

У науковій та довідковій літературі використовується кілька визначень пам'ятки, а саме: визначна споруда, археологічний об'єкт або витвір мистецтва, що є

складовою культурної спадщини (культурного надбання) країни, людства загалом і охороняється законом; предмет чи сукупність предметів матеріальної та духовної культури минулого, що має наукове, історичне, художнє та інше культурне значення [1, с. 7–64]. У Законі України «Про охорону культурної спадщини» подано наступне визначення пам'ятки: «Об'єкт культурної спадщини, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (далі – Реєстр), або об'єкт культурної спадщини, який взято на державний облік відповідно до законодавства, що діяло до набрання чинності цим Законом, до вирішення питання про включення (невключення) об'єкта культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» [тут і далі визначення цитуються за: 2].

Слово «пам'ятка» походить від давньоруського «пам'ять». В писемних джерелах доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу це слово застосовувалося у значенні згадки про особу чи подію. З початку XIX ст. на західних теренах, а з кінця XIX – початку XX ст. в усій Україні його почали використовувати в сучасному значенні. До 1970-х років одночасно зустрічаються 2 терміни: «пам'ятка» і «пам'ятник». Розмежуванню цих понять було присвячено низку публікацій В. Акуленка, С. Кота, В. Антоненка-Давидовича, А. Бурячка, Д. Телегіна, Я. Дашкевича, які доводили доцільність визначення більш широкого терміну «пам'ятка історії та культури» [наприклад: 3, с. 5–32]. Юридичний статус цьому терміну було надано у Законі УРСР «Про охорону та використання пам'яток історії та культури» (1978), а згодом у Законі України «Про охорону культурної спадщини» (2000). Однак і потому – в 1986–1988 роках – широка дискусія з питань термінології продовжувала тривати на шпальтах інформаційно-методичного бюлетеню Українського товариства охорони пам'яток історії та культури «Пам'ятки України», газети «Літературна Україна». У ході цієї дискусії фахівці дійшли висновку, що термін «пам'ятка» охоплює набагато ширше коло предметів і об'єктів ніж «пам'ятник» (скульптурний чи архітектурний витвір, який увічніює події або особи, та художній твір, що має науковий чи мистецький інтерес, надгробок) [4]. Таким чином, дійшли більш-менш переконливої згоди, що термін «пам'ятка» визначає предмети матеріальної та духовної культури, які мають наукове, історичне чи художнє значення. До пам'яток можуть відноситися і пам'ятники (монументи) за умови наявності у них відповідності усталеним критеріям. На жаль, і досі спостерігаємо плутанину між цими двома поняттями, особливо це стосується дописів журналістів про культурну спадщину. Хоча очевидним є факт калькування з російської терміну «пам'ятник». Дефініція ж «пам'ятка» має набагато ширше значення.

Наступна дискусія серед фахівців була пов'язана із доцільністю використання у науковій, навчальній, довідковій літературі, а особливо у нормативній базі наступних термінів: пам'ятка історії та культури, пам'ятка культури, пам'ятка культурної спадщини, пам'ятка історико-культурної спадщини. Власне, і сучасні дослідники-пам'яткознавці (Л. Федорова, Л. Гріффен, С. Руденко, Г. Денисенко, О. Титова) не дійшли однастайності у цьому питанні [наприклад: 5, с. 22–30; 6, с. 149–171; 7, с. 7–16]. Проте враховуючи світовий досвід, вітчизняні напрацювання, законодавці використали термін «пам'ятка культурної спадщини», – тобто саме такий термін має офіційний характер, оскільки культурна спадщина – це сукупність успадкованих від попередніх поколінь культурних цінностей, матеріальних і духовних надбань, істо-

рико-культурних об'єктів і територій, що зберегли етнокультурну самобутність, відбивають внесок народів у розвиток світової цивілізації.

Як відомо, виділяють матеріальну та нематеріальну культурну спадщину й відповідні пам'ятки. Серед матеріальних пам'яток розрізняють нерухомі та рухомі. До нерухомих пам'яток належать наступні види: архітектури, містобудування, монументального мистецтва, археології, історії, садово-паркового мистецтва, ландшафтні, науки і техніки (причому часто один об'єкт має ознаки кількох видів, наприклад архітектури та історії). Аналізуючи історію формування сучасних пам'яткознавчих дефініцій, у цьому дописі докладніше зупинимося саме на нерухомих пам'ятках.

Нерухомі пам'ятки/об'єкти культурної спадщини – такі, що «не можуть бути перенесені на інше місце без втрати цінності з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду та збереження своєї автентичності», тобто нерозривно пов'язані з оточуючим середовищем, на відміну від рухомих пам'яток.

У зв'язку з процесами декомунізації та деколонізації/дерусифікації проходить інвентаризація пам'яток і визначення таких, що підлягають вилученню з Реєстру чи невнесенню до нього й вилученню з публічного простору. Це стосується пам'ятників радянським і російським партійним і державним діячам, представникам культури держави-окупанта, зразків радянської та імперської пропаганди, маркерів імперської політики російської імперії (часто це тиражовані копії).

Розглянемо існуючі у пам'яткознавстві думки щодо характеристики різних видів нерухомих пам'яток, спираючись, у першу чергу, на їхнє визначення, зафіксовані у вітчизняному законодавстві, а також дослідження українських науковців.

До пам'яток археології належать «рештки життєдіяльності людини (нерухомі об'єкти: городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів, могильники, культові місця та споруди, їхні залишки чи руїни, мегаліти, печери, наскальні зображення, ділянки історичного культурного шару, поля давніх битв, пов'язані з ними рухомі предмети), що містяться під землею поверхнею та під водою і є невідтворюваним джерелом інформації про зародження і розвиток цивілізації». Значна частина об'єктів археології багатозарова, складна за своїми хронологічними чи етнокультурними характеристиками. Слід зауважити, що археологічні пам'ятки втілюють якості різних видів нерухомих пам'яток – архітектури, містобудування, монументального мистецтва, ландшафтних, історичних, науки і техніки [8, с. 110–160; 9]. Тому деякі дослідники (зокрема Г. Івакін, О. Сєров) пропонували розглянути питання щодо включення нерухомих об'єктів археологічної спадщини до інших видів пам'яток [10, с. 82–106].

Історичні пам'ятки – «будинки, споруди, їхні комплекси (ансамблі), окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих та померлих (загиблих) військовослужбовців (у тому числі іноземців), які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, у тому числі із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів». До цього виду пам'яток відносять цивільні, військові, жит-

лові споруди та визначні/пам'ятні місця, пов'язані із життям та діяльністю визначних державних, громадських діячів, відомих митців, науковців, а також знаковими подіями історії та культури України [11, с. 43–49]. Такі пам'ятки мають меморіальне значення, часто є місцями пам'яті, поєднують ознаки кількох інших видів нерухомих пам'яток, зокрема архітектури, монументального мистецтва, тобто вони не мають окремо визначених видових ознак. Тому останнім часом з'явилася доволі аргументована думка щодо не доцільності виділення їх в окремий вид нерухомих пам'яток [12, с. 49–63]. Існує проблема визначення видових ознак, предмету охорони пам'яток історії при підготовці відповідних облікових документів для внесення їх у Реєстр, коли йдеться, наприклад, про квартиру у багатоквартирному панельному будинку, в якій мешкала визначна особистість.

Історичні поховання та кладовища (некрополі, цвинтарі) складають велику кількість взятих на облік й під охорону пам'яток, тому серед частини дослідників існує думка щодо необхідності виділяти в окремий вид некрополістичні пам'ятки. У пам'яткознавчій літературі з'являються також пропозиції щодо виділення в окремий вид культові та церковні пам'ятки [13, с. 10–16].

Пам'ятки науки і техніки – це «унікальні промислові, виробничі, науково-виробничі, інженерні, інженерно-транспортні, видобувні об'єкти, що визначають рівень розвитку науки і техніки певної епохи, певних наукових напрямів або промислових галузей». До 2004 р. цю групу пам'яток включали до пам'яток історії, не виділяючи їх в окремий вид нерухомих пам'яток. Завдяки дослідженням співробітників Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (В. Константинов, Л. Гріфен), які змогли довести доцільність виокремлення цих пам'яток (як нерухомих, так і рухомих), існування окремого виду пам'яток науки і техніки отримало законодавче затвердження [14].

Пам'яткознавці пропонують виділяти наступні групи, які висвітлюють основні особливості та етапи наукового та економічно-промислового розвитку людства через пам'ятки: гірничого виробництва (копальні, штольні, шахти, кар'єри); фабрично-заводського виробництва (заводи, електростанції, майстерні, промислові, енергетичні складські та інші споруди, корпуси підприємств і установ); гідротехнічного, шляхового та залізничного будівництва: системи каналів, шлюзів, мости, греблі, портове обладнання, набережні, шляхи, залізниці, віадуки, акведуки, депо, станції); історії землеробства, сільськогосподарського виробництва та переробки його продуктів, млини, штучні водні резервуари, системи зрошування, різні господарчі споруди; пам'ятки та пам'ятні місця, пов'язані з життям та діяльністю вчених, інженерів, майстрів, винахідників, а також місця, пов'язані з проведенням дослідів, експериментів, заснуванням заводів, інститутів та інших наукових установ; пов'язані з організацією служби часу і поштової служби, а також геодезичні та географічні пам'ятки: сонячні й баштові годинники, верстові та прикордонні стовпи, тріангуляційні й геодезичні знаки, поштові та телеграфні станції; пов'язані з науковими установами: обсерваторії, метеорологічні станції, інститути, лабораторії та обчислювальні центри, а також інші наукові заклади. Статус пам'ятки надається унікальним і значним об'єктам, які зберегли автентичність, мають історико-культурну та наукову цінність, справили великий вплив на розвиток науки і техніки, є першими чи єдиними зразками певних проєктів, серій.

Пам'ятки архітектури – «окремі будівлі, споруди, що повністю або частково збереглися в автентичному стані і характеризуються ознаками певної культури, епохи, стилів, традицій, будівельних технологій чи є творами відомих авторів». Це – зафіксоване в матеріальній формі свідчення якогось етапу, напряму, аспекту розвитку архітектури, частина архітектурної спадщини. Можуть бути як окремі будівлі (споруди), так і їхні комплекси або ансамблі. Пам'ятки архітектури охороняються державою, зміна предмету їх охорони, а саме: матеріального втілення художньо-естетичних якостей пам'ятки в архітектурній формі та розпланувально-просторовій композиції, матеріально-технічній структурі, а також місця розташування і ролі у навколишньому середовищі, – забороняється і карається Законом [15]. За функціональним призначенням пам'ятки архітектури поділяються на: сакральні (культові споруди); військові (замки, фортеці, інші укріплення); цивільні (житлові і громадські); архітектурні монументи; малі архітектурні форми (брами, альтанки, кіоски, гроти); поховальні (крематорії, мавзолеї, склепи); виробничі, промислові, господарські (заводи, цехи, електростанції, арсенали, склади, комори); інженерні (мости, акведуки); транспортні (вокзали, аеропорти) [16, с. 45–56].

До 2010 р. пам'ятки архітектури розглядалися як один вид нерухомих пам'яток разом із пам'ятками містобудування. Поділу на два окремі види передувала ґрунтовна дискусія між фахівцями – істориками архітектури, містобудівельниками, реставраторами, в результаті якої до Закону України «Про охорону культурної спадщини» було внесено два окремі види нерухомих пам'яток – архітектури та містобудування. Провідну роль у визначенні критеріїв й ознак виокремлення пам'яток містобудування відіграли співробітники Київського науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування (наприклад, Б. Колосок), які поділили на категорії населені місця з цінною історико-культурною спадщиною за ступенем збереженості, цінністю об'єктів та наявністю збережених історичних і природних ландшафтів. Окремі об'єкти архітектурної спадщини не мають видових ознак пам'ятки містобудування. На жаль, цей момент не завжди враховують розробники облікових документів, науково-проектної документації. Це, здебільшого, пов'язано із незнанням сучасної пам'яткознавчої термінології.

Пам'ятки містобудування – «це історично сформовані центри населених місць, вулиці, квартали, площі, комплекси (ансамблі) із збереженою планувальною і просторовою структурою та забудовою, у тому числі поєднаною з ландшафтом, залишки давнього розпланування та забудови, що є носіями певних містобудівних ідей». Це унікальний чи значущий містобудівний комплекс, у межах якого сконцентровано визначні пам'ятки культурної спадщини в історично сформованій структурі населеного місця [17, с. 211–224]. Під охороною держави нині знаходяться квартали вулиць, площі, міські садиби (були характерні, наприклад, для міської забудови Києва ХІХ – початку ХХ ст.). Часто цей вид пам'яток пов'язаний з іншими, насамперед архітектурою. Найбільше таких пам'яток виявлено у м. Києві. Цей вид нерухомих пам'яток визначено для комплексів/ансамблів монастирів, фортець, садіб, інших просторових утворень.

Пам'ятки монументального мистецтва – «твори образотворчого мистецтва: як самостійні (окремі), так і ті, що пов'язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам'ятками або утворюваними ними комплексами (ансамблями)». Це ви-

конані у минулі історичні періоди високохудожні твори скульптури (здебільшого пам'ятники), живопису, декоративного мистецтва, які характеризують світогляд, естетичні погляди, рівень розвитку культури певної історичної епохи та є витвором видатного митця. За ще одним визначенням мистецтвознавців, «пам'ятки монументального мистецтва – це матеріальні свідчення минулого, які мають видатні художні якості, відрізняються оригінальністю задуму та його втілення, здатністю викликати естетичні переживання і завдяки цьому визнані культурними цінностями, що підлягають державній охороні» [18, с. 313]. Відмінність творів монументального мистецтва від інших, зокрема станкового живопису, витворів малих форм полягає у тому, що вони розраховані на колективну аудиторію, мають великий розмір, пов'язані з певним історичним середовищем чи будівлею. Часто такі твори втілюють державну ідеологію, провідні соціально-політичні та філософські ідеї. Це зумовлює їхнє значне громадське значення. Визначення ідейного змісту пам'яток монументального мистецтва має величезну актуальність у сучасній Україні, позаяк саме пам'ятники слугували імперськими та радянськими маркерами, а пам'ятники визначним постатям та подіям історії та культури України є носіями історичної пам'яті та духовності нації.

Пам'ятки садово-паркового мистецтва та ландшафтні, за чинним у радянський час пам'яткоохоронним законодавством, вважалися складовими виду пам'яток архітектури та містобудування. Але вже у Законі України «Про охорону культурної спадщини» їм надано статус окремих видів нерухомих пам'яток культурної спадщини, що пов'язано із поступовим відходом від традиційного, видового сприйняття пам'ятки. Увага приділяється необхідності виділення цілісних культурних і природних територіальних комплексів, які включають як окремі пам'ятки та їхні комплекси/ансамблі, так і характерні типи історичної забудови, об'єкти ландшафтної архітектури; елементи інженерного облаштування території; природно-технічні системи, а також біоценози, адаптовані до традиційного природокористування. Такі утворення, з одного боку, демонструють взаємодію та взаємообумовленість природних і культурних об'єктів, явищ і феноменів, а з іншого – є специфічною категорією об'єктів культурної спадщини.

Пам'ятки садово-паркового мистецтва – «поєднання паркового будівництва з природними або створеними людиною ландшафтами». Поки питання виокремлення цього виду пам'яток культурної спадщини та визначення їхніх критеріїв знаходиться у процесі опрацювання (А. Жирнов, М. Залеська, І. Родичкін, І. Косаревський) [19]. Окремо виділені пам'ятки садово-паркового мистецтва як пам'ятки природи. Їхнім визначенням і збереженням опікуються природоохоронні структури. Такі пам'ятки вирізняються наявністю унікальних і значних видів рослинності, свідомо висаджених на певній території. Насамперед, це міські парки із облаштованими алеями, клумбами, фонтанами, іншими малими архітектурними формами, дитячими майданчиками, а також дендропарки, ботанічні сади. До пам'яток культурної спадщини відносять історичні парки, створені за певним планом із яскравою художньою ідеєю.

Пам'ятки ландшафтні – «природні території, які мають історичну цінність». Вирізняються об'ємно-просторовою організацією території, об'єднанням природних, будівельних та архітектурних компонентів у цілісну композицію, яка несе певний художній образ. Це просторове поняття. На відміну від пам'яток садово-паркового

мистецтва сфера пам'яток ландшафтних значно ширше, що пов'язано з організацією багатьох компонентів просторового середовища життєдіяльності людини [20, с. 116]. Культурні ландшафти за типами історичної діяльності, що визначають соціокультурні особливості, поділяються на: сільські, селітебні, сакральні, рекреаційні, промислові, історичні індустріальні, заповідні, меморіальні (такі, що зберігають пам'ять про важливі історичні події та визначних особистостей, традиційні міфи та історичні оповідання, святкування пам'ятних дат) [21, с. 64–102].

Таким чином, надана характеристика історії формування та подальшого використання деяких пам'яткознавчих дефініцій засвідчує актуальність більш глибокого вивчення цього питання з відповідними обговореннями серед практиків пам'яткоохоронної справи та науковців, які займаються теоретичними розробками. Це потрібно для поліпшення системи охорони пам'яток культурної спадщини, особливо в умовах воєнного стану, проведення декомунізації, деколонізації, акцентування уваги суспільства на пріоритетних для розуміння історії держави визначних історичних місцях, видатних особистостях і пов'язаних з ними матеріальних свідках – пам'ятках.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кот С. Теоретичні проблеми пам'яткознавства // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. К.: Інститут історії України НАН України, 2007. С. 7–64.
2. Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>. (Дата звернення: 06.10.2025).
3. Акуленко В.І. Про термін «пам'ятка» і «пам'ятник»: остаточно і мемуарно // Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 35. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2019.
4. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОPIK. К.: Логос, 1995.
5. Гріффен Л.О. Деякі міркування щодо Закону України «Про охорону культурної спадщини» // Пам'яткознавчі студії: проблеми, практики, перспективи розвитку: збірник наукових праць. Вип. 1. К., 2020.
6. Піскова Е.М., Федорова Л.Д. Сучасна класифікація пам'яток історії // Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Зошит 1. К.: Інститут історії України НАН України, УТОPIK, 2005. С. 149–171.
7. Федорова Л.Д. Типологічна класифікація культурної спадщини: колізії норм національного законодавства та норм міжнародного права // Пам'яткознавчі студії: проблеми, практики, перспективи розвитку: збірник наукових праць. Вип. 2. К., 2021.
8. Титова О.М., Івакін Г.Ю. Об'єкти археологічної спадщини // Основи пам'яткознавства / під заг. ред.: Гріффена Л.О., Титової О.М.; кол. авт.: Гаврилюк О.Н., Гаврилюк С.В., Горбик В.О. [та ін.]: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОPIK. К.: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОPIK, 2012. С. 110–160.
9. Кепін Д.В., Титова О.М. Охорона палеоприродної та археологічної спадщини [Монографія] / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОPIK. К.: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОPIK, 2015.
10. Серов О.В. До питання щодо теоретичного обґрунтування поняття «археологічна спадщина» // Пам'яткознавчі студії: проблеми, практики, перспективи розвитку: збірник наукових праць. Вип. 1. К., 2020.
11. Денисенко Г.Г. Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті: Монографія. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. 319 с.

12. Гріффен Л.О. Класифікація пам'яток історії та культури // *Основи пам'яткознавства / наукові редактори Леонід Гріффен, Олена Титова. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2017. S. 49–63.*
13. Сенченко Н.М. Культурні та церковні пам'ятки: проблеми інтерпретації // *Сьомі Зарембівські читання: Матеріали сьомих Всеукраїнських Зарембівських наукових читань «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції» (м. Київ, 17 квітня 2019 р.): збірник наукових праць / Титова О.М. (гол. ред. кол.), Бесов Л.М. [та ін.]. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2017. С. 10–16.*
14. Гріффен Л.О., Константинов В.О., Титова О.М. Пам'ятки техніки. Монографія. К., 2010.
15. Прибега Л.В. Охорона та реставрація об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини України. Методологічний аспект. К.: Мистецтво, 2009.
16. Пам'ятки архітектури й містобудування України. Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / За ред. А.П. Мардера, В.В. Вечерського. К., 2000.
17. Колосок Б.В. Особливості пам'яток містобудування // *Основи пам'яткознавства / наукові редактори Леонід Гріффен, Олена Титова. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2017. S. 211–224.*
18. Тимофійченко В. Архітектура і монументальне мистецтво: терміни та поняття. К., 2002.
19. Родичкін І.Д., Родичкіна О.І. Старовинні мастки України. Масток як синтез мистецтв. Архітектура садів і парків. Поетика старовинної садиби. К.: Мистецтво, 2009.
20. Ландшафтна архітектура / Термінологічний словник-довідник з будівництва та архітектури / Р.А. Шмиг, В.М. Боярчук, Г.М. Добрянський, В.М. Барабаш; за заг. ред. Р.А. Шмига. Львів, 2010.
21. Тютюнник Ю.Г. Ландшафт як предмет пам'яткознавства // *Основи пам'яткознавства / наукові редактори Леонід Гріффен, Олена Титова. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2017. S. 64–102.*

REFERENCES

1. Kot S. Teoretychni problemy pamiatkoznavstva // *Pamiatkoznavchi studii v Ukraini: teoriia i praktyka. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2007. S. 7–64.*
2. Zakon Ukrainy «Pro okhoronu kulturnoi spadshchyny» // *Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>. (Data zvernennia: 06.10.2025).*
3. Akulenko V.I. Pro termin «pamiatka» i «pamiatnyk»: ostatochno i memuarno // *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva. Vyp. 35. K.: Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, 2019.*
4. Zaremba S.Z. Ukrainske pamiatkoznavstvo: istoriia, teoriia, suchasnist / *Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy ta UTOPIK. K.: Lohos, 1995.*
5. Hriffen L.O. Deiaki mirkuvannia shchodo Zakonu Ukrainy «Pro okhoronu kulturnoi spadshchyny» // *Pamiatkoznavchi studii: problemy, praktyky, perspektyvy rozvytku: zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 1. K., 2020.*
6. Piskova E.M., Fedorova L.D. Suchasna klasyfikatsiia pamiatok istorii // *Pamiatky istorii ta kultury Ukrainy: Kataloh-dovidnyk. Zoshyt 1. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, UTOPIK, 2005. S. 149–171.*
7. Fedorova L.D. Typolohichna klasyfikatsiia kulturnoi spadshchyny: kolizii norm natsionalnoho zakonodavstva ta norm mizhnarodnoho prava // *Pamiatkoznavchi studii: problemy, praktyky, perspektyvy rozvytku: zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 2. K., 2021.*
8. Tytova O.M., Ivakin H.Yu. Obiekty arkhеolohichnoi spadshchyny // *Osnovy pamiatkoznavstva / pid zah. red.: Hriffena L.O., Tytovoi O.M.; kol. avt.: Havryliuk O.N., Havryliuk S.V., Horbyk V.O. [ta in.]: Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy ta UTOPIK. K.: Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy ta UTOPIK, 2012. S. 110–160.*

9. Kepin D.V., Tytova O.M. Okhorona paleopryrodnoi ta arkeolohichnoi spadshchyny [Monohrafiia] / Tsentri pamiatkoznavstva NAN Ukrainy ta UTOPIK. K.: Tsentri pamiatkoznavstva NAN Ukrainy ta UTOPIK, 2015.
10. Sierov O.V. Do pytannia shchodo teoretychnoho obhruntuvannia poniattia «arkeolohichna spadshchyna» // Pamiatkoznavchi studii: problemy, praktyky, perspektyvy rozvytku: zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 1. K., 2020.
11. Denysenko H.H. Kulturna spadshchyna u formuvanni istorychnoi pamiaty: Monohrafiia. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2018. 319 s.
12. Hriffen L.O. Kласифікація пам'яток історії та культури // Основи пам'ятознавства / наукові редакції Леонід Хриffen, Олена Титова. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2017. S. 49–63.
13. Senchenko N.M. Kultovi ta tserkovni pamiatky: problemy interpretatsii // Somy Zarembivskychytnannia: Materialy somykh Vseukrainskykh Zarembivskykh naukovykh chytan «Ukrainske pamiatkoznavstvo: suchasni problemy ta tendentsii» (m. Kyiv, 17 kvitnia 2019 r.): zbirnyk naukovykh prats / Tytova O.M. (hol. red. kol.), Biesov L.M. [ta in.]. K.: Tsentri pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, 2017. S. 10–16.
14. Hriffen L.O., Konstantynov V.O., Tytova O.M. Pamiatky tekhniki. Monohrafiia. K., 2010.
15. Prybieha L.V. Okhorona ta restavratsiia ob'ektiv arkhitekturno-mistobudivnoi spadshchyny Ukrainy. Metodolohichniy aspekt. K.: Mystetstvo, 2009.
16. Pamiatky arkhitektury y mistobuduvannia Ukrainy. Dovidnyk Derzhavnoho reiestru natsionalnoho kulturnoho nadbannia / Za red. A.P. Mardera, V.V. Vecherskoho. K., 2000.
17. Kolosok B.V. Osoblyvosti pamiatok mistobuduvannia // Основи пам'ятознавства / наукові редакції Леонід Хриffen, Олена Титова. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2017. S. 211–224.
18. Tymofiienko V. Arkhitektura i monumentalne mystetstvo: terminy ta poniattia. K., 2002.
19. Rodychkin I.D., Rodychkina O.I. Starovynni maietky Ukrainy. Maietok yak syntezy mystetstv. Arkhitektura sadiv i parkiv. Poetyka starovynnoi sadyby. K.: Mystetstvo, 2009.
20. Landshaftna arkhitektura / Terminolohichniy slovnyk-dovidnyk z budivnytstva ta arkhitektury / R.A. Shmyh, V.M. Boiarchuk, H.M. Dobrianskyi, V.M. Barabash; za zah. red. R.A. Shmyha. Lviv, 2010.
21. Tiutiunyk Yu.H. Landshaft yak predmet pamiatkoznavstva // Основи пам'ятознавства / наукові редакції Леонід Хриffen, Олена Титова. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2017. S. 64–102.

Tytova Olena

PhD, Associate Professor, Senior Researcher,
Honored worker of culture of Ukraine,
Member of UNC of ICOMOS,
Kyiv, Ukraine
m-center@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5492-3906>

A BRIEF HISTORY OF THE FORMATION OF MONUMENTOLOGY DEFINITION

***Annotation.** The purpose of the article is to briefly describe the history of the emergence and approval of the main terms and concepts of monument studies, in particular the following: monument, cultural heritage, types of immovable monuments. It is noted that the term «monu-*

ment» covers a wide range of objects and sites of cultural heritage. A clear definition of the specific features and characteristic features of monuments of archaeology, history, architecture, urban planning, monumental art, science and technology, landscape art and landscape is important for the process of their identification, registration, protection, preservation and use. The problem statement consists in the need to regulate and improve the use in practical activities and scientific research of an established conceptual apparatus that will correspond to domestic and foreign experience in monument protection and relevant scientific works. Clarification of monument-related concepts is relevant in modern conditions for determining monuments and places of interest that are important for the reconstruction of the real history of the state, prominent figures of culture, science, and public and political life. This is important for inventorying monuments and determining those that are subject to removal from the Register in the process of decommunization and decolonization. The possibility of separating necropolis monuments from the composition of historical monuments is suggested. The need for further study of the specific features of monuments of urban planning, garden and park art and landscape is indicated. After all, cultural heritage, the preservation of the historical memory of national traditions, is given strategic importance as an active element of the people's self-identification.

Keywords: Monumentology definitions, monument, immovable monument, cultural heritage, monument of archaeology, history, architecture, urban planning, monumental art, science and technology, garden and park art, landscape.

Подано до друку 10.10.2025 р.

УДК 351853(005.92):726.8

Федорова Лариса

доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник,
Український державний інститут культурної спадщини,
Київ, Україна
ldanilovn@gmail.com
ORCID 0000-0002-0483-6871

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ КЛАСИФІКАЦІЇ ТА ДЕРЖАВНОГО ОБЛІКУ ПОХОВАНЬ, КРИТЕРІЇ ПОЦІНУВАННЯ ТА ВІДБОРУ

Анотація. У статті коротко висвітлено історіографію некрополістики в Україні, проаналізовано понятійно-категоріальний апарат, що використовується в пам'яткознавстві та пам'яткоохоронній діяльності, розглянуто класифікацію поховальних об'єктів, визначено критерії поцінування і відбору зазначених пам'яток, методологічні засади опису й обліку поховань. Приділено увагу колізіям деяких вітчизняних і міжнародних правових норм у галузі охорони поховальних об'єктів, які віднесені до нерухомих пам'яток культурної спадщини України. Враховуючи умовно нерухомий характер досліджуваних пам'яток, запропоновано розробити для них окрему нормативно-правову базу й впровадити окремий Державний реєстр поховань України.

Ключові слова: нерухомі пам'ятки культурної спадщини, поховання, класифікація поховальних об'єктів, Державний реєстр нерухомих пам'яток України, облік поховань.

З найдавніших часів некрополь є суттєвим компонентом духовної культури людства. Наявність обряду поховання разом із виготовленням знарядь праці є однією з головних ознак, що відрізняють людину від тварин. Соціокультурна значущість некро-

рополя полягає у збереження пам'яті про померлих, про попередні покоління й уявлення про минуле в цілому. Некрополь та його сприйняття у різні епохи історії людства свідчать про ступінь наявності у суспільстві історичної самосвідомості.

Некрополь зберігає пам'ять про найвідоміших діячів – представників різних народів і етносів, що проживали на території України, тим самим відіграє роль документально-речового джерела з історії краю і країни – політичної, соціальної, економічної та воєнної; релігії і церкви, мови і літератури, архітектури і мистецтва тощо.

За видовою приналежністю поховання належать до пам'яток історії, вони пов'язані з двома історичними дисциплінами – археологією і некрополістикою. Поховальні археологічні пам'ятки – це курганні і безкурганні (грунтові) могильники, окремі кургани, поодинокі поховання з трупоспаленням, давні склепи, поодинокі поховання з трупопокладенням, кладовища. Методологічні засади їхнього виявлення, дослідження, класифікації, опису, критерії оцінювання та відбору в українській археологічній науці розроблялися доволі ґрунтовно та відповідають основним вимогам опрацювання й інших категорій пам'яток археології [3; 11; 25–27; 30; 31; 49; 50].

Науково-методичне забезпечення охорони поховань як типологічної групи пам'яток історії і як комплексних пам'яток культури значно відрізняється від методики охорони поховань, що класифікуються як пам'ятки археології. Воно має розроблятися, виходячи з теоретичних засад історичних, пам'яткознавчих та некрополістичних наукових досліджень. За визначенням відомих українських істориків М. Дмитрієнко та І. Войцехівської, «Некрополістика (від гр. νεκρός – мертвий, πόλις – місто, νεκροπόλις – «місто мертвих», некрополь, кладовище, могильник) досліджує в комплексі всі без винятку поховальні пам'ятки від доісторичних часів до сьогодення» [9].

Перші некрополістичні дослідження в Україні з'явилися наприкінці XIX ст. Історіографію таких наукових праць досліджувала О. Титова [47]. Вважається, що сплеск некрополістики припадає на 1980–1990-ті рр. й пов'язаний із діяльністю Українського товариства охорони пам'яток історії та культури та його активним членом – історикинею, архівісткою і громадською діячкою Л. Проценко, авторкою кількох фундаментальних праць, путівників кладовищами та багатьох статей з питань української некрополістики. Її зусиллями ця дисципліна потрапила в поле зору науковців, почала активно розвиватися й набирати обертів. Л. Проценко першою на міжнародному рівні – на I Міжнародному конгресі некрополізнавців (Вроцлав, Польща, 1993) – поставила питання про надання Байковому та Лук'янівському кладовищам у Києві статусу заповідника. Ця її ініціатива була підтримана ЮНЕСКО, в результаті чого на території Лук'янівського кладовища було створено заповідник і музей при ньому [51].

Заради справедливості відзначимо, що перші масштабні дослідження некрополів України провів Михайло Іванович Кутинський (1890–1974) – культурний діяч, письменник. Жертва сталінського терору. Протягом багатьох років він подорожував Україною, збирав і впорядковував усі наявні відомості про місця поховання й могили українських історичних і культурних діячів. Сотні забутих і занедбаних могил він знайшов і описав, зробив численні фото, власноруч упорядковував багато надгробків, самотужки готував видання «Некрополь України». Після погрому української творчої інтелігенції у 1972 р. був підданий цькуванню, обшукам, викликам на допити, вилученню машинопису «Некрополя України» [21; 29]. Його працю «Некрополь України: Довідник про місця поховання або смерті історичних

і культурних діячів України від давнини до сучасності» було надруковано у журналі «Дніпро» впродовж 1990–2009 рр.

З того часу вийшла ціла низка публікацій, окремих книг і путівників, присвячених некрополям Києва, Житомира, Одеси й інших міст України. Однак методологія некрополістичних досліджень залишається мало вивченою. Можна назвати лише дві публікації – Л. Проценко [43] і С. Зозулі [15], в яких містяться методологічні поради зі складання путівників і каталогів українських некрополів.

Необхідність розробки методологічних засад виявлення, вивчення, відбору й обліку поховань актуалізована також наявними проблемами обліку та складання облікової документації на такі пам'ятки культури та потребою оптимізації Державного реєстру нерухомих пам'яток України в частині визначення предмета охорони поховань.

Мета статті – проаналізувати, узагальнити та запропонувати нові підходи до теоретико-методологічної роботи з виявлення, відбору та обліку такої типологічної групи пам'яток історії, якими є поховання.

Понятійно-категоріальний апарат

Для розгляду поховань як пам'яток культури недостатньо володіння пам'яткознавчою та історичною термінологіями, цей специфічний тип історичних об'єктів культурної спадщини потребує також знань некрополістичного понятійного апарату. Певна кількість термінів розтлумачена у ст. 2 Закону України «Про поховання та похоронну справу» (2021):

– **місце поховання** – кладовище, крематорій, колумбарій або інша будівля чи споруда, призначена для організації поховання померлих;

– **місце почесного поховання** – спеціально відведена земельна ділянка на території кладовища чи за його межами, призначена для організації почесних поховань;

– **могила** – місце на кладовищі, у крематорії, колумбарії або в іншій будівлі чи споруді, призначений для організації поховання померлих, де похована труна з тілом померлого чи урна з прахом;

– **намогильні споруди** – пам'ятні споруди, що встановлюються на могилах та увічнюють пам'ять про померлих;

– **склеп** – підземна або заглиблена в землю капітальна споруда, призначена для поховання, в межах місця поховання, відведеного у встановленому порядку;

– **кладовище** – відведена в установленому законом порядку земельна ділянка з облаштованими могилами та/або побудованими крематоріями, колумбаріями чи іншими будівлями та спорудами, призначеними для організації поховання та утримання місць поховань;

– **колумбарій** – сховище для урн із прахом померлих;

– **колумбарні ніші** – спеціально обладнані місця на колумбарії для поховання урн із прахом померлих, що облаштовуються в мурованих стінах або на підготовлених ландшафтних ділянках [14].

У 2025 р. на розгляд Верховної Ради України подано проєкт Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування сфери поховання та надання ритуальних послуг», до ст. 2 якого внесено певні зміни до визначення термінів. Насамперед слід зазначити, що з'явився такий новий термін, як «**біопоховання** – вид поховання померлого, що передбачає процес переробки тіла померлої людини на матеріали, які розкладаються протягом п'яти

років, та закопування (поховання) цих матеріалів (або праху) в спеціально призначених місцях без намогильних споруд, але з можливим облаштуванням інформаційної таблички чи висаджування на цьому місці рослин, дерев, інших зелених насаджень. З метою біопоховання допускається переробка тіла померлого шляхом кремації, а також інша переробка тіла померлого на продукти розкладу або на матеріали, які розкладаються протягом п'яти років».

До визначення терміну «*місце почесного поховання*» додано Національне військове меморіальне кладовище. Зазнали редакції терміни: «*могила* – місце для поховання, де похована труна з тілом померлого (останками), тіло померлого чи урна з прахом померлого на кладовищі або місці почесного поховання»; «*намогильна споруда* – предмет ритуальної належності, який встановлюється на могилі з метою увічнення пам'яті про похованого в могилі» [42].

Слід зазначити, що термін «*кладовище*» нині набуло значення синоніма слову «*цвинтар*» [54], хоча в історичних джерелах ним визначали подвір'я і кладовище біля церкви, що зафіксовано, зокрема у словнику української мови Б. Грінченка [55].

Термін «*некрополь*» роз'яснюється у «Словнику української мови» у двох значеннях: 1) як кладовище, могильник у країнах Стародавнього Сходу та античного світу, тобто як пам'ятка археології, і 2) кладовище, де поховані знамениті люди [36], тобто як пам'ятка історії, що належить до пізніших часів.

Російський некрополезнавець С. Шокарев зазначає: «У спеціальній літературі під некрополем розуміється ще й сукупність відомостей про поховання в певному місці (при церкві, монастирі, у місті, в якійсь області, державі). В даний час, коли вивчення некрополів формується як новий напрямок історичної науки, що розвивається переважно в руслі краєзнавства, до визначення некрополя може входити: 1. Сукупність поховань, що розглядається як у межах одного цвинтаря, так і в масштабах міста, області, держави; 2. Поєднання поховань та меморіальних пам'яток, що розглядаються як твори образотворчого мистецтва та літератури та як історичне джерело; 3. Поєднання поховань (включаючи і місця, де знищено меморіальні пам'ятки) та комплексу джерел з історії формування та існування кладовищ, включаючи списки поховань та літературу, присвячену даному питанню» [56].

Виходячи з позицій пам'яткознавства і пам'яткоохоронної справи, можна запропонувати, на нашу думку, таку дефініцію для вказаного терміну: «*Некрополь* – комплекс поховань визначних історичних діячів і надгробних пам'яток на спеціально відведеній території для захоронення померлих, що являє собою природно-антропогенну керовану систему, яка складається із двох підсистем – природної та урбанізованої». Це визначення є близьким до терміну, запропонованого російською дослідницею Н. Караваєвою [17].

Термін *поховання* традиційно означає: 1) церемонію, ритуал проведів тіла померлого для захоронення, 2) місце похорону, могила (в археології) [40]. Виходячи із діючого Закону України «Про охорону культурної спадщини, що відносить поховання до нерухомих об'єктів культурної спадщини, пропонуємо використовувати цей термін як пам'яткознавчий у такому тлумаченні: «*Поховання* – комплексний нерухомий об'єкт культурної спадщини, що складається з 1) могили відомого діяча – пам'ятки історії та 2) намогильної споруди (або кількох споруд), яка може належати до пам'яток архітектури або монументального мистецтва (або до двох

видів одночасно). Історико-культурну цінність кожної складової об'єкта визначає фахівець з відповідної галузі знань.

Якщо намогильні споруди не мають пам'яткового значення для позначення захоронення, слід використовувати термін *могила* у значеннях – місце поховання і насип на ньому, яма для поховання померлого [32].

Братська могила – місце поховання двох чи групи людей, які загинули в один час під час бойових дій, масових репресій чи померли в один час від епідемій, голоду, хвороб, природних, соціальних, техногенних катастроф, у загальній могилі із загальним надгробком. У переважній більшості братських могил відсутні окремі могили й індивідуальні надгробки. Такі об'єкти мають власний номер і позначаються на картах. Дані про осіб, які поховані в братських могилах, як правило, невідомі. Поховання поділяються на цивільні й військові. В Україні налічується понад 28 тис. братських могил [5].

Склеп – наземна або підземна окрема капітальна споруда з внутрішнім приміщенням для труни на кладовищі або розташована окремо, також і саме таке приміщення. Спільний склеп для погребіння членів однієї сім'ї (сімейний склеп) або одного роду (фамільний склеп) називається *усипальницею* [46].

Крипта – одне або декілька підземних склепінчастих приміщень, розміщених під вівтарною і хоральною частинами храму, яке служить для захоронення визначних осіб і виставлення для вшанування мощів святих і мучеників; підземний склеп, у т.ч. в печерах. Інша назва крипти – підземна церква [20].

Пантеон – усипальниця, місце поховання видатних людей [37].

Мавзолей* – велика надмогильна архітектурна споруда. Погребальна споруда може включати камеру з останками померлого і поминальну залу; а також багато склепів для захоронення. Сучасні мавзолеї часто мають колумбарій для урн із прахом небіжчиків. Вони можуть бути окремими будівлями або частинами більших споруд – храмів, трибун. Поширені, здебільшого, в ісламських країнах, де шануються як релігійні та архітектурно-історичні цінності. У XX ст. зведені мавзолеї політичних діячів [22].

Гробниця – спеціальна споруда, де ховають тіло померлого. Синоніми – могила, поховання, склеп, крипта, мавзолей, пантеон, усипальниця, піраміда [10].

Саркофаг – різновид традиційної труни для захоронення знаті у спеціально відведених приміщеннях або побудованих споруда та на кладовищах. Використовувалися зазвичай у давніх народів. Часто пишно оздоблювалися різьбленням, розписом, скульптурою, написами [45].

Меморіал (лат. пам'ятний) – архітектурно-скульптурна споруда, архітектурно-ландшафтний ансамбль або комплекс у пам'ять про історичні події та їхніх учасників. У складі меморіалів можуть бути мавзолеї, братські поховання військовослужбовців і цивільних громадян, окремі могили. Меморіали стали невід'ємним атрибутом духовної культури переважної більшості країн і народів [47].

Зелені поховання, екопоховання, зелені кладовища – спосіб поховання, що набуває популярності у світі. В багатьох країнах існує багато спеціально виділе-

* Назва походить від пишної гробниці карійського царя Мавсола в м. Галікарнас (нині Туреччина), спорудженої в 350 р. до н.е.

них для цього територій, де можна закопати прах (без урни). Такі ділянки або просто засівають травою, або саджають там іменні кущі, дерева, троянди та інші рослини, ставлять лавки. Місце поховання відмічається каменем або табличкою із зазначенням імені та років життя померлого. Замість урни може бути використана біокапсула у формі яйця із матеріалу, що легко розкладається. При цьому прах людини служить добривом для рослин. Це символізує не кінець, а новий початок. Альтернативою надгробкам стають поховальні ліси, парки, сади.

Поява екопоховань обумовлена зменшенням вільних місць для влаштування нових місць поховань і загрозами для екосистеми планети від збільшення числа кладовищ. За даними управління благоустрою територій та комунального обслуговування Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, сьогодні в Україні існує понад 33 тис. місць поховань, з яких благоустроєно 26 тис.

Із загальної кількості місць поховання в містах і селищах розташовано 3 тис. діючих і 1 тис. закритих. З них благоустроєно 3 тис. У сільській місцевості розташовано 26 тис. діючих та 3 тис. закритих місць поховань. З них благоустроєно 22 тис.

Наразі в Україні потрібно збудувати 550 нових місць поховань. Найбільше цього потребують населені пункти Закарпатської (63), Харківської (50), Львівської (47) та Дніпропетровської (30) областей [6].

Класифікація поховальних об'єктів.

Кладовища і некрополі.

Некрополістика і пам'яткознавство вивчають некрополі комплексно, тобто самі кладовища і поховання на них, а також окремі поодинокі та групові захоронення. Невід'ємною складовою процесу дослідження є нерухомі об'єкти культурної спадщини, що супроводжують поховання і мають значну історико-культурну цінність.

За **хронологічним принципом** некрополі на території України класифікують за часом їхнього виникнення:

- доісторичні (дописемні), що їх визначають за археологічними культурами;
- періоду Київської Русі;
- XV–XVIII ст.;
- XIX ст. – 1917 р.;
- після 1917 р.

У кожному із зазначених розділів можна виокремити окремі підрозділи за певними історичними подіями в житті суспільства [9]. Наприклад, козацькі кладовища, військові некрополі Першої і Другої світових воєн.

За **адміністративно-територіальною ознакою** їх можна систематизувати у такі групи:

- мережа некрополів держави;
- некрополі АР Крим;
- некрополі обласні;
- некрополі районні;
- некрополі міські;
- некрополі сільські.

За **ознакою приналежності** цвинтарі групують на:

- державні;

- церковні;
- монастирські;
- приватні.

За **історико-тематичним принципом** кладовища можуть бути загальними і мономеморіальними. До останніх належать:

- військово-історичні – пов'язані з Кримською, Першою і Другою світовими й іншими війнами;
- козацькі;
- жертв політичного терору радянської влади;
- жертв голодомору;
- жертв нацизму.

За **географічною ознакою** розрізняють українські загальні кладовища у межах держави і за кордоном. Останні класифікуються за державами, де розташовані кладовища і ділянки українських поховань, на яких захоронені історичні діячі українського походження. Такі цвинтарі можуть бути окремими, самостійними кладовищами – як, приміром, Цвинтар св. Андрія у містечку Саут-Баунд-Брук (штат Нью-Джерсі) – єдиний український пантеон у США. Тут поховано і перепоховано з різних країн світу майже 10 тис. відомих українських діячів [1]. За оцінками Українського інституту національної пам'яті, за межами України існує понад 250 тис. поховань представників української еміграції. Інститут започаткував проєкт «**Віртуальний некрополь української еміграції**», що має на меті створити ресурс про місця поховань українських емігрантів, який слугуватиме інструментом для збереження українських могил. У більшості країн, де вони розташовані, законодавчо закріплена процедура оплати оренди місця поховання. Якщо ж оплата і догляд за похованням припиняється, воно ліквідується (шляхом ексгумації і кремації решток), або здійснюється нове захоронення у наявну могилу. Надгробний пам'ятник у таких випадках переважно зносять та утилізують [8].

В Україні існують і такі історичні кладовища або їхні ділянки, які сформовані за **етнічною ознакою**, що часто сполучається з **релігійною** – особливостями віросповідання в межах певного релігійного вчення. Зокрема, існують польські, російські, єврейські, мусульманські, лютеранські й інші цвинтарі. Приміром, у Житомирі існують польське, російське, лютеранське та єврейське (юдейське) кладовища, у Криму – мусульманські некрополі «Абдал» під Симферополем і «Гурзуф-Азіз» у Гурзуфі. Найбільш активно з вивчення єврейських кладовищ і місць масових страт євреїв працюють декілька міжнародних організацій, зокрема «Європейська ініціатива єврейських кладовищ», фінансована урядом Німеччини. Починаючи з 1915 р. тільки в Західній Україні було обстежено 900 єврейських місць масових поховань і понад 200 кладовищ (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська області) [39]. Проте дані про ці пам'ятки не потрапили до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Про незацікавленість місцевих органів охорони пам'яток у виявленні і постановці на облік вже досліджених пам'яток свідчить такий факт: досі практичного застосування не знайшла, захищена ще в 2019 р. кандидатська дисертація про надгробки єврейського кладовища м. Глухів В. Назаровою. Протягом кількох років вона дослідила історію кладовища та 1040 надгробків і могил. За видовою приналежністю 438

надгробків 1824–1921 рр. єврейського цвинтаря співвідносяться з пам'ятками історії, 44 намогильних пам'ятники – із пам'ятками монументального мистецтва. Дослідниця здійснила класифікацію поховальних об'єктів за різними ознаками [34]. Її дисертація, фактично, містить цінні, науково обгрунтовані матеріали для складання облікових документів як на сам єврейський некрополь, так і на поховальні пам'ятки. Вказаного наукового рівня досліджень в Україні наразі одиниці, але завважимо, що авторських краєзнавчих публікацій про кладовища в Україні досить багато.

Навіть ті з цвинтарів, які мають високу історико-культурну цінність як некрополі й інституціолізовані як заповідники, – не поставлені на державний облік або обліковані лише окремі поховання на них. Це стосується, зокрема, Лук'янівського (Київ) та Личаківського (Львів) некрополів. А такий київський знаменитий некрополь, як Байковий у 2009 р. внесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України національного значення лише як пам'ятка історії під назвою «Комплекс пам'яток на Байковому кладовищі. Середина XIX – початок XXI ст.». Згідно з реєстром, даний комплекс включає 87 могил відомих історичних діячів. До реєстру місцевого значення Байкове кладовище також включене, але під іншим обліковим номером, і включає всього 13 поховань. Мало того, що *комплекс* розпорошений по двох реєстрах, цифра облікованих поховань мізерна, поза увагою залишилися чисельні пам'ятки архітектури і монументального мистецтва на них, які не належать до пам'яток історії, однак є невід'ємною складовою комплексної пам'ятки культури, якою є поховання.

Кладовища в містах – хранителі часу й простору. Збереження їх у соціально-культурному середовищі міста вимагає формування нового ставлення до цвинтарів як до унікальних об'єктів культурної спадщини, що зберігають пам'ять про померлих та міцність історичного ландшафту

Захоронення.

Поховання як об'єкти культурної спадщини *за місцем захоронення* поділяються на дві великі групи:

- на кладовищах,
- поза цвинтарями.

У свою чергу *місця захоронень поза цвинтарями* можна систематизувати таким чином:

- печери;
- церкви, каплиці;
- усипальні в колишніх родинних маєтках;
- пантеони;
- мавзолеї;
- піраміди;
- колумбарії поза кладовищами;
- парки, сквери;
- площі;
- природні території – місця битв (Поле Полтавської битви, м. Полтава), масових страт (Бабин Яр, Биківня в Києві), загибелі (братські могили на місцях боїв), місця козацьких поховань поза межами населених пунктів).

Класифікація захоронень здійснюється також *за змістом погребальних зон* на кладовищах і в могилах:

- одиночні (на одну могилу);
- родові/сімейні (на 2 і більше могил);
- групові (на 6 і більше могил – для жертв аварій і катастроф, дані про яких відомі);
- братські (загальні) [17].

Намогильні (меморіальні) споруди.

Поховання як об'єкти культурної спадщини за типологією є *місцем* (власне, *місцем поховану*). Їм притаманний певний дуалізм. Незмінною складовою їхньої двоїстої сутності є власне рештки похованої у ній людини. Саме вони мають бути предметом охорони поховань – як пам'яток археології та історії. Дуже часто вони є комплексними пам'ятками, тобто такими, що можуть поєднувати в собі ознаки різних видів пам'яток (археології, історії, архітектури, монументального мистецтва). За формально-типологічними ознаками могили розрізняються і можуть класифікуватися у залежності від способів поховання, форм і типів споруд, в яких поховані небіжчики, наявності на могилах меморіальних об'єктів архітектурно-історичного і мистецького значення. Якщо могилу супроводжують зазначені нерухомі об'єкти культурної спадщини, для їхнього визначення доцільно використовувати термін «поховання». У такому разі він фіксує комплексність об'єкта – або як пам'ятки історії та архітектури, або пам'ятки історії, архітектури і монументального мистецтва. У такому разі обліку підлягає не лише могила, але й нерухомі об'єкти, пов'язані з нею. Їх може бути і два, і три, і більше. Тільки тоді в державному реєстрі буде зареєстрована реальна кількість пам'яток.

Надгробок – пам'ятник (знак, символічна конструкція) на місцях поховань людей. До надгробків, як нерухомих об'єктів культурної спадщини, належать пам'ятки двох видів:

- 1) монументального мистецтва,
- 2) архітектури.

Вони увічнюють пам'ять померлого або померлих/загиблих і мають значне історико-культурне значення. Такими об'єктами можуть бути:

- кургани;
- мавзолеї;
- пантеони;
- гробниці;
- саркофаги;
- склепи;
- обеліски;
- хрести;
- стели (вертикальні);
- надгробні плити (горизонтальні);
- надгробні камені;
- скульптурні пам'ятники;
- символічні конструкції;
- надгробки з художніми зображеннями;
- монументи.

Надгробок – найпоширеніший тип меморіалу. Іноді поховання, найчастіше братські військові могили, входить до складу великих меморіальних комплексів, архітектурно-ландшафтних ансамблів, створених у пам'ять про історичні події, відому постать або групи померлих/загиблих людей. Відповідно до культурно-історичних традицій, вірувань і релігій, політично-адміністративних укладів життя людських спільнот, надгробки мають різні типи архітектурно-мистецьких меморіальних форм. Їхні структурно-образні особливості, інженерно-конструктивні рішення у широкому значенні органічно пов'язані з духовно-звичаєвим комплексом, притаманним для певного культурного ареалу й історичного часу, а також від заповіту померлого, релігійних, етнічних і регіональних суспільних традицій, матеріального стану сім'ї тощо, а також від обставин під час поховання, зокрема бойових дій під час війни [33; 57].

На індивідуальному надгробку зазвичай зазначають ім'я похованого, дати життя. Часто зустрічаються також епітафії, чимало з яких поціновується як пам'ятки епіграфіки, що належать до нематеріального культурного надбання.

Критерії поцінування та відбору поховальних об'єктів.

Історичні могили.

Некрополістика як наука ще остаточно не сформувалася, методологія виявлення та поцінування поховальних об'єктів перебуває у стані розробки. Першими спробували визначити критерії поцінування похованих осіб і відбору могил історичних діячів основоположниця наукового некрополізнавства в Україні Л. Проценко, а також дослідник-пам'яткознавець С. Зозуля. Вони запропонували в якості критерію поцінування персоналій *приналежність до певних прошарків суспільства*. Умовно поділивши їх за хронологічним принципом на дві категорії: 1) до 1917 р. і 2) після 1917 р., Л. Проценко віднесла до першої категорії такі групи:

1. Князів та їхні родини періоду Київської Русі та феодальної роздробленості.
2. Кошових і старшин Запорізького козацтва.
3. Гетьманів, генеральну, полкову, сотенну старшину Лівобережної та Правобережної України, Слобідських полків.
4. Воєвод, генерал-губернаторів, цивільних, військових губернаторів, комендантів міст, фортець.
5. Бургомістрів, міських голів, магістратських службовців.
6. Чиновників XIV класів, від колезького реєстратора до дійсного таємного радника (інженерів, лікарів, викладачів, професуру, діячів культури, письменників та інших).
7. Військових людей (від прапорщика до фельдмаршала).
8. Учасників визвольних рухів (гайдамаччини, селянсько-козацьких повстань, Визвольної війни 1648–1657 рр. польських повстань 1831, 1863 рр. декабристів, народників, революціонерів та інших).
9. Представників дворянства, князів, графів, баронів, поміщиків.
10. Фабрикантів, капіталістів, власників фірм, великих магазинів тощо.
11. Купців з гільдіями і без них.
12. Ремісників творчо-художнього спрямування (іконописців, золотарів, гончарів).
13. Меценатів, колекціонерів, власників друкарень.
14. Перших винахідників, авіаторів.

15. Відомих вчених, просвітителів.
16. Вільних художників, акторів, письменників, музикантів, архітекторів, фотографів та інших.
17. Голів й активістів будь-яких партій, громадських діячів.
18. Почесних громадян.
19. Духовенство всіх конфесій (православне, біле – від священика до митрополита; чорне – архімандритів, ігуменів й обдарованих ченців-іконописців, композиторів, регентів, золотарів, типографів, годинників та інших).
20. Відомих зрадників, провокаторів, убивць видатних діячів.

До другої категорії віднесено:

1. Академіків, членів-кореспондентів, професуру, докторів і кандидатів наук (залежно від конкретних заслуг), винахідників.
2. Народних і заслужених артистів СРСР, УРСР, відомих акторів без почесних звань.
3. Письменників, художників, архітекторів, композиторів, режисерів, кінодіячів, відомих журналістів.
4. Героїв Соціалістичної праці, заслужених учителів, лікарів, пілотів, раціоналізаторів, будівельників та інших.
5. Героїв Радянського Союзу, кавалерів орденів Слави, генерал-полковників, генерал-лейтенантів, генерал-майорів, партизан, підпільників.
6. Видатних державних, партійних та громадсько-політичних діячів.
7. Голів колгоспів, сільрад, учителів.
8. Учасників громадянської війни (будь-яких напрямків), жертв, у том числі й розкуркулених селян.
9. Представників духовенства всіх конфесій.
10. Краєзнавців.
11. Відомих спортсменів-чемпіонів [43].

С. Зогуля вважає головним критерієм поцінування особи *приналежність до елітних прошарків суспільства*:

- до станової еліти сучасного їй суспільства: дворянства (**спадкового й особистого**) (*тут і далі в переліку напівжирним шрифтом позначено критерії, що справджуються лише для поховань дореволюційної доби*), купецтва (за походженням і гільдійного), духовенства (від приходських священиків і висвячених ченців-послушників до найвищих ієрархів;
- до керівництва різного рівня державності (монархічної й демократичної влади) комунальної (місцевого самоуправління), станової (**станового самоврядування**) та професійної (**цехової**) адміністрації;
- до командного складу військовослужбовців (від нижчого [прапорщик, унтер-офіцер] командного складу для дореволюційної доби та від вищого [генерал-майор] командного складу для пореволюційної);
- до наукової, освітянської та культурно-мистецької еліти за професійною ознакою [15, с. 209–210].

За несистематизованими ознаками до історичних поховань дослідник відніс також такі групи:

- відомих політичних (в т.ч. партійних) і громадських діячів загальнодержавного, загальнонаціонального чи регіонального масштабу;
- помітних учасників національно-визвольних змагань;
- крупних фінансистів (банкірів), **власників бізнесових, розважальних, навчальних, культурно-мистецьких закладів**;
- меценатів, колекціонерів;
- представників різних професій (**рядових цеховиків, вільних ремісників**);
- просвітителів, релігійних діячів, винахідників, першопрохідців, мандрівників, спортсменів;
- військових нижчих рангів, що здійснили визначні героїчні дії;
- учасників руху опору;
- відзначених вищими бойовими нагородами (**георгіївські кавалери, орденоносці**);
- нагороджених найвищими державними нагородами (зірками чи хрестами героя тощо);
- нагороджених рідкісними відзнаками;
- лауреатів державних і професійних премій;
- володарів почесних звань;
- відомих митців, що не володіли почесними званнями» [15, 210].

До історичних поховань, на думку С. Зозулі, «належать також поховання найближчих кривних родичів номінативу історичного поховання: подружжя, діти (в т.ч. усиновлені), батьки (в т.ч. прийомні), рідні й зведені брати та сестри» [15, 210]. Тобто дослідник запропонував такий критерій поцінування поховального об'єкта історії, яку ми можемо визначити як *родинність*.

Розглянуті класифікатори, згідно запропонованих Л. Проценко і С. Зозулею критеріїв, можуть допомогти при написанні історичних довідок про погребіння, біографій похованих осіб, виявленні додаткових відомостей про них. Але, на наш погляд, тут відсутні головні критерії поцінування, за якими розкривається значення особи в історії України. Ні належність до певних родин і станів, хоч б і елітних, ні ранги, ні нагороди не впливають на оцінку життя та діяльності тих чи інших постатей.

Головним при відборі постатей має бути **історичний критерій**, який використовується для всіх типів пам'яток історії. Процес поцінування пам'яток історії безпосередньо залежить від стану історичної науки, соціально-політичної ситуації в цілому. Об'єктивний та неупереджений відбір історичних персоналій за ознакою їхнього значення в розвитку будь-якої держави – справа надзвичайно важка, а в умовах тоталітарних режимів – практично неможлива. Відомо, що чимало імен багатьох історичних діячів, передусім пов'язаних із багатовіковою боротьбою за незалежність і державність, цілеспрямовано викреслювалися з пам'яті народу як за часів Російської імперії, так і за існування Радянського Союзу. Це залишило непоправний відбиток на стані виявлення й офіційної фіксації історичних пам'яток, які виходили за межі зазначеної тематики. Обмаль уваги приділялося виявленню поховань відомих діячів козацької доби, національно-визвольних змагань, українських політичних партій, громадських і військових формувань, учасників процесів державотворення, багатьох представників громадсько-політичного життя, науки і культури, а також жертв голодоморів і політичних репресій, учасників дисидентського руху й інших відомих персоналій.

За роки незалежності Україна пережила кілька доленосних змін і подій, з'явилися нові «герої» її історії. Серед них чимало загиблих. Це і герої Небесної сотні, що загибли під час Революції гідності, і захисники української держави, що воюють проти російських агресорів. Їхні могили є в усіх регіонах, і завдання пам'яткоохоронців – зберегти пам'ять про них для наступних поколінь. Їхній внесок в історію України беззаперечний, вони віддали життя за незалежність рідної держави.

Отже, історичний критерій поцінування історичних діячів передбачає виявлення значення їхньої діяльності за трьома категоріями:

- світове;
- загальнодержавне;
- регіональне.

Вагомість внеску персоналії до історичного поступу людства пропонуємо визначати за сферами суспільного життя. Філософія роз'яснює цей термін так: «Суспільне життя – реальний, органічно цілісний процес існування, розвитку і взаємодії соціальних суб'єктів (осіб, соціальних спільнот, суспільств), що відбувається у конкретно-історичних умовах і характеризується певною системою форм діяльності, відносин, спілкування і духовного освоєння та перетворення дійсності людиною.

...Атрибутивною ознакою с[успільного] ж[иття] є його дисперсність, оскільки воно у певному розумінні постає ієрархією життєвих виявів соціальних індивідів (людство, цивілізації, етноси, особи) монадної природи. Кожен із цих індивідів довільного рівня постає як монада, тобто уособленням і відтворенням цілого, основних його закономірностей, ритмів та формоутворень. Проте повною мірою таке уособлення і відтворення відбувається лише на рівні специфічної єдності, якою є людство. Однак ця єдність виступає не у вигляді моністичної суперсистеми чи монолінійної послідовності, а як різномасштабні живі культурно-історичні індивіди, у кожному з яких (від цивілізації до особи) відтворюється і уособлюється, але вже крізь призму його унікальних специфікацій, всесвітньо-історичний процес загалом. За такого підходу с[успільне] ж[иття] постає сукупною життєдіяльністю усіх соціально-історичних індивідів, їхньою самоідентифікацією, самоствердженням і самореалізацією, в ході яких кожен із цих індивідів відкриває для себе заново і збагачує своїм, тільки йому притаманним, екзистенційним досвідом інваріантні структури і неминущі цінності загальнолюдського характеру» [4].

Сфери суспільного життя:

- державна;
- суспільно-економічна;
- політична;
- громадська;
- воєнна та військова;
- наука; освіта;
- культура;
- спорт;
- релігійна і церковна [53];
- етнонаціональна [12].

Оцінка життя та діяльності постатей має здійснюватися на підставі загальнолюдських цінностей, під якими розуміються світоглядні ідеали, моральні установ-

ки, що відбивають духовний досвід людства і сприяють його саморозвитку, вирішенню головних проблем свого часу. Це такі цінності, які належать до гуманізму. З філософської точки зору, моральні цінності – це: «1) осмислені моральною свідомістю, етично обґрунтовані належні доброчесності й відповідні їм норми поведінки (мудрість, мужність, толерантність, вірність, правдивість, щирість тощо); 2) узагальнений зміст основних етичних понять (добро і зло, справедливість, щастя, гідність, честь, обов'язок тощо) і принципів (альтруїзм, гуманізм, благоговіння перед життям та ін.); 3) безпосередньо значимі для людини універсальні зразки, вимоги, ідеали моралі, які мають самостійний статус, схвалюються суспільною думкою, знаходять втілення в праві, релігії, мистецтві, філософії» [2].

У науці зустрічається ще така класифікація цінностей особистості:

- «1) абсолютні – доброта, любов, правда, справедливість, гідність, свобода, чесність;
- 2) національні – патріотизм, національна гідність, державотворчі прагнення, історична пам'ять, змагання до єдності;
- 3) громадянські – права і свободи, обов'язки, соціальна гармонія, повага закону;
- 4) сімейно-родинні – подружжя вірність, турбота про дітей, стосунки у сім'ї, пам'ять предків;
- 5) особистісні – риси характеру, поведінка, стиль приватного життя» [23].

Таким чином, навряд чи можна погодитися з Л. Проценко, яка запропонувала включати до видань серії «Некрополі України» статті про могили «відомих зрадників, провокаторів, убивць видатних діячів».

Приміром, до Реєстру нерухомих пам'яток України (місцевого значення) включено такий об'єкт, як «Могила І.В. Дударєва – першого голови колгоспу. 1932 р., 1967 р. Пам'ятка історії.» у с. Червона Поляна Антрацитівського району Луганської обл. По-перше, виникає питання за які заслуги перед українським народом і за які особисті моральні якості включено до пам'яток могилу провідника репресивної комуністичної ідеології. Якщо вже згадувати колективізацію, то слід знайти можливість увічнити пам'ять тисяч жителів України, які зазнали репресій і депортацій через відмову вступати в колгоспи. Досить згадати хоча б Мархлевський польський національний район із центром у м. Довбиш (нині Житомирської обл.), що існував у 1924–1935 рр. і був розформований через неспроможність влади колективізувати його населення. Ліквідація району супроводжувалася масовими депортаціями, арештами і репресіями [41]. Протягом майже півстоліття ця трагічна сторінка української історії перебувала під заборорою для дослідження. Не знайшла вона відображення і в реєстрах пам'яток Житомирської обл. По-друге, незрозуміло, чому пам'ятка визначена двома датами. Але через недоступність облікової документації, з'ясувати будь-які запитання щодо пам'яток неможливо.

Наведемо ще один приклад поховальної пам'ятки, внесеної до реєстру місцевого значення АР Крим: «Могила М.Е. Ферсман – матері академіка О.Е. Ферсмана та могила доньки генерал-лейтенанта російської армії Е.Ф. Кесслера. 1878 р. 1908 р.». По-перше, розташовані у с. Лозове Симферопольського району обидві могили обліковані в 1913 р. як один об'єкт під № 757. По-друге, до М.Е. Ферсман застосований критерій поцінування, який ми сформулювали як родинність (відносно критерію, запропонованого Л. Проценко і С. Зозулею).

На наш погляд, бути матір'ю відомого вченого і дочкою знаного генерала – не підстава для включення до переліку історичних діячів.

Важливе значення для відбору та поцінування поховань має **критерій наукової цінності**, що акцентує увагу на автентичності (достеменності) цих об'єктів, синхронності в часі з певними подіями, ступеня збереження їхнього первісного вигляду. Передусім це стосується щойно виявлених поховань. Важливо мати науково-обґрунтований висновок щодо історичної цінності конкретних осіб, заснованих на першоджерелах доказів місця розташування їхніх могил (тобто автентичності), достовірності виявлених поховань. Особливо це важливо для тих об'єктів, де не збереглися надгробки з інформацією про небіжчика.

Цьому ціннісному критерію присвячені Нарський документ про автентичність, схвалений учасниками конференції, що проходила в м. Нара (Японія) 1–6 листопада 1994 р. [35] і Ризька хартія про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини від 24.10.2000 р. [44]. У них зазначено, що автентичність є головним визначальним чинником щодо вірогідності наявних джерел інформації та внесення об'єктів до списків культурної спадщини.

Йдеться про наукову цінність могили як історичного документа, джерела історично-достовірної інформації. У цьому принципова відмінність нерухомої пам'ятки історії – погребіння, в якому покоїться реальний учасник історичних подій, який зробив вагомий внесок у розвиток України, світу, регіону, від надгробків й інших об'єктів, встановлених на могилі на вшанування його пам'яті і створених, як правило, значно пізніше.

Разом із тим, не поодинокі випадки, коли пам'ятками історії в реєстрах зазначені не історичні поховання, а архітектурні та мистецькі твори на могилах. Наприклад, у складі Польського кладовища у Житомирі обліковані як пам'ятки історії, архітектури і монументального мистецтва такі об'єкти:

- Надмогильний пам'ятник на склепі родини Галлі. 1893 р.
- Надмогильний пам'ятник на родинному склепі Єжі Олізару 1913 р.
- Надмогильний пам'ятник Каролі-Антонію Недзьялковському. 1845–1911 рр.
- Пам'ятник на родинній могилі Прусіновських. 1893 р.

Якщо зазначені постаті не підпадають під критерії поцінування історичних діячів, вони не можуть обліковуватися як пам'ятки історії. За назвою надгробків неможливо визначити до яких інших видів – архітектури чи монументального мистецтва вони належать. Урешті, від цього залежить кількість зареєстрованих пам'яток.

Вирішенню проблеми підміни автентичного об'єкта культурної спадщини (могили) надгробком сприятиме чітке відокремлення зазначених пам'яток у понятійно-термінологічному плані, виділення двох паралельно існуючих груп об'єктів: а) автентичних пам'яток історії і б) пам'ятних знаків і пам'яток-символів – монументальних споруд, спеціально створених із метою увічнення пам'яті про історичні події або осіб і передача знань про них суспільству. Справжня пам'ятка історії – одиничний об'єкт, вона ніколи не повториться. Її втрата нічим не компенсована. Дещо умовно, але вона належить до нерухомих об'єктів культурної спадщини. Пам'ятник-символ можна замінювати, копіювати без шкоди культурній спадщини. Проте ті з них, що мають мистецьку цінність, можуть обліковуватися як пам'ятки монументального мистецтва. В такому випадку пам'ятне місце набуває комплексності й має обліковуватися як об'єкт, що складається з двох пам'яток – історії і мистецтва.

Хронологічний критерій оцінювання об'єктів культурної спадщини стосовно до пам'яток історії фіксує таку важливу ознаку, як «вік» об'єкта, віддаленість у часі від сьогодення. Цей статус у практиці пам'яткоохоронної справи в Україні надається лише тим пам'ятним місцям і об'єктам, пов'язаним з життям та діяльністю історичних осіб, які вже пішли з життя. Відносно історичних поховань він не застосовується. Хоча у деяких країнах зазначений критерій унормований. У США, приміром, розгляд об'єктів на придатність для внесення до Національного реєстру здійснюється на підставі оціночних критеріїв, опрацьованих Службою національних парків. Оцінка включає встановлення значення, віку та цілісності об'єктів у певному історичному середовищі. Кладовища і могили історичних постатей в Америці зазвичай вважаються непридатними для внесення до Національного реєстру. Але разом з іншими об'єктами, що набули значення протягом останніх півсотні років, можуть бути облікованими за додатковими умовами обґрунтування їхньої придатності. Вони мають бути невід'ємними складовими районів, що відповідають оціночним критеріям для занесення*, або підпадати під такі категорії:

- <...> місце народження або могила знаменитої історичної постаті, якщо немає пристойного місця або будинку, пов'язаного з продуктивним періодом життя;
- кладовище, яке набуло основного значення через могили видатних людей, вік, характерні особливості задуму (проекту) або через зв'язок з історичними подіями;
- <...> об'єкт, що набув значення протягом останніх 50 років, якщо він є винятково важливим [18].

Таким чином, у США ставляться на облік лише ті кладовища, які в українському пам'яткознавстві визнаються некрополями. Інші могили – тільки за суворо визначеними критеріями. Хронологічний критерій для оцінки історичних постатей, на нашу думку, має бути унормований і у вітчизняному пам'яткоохоронному законодавстві. Віддаленість у часі дає можливість запобігти суб'єктивним особистим, політичним, ідеологічним та іншим оцінкам життя й діяльності відомих персоналій української історії, спираючись на принципи об'єктивності та науковості.

Кладовища.

Із 26 тис. благоустроєних місць поховань в Україні (або кладовищ) цінну частку складають історичні цвинтарі, тобто некрополі. Згідно із сформульованим нами визначенням, некрополь – це комплекс поховань визначних історичних діячів і надгробних пам'яток на спеціально відведеній території для захоронення померлих, що являє собою природно-антропогенну керовану систему, яка складається з двох підсистем – природної й урбанізованої.

Некрополів, які поставлено на облік або таких, які починають реєструвати як окремі комплексні пам'ятки культури, обмаль. Наразі, згідно з реєстрами пам'яток національного і місцевого значення, це: Лук'янівський цивільний і Лук'янівський військовий та Байковий цвинтарі в Києві, Личаківський – у Львові.

Навіть побіжний розгляд реєстрів національних і місцевих пам'яток, які охоплюють поки що зовсім незначну кількість об'єктів культурної спадщини, дозволяє стверджувати, що робота з вивчення й визначення культурно-історичної цінності

* Район у законодавстві США – це значна зосередженість, зв'язність або безперервність місць, будинків, споруд чи витворів, історично або естетично об'єднаних задумом (проектом) чи природним розвитком.

окремих кладовищ як некрополів, перебуває на початкової стадії. Зокрема, у реєстрах зустрічаються поховання, віднесені до таких некрополів, які на облік не поставлені. Так, у реєстрі пам'яток національного значення Миколаївської обл. записані (щоправда незрозуміло чому) під одним № 14000-Н «Могили-склепи композитора та етнографа М.М. Аркаса, засновника корабельні у м. Миколаєві М.Л. Фалєєва. 1909 р., 1782 р.». Їхнє місцезнаходження зазначено: «Миколаївський некрополь, вул. Степова, 35, старе цивільне кладовище». Так само зафіксована на цьому кладовищі «Могила-склеп вченого, винахідника і громадського діяча В.Н. Каразіна. 1842 р.».

До реєстру пам'яток національного значення Тернопільської обл. включено Козацьке кладовище 1648–1651 рр. на П'ятницькому цвинтарі у м. Кременець, але без жодної могили. У с. Республіканець Херсонської обл. також до пам'яток національного значення внесено під одним номером цілий комплекс об'єктів різних видів і типів: «Кам'янська Січ, кладовище запорізьких козаків і могила кошового отамана Костя Гордієнка. 1709–1711 рр., 1728–1734 рр.». У – селищі Меджибіж Хмельницької обл. пам'яткою національного значення визнано цілий комплекс об'єктів: «Єврейський некрополь, де поховано засновника хасидизму Ісроеля Бал-Шем-Това (1698–1760). XVI–XIX ст.». Усі згадані кладовища мають ознаки історичних і можуть набути статусу некрополів.

Критерії поцінування історичних кладовищ, як і самі цвинтарі, мають комплексний характер. Як *пам'ятка історії* вони оцінюються за наступними критеріями:

Критерій історичної цінності. Визначається за сумарною збірною ознакою за видами діяльності похованих історичних діячів [15, с. 218] і спільних історичних поховань (загальні кладовища) або через зв'язок із історичними подіями (мономеморіальні цвинтарі). Важливе значення має відсоток історичних захоронень відносно загальної кількості могил. Враховуються також кількість уцілілих цінних архітектурних споруд і об'єктів монументального мистецтва, незалежно від кількості поховань історичних осіб, а також технічний стан поховальних об'єктів.

Критерій наукової цінності. Акцентує увагу на автентичності (достеменності) поховань, підтверджених історичними джерелами, на ступені збереження їхнього первісного вигляду, перспективах подальших досліджень і виявлення нових поховальних об'єктів. Окреслює місце і значення історичного кладовища в ряду подібних об'єктів, у галузі знань.

Критерій екології культури. Як писав академік Д. Лихачов, автор терміну «екологія культури», збереження культурного середовища – завдання не менш суттєве ніж збереження навколишньої природи. Якщо природа необхідна людині для її біологічного життя, то культурне середовище так само необхідне для його духовного, морального життя. Збереження всього історико-культурного комплексу некрополів України буде ефективно тільки тоді, коли розуміння об'єкта охорони буде розширено до меж культурного ландшафту, включаючи всі його цінності та всю систему. Некрополі повинні розглядатися як єдине ціле у системі культурного ландшафту. При цьому культурний ландшафт міста/населеного пункту має виступати інтегруючим об'єктом культурної спадщини, щоб тактика роботи з окремими фрагментами та структурами була підпорядкована цілям його комплексного збереження. Це не виключає самостійної цінності компонентів ландшафту, що належать до культурної спадщини. Концепція культурного ландшафту як фе-

номена культурної спадщини відкриває нові можливості та підходи до збереження всіх некрополів у комплексі, чітко визначаючи місце некрополів у системі культурних цінностей [17, с. 16].

Хронологічний критерій. Фіксує таку важливу для поцінування ознаку, як «вік» об'єкта, віддаленість у часі від сьогодення. Хоча хронологічний норматив віку об'єкта в українському законодавстві не передбачений, для некрополів він необхідний і разом із історичним критерієм поцінування дозволяє поціновувати старе кладовище як некрополь. Ясно, що на «молодому» цвинтарі не знайдеться для цього достатньої кількості історичних поховань.

Пам'ятки архітектури і містобудування.

Пам'ятки архітектури і містобудування мають оцінювати і відбирати фахівці у цих галузях, відповідно до специфіки зазначених поховальних об'єктів. Фахівці Українського державного інституту культурної спадщини О. Попельницький і Л. Савостіна розробили методичні рекомендації, присвячені критеріям поцінування та відбору об'єктів культурної спадщини. В них науково обґрунтовано підстави для відбору об'єктів усіх видів для включення їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. У нашій розробці, присвяченій тільки одному з типів пам'яток історії – історичним похованням, ми лише перелічимо критерії оцінки пам'яток інших видів, які можуть бути складовою названих поховань. Для *пам'яток архітектури* запропоновано такі критерії:

1. Хронологічна глибина.
2. Ступінь автентичності.
3. Архітектурно-типологічна унікальність.
4. Архітектурна інтегральність.
5. Ступінь вираженості регіональних рис.
6. Ступінь вираженості стилістичних рис.
7. Авторство.
8. Меморіальна цінність.
9. Містобудівна цінність [27, с. 8].

Пам'ятки містобудування:

- Хронологічна глибина.
- Ступінь збереженості розпланувальної структури.
- Ступінь збереження історичної забудови.
- Авторство.
- Наявність містобудівних домінант.
- Наявність архітектурних акцентів.
- Ступінь інтегрованості в структуру населеного місця [27, с. 33].

Зауважимо, що для некрополів як пам'яток містобудування, важливо також враховувати характерні особливості задуму (проекту) кожного з них.

Пам'ятки монументального мистецтва.

1. Автентичність.
2. Художньо-естетична цінність об'єктів:
 - ступінь відображення стилю, школи, типологічної групи;
 - унікальність;
 - взаємозв'язок з історичною подією або з відомими особами.

3. Містобудівна цінність:

- домінанта загальноміського масштабу;
- локальна домінанта;
- локальний акцент [27, с. 19–20].

Методологічні засади опису й обліку поховань.

Поховальні об'єкти складають чи не найбільшу частку культурної спадщини України. До них належать як окремі й групові поховані, так і кладовища, меморіали та некрополі. Найціннішими комплексами є історичні некрополі, яких поставлено на облік лише три: Лук'янівський і Байковий в Києві та Личаківський – у Львові. На нашу думку, перспективи збільшення кількості таких об'єктів культурної спадщини в реєстрах пам'яток місцевого і національного значення великі. Некрополі – багатогранне соціокультурне явище, суттєвий компонент духовної історії. В основі існування цього явища лежить уявлення про збереження пам'яті про померлих, пам'яті про попередні покоління та збереження уявлення про минуле взагалі. Вони мають унікально цінну наукову вагу, величезний інформаційний потенціал для дослідження соціальної і культурної історії – політичної й воєнної історії, питань суспільної свідомості, історії релігії, літератури та мови, мистецтва й літератури, традицій і обрядів тощо. Неможливо переоцінити їхнє просвітницьке та виховне значення, емоційний вплив на відвідувачів, а також – що важливо – і для розвитку туристичної галузі. Це підтверджується діяльністю двох заповідників, створених шляхом музеєфікації Лук'янівського в Києві і Личаківського у Львові некрополів.

Одним із завдань сучасної пам'яткоохоронної галузі має стати постановка на облік історичних кладовищ. Головна мета проведення їхньої інвентаризації – дослідження і збереження захоронень відомих історичних діячів і намогильних пам'яток архітектури та монументального мистецтва. Досить часто історичних поховань менше ніж надгробків, що мають історико-культурне значення. І чим далі, кількість поховальних об'єктів може зменшуватися, якщо їх не виявляти і ставити на облік. Адже кількість закритих кладовищ і недоглянутих могил на них, а також на діючих кладовищах невинно збільшується. «Інструкцією про порядок поховання, утримання кладовищ і організацію ритуального обслуговування в населених пунктах України» (Розділ 5), що вступила у дію в 1995 р. передбачено:

«5.2.3. Використання закритого кладовища або окремої ділянки на діючому кладовищі для вторинного поховання може бути дозволено за погодженням з місцевими установами санітарно-епідеміологічної служби не раніше ніж через 20 років після останнього поховання (по закінченні кладовищного періоду).

В окремих випадках, якщо кладовище має сприятливі ґрунтові умови, цей строк може бути зменшений до 15 років.

5.2.4. Ліквідація закритих кладовищ дозволяється не раніше ніж через 20 років після останнього поховання (по закінченні кладовищного періоду)» [16].

Таким чином, якщо вторинне поховання відбудеться в могилу, що не поставлена на облік, можуть зникнути цінні архітектурні або мистецькі об'єкти.

Методика натурного обстеження кладовищ і інтерпретації результатів в Україні належним чином не розроблена. Певні методологічні засади обстеження й опису кладовищ були розроблені в Державному історико-меморіальному Лук'янівському заповіднику [24] і в згаданих працях Л. Проценко і С. Зозулі. Облікові карт-

ки заповнюється відповідно до затвердженого зразка окремо на некрополь і окремо на кожен поховальний об'єкт.

Спочатку зупинимось на важливих моментах дослідження кладовищ або ділянок історичних поховань. Воно має складатися з історичної довідки і топографічного або схематичного плану з нанесенням наявних алей, ділянок, зон або квадратів, архітектурних об'єктів – склепів, каплиць, мавзолеїв, церков, а також із позначенням місць поховань, обравши для їхнього позначення різні символи для: 1) історичних захоронень з пам'ятками архітектури і мистецтва, 2) історичних захоронень без пам'яток архітектури і мистецтва, 3) захоронень, які не мають історичного значення, але на них встановлені цінні архітектурні або мистецькі об'єкти.

На кладовищах, де відсутній розподіл на ділянки, слід розробити систему координат для позначення місця знаходження могил на території. Можна використовувати топографічні плани кладовища чи ділянок або опис історичних поховань з прив'язкою до конкретних орієнтирів, якими можуть бути архітектурні споруди або пам'ятники.

Якщо новий ряд поховань починається не від краю ділянки, а з її середини або ряд закінчується всередині ділянки, його нумерують як літерний (наприклад: ряд 4, наступний – ряд 4а тощо).

Окремим могилам у міжряддях доцільно присвоювати літерні номери (17а).

Якщо в одній огорожі поховано декілька історичних діячів у різних могилах, до номеру місця додається порядковий номер через дефіс або крапку (8-1, 8-2 або 8.1, 8.2).

У випадку, коли в одній могилі зі спільним надгробком поховано кілька історичних діячів, до основного номеру додається літера (8-1а, 8-2б або 8.1а, 8.1б).

Історична довідка має містити такі відомості:

- назва кладовища;
- локація та вид місця (адреса; класифікація цвинтаря – загальний міський/сільський, козацький, єврейський, військовий тощо), GPS-координати;
- власник цвинтаря;
- історія кладовища;
- опис місця (периметр, площа, ландшафт), наявність огороження;
- структура кладовища (ділянки, місця масових поховань, колумбарій тощо);
- кількісна характеристика історичних поховань (точна або наближена) із зазначенням їхнього співвідношення із загальною кількістю поховань у відсотках (точних або наближених);
- кількість надгробків (архітектурних і скульптурних), що мають історико-культурне значення;
- стан збереження історичних поховань;
- наявність на території кладовища не некрополістичних об'єктів культурної спадщини;
- офіційний статус спадщини;
- поточні ризики для збереження;
- наявність чи відсутність списку історичних поховань;
- наявність креслень та зображень;
- список джерел та літератури;

- ім'я упорядника довідки;
- дата складання [15, с. 218–219].

Очевидно, що для інвентаризації та дослідження кожного окремого кладовища має утворюватися робоча група з фахівців різного профілю, оплачувана місцевою владою. Інший шлях – розробляти проєкт, що інвестують благодійники. Прикладом може слугувати проєкт «Передовий досвід та ресурси для збереження єврейських кладовищ у Західній Україні» [38].

Стосовно опису історичного поховання слід враховувати його особливості, зокрема за кількістю похованих:

- індивідуальне поховання;
- групове в одній могилі;
- індивідуальні поховання в одній огорожі, склепі та іншій споруді;
- братське;
- місце втраченого захоронення.

Індивідуальне поховання і братське поховання описуються та обліковуються за вимогами облікової картки, кожне – як окрема пам'ятка історії – з окремим номером у реєстрі. Якщо у братській могилі поховані постаті, імена яких відомі, у загальній довідці про могилу подаються їхні короткі життєписи. Обліковий номер поховання при цьому не змінюється.

Групове поховання в одній могилі, якщо всі небіжчики поціновані як історичні постаті, повинне мати один обліковий номер, а біографічні відомості подаються в одній довідці.

Індивідуальним похованням в одній огорожі, склепі та іншій споруді має присвоюватися один обліковий номер у разі родинного зв'язку небіжчиків, об'єднаних в одному похованні, а кожному індивідуальному захороненню дається номер з додатковим порядковим номером (6.1., 6.2. тощо). У разі наявності історично цінних індивідуальних надгробків, присвоюється ще один додатковий номер (6.1.1, 6.2.2. тощо).

Так само описуються й обліковуються індивідуальні поховання в одній огорожі, склепі та іншій споруді, які загинули внаслідок певних історичних подій.

Наявність спільних надгробків на таких похованнях позначається у загальній довідці про такий поховальний комплекс, а намогильним спільним пам'яткам присвоюється окремий додатковий номер. Наприклад, якщо поховань 10, то номер спільної пам'ятки – 6.11.

Якщо надгробок на будь-якому похованні не має історико-культурної цінності, його короткий формально-типологічний опис подається наприкінці біографічної довідки про історичного діяча. Зазначена довідка повинна нести стислу інформацію про життя та діяльність похованої особи. Головна увага приділяється його суспільній значущості, згідно з розглянутими у пропонованій розробці критеріями поцінування.

До окремої групи поховальних об'єктів належать цінні пам'ятки архітектури і монументального мистецтва, встановлені на похованнях, що не мають історичного значення, або на місцях поховань відомих історичних діячів, могили яких не збереглися. У таких випадках, він описується як окрема пам'ятка відповідно до його видової та типологічної приналежності. Якщо надгробок складається з кіль-

кох поховальних об'єктів, йому присвоюється один номер, а його складові описуються кожна окремо і позначається додатковим порядковим номером (8.1., 8.2.).

Нерідко разом із відомим історичним діячем поховані члени його сім'ї, котрі не відповідають критеріям поцінування пам'яток історії досліджуваного типу. Їхні дефініції зазначаються наприкінці довідки про особу, яка увічніюється, із позначенням спорідненості.

Комплекс нерухомих пам'яток культури, яким є і некрополь, визначений у науковій літературі так: «група міських чи сільських споруд, що становлять певну історичну, культурну, архітектурну цінність і пов'язані між собою так, що їх можна визначити топографічно. До К[комплексу] н[ерухомих] п[ам'яток] к[ультури] входять не тільки архітектурні ансамблі або окремі визначні пам'ятки архітектури, але й композиційно мало пов'язані між собою споруди різних типів, стилів, форм, хронологічних періодів, історичної та мистецької вартості, проте охороняються вони як єдине ціле зі збереженням окремих компонентів комплексу і взаємозв'язків між ними» [7].

Аналіз реєстрів пам'яток національного та місцевого значення дозволяє стверджувати, що пам'ятки некрополів розпорошуються по обох реєстрах. Зокрема, Лук'янівський і Байковий у Києві та Личаківський некрополь у Львові визнані комплексами пам'яток різних видів і типів національного значення. Але могили і надгробки на них представлені і в реєстрі місцевого значення.

Слід зазначити, що облік поховальних пам'яток у реєстрах як місцевого, так і національного значення не уніфікований. Логіка пам'яткоохоронної справи передбачає, що кожний нерухомий об'єкт культурної спадщини обліковується окремо, відповідно до своєї видової приналежності. Якщо це комплексна пам'ятка, кожна його складова обліковується і рахується як окрема за видовою приналежністю пам'ятка.

Разом із тим, у реєстрі пам'яток національного значення зафіксований, наприклад, «Меморіальний сквер, де поховані відомі культурні і громадські діячі. ХІХ – початок ХХ ст.» у м. Івано-Франківськ. Однак не зазначено жодного поховального об'єкта, розташованого у цьому сквері. Так само обліковані «Меморіальний комплекс «Слава». 1941–1944 рр., перепоховання у 1984 р.» у м. Ровеньки Луганської області, а також «Меморіальний комплекс в пам'ять жертв політичних репресій 1930-х років. 1937–1941 рр., 1995 р.» у Биківні (Київ).

Комплекс пам'яток «Личаківський цвинтар» 1786 р. – кінець ХІХ ст. у м. Львів і низка поховань історичних діячів на ньому обліковані лише як пам'ятки історії. Так само обліковані «Комплекс пам'яток на Байковому кладовищі. Середина ХІХ – початок ХХІ ст.» і «Комплекс пам'яток Лук'янівського кладовища» та низка поховань на них – у Києві.

У «Ансамблі Софії Київської. ІХ–ХХ ст.» у Києві взагалі відсутній некрополь. А із некрополя Свято-Успенської Києво-Печерської лаври окремо від її комплексу облікована як пам'ятка національного значення лише «Могила козацьких старшин Іскри і Кочубея. 1708 р.».

У реєстрі пам'яток національного значення м. Суми під окремим номером облікований як пам'ятка монументального мистецтва «Пам'ятник на родинному похованні Харитоненків. 1894 р.», а пам'ятки історії як невід'ємні складові цього поховання проігноровані.

У реєстрі місцевого значення найчастішим порушенням можна назвати облік під одним номером не одного поховання, а багатьох могил. Приклади:

м. Сімферополь, просп. Кірова, цивільне кладовище, військовий сектор:

- Група могил радянських воїнів (5 індивідуальних, 1 братська). 1944 р.
- Група могил радянських воїнів (23 індивідуальні могили, 1 братська). 1944 р., 1946 р.

м. Павлоград Дніпропетровської обл.

- Військова дільниця: 12 братських могил радянських воїнів. 1943 р.

с. Фонтанка Лиманського р-ну Одеської обл.

- Комплекс поховань радянських воїнів 1941 р., 1944 р., 1948 р., 1949 р.

м. Суми. Лучанське кладовище.

- Група братських (11) могил радянських військовополонених та мирних громадян. 1967 р., 1975 р., 1939–1945 рр.
- Група братських (10) та індивідуальних (22) могил радянських воїнів та жертв нацизму. 1960 р., 1939–1945 рр.

м. Полтава.

- Комплекс пам'ятників Солдатської Слави: Братська могила 3,5 тис. жертв нацизму. Могила Кондратенка Степана Федоровича. Могила Яценка Григорія Федотовича. Могила командуючого армії генерал-лейтенанта Зигіна Олексія Івановича. Могила командира дивізії Героя Радянського Союзу гвардії полковника Кучеренка Миколи Пантелеймоновича і його ад'ютанта – рідного сина, старшого лейтенанта Кучеренка Миколи Миколайовича. Могила заступника командуючого артилерією фронту по політчастині полковника Балакіна Василя Федоровича. Могила гвардії полковника Холодного Артема Івановича. Могила гвардії полковника Ляхова Андрія Микитовича. Могила гвардії полковника Фурсова Пилипа Федоровича. Могила військових кореспондентів газети «Правда» майорів Лідова Петра Олександровича, старшого лейтенанта Струнникова Сергія Миколайовича, газети «Известия» капітана Кузнєцова Олександра Олексійовича. Могила гвардії полковника Гасєва Павла Віталійовича. Могила гвардії полковника Барбіна Петра Яковича. Могила гвардії полковника Паніхіна Дмитра Івановича. Могила начальника відділу кадрів артилерії фронту підполковника Дроздова Володимира Єгоровича. Могила гвардії підполковника професора Каплуна Сергія Ілліча. Могила гвардії підполковника Войтка Михайла Захаровича. Могила командира артилерійського полку підполковника Потаповського Соломона Шефелевича. Могила гвардії майора Смирнова Миколи Миколайовича. Могила майора Слободського Василя Васильовича. Могила гвардії капітана Бородуліна Григорія Ісаковича. Могила капітана партизанського загону Поліщука Федора Єлисейовича. Могила 13-ти партизан, які загинули в боях за Батьківщину. Могила 18-ти партизан по зв'язному закатованих німецькими варварами. Могила сержанта Осадчука Григорія Яковича. Могила рядового Судакова Якова Олексійовича. Могила майора Покровського Олександра Івановича. Братські (17) могил воїнів. 1969 р.

Надзвичайно поширеним є включення до місцевого реєстру штучно створених на папері меморіальних комплексів, до яких включаються як одна пам'ятка історії братська могила воїнів і пам'ятний знак полеглим воїнам-односельчанам. На облік вони ставляться як одна пам'ятка, хоча пам'ятний знак, по-перше, присвячений не тим, хто тут похований; по-друге, є історичним об'єктом, а є об'єктом, встановленим на пошанування; по-третє, він не має у більшості випадків ані архітектурного,

ані мистецького значення. Зазвичай, це прості плити або стели з викарбуваними іменами загиблих, які ніяким чином не належать до нерухомих об'єктів культурної спадщини. Тільки в Полтавській обл. подібних пам'яток місцевого значення налічується 440 із загальної кількості 1301.

Досить часто зустрічаються випадки неправильного визначення поховальної пам'ятки, що призводить до недостовірного її обліку. Наприклад, у реєстрі пам'яток місцевого значення м. Київ міститься запис про такий об'єкт на Новому Байковому кладовищі: «Могила та надгробок діячки українського правозахисного руху Мешко Оксани Яківни (1905–1991 рр.). Пам'ятка історії і монументального мистецтва». Обліковий № 562/7-Кв, де перша цифра відноситься до цвинтаря. Науково обґрунтованим буде таке визначення:

Поховання діячки українського правозахисного руху Мешко Оксани Яківни (1905–1991 рр.):

– Могила. 1991 р. Пам'ятка історії. № 562/7.1.-Кв

– Надгробок. У даному випадку невідома дата. Пам'ятка монументального мистецтва. № 562/7.2.

Не зовсім правомірним уявляється облік надгробків окремо від могил, оскільки обидві пам'ятки є складовими такого об'єкта, як поховання. Так, надгробок на місці поховання П.А. Столипіна облікований як *пам'ятка історії* місцевого значення окремо від могили і від комплексу Києво-Печерської лаври.

Іноді незрозумілими є підстави віднесення деяких поховань до того чи іншого з реєстрів. Це, зокрема, стосується могили православного церковного діяча, Патріарха Київського і всієї Руси-України Володимира (Василя Омеляновича Романюка) (1925–1995) перед входом до Софії Київської, облікованого як пам'ятка історії місцевого значення.

Підсумовуючи, зазначимо, що вперше здійснена у цій праці спроба систематизації і розробки нових підходів до методології виявлення, вивчення і постановки на облік поховань як одного з типів пам'ятки історії і як комплексної пам'ятки культури виявила чимало дискусійних питань, що стосуються понятійно-категоріального апарату, облікової документації, порядку обліку пам'яток, категоріального розподілу об'єктів та інших. Вони потребують, наразі, апробації в широкому колі фахівців-пам'яткознавців і працівників пам'яткоохоронної сфери. Серед таких питань, приміром: якщо комплекс пам'яток, у т.ч. некрополь, визнаний пам'яткою національного значення, – чи можна його окремі об'єкти вилучати й обліковувати в реєстрі місцевого значення; чи можна таким самим чином «розривати» одну пам'ятку, яким є поховання, включаючи її складові до різних реєстрів. І головне, на наш погляд, – система реєстрів потребує оптимізації у бік розділення їх на першому рівні на реєстри за типами пам'яток, а вже потім за видами і категоріями за значенням.

Потребує фахового обговорення і таке питання – чи можна вважати могилу нерухомою пам'яткою культурної спадщини України, якщо предметом охорони фактично є рештки небіжчика, який був відомою історичною постаттю. На наш погляд, ця група має умовно нерухомий характер. До того ж, родичі мають право перепоховати рештки покійного в іншому місці, хоча ця процедура й дуже складна. За законом перепоховання можливе лише у виняткових випадках, передбачених законодавством; необхідно отримати письмовий дозвіл на перепоховання від виконавчого органу сільської, селищної чи міської ради за місцем поховання.

Окрім того, слід зважати на складність державної реєстрації поховальних об'єктів, не тільки через їхню чисельність, але й невідповідність предмета охорони самому поняттю «нерухомий об'єкт культурної спадщини». Фактично нерухомим у похованні є не головний об'єкт, а похідний – надгробок. Згідно з міжнародною пам'яткоохоронною практикою і нормативно-правовими актами, аналіз і облік пам'яток здійснюється за типами, а не за видами. Типологічну класифікацію запровадила Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини, ухвалена в 1972 р. на Генеральній конференції ООН з питань освіти, науки і культури й ратифікована Україною в 1988 р. У ній визначено три види культурної спадщини: пам'ятки, групи будівель і місця [19]. Поховальний об'єкт не відповідає жодному з цих видів.

Отже, висновком всьому зазначеному може бути пропозиція виокремити досліджувані об'єкти в окрему групу з окремим реєстром поховальних пам'яток культурного надбання України. Нове унормування статусу поховальних об'єктів потребує змін і в законодавстві, і в системі пам'яткоохоронної діяльності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. St. Andrew Cemetery. *Ukrainian Orthodox Church of the USA*. URL: <https://www.uocofusa.org/cemetery..> (Дата звернення: 17.10.2025).
2. Аболіна Т. Цінності моральні. *Філософський енциклопедичний словник*. К.: Абрис, 2002. С. 708.
3. Археологічні дослідження курганів: Навч. посіб. / М.О. Чмихов, Ю.О. Шилов, П.Л. Корнієнко. К.: НМК ВО, 1989. 217 с.
4. Бойченко І. Суспільне життя. *Філософський енциклопедичний словник*. К.: Абрис, 2002. С. 619–620.
5. Братська могила. *Енциклопедія – словник символів культури України* / За заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, В.В. Куйбіди. 5-е вид. Корсунь-Шевченківський: ФОП Гаврищенко В.М., 2015. С. 84, 88.
6. В Україні необхідно збудувати 550 місць поховань. *Міністерство розвитку громад та територій України*. URL: <https://www.minregion.gov.ua/press/news/v-ukrayini-neobhidno-zbuduvati-550-mists-pohovan..> (Дата звернення: 04.12.2021).
7. Вечерський В. Комплекс нерухомих пам'яток культури. *Архітектура. Короткий словник-довідник* / За заг. ред. А.П. Мардера. К.: Будівельник, 1995. С. 130.
8. Віртуальний некрополь української еміграції. *Український інститут національної пам'яті*. URL: <http://necropolis.uinp.gov.ua..> (Дата звернення: 17.10.2025).
9. Войцехівська І., Дмитрієнко М. Некрополістика. *Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.* К.: Либідь, 2008. С. 384.
10. Гробниця. Словник української мови. URL: <http://www.inmo.org.ua/sum.html?wrд=гробниця; «Словники України» online>. URL: <https://lcorp.ulif.org.ua/dictua..> (Дата звернення: 28.11.2021).
11. Дорофеев В.В. О методике исследования позднекочевнических погребений в степной полосе Украины. *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. К., 1987. С. 187–192.
12. Етнонаціональне буття. *Мала енциклопедія етнодержавознавства*. К.: вид-во «ГЕНЕЗА», вид-во «ДОВІРА», 1996. С. 67–68.
13. Закон України «Про культуру». *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17/ed20121212/find/sp:java-dark:text=%CD%E0%F6%B3%EE%ED%E0%EB%FC%ED%E5+%EA%F3%EB%FC%F2%F3%F0%ED%E5+%ED%E0%E4%E1%E0%ED%ED%FF#w3>. (Дата звернення: 10.10.2025).

14. Закон України «Про поховання та похоронну справу». *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1102-15#Text..> (Дата звернення: 24.10.2025).
15. Зозуля С.Ю. Створення реєстру некрополістичних пам'яток України: до проблеми методологічного та методичного забезпечення пам'яткознавчого дослідження. *Праці Центру пам'яткознавства*. Вип. 10. К., 2006. С. 205–223.
16. Інструкція про порядок поховання, утримання кладовищ і організацію ритуального обслуговування в населених пунктах України КДІ-204/12 Україна 182-91. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0126303-91#Text..> (Дата звернення: 01.12.2021).
17. Караваева Н.В. Социально-экологические аспекты изучения некрополей как феномена культурного наследия (на примере Москвы). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата географических наук / Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. М., 2007. С. 4–5.
18. Касяненко І.О. Охорона культурної спадщини у Сполучених Штатах Америки. З історії розвитку пам'яткоохоронної справи. *Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень*. Вип. 8. К., 2013. С. 97–100.
19. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text.. (Дата звернення: 10.10.2025).
20. Крипта. *Словник української мови: в 11 т.* Т. 4. К., 1973. С. 348.
21. Кутинський М.І. Черкашина. *Універсальна енциклопедія* / Автор-упор. В. Жадько. К., 2010. С. 502.
22. Мавзолей. *Словари и энциклопедии на Академике*. URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/99140..> (Дата звернення 21.11.2021).
23. Матяж С.В., Березянська А.О. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Сер.: Соціологія. Вип. 213. Т. 225. С. 29.
24. Методика інвентаризації історического некрополя / упор. Маєр Т.Г. 11 с. *Calameo*. URL: <https://ru.calameo.com/read/002979071099356e3b79c>. (Дата звернення: 02.12.2021).
25. Методические рекомендации по исследованию курганных памятников. К., 1986. 80 с.
26. Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. К.: Інститут історії України НАН України, 1993. С. 7–15, 75–77.
27. Методичні рекомендації щодо охорони та використання археологічної спадщини. Укладачі: В. Бітковський, В. Собчук, Я. Гершкович, О. Малишев / Всеукраїнське ГО «Спілка археологів України». Львів, 2001. 10 с.
28. Методичні рекомендації. Критерії поцінування та відбору об'єктів культурної спадщини для включення їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України / Автори-упор. О.О. Попельницький, Л.Є. Савостіна; підбір матеріалів – І.А. Литвиненко. К., 2020.
29. Михайло Іванович Кутинський. Довідка та автобіографія. *Іван Коваленко*. URL: <https://ivan-kovalenko.info/pro-ivana-kovalenka/otochennya-rodyna/druzi-ta-odnodumtsi/1086-mihaylo-kutinskiy.html..> (Дата звернення: 16.10.2025).
30. Михальчишин І.Р. Методичні рекомендації по складанню паспортів на пам'ятки археології. Археологічні дослідження в Україні 1998 р. К., 1999. С. 190–192.
31. Михальчишин І.Р. Методичні рекомендації по складанню паспортів та облікових карток на об'єкти культурної спадщини за видом «археологічні» (проект). *Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень*. Вип. 6. Вінниця, 2011. С. 268–278.
32. Могила. *Словник української мови*. URL: <http://www.inmo.org.ua/sum.html?wrд=Могила>. (Дата звернення: 20.11.2021).

33. Надгробки. *Українська мала енциклопедія*: 16 кн.: у 8 т. / проф. Є. Онацький. Буенос-Айрес, 1961. Т. 4, кн. VIII: Літери Ме – На. С. 1064–1065.
34. Назарова В.В. Надгробки XIX – початку XX ст. єврейського кладовища міста Глухова як об'єкти культурної спадщини: дис. ... канд. істор. наук: 26.00.05. – Музєєзнавство. Пам'яткознавство. / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ, 2019. 222 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Nazarova_Vira/Nadhrobky_XIX_pochatku_XX_st_iev_reiskoho_kladovyscha_mista_Hlukhova_iak_obiekty_kulturnoi_spadschyn/. (Дата звернення: 23.11.2021).
35. Нарський документ про автентичність. *Міжнародні засади охорони нерухомої культурної спадщини*. К.: Фенікс, 2008. С. 139–141.
36. Некрополь. *Словник української мови*. URL: <http://www.inmo.org.ua/sum.html?wrд=некрополь>. (Дата доступу: 14.11.2021).
37. Пантеон. *Новий український тлумачний словник*. Х., 2008. С. 411.
38. Передовий досвід та ресурси для збереження єврейських кладовищ у Західній Україні. A Guide to Jewish Cemetery Preservation in Western Ukraine. URL: <https://jewishheritageguide.net/uk>. (Дата звернення: 02.12.2021).
39. Посилання на розпізнані єврейські кладовища у Західній Україні. A Guide to Jewish Cemetery Preservation in Western Ukraine. URL: <https://jewishheritageguide.net/uk/cemeteries>. (Дата звернення: 17.10.2025).
40. Поховання. *Словник української мови*. URL: <http://www.inmo.org.ua/sum.html?wrд=поховання>. (Дата звернення: 20.11.2021).
41. Придибайло О.М. Короткий нарис історії Мархлевського національного району (1924–1935 рр.). *Гілея: Науковий вісник*. Вип. 66. К., 2012. С. 144–149.
42. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування сфери поховання та надання ритуальних послуг». *Liga 360*. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JI11880A?an=18>. (Дата звернення: 16.09.2025).
43. Проценко Л. Методика укладання довідників «Некрополі України». *Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури*. Вип. 2 (7). К., 1991. С. 6–21.
44. Ризька хартія про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998260#Text..> (Дата звернення: 10.10.2025).
45. Саркофаг. *Словник української мови: в 11 т.* Т. 9. К., 1978. С. 59.
46. Склеп. *Словник української мови*. URL: <http://www.inmo.org.ua/sum.html?wrд=склеп>. (Дата звернення: 21.11.2021).
47. Смолянук В.Ф. Меморіал. *Юридична енциклопедія*. URL: <https://leksika.com.ua/17771110/legal/memorial>. (Дата звернення: 28.11.2021).
48. Титова О. З історії некрополістичних досліджень в Україні наприкінці XX – на початку XXI ст. *Танатологія: смерть та навколо смерті в європейській культурі*. Вип. 1, Вип. 2: Матеріали Міжнародної наукової конференції / редкол.: Титова О.М (гол. ред.) та ін. К.: Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 184–188.
49. Титова О.М. Об'єкти археологічної спадщини. *Основи пам'яткознавства* / Під заг. ред: Гріффена Л.О., Титової О.М. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. С. 66–98.
50. Титова О.М., Івакін Г.Ю. Археологічна спадщина України: проблеми визначення та поцінування. *Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України»* / Кот С.І. (відпов. ред.) та ін. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 324–360.
51. Томазов В.В. Некрополістика. *Енциклопедія історії України*. Т. 7. К.: Наукова думка, 2010. С. 362.

52. Усипальня. *Словник української мови*. URL: <http://www.inmo.org.ua/sum.html?wrд= усипальня>. (Дата звернення: 21.11.2021).
53. Федорова Л., Піскова Е. Розділ 6. Нерухомі пам'ятки історії. *Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. С. 196–200.
54. Цвинтар. *Словник української мови*. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України. URL: <http://www.inmo.org.ua/sum.html?wrд=Цвинтар>. (Дата звернення: 24.11.2021).
55. Цвинтарь. *Словарь української мови / Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко: в 4-х т. Т. 4. К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. С. 424.*
56. Шокарев С.Ю. Московский некрополь XV – начала XX вв. как социокультурное явление: Источниковедческий аспект: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.09. М., 2000. 292 с. *Библиотека диссертаций*. URL: <http://www.dslib.net/istorio-grafia/moskovskij-nekropol-xv-nachala-hh-vv-kak-sociokulturnoe-javlenie.html>. (Дата звернення: 20.11.2021).
57. Яців Р.М. Надгробок. *Енциклопедія сучасної України*. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=70869. (Дата звернення: 27.11.2021).

REFERENCES

1. St. Andrew Cemetery. *Ukrainian Orthodox Church of the USA*. URL: <https://www.uocofusa.org/cemetery>. (Data zvernennia: 17.10.2025).
2. Abolina T. Tsinnosti moralni. *Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk*. Kyiv: Abrys, 2002. S. 708.
3. Arkheolohichni doslidzhennia kurhaniv: Navch. posib. / M.O. Chmykhov, Yu.O. Shylov, P.L. Kornienko. Kyiv: NMK VO, 1989. 217 s.
4. Boichenko I. Suspilne zhyttia. *Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk*. Kyiv: Abrys, 2002. S. 619–620.
5. Bratska mohyla. *Entsyklopedia – slovnyk symboliv kultury Ukrainy / Za zah. red. V.P. Kotsura, O.I. Potapenko, V.V. Kuibidy. 5-e vyd. Korsun-Shevchenkivskiy: FOP Havryshenko V.M., 2015. S. 84, 88.*
6. V Ukraini neobkhidno zbuduvaty 550 mists pokhovan. *Ministerstvo rozvytku hromad ta terytorii Ukrainy*. URL: <https://www.minregion.gov.ua/press/news/v-ukrayini-neobhidno-zbuduvaty-550-mists-pohovan/>. (Data zvernennia: 04.12.2021).
7. Vecherskyi V. Kompleks nerukhomykh pamiatok kultury. *Arkhitektura. Korotkyi slovnyk-dovidnyk / Za zah. red. A.P. Mardera*. Kyiv: Budivelnik, 1995. S. 130.
8. Virtualnyi nekropol ukrainskoi emihratsii. *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty*. URL: <http://necropolis.uinp.gov.ua/>. (Data zvernennia: 17.10.2025).
9. Voitsekhivska I., Dmytrienko M. Nekropolistyka. *Spetsialni istorychni dystsypliny: dovidnyk: navch. posib. dlia stud. vyshch. navch. zakl*. Kyiv: Lybid, 2008. S. 384.
10. Hrobnysia. *Slovnyk ukrainskoi movy*. URL: <http://www.inmo.org.ua/sum.html?wrд=гробниці>; «Slovnyky Ukrainy» online/. URL: <https://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>. (Data zvernennia: 28.11.2021).
11. Dorofeev V.V. O metodyke yssledovanyia pozdnekochevnycheskykh pohrebeniy v stepnoi polose Ukrainy. *Drevneishye skotovody stepi yuha Ukrainy*. Kyiv, 1987. S. 187–192.
12. Etnonatsionalne buttia. *Mala entsyklopediia etnoderzhavoznavstva*. Kyiv, vyd-vo «HENEZA», vyd-vo «DOVIRA», 1996. S. 67–68.
13. Zakon Ukrainy «Pro kulturu». *Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17/ed20121212/find/sp:java-dark:text=%CD%E0%F6%B3%EE%ED%E0%EB%FC%ED%E5+%EA%F3%EB%FC%F2%F3%F0%ED%E5+%ED%E0%E4%E1%E0%ED%ED%FF#w3>. (Data zvernennia: 10.10.2025).
14. Zakon Ukrainy «Pro pokhovannia ta pokhoronnu spravu». *Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1102-15#Text>. (Data zvernennia: 24.10.2025).

15. Zozulia S.Yu. Stvorennia reiestru nekropolistychnykh pamiatok Ukrainy: do problemy metodolohichnoho ta metodychnoho zabezpechennia pamiatkoznavchoho doslidzhennia. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*. 2006. Vyp. 10. S. 205–223.
16. Instruktsiia pro poriadok pokhovannia, utrymannia kladovyshch i orhanizatsiiu rytualnoho obsluhovuvannia v naselenykh punktakh Ukrainy KDI-204/12 Ukraina 182-91. *Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0126303-91#Text>. (Data zvernennia: 01.12.2021).
17. Karavaeva N. V. Sotsyalno-ekolohycheskye aspekty yzuchenia nekropolei kak fenomena kulturnoho nasledyia (na prymere Moskvy). Avtoreferat dySSERTatsyy na soyskanye uchenoi stepeny kandydata heohrafycheskykh nauk / Moskovskiy hosudarstvennyi unyversytet im. M.V. Lomonosova. Moskva, 2007. S. 4–5.
18. Kasianenko I.O. Okhorona kulturnoi spadshchyny u Spoluchenykh Shtatakh Ameryky. Z istorii rozvytku pamiatkookhoronnoi spravy. *Pratsi Naukovo-doslidnoho instytutu pamiatkookhoronnykh doslidzhen*. Kyiv, 2013. Vyp. 8. S. 97–100.
19. Konventsiia pro okhoronu vsesvitnoi kulturnoi i pryrodnoi spadshchyny. *Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text. (Data zvernennia: 10.10.2025).
20. Krypta. *Slovnyk ukrainskoi movy*: v 11 t. Kyiv, 1973. T. 4. S. 348.
21. Kutynskiy M. I. *Cherkashchyna. Universalna entsyklopediia* / Avtor-upor. V. Zhadko. Kyiv, 2010. S. 502.
22. Mavzolei. *Slovary i entsyklopedyy na Akademike*. URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/99140>. (Data zvernennia 21.11.2021).
23. Matiazh S.V., Berezianska A.O. Klasyfikatsiia tsinnosti ta tsinnisnykh oriantatsii osobystosti. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu im. Petra Mohyly kompleksu «Kyievo-Mohylianska akademiia»*. Ser.: Sotsiolohiia. Vyp. 213. T. 225. S. 29.
24. Metodyka inventaryzatsii istorycheskoho nekropolia / upor. Maer T. H. 11 s. *Calameo*. URL: <https://ru.calameo.com/read/002979071099356e3b79c> (data zvernennia: 02.12.2021).
25. Metodycheskie rekomendatsii po issledovaniyu kurhannykh pamiatnykov. Kyiv, 1986. 80 s.
26. Metodychni rekomendatsii po pidhotovtsi materialiv Zvodu pamiatok istorii ta kultury Ukrainy. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1993. S. 7–15, 75–77.
27. Metodychni rekomendatsii shchodo okhorony ta vykorystannia arkheolohichnoi spadshchyny. Ukladachi: V. Bitkovskiy, V. Sobchuk, Ya. Hershkovych, O. Malyshev / Vse-ukrainske HO «Spilka arkheolohiv Ukrainy». Lviv, 2001. 10 s.
28. Metodychni rekomendatsii. Kryterii potsinuvannia ta vidboru obektiv kulturnoi spadshchyny dlia vkluchennia yikh do Derzhavnoho reiestru nerukhomykh pamiatok Ukrainy / Avtory-upor. O.O. Popelnytskyi, L.Ye. Savostina; pidbir materialiv – I.A. Lytyvnenko. Kyiv, 2020.
29. Mykhailo Ivanovych Kutynskiy. Dovidka ta avtobiografiia. *Ivan Kovalenko*. URL: <https://ivan-kovalenko.info/pro-ivana-kovalenka/otochennya-rodyna/druzi-ta-odnodumtsi/1086-mihaylo-kutinskiy.html>. (Data zvernennia: 16.10.2025).
30. Mykhalchyshyn I.R. Metodychni rekomendatsii po skladanni pasportiv na pamiatky arkheolohii. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1998 r.* Kyiv, 1999. S. 190–192.
31. Mykhalchyshyn I.R. Metodychni rekomendatsii po skladanni pasportiv ta oblikovykh kartok na obiekty kulturnoi spadshchyny za vydom «arkheolohichni» (proekt). *Pratsi Naukovo-doslidnoho instytutu pamiatkookhoronnykh doslidzhen*. Vinnytsia, 2011. Vyp. 6. S. 268–278.
32. Mohyla. *Slovnyk ukrainskoi movy*. URL: <http://www.inmo.org.ua/sum.html?wrд=Могила>. (Data zvernennia: 20.11.2021).

33. Nadhrobky. *Ukrainska mala entsyklopediia*: 16 kn.: u 8 t. / prof. Ye. Onatskyi. Buenos-Aires, 1961. T. 4, kn. VIII: Litery Me – Na. S. 1064–1065.
34. Nazarova V.V. Nadhrobky XIX – pochatku XX st. yevreiskoho kladovyshcha mista Hlukhova yak obiekty kulturnoi spadshchyny. Dysertatsiia na здобuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk za spetsialnistiu 26.00.05. – Muzeiezhnavstvo. Pamiatkozhnavstvo. / Tsentр pamiatkozhnavstva NANU i UTOPIK. Kyiv, 2019. 222 s. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Nazarova_Vira/Nadhrobky_XIX_pochatku_XX_st_ievreiskoho_kladovyscha_mista_Hlukhova_iak_obiekty_kulturnoi_spadschyn/. (Data zvernennia: 23.11.2021).
35. Narskyi dokument pro avtentychnist. Mizhnarodni zasady okhorony nerukhomoi kulturnoi spadshchyny. Kyiv: Feniks, 2008. S. 139–141.
36. Nekropol. *Slovnyk ukrainskoi movy*. URL: <http://www.inmo.org.ua/sum.html?wrд=некрополь> (data dostupu: «14.11.2021).
37. Panteon. *Novyi ukrainskyi tlumachnyi slovnyk*. Kharkiv, 2008. S. 411.
38. Peredovyi dosvid ta resursy dlia zberezhenntia yevreiskykh kladovyshch u Zakhidnii Ukraini. *A Guide to Jewish Cemetery Preservation in Western Ukraine*. URL: <https://jewishheritageguide.net/uk>. (Data zvernennia: 02.12.2021).
39. Posylannia na rozpoznavani yevreiski kladovyshcha u Zakhidnii Ukraini. *A Guide to Jewish Cemetery Preservation in Western Ukraine*. URL: <https://jewishheritageguide.net/uk/cemeteries>. (Data zvernennia: 17.10.2025).
40. Pokhovannia. *Slovnyk ukrainskoi movy*. URL: <http://www.inmo.org.ua/sum.html?wrд=поховання>. (Data zvernennia: 20.11.2021).
41. Prydybailo O.M. Korotkyi narys istorii Markhlevskoho natsionalnogo raionu (1924–1935 rr.). *Hilea: Naukovyi visnyk*. 2012. Vyp. 66. S. 144–149.
42. Proiekt Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo reformuvannia sfery pokhovannia ta nadannia rytualnykh posluh». *Liga 360*. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JI11880A?an=18>. (Data zvernennia: 16.09.2025).
43. Protsenko L. Metodyka ukladannia dovidnykiv «Nekropoli Ukrainy». *Visnyk Ukrainskoho tovarystva okhorony pamiatok istorii ta kultury*. 1991. Vyp. 2 (7). S. 6–21.
44. Ryzka khartiia pro avtentychnist ta istorychnu rekonstruktsiiu kulturnoi spadshchyny. *Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_260#Text. (Data zvernennia: 10.10.2025).
45. Sarkofah. *Slovnyk ukrainskoi movy*: v 11 t. Kyiv, 1978. T. 9. S. 59.
46. Sklep. *Slovnyk ukrainskoi movy*. URL: <http://www.inmo.org.ua/sum.html?wrд=склеп>. (Data zvernennia: 21.11.2021).
47. Smolianiuk V.F. Memorial. *Yurydychna entsyklopediia*. URL: <https://leksika.com.ua/17771110/legal/memorial>. (Data zvernennia: 28.11.2021).
48. Tytova O. Z istorii nekropolistychnykh doslidzhen v Ukraini naprykintsi XX – na pochatku XXI st. *Tanatolohiia: smert ta navkolo smerti v yevropeiskii kulturi*. Vyp.1, vyp.2: *Materialy Mizhnarodnoi naukovoї konferentsii / redkol. Tytova O.M (hol. red.) ta in. Kyiv: Vydavnychy dim «Helvetyka», 2020. S. 184–188.*
49. Tytova O.M. Obiekty arkhеolohichnoi spadshchyny. *Osnovy pamiatkozhnavstva / Pid zah. red: Hriffena L.O., Tytovoi O.M. Kyiv: Tsentр pamiatkozhnavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, 2012. S. 66–98.*
50. Tytova O. M., Ivakin H. Yu. Rozdil 8. Arkheolohichna spadshchyna Ukrainy: problemy vyznachennia ta potsinuvannia. *Kulturna spadshchyna v konteksti «Zvodu pamiatok istorii ta kultury Ukrainy» / Kot S. I. (vidpov. red.) ta in. Kyiv, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2015. S. 324–360.*
51. Tomazov V.V. Nekropolistyka. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, 2010. T. 7. S. 362.

52. Usypalnia. *Slovnýk ukrainskoi movy*. URL: <http://www.inmo.org.ua/sum.html?wrđ=уcипальня>. (Data zvernennia: 21.11.2021).
53. Fedorova L., Piskova E. Rozdil 6. Nerukhomi pamiatky istorii. *Pamiatkoznavchi studii v Ukraini: teoriia i praktyka*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2007. S. 196–200.
54. Tsvyntar. *Slovnýk ukrainskoi movy*. Instytut movoznavstva im. O.O. Potebni NAN Ukrainy. URL: <http://www.inmo.org.ua/sum.html?wrđ=Цвинтар>. (Data zvernennia: 24.11.2021).
55. Tsvyntar. *Slovar ukrainskoi movy* / Upor. z dod. vlas. materialu B. Hrinchenko: v 4-kh t. Kyiv: Vyd-vo Akademii nauk Ukrainskoi RSR, 1958. Tom 4. S. 424.
56. Shokarev S. Yu. Moskovskiy nekropol XV – nachala XX vv. kak sotsyokulturnoe yavlenye: Ystochnykovedcheskyi aspekt: dyssert.... kand. yst. nauk : 07.00.09. Moskva, 2000. 292 s. Byblyoteka dyssertatsyi. URL: <http://www.dslib.net/istorio-grafia/moskovskij-nekropol-xv-nachala-hh-vv-kak-sociokulturnoe-javlenie.html> (data zvernennia: 20.11.2021).
57. Yatsiv R.M. Nadhrobok. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=70869. (Data zvernennia: 27.11.2024).

Fedorova Larisa

Doctor of Historical Sciences,

Leading Researcher,

Ukrainian State Institute of Cultural Heritage,

Kyiv, Ukraine

ldanilovn@gmail.com

ORCID 0000-0002-0483-6871

BASIC PRINCIPLES OF CLASSIFICATION AND STATE ACCOUNTING OF BURIALS, CRITERIA FOR EVALUATION AND SELECTION ABSTRACT

Annotation. *The article briefly highlights the historiography of necropolistics in Ukraine, presenting the analyzes of the conceptual and categorical apparatus used in monument studies and monument protection activities, considering the classification of burial sites, determining the criteria for evaluation and selection of the monuments specified, and the methodological principles for describing and accounting for burials. Attention is paid to the conflicts of some national and international legal norms in the field of protection of burial sites, which are classified as immovable monuments of the cultural heritage of Ukraine. Taking into consideration the conditionally immobile character of the studied monuments, it is proposed to develop a separate regulatory framework for them and to implement a special State Register for burial sites in Ukraine.*

Keywords: *immovable monuments of cultural heritage, burials, classification of burial sites, State Register of Immovable Monuments of Ukraine, accounting of burials.*

Подано до друку: 03.11.2025 р.

УДК 008:902/904:341.231.14

Бурдоносова Марина

кандидат юридичних наук, доцент,
Національний транспортний університет,
Київ, Україна
Marina.byr.2011@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-1050-6892

Катаргіна Тетяна

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України,
Київ, Україна
Katativan@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-2964-2926

МІЖНАРОДНІ КОНВЕНЦІЇ ІЗ ЗАХИСТУ КУЛЬТУРНИХ ТРАДИЦІЙ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН (ПАМ'ЯТКОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ)

***Анотація.** У статті досліджено проблеми збереження етнічної культурної спадщини та участі національних меншин у пам'яткозахисній діяльності в контексті міжнародних ініціатив другої половини XX – початку XXI ст. Проаналізовано основні міжнародно-правові акти, зокрема документи ЮНЕСКО та Ради Європи, що визначили засади охорони культурної різноманітності й розвитку культурного плюралізму. Розкрито роль етнокультурної спадщини як чинника суспільної консолідації, міжетнічної толерантності й збереження національної ідентичності. Особливу увагу приділено сучасним викликам, пов'язаним зі збройною агресією Російської Федерації проти України, унаслідок якої зазнали руйнувань численні об'єкти матеріальної культури, пам'ятки архітектури, музеї та сакральні споруди. Наголошено на необхідності посилення державної політики у сфері охорони культурних цінностей, цифрової фіксації спадщини та міжнародної співпраці задля збереження історико-культурної пам'яті українського народу.*

***Ключові слова:** культурна спадщина, національні меншини, етнокультурна ідентичність, ЮНЕСКО, Рада Європи, міжнародне право, пам'яткозахисна діяльність, культурна політика, охорона культурних цінностей.*

Проблеми дослідження та збереження етнічної культурної спадщини, а також активізації залучення представників національних меншин і етнічних спільнот до пам'яткозахисної діяльності особливо гостро постали перед урядами західних країн на початку 1970-х рр. Ці тенденції були зумовлені загостренням протиріч між національними меншинами та титульними націями, що проявлялося у зростанні етнокультурної самосвідомості меншин та, водночас, у прагненні держав забезпечити цілісність національного культурного простору. Політична й соціальна напруга, що виникла внаслідок цих процесів, спонукала уряди шукати нові підходи до врегулювання міжетнічних відносин, формування механізмів соціальної рівноваги та розвитку толерантного середовища співіснування різних соціоетнічних груп.

Одним із дієвих інструментів державної політики у цій сфері стало вирішення питань, пов'язаних зі збереженням етнічної історико-культурної спадщини, її інтеграцією в загальнонаціональний культурний простір, а також залученням представників національних меншин до процесів охорони, реставрації та популяризації

культурних пам'яток. Такий підхід розглядався не лише як засіб збереження матеріальних і нематеріальних цінностей, але й як важливий чинник консолідації суспільства, запобігання конфліктам і формування політики культурного плюралізму.

Поступово ці ідеї знайшли своє відображення у міжнародних ініціативах і нормативно-правових актах, зокрема в діяльності ЮНЕСКО та Ради Європи, які започаткували створення системи універсальних стандартів у сфері охорони культурної спадщини. Документи, ухвалені протягом 1970–1980-х рр., серед яких Конвенція ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972) [1] та Рекомендація про охорону на національному рівні культурної та природної спадщини (1972) [2], заклали основи сучасної моделі міжнародного співробітництва у сфері культурної політики, що поєднує державні, наукові та громадські зусилля у збереженні культурної різноманітності світу.

Існування загальних тенденцій у різних країнах у сфері збереження культурної спадщини, розуміння важливості цього напрямку розвитку культури виявилось у діяльності та прийнятті спеціальних документів про статус національних меншин міжнародними організаціями. У 1992 р. на сорок восьмій сесії ООН була схвалена «Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин» [3]. Цей важливий документ міжнародного права наголошує, що кожна з держав – членів ООН зберігає самотність етнічних меншин, заохочує створення умов для такої самотності, визначає основні права національних меншин, які мешкають на її території, враховуючи загальноприйняті норми міжнародного права. До таких норм належить право користування культурними реліквіями свого народу, право опановувати й використовувати свою мову, право підтримувати етнокультурні зв'язки з титульними націями інших держав.

На міжнародних форумах НБСЄ (Копенгаген, 1990), Ради Європи (Відень, 1993) розглядалися питання вдосконалення системи забезпечення прав національних меншин, зміцнення і розповсюдження принципів демократії, толерантного ставлення до етнічної культурної спадщини. Серед документів, прийнятих Радою Європи, один безпосередньо був присвячений національним меншинам. В ньому було зазначено, що держави повинні створювати умови, які б давали змогу особам, що належать до національних меншин, розвивати свою культуру, зберігаючи при цьому свою релігію, традиції і звичаї.

Наступним кроком Ради Європи у напрямі забезпечення прав національних меншин було прийняття у листопаді 1994 р. Рамкової «Конвенції про захист національних меншин» [4]. В межах конвенції викладені найновіші досягнення світової політології, правознавства, етнології у галузі захисту прав національних меншин. Документ за своєю сутністю є найновішим політико-правовим актом сучасності у галузі визначення прав національних меншин, що активізує шляхи вирішення багатьох гострих проблем сучасності. В ньому визначені місце і статус етнічних груп у сучасних демократичних державах, їхня роль у правовому громадянському суспільстві. Цей документ базується на вагомому ґрунті попередніх документів, у т.ч. й на Декларації ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин.

У Рамковій Конвенції наголошується на зовнішньополітичному аспекті, оскільки захист прав етносів є суттєво важливим для забезпечення стабільності, демократії та миру у Європі. Через весь документ проведено думку про необхідність створення в кожному суспільстві клімату толерантності, заохочення взаєморозуміння та поваги до здобутків кожної з культур, взаєморозуміння між людьми різного етнічного походження. Окремо звернуто увагу на необхідність сприяння вивченню культури, історії, мови та релігії етнічних груп [4]. Саме тому документ наголошує на підтримці культурного розмаїття як джерела збагачення суспільства кожної з країн. Конвенція конкретизувала обов'язки держав щодо доступу, організації та використання засобів мас-медіа національних меншин, включаючи і право розповсюдження інформації рідною мовою. Уряд України підписав Рамкову Конвенцію у 1995 р., а Верховна Рада України ратифікувала її в грудні 1997 р. Таким чином, цей міжнародний акт увійшов до правового поля України [4]. У 2023 р. Верховною Радою України був ухвалений Закон України «Про національні меншини (спільноти) України». Зважаючи, що цей правовий документ з'явився під час повномасштабної війни Російської Федерації проти України, можна констатувати, що вирішення проблем національних спільнот у нашій державі набуває ваги й стає актуальним для вирішення соціокультурних питань в українському суспільному просторі.

Відзначимо, що в умовах процесу «глобалізації» з притаманним йому нівелюванням особливостей кожного етносу, актуальною проблемою сучасності стає збереження та популяризація історико-культурного надбання кожного народу, його етнокультурних традицій.

Світовий досвід свідчить, що необхідною передумовою інтелектуального прогресу нації є національна ідентифікація людей, яка неможлива без врахування і використання історико-культурної спадщини. В умовах незалежної держави відмова від ідеологічних догм тоталітарної системи, визнання плюралізму в духовній сфері зумовили більш демократичний і лояльний підхід до визначення духовної спадщини, а також, що не менш важливо, інше ставлення до неї. Відповідно до сучасних реалій, духовна спадщина народу України включає надбання національної культури українського народу, що створені як в Україні, так і за її межами, в діаспорі, – всюди, де твориться українська культура. Пріоритет у цьому, безумовно, має духовний потенціал, що нагромадився в Україні. Критерієм того, що становить духовну спадщину українського народу, є відповідність культурного доробку загальнолюдським цінностям, тобто визнання того, що духовні надбання нації набувають загальнолюдського визнання. Протягом десятиліть у діаспорі нагромаджено значний духовно-культурний потенціал, створено чималі наукові, літературні, художні цінності, там працювали і працюють багато видатних українських науковців, письменників, митців. За далеко неповною статистикою, у країнах Заходу проживає понад 5 млн. громадян українського походження, а в межах пострадянського простору – до 10 млн. Українські емігранти змогли зберегти свою національну ідентичність завдяки потужній праці на ниві культури. Представники української інтелігенції будували школи, народні доми, «Просвіти», читальні, церкви і церковні громади, засновували часописи, друкували книжки [5].

Останніми роками відчутно зріс інтерес до української діаспори й в Україні.

«Україна, що відроджується, хоче більше знати про «свої» закордонні етнічні розгалуження, про тих понад 16 (за деякими оцінками до 23–25) мільйонів розкиданих долею по світах українських емігрантів та їхніх нащадків, які зуміли в умовах багатоетнічного оточення зберегти українську мову, народні звичаї, культурні, мистецькі, побутові традиції, зрештою, свою національну самобутність та емоційну прив'язаність до своєї історичної батьківщини. Україна починає усвідомлювати, що ці люди заслуговують не тільки взаємної поваги, а й всілякої підтримки. І що розвиток всебічних культурних, наукових, економічних зв'язків з діаспорою необхідний, передусім, самій Україні, оскільки кожна зарубіжна українська громада є джерелом знань про нашу державу і провідником політичного впливу в інтересах нашої держави в країні свого поселення» [6].

Цінність культурної спадщини полягає в можливості наочно продемонструвати історичні реалії шляхом ознайомлення громадськості з об'єктами – свідками історичного буття й творчості видатних представників української політичної, наукової, культурної еліти. Важливість вивчення пам'яток, пов'язаних із представниками українського походження за кордоном, детермінована тим, що знищення протягом ХХ ст. нерухомих об'єктів в Україні призвело до втрати цінного автентичного матеріалу, який ототожнювався з життям і діяльністю провідних діячів української історії. Тому збережені матеріальні об'єкти на теренах зарубіжних країн дають змогу відтворити життєвий шлях багатьох відомих українців.

Значні руйнування, до яких призвела війна Російської Федерації проти України, особливо після 24 лютого 2022 р., стали причиною значної міграції українців до зарубіжних країн. Утрати людського потенціалу країни може мати непередбачувані наслідки для подальшого розвитку держави. Ментальна самоідентифікація українців набуває значення сьогодні, бо впливає на майбутнє. Тому важливо використовувати досвід пам'яткознавства на формування свідомої української нації.

Проведений аналіз міжнародно-правових документів, а також історичних процесів другої половини ХХ ст. засвідчує, що проблема збереження етнічної культурної спадщини національних меншин набула глобального характеру та стала невід'ємним складником сучасної культурної політики. Починаючи з 1970-х рр., під впливом загострення міжетнічних суперечностей і посилення рухів за культурну автономію, уряди провідних держав світу були змушені шукати нові моделі співіснування та взаємодії у багатокультурному середовищі. У цей період формується міжнародно-правова база охорони культурних цінностей.

Із пам'яткознавчої точки зору, збереження культурних традицій національних меншин охоплює не лише матеріальні пам'ятки історії, архітектури чи мистецтва, але й широкий спектр нематеріальних елементів — мови, звичаї, обряди, ремесла, усну народну творчість. Їхня охорона передбачає не лише фіксацію чи реставрацію, але й створення умов для відтворення та передачі між поколіннями. Саме тому сучасна культурна політика спрямована на інтеграцію етнічних спільнот у процеси управління та збереження спадщини, забезпечення участі представників меншин у прийнятті рішень, розробці програм і реалізації культурних ініціатив.

Особливої актуальності питання збереження культурної спадщини набуває в сучасній Україні в умовах збройної агресії Російської Федерації. Військові дії спричинили масштабні руйнування об'єктів матеріальної культури, серед яких історичні пам'ятки, музеї, сакральні споруди, архіви та бібліотеки, що становлять

важливу частину не лише національної, але й світової культурної спадщини. Руйнуються пам'ятки архітектури у Києві, Харкові, Чернігові, Одесі, Маріуполі, знищується унікальна культурна спадщина Криму та Донеччини. Під загрозою опинилися й пам'ятки, пов'язані з культурою національних меншин, які є свідченням багатовікового співіснування різних етнічних спільнот на території України. В цих умовах особливої ваги набувають питання цифрової фіксації пам'яток, міжнародної координації зусиль у сфері їхньої охорони, а також правового переслідування воєнних злочинів проти культурної спадщини.

Отже, міжнародні конвенції та рекомендації, присвячені захисту культурних традицій національних меншин, відіграють важливу роль у формуванні толерантного, плюралістичного суспільства, де культурне різноманіття розглядається як стратегічний ресурс сталого розвитку. Для України, як багатонаціональної держави з розгалуженою етнокультурною структурою, актуальним завданням залишається не лише подальша імплементація міжнародних норм у національне законодавство, але й посилення практичних механізмів охорони культурної спадщини в умовах воєнних загроз. Активізація пам'яткознавчої діяльності, створення національних і міжнародних фондів підтримки, цифровізація й залучення громадських ініціатив дозволять не лише мінімізувати втрати, але й забезпечити відновлення та збереження унікальної культурної спадщини України – як основи її історичної пам'яті, духовної стійкості й національної ідентичності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини. Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради N 6673-XI від 04.10.88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text.
2. Рекомендація про охорону на національному рівні культурної та природної спадщини, ООН, від 16.11.1972. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_724#Text.
3. Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин. Прийнята резолюцією 47/135 Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1992 року // Права людини і професійні стандарти для юристів. К., 1996.
4. Москаль Г. Стан та перспективи імплементації Рамкової конвенції про захист національних меншин в Україні // Міжнаціональні відносини і національні меншини України. К., 2004. С. 5.
5. Хвилі Української діаспори // Єдина Україна, 112, 26 лист. 2012 р. URL: <http://diaspora.ukrinform.ua/xvyli-1.shtml>.
6. Євтух В., Трошинський В., Попик А., Швачка О. Українська діаспора. // Соціологічні та історичні студії / Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К.: Фенікс, 2003. 228 с.

REFERENCES

1. UNESCO. (1972). Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. Ratified by the Decree of the Presidium of the Verkhovna Rada No. 6673-XI of October 4, 1988. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text.
2. UNESCO. (1972). Recommendation concerning the Protection, at National Level, of the Cultural and Natural Heritage, adopted on 16 November 1972. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_724#Text.

3. United Nations General Assembly. (1992). Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities (Resolution 47/135 of 18 December 1992). In Human Rights and Professional Standards for Lawyers. Kyiv, 1996.
4. Moskal, H. (2004). The state and prospects of implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities in Ukraine. In Interethnic Relations and National Minorities of Ukraine (p. 5). Kyiv.
5. Yedyna Ukrayina. (2012, November 26). Waves of the Ukrainian Diaspora. Retrieved from <http://diaspora.ukrinform.ua/xvyli-1.shtml>.
6. Evtukh, V., Troshchynskyi, V., Popyk, A., Shvachka, O. (2003). The Ukrainian Diaspora: Sociological and Historical Studies. Kyiv: Feniks Publishing House. 228 p.

Burdonosova Maryna

PhD in Law, Associate Professor,
National Transport University,
Kyiv, Ukraine
Email: Marina.byr.2011@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-1050-6892

Katargina Tetiana

PhD in History, Senior Research Fellow,
Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
Email: Katativan@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-2964-2926

**INTERNATIONAL CONVENTIONS ON THE PROTECTION
OF CULTURAL TRADITIONS OF NATIONAL MINORITIES
(HERITAGE STUDIES ASPECT)**

***Annotation.** The article explores the complex issues of preserving ethnic cultural heritage and enhancing the participation of national minorities in heritage protection activities, focusing on the international experience of the late 20th and early 21st centuries. It analyzes key international legal instruments adopted by UNESCO and the Council of Europe, including conventions and recommendations that established the foundations for modern cultural policy and international cooperation in safeguarding cultural diversity. The study emphasizes the role of ethnic and cultural heritage as a crucial factor in promoting social cohesion, intercultural dialogue, and tolerance among various socio-ethnic groups. Special attention is paid to the Ukrainian context, where the preservation of cultural heritage has become increasingly challenging due to the ongoing armed aggression of the Russian Federation. The destruction of monuments, museums, architectural landmarks, and religious sites has caused irreparable damage to Ukraine's cultural landscape and historical memory. In light of these threats, the article highlights the urgent need to strengthen national and international mechanisms for heritage protection, develop digital documentation and restoration strategies, and foster global solidarity in defending cultural identity as a universal human value.*

***Keywords:** cultural heritage, national minorities, ethnocultural identity, UNESCO, Council of Europe, international law, heritage protection, cultural policy, preservation of cultural values.*

Подано до друку: 14.10.2025 р.

УДК 343.98:008:351.853(477)

Тегза Катерина
старший судовий експерт,
Закарпатський науково-дослідний
експертно-криміналістичний центр МВС України,
Ужгород, Україна
archeologyexpert.uzh@gmail.com
ORCID iD 0009-0008-0468-2850

СУДОВО-ЕКСПЕРТНИЙ ВИМІР ПРОБЛЕМ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ

Анотація: У статті розглядаються проблеми правового регулювання у сфері охорони культурної спадщини України в контексті сучасних викликів, зокрема воєнних дій. Акцент зроблено на ролі судової експертизи у документуванні пошкоджень, визначенні автентичності й підготовці доказової бази для кримінальних проваджень. Визначено ключові недоліки чинної нормативно-правової бази та окреслено напрями її вдосконалення.

Ключові слова: культурна спадщина, правове регулювання, судова експертиза, пам'яткоохоронна діяльність, війна, міжнародне право.

Збереження культурної спадщини становить важливу складову національної ідентичності та історичної пам'яті. Україна, як держава з багатовіковою історією та значною кількістю пам'яток археології й мистецтва, потребує дієвої системи охорони та правового регулювання у цій сфері. Водночас реалії сучасності, пов'язані з незаконним обігом культурних цінностей, активізацією «чорного ринку» антикваріату та руйнівними наслідками війни, актуалізують проблему пошуку нових механізмів захисту культурної спадщини.

Серед таких механізмів особливе значення має судова експертиза, яка поєднує правові, наукові та пам'яткознавчі інструменти. Саме експертні висновки дозволяють належним чином документувати пошкодження пам'яток, підтверджувати їхню автентичність і створювати належну доказову базу в кримінальних справах.

Судова експертиза є важливим інструментом реалізації правових норм у сфері культурної спадщини. Її завданнями є визначення автентичності та культурної цінності об'єктів, фіксація пошкоджень пам'яток археології та мистецтва, проведення порівняльних аналізів для ідентифікації артефактів, оцінка ступеня збереження чи знищення, забезпечення доказової бази у кримінальних і цивільних провадженнях.

Метою цієї статті є аналіз проблем правового регулювання у сфері охорони культурної спадщини в Україні й окреслення судово-експертного виміру їхнього вирішення.

Законодавча база у сфері охорони культурної спадщини в Україні представлена такими нормативно-правовими актами: Закон України «Про охорону культурної спадщини» [2], доповнений Законом України «Про охорону археологічної спадщини» [3], Кримінальний кодекс України [4], де у ст. 298 передбачено відповідальність за знищення, руйнування чи пошкодження пам'яток історії та культури.

Також Україна є учасницею низки міжнародних договорів, таких як: Гаазька конвенція 1954 р. про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлік-

ту, два протоколи до неї та Конвенція ЮНЕСКО 1970 р. про заходи щодо заборони та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню і передачі права власності на культурні цінності.

Попри наявність розгалуженої правової бази, існують проблеми:

- нечіткість термінології («пам'ятка», «культурна цінність» тощо);
- недостатньо дієві механізми притягнення до відповідальності;
- відсутність належного контролю за дотриманням законодавства;
- складність координації між органами охорони культурної спадщини, правоохоронними органами та експертними інституціями.

Кожна археологічна пам'ятка незалежно від ступеня вивченості чи схоронності також потребує обов'язкової охорони відповідно до чинного законодавства та на підставі їхньої наукової цінності. Звідси випливає низка процесуальних проблем і невідповідностей. На сьогодні в Україні проблема полягає в тому, що багато охоронних зон існують лише формально, тобто вони не відображені в Державному земельному кадастрі. Історико-культурні опорні плани, які мають містити дані про такі зони, або не розроблені, або не затверджені. У більшості випадків забудовники не перевіряють наявності таких зон і пошкоджують свідомо чи не свідомо важливі об'єкти археології.

Закон України «Про охорону культурної спадщини» передбачає загальні норми щодо охорони пам'яток, але процес визначення меж залишається формалізованим. Відповідно до ст. 32 Закону, охоронні зони мають бути визначені для кожного об'єкта, але механізми їхнього затвердження залишаються нечіткими. Аналогічно, затверджений «Порядок визначення меж зон охорони пам'яток» не містить єдиної процедури, застосовної до всіх типів археологічних об'єктів.

На сьогодні однією з масштабніших впливів на збереження культурної спадщини є воєнна агресія Російської Федерації проти України. Вона спричинила масштабні руйнування пам'яток культурної спадщини – храмів, історичних будівель, археологічних об'єктів. У таких умовах судова експертиза виконує одну з важливих функцій – це підготовка матеріалів для міжнародних судових інституцій (зокрема Міжнародного кримінального суду).

Таким чином, експертні висновки набувають значення не лише в національному правовому полі, але й у міжнародному контексті, стаючи доказовою базою для кваліфікації воєнних злочинів проти культурної спадщини.

Однак судово-експертна діяльність у цій сфері стикається з низкою викликів. Серед основних проблем правового регулювання й експертної практики можна виділити відсутність чітких норм щодо обов'язкового залучення судових експертів у пам'яткоохоронних справах і нестача методичних стандартів – брак єдиних правил фіксації пошкоджень.

Сильною перепоною для організації доказової бази в міжнародних справах є складність визнання українських експертних висновків за кордоном.

Важливо також зауважити, що в Україні наявна недостатня кількість підготовлених кадрів, які поєднують знання в галузі права, археології та мистецтвознавства. Це ускладнює механізм закриття кримінальних проваджень. Варто зазначити, що однією з перешкодою, які стають перед експертом, є обмежений доступ до музейних і архівних фондів для проведення досліджень.

Перспективи розвитку правового регулювання охоплюють гармонізацію національного законодавства з міжнародними актами, впровадження стандартів судово-експертних досліджень, покращення правової бази, цифровізацію (створення електронних реєстрів, інтеграція 3D-моделей у судово-експертну практику) та розширення підготовки кадрів у сфері «право – судова експертиза – пам'яткознавство».

Отже, правове регулювання у сфері охорони культурної спадщини в Україні потребує системного вдосконалення з урахуванням сучасних викликів, особливо у воєнний час. Судова експертиза виступає ключовим інструментом, що може забезпечити ефективність правового захисту пам'яток і дозволяє формувати доказову базу для національних і міжнародних судів. Інтеграція експертних методик у законодавче поле, стандартизація процедур і розвиток міждисциплінарної співпраці є необхідними умовами для підвищення ефективності охорони культурної спадщини України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. Електронний ресурс. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 2000 № 1805-III. Електронний ресурс. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>.
3. Закон України «Про охорону археологічної спадщини» від 2004 № 1626-IV. Електронний ресурс. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15#Text>.
4. Кримінальний кодекс України від 2001 № 2341-III (зі змінами). Електронний ресурс. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
5. Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict (1954).
6. Наказ «Про затвердження Порядку визначення меж зон охорони пам'яток». Електронний ресурс. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0234-01#Text>.
7. Блажівський Є. Судова експертиза у сфері культурної спадщини: проблеми методики та практики // Вісник кримінального судочинства. 2022.
8. Дорошенко М. Правові аспекти охорони культурної спадщини в Україні: сучасні виклики та перспективи розвитку // Юридична наука. 2023.

REFERENCES

1. Constitution of Ukraine. Electronic resource. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Law of Ukraine «On the Protection of Cultural Heritage» of 2000 No. 1805-III. Electronic resource. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>.
3. Law of Ukraine «On the Protection of Archaeological Heritage» of 2004 No. 1626-IV. Electronic resource. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15#Text>.
4. Criminal Code of Ukraine of 2001 No. 2341-III (as amended). Electronic resource. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
5. Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict (1954).
6. Order «On approval of the Procedure for determining the boundaries of monument protection zones». Electronic resource. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0234-01#Text>.
7. Blazhivskiy E. Forensic examination in the field of cultural heritage: problems of methodology and practice // Bulletin of criminal procedure. 2022.
8. Doroshenko M. Legal aspects of cultural heritage protection in Ukraine: modern challenges and prospects for development // Legal science. 2023.

Tehza Kateryna
Senior Forensic Expert,
Transcarpathian Scientific Research
Forensic Center of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine,
Uzhgorod, Ukraine
archeologyexpert.uzh@gmail.com
ORCID iD 0009-0008-0468-2850

FORENSIC EXPERT MEASUREMENT OF PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF CULTURAL HERITAGE PROTECTION IN UKRAINE

Abstract: The article examines the problems of legal regulation in the field of cultural heritage protection in Ukraine in the context of modern challenges, in particular military operations. The emphasis is on the role of forensic examination in documenting damage, determining authenticity and preparing the evidence base for criminal proceedings. The key shortcomings of the current regulatory framework are identified and the directions for its improvement are outlined.

Keywords: cultural heritage, legal regulation, forensic examination, monument protection activities, war, international law.

Подано до друку: 20.10.2015 р.

УДК 342.9:008(477)

Міщенко Марина
кандидат юридичних наук,
завідувачка відділу культурної спадщини та пам'яток охоронної справи,
Інститут культурології Національної академії мистецтв України,
Київ, Україна
mishchenko_m@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2066-8097>

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СИСТЕМІ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ: ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА НАЯВНА ПРОБЛЕМАТИКА

Анотація. У статті проаналізовано особливості відповідальності за порушення у сфері охорони культурної спадщини. Відповідно до галузевого принципу, конкретизовано й узагальнено нормативні підходи до адміністративної та кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні посягання, де шкода заподіюється матеріальній культурній спадщині нашої держави.

Акцентовано на потребі перегляду чинного законодавства, зокрема в частині збільшення санкцій за адміністративні правопорушення, а також криміналізації визначеного переліку діянь за посягання на окремі складники культурної спадщини, відповідальність за які нині регулюється загальними нормами щодо відповідальності за злочини проти власності.

Визначено важливу роль представників громадськості у притягненні до моральної відповідальності, зокрема через публічний осуд, суб'єктів, які свідомо порушують норми законодавства про охорону культурної спадщини.

Ключові слова: відповідальність; культурна спадщина; охорона культурної спадщини; контрабанда культурних цінностей; незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини; знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини; порушення вимог законодавства про охорону культурної спадщини.

Роль держави в пам'яткоохоронній діяльності чітко визначена, відповідний обов'язок охороняти культурну спадщину висновується з тексту Конституції України: «Культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність...» (ст. 54) [4].

Небезпека посягань на культурну спадщину оприявнюється в тому, що відповідні діяння несуть загрозу та спричиняють непоправну шкоду як у національному, загальнодержавному розумінні (пряма шкода культурному надбанню нашої держави), так і загальносвітовому, оскільки культурна спадщина України становить невід'ємну частину світового культурного надбання. У цьому сенсі проблема її захисту та збереження не лише не втрачає, але й із кожним роком набуває все більшої актуальності. Складники культурної спадщини є унікальними об'єктами матеріальної культури – про це свідчить як їхня своєрідна форма, так і глибинний зміст. Окрім того, вони потенційно можуть задовольняти широкий спектр потреб людини: духовні, пізнавальні, естетичні, культурно-освітні тощо.

На нормативному рівні окремі аспекти відповідальності за порушення законодавства про охорону культурної спадщини визначені в тексті Закону України «Про охорону культурної спадщини». Однак ті чотири статті, які містить відповідний розділ названого нормативно-правового акта, повною мірою не відображають усі можливі форми та характер протиправної поведінки, а також способи реагування на неї уповноважених державних інституцій.

Також належить врахувати, що існують певні розбіжності у розумінні обсягу поняття «культурні цінності» на рівні національного, міжнародного законодавства, а також практичної діяльності. Відповідно до чого у першому випадку йдеться виключно про рухомі матеріальні об'єкти визначеного рівня цінності та значущості, а в другому – сукупно як про рухомі, так і нерухомі (будівлі, споруди, витвори, охоронювані території, об'єкти монументального мистецтва). Таким чином, розуміння культурних цінностей відповідно до міжнародного законодавства, зокрема ратифікованої Україною Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р., потребує розширеного тлумачення матеріальної культурної спадщини як сукупності нерухомих об'єктів – пам'яток і щойно виявлених об'єктів культурної спадщини, а також рухомих культурних цінностей. Тому цілком закономірним є розширення меж відповідальності та її розгляд у контексті тих суспільно небезпечних і шкідливих діянь, предметом яких виступають усі зазначені складники культурної спадщини.

У такому контексті важливо комплексно розглянути і з'ясувати, в який спосіб фактично забезпечується притягнення до відповідальності, якими є її нормативно-правові основи.

Незважаючи на те, що починаючи від проголошення незалежності нашої держави, сформувався певний масив наукових публікацій, присвячених відповідальності за посягання на різні приналежні до матеріальної культурної спадщини складники, до цього часу в національній науковій сфері відсутнє єдине бачення та узагальнені підходи стосовно такої відповідальності.

Зокрема, у сфері юриспруденції дослідники здійснюють відповідні наукові розвідки в переважній більшості за галузевим принципом – залежно від того, яка галузь права передбачає норми про відповідальність за посягання на матеріальну

культурну спадщину. В багатьох випадках дослідники також обирали шлях спеціалізованої наукової розвідки питань відповідальності за окремі види суспільно небезпечних діянь. Для прикладу, наукову розвідку проблематики адміністративної відповідальності за порушення законодавства про охорону культурної спадщини здійснювали, зокрема О. Баїк, Ю. Битяк, В. Карпов, О. Остапенко, О. Усенко, Г. Юксель, А. Фальковський. У мажах кримінальної відповідальності відповідною проблематикою опікувалися В. Базелюк, Є. Гайворонський, В. Кузнецов, Н. Кулакова, Л. Кучанська, Т. Мазур, Б. Одайник, О. Омельчук, О. Процюк, Н. Чорна й інші.

Варто наголосити, що незважаючи на очевидну спрямованість наукових розвідок щодо сутності, генези та форм відповідальності саме до правової науки, у спеціалізованих питаннях притягнення до юридичної відповідальності як реакції держави стосовно вчинення посягань на складники культурної спадщини необхідно сукупно розглядати наявні наукові напрацювання не лише правознавців, але й пам'яткознавців, музеєзнавців, фахівців у сфері державного управління.

Таким чином, метою даної статті є, узагальнення, спираючись на наявний науковий доробок, сформованих підходів і визначення особливостей відповідальності за посягання на матеріальну культурну спадщину, яка реалізується в межах адміністративного та кримінального права.

Загалом питання змісту і сутності відповідальності залишається одним із найбільш складних як для науки, так і практичної сфери. Спочатку поняття «відповідальність» розглядалося більшою мірою як філософська категорія, проте з плином часу трансформувалося її сприйняття до юридичної та загальносоціальної категорій.

У системі гарантування і захисту прав і свобод людини важливу роль відіграє потреба дотримання балансу між правами та обов'язками. Останні можуть оприявлюватися у випадках вимушеного, примусового зазнавання особами певних обмежень особистого, майнового чи іншого характеру – в покаранні як реакції держави на порушення встановлених у нормах права правил поведінки.

Описане являє собою юридичну відповідальність у системі фактичного змісту сформованих правовідносин, де відповідальність є визначеною мірою обов'язку суб'єкта, також вона водночас виступає і формою державно-правового примусу уповноважених інституцій до суб'єктів, які вчиняють правопорушення. Подібне розуміння юридичної відповідальності бачимо у доробку багатьох правників, зокрема Л. Каленіченка [2, с. 15–16].

Відповідно до галузевого принципу пропонується спершу розглянути специфіку адміністративної відповідальності у сфері охорони культурної спадщини.

Правовою підставою вищеназваного виду відповідальності є ст. 46 Закону України «Про охорону культурної спадщини» та ст. 92 Кодексу України про адміністративні правопорушення (глава 7 «Адміністративні правопорушення у сфері охорони природи, використання природних ресурсів, охорони культурної спадщини»).

Сукупно вищеназвані статті передбачають відповідальність за: ухилення від підписання охоронних договорів на пам'ятки; порушення режиму використання відповідних об'єктів (пам'ятки, історико-культурного заповідника чи історико-культурної заповідної території); проведення робіт на пам'ятці (ремонтних, реставраційних, реабілітаційних), зміну її призначення, зміну частин та елементів пам'ятки, здійснення написів, позначок на ній, на її території та в охоронній зоні без письмового дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини; ухилення

від передачі в установленому порядку знайдених під час археологічних розвідок, розкопок рухомих предметів, пов'язаних із нерухомими об'єктами культурної спадщини, на постійне зберігання до музеїв (державних фондосховищ), у яких зберігаються музейні предмети і музейні колекції, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України.

Окреме питання по адміністративно-правових санкціях за визначені правопорушення. Відповідно до вже згаданої ст. 92, максимальним покаранням для громадян є штраф у розмірі 100, а для посадових осіб – 150 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [3].

На відміну від цього, ст. 44 Закону України «Про охорону культурної спадщини» передбачає набагато більші розміри фінансових санкцій (розуміємо їх як окремий вид майнової відповідальності), які орган охорони культурної спадщини уповноважений накладати виключно на юридичну особу – власника або уповноваженого ним органу чи замовника робіт – за визначену протиправну поведінку у формі дії чи бездіяльності: проведення будь-яких незаконних робіт, що можуть завдати або завдали шкоди пам'ятці, її території, охоронюваній археологічній території, охоронним зонам, історичним ареалам населених місць; недодержання вимог щодо захисту, збереження, утримання, використання, реставрації, реабілітації пам'яток, у т.ч. тих вимог, що передбачені охоронними договорами, умисне доведення їх до стану руйнації; вчинення вищеназваних дій щодо об'єкта всесвітньої спадщини, його території, буферної зони; неподання, несвоєчасне подання або подання явно недостовірної інформації про виявлені у процесі земляних, будівельних, шляхових, меліоративних і будь-яких інших робіт об'єкти культурної спадщини; ухилення власника пам'ятки або уповноваженого ним органу від підписання охоронного договору або за порушення ним режиму використання пам'ятки; невиконання припису органів охорони культурної спадщини [7].

При цьому обсяги та межі вищеназваних санкцій, залежно від виду та характеру порушення, варіюються від 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (нижня межа покарання) до 10000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (верхня межа покарання).

Питання кримінальної відповідальності за посягання на культурну спадщину, на відміну від адміністративної, на наше переконання є ще менш визначеними. Вона у т.ч. характеризується тим, що в межах Кримінального кодексу України не передбачено окремого розділу, який би поєднував усі норми, які визначають відповідальність за порушення, спрямовані загалом проти матеріальної культурної спадщини або ж її окремих складників. Зокрема, пошук відповідних статей ускладнюється тим, що вони переважно розміщені в трьох різних розділах Особливої частини цього кодифікованого акта: «Кримінальні правопорушення проти власності», «Кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності» та «Кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності».

До кримінальних правопорушень проти власності належить ст. 193 «Незаконне привласнення особою знайденого або чужого майна, що випадково опинилося у неї». Спочатку видова приналежність даної норми до посягань на культурну спадщину не видається очевидною. Проте при детальному огляді її диспозиції зазначаємо, що в якості предмета передбачено знайдене чи таке, що випадково опинилося у винного, чуже майно або скарб, які мають особливу історичну, наукову,

художню чи культурну цінність. У розумінні останнього (скарбу, який має особливу історичну, наукову, художню чи культурну цінність), предметом потенційно можуть бути рухомі культурні цінності, яким і без окремої спеціальної вказівки на це сутнісно притаманне відповідне значення/цінність [6, с. 84–86].

Автор цієї публікації належить до числа науковців, які неодноразово виступали з пропозиціями стосовно уточнення предмета аналізованого кримінального правопорушення та внесення змін до диспозиції ст. 193. Однак у цій частині вона лишається незмінною фактично від подання тексту в новій редакції у 2008 р., окремих змін зазнавала лише санкція.

Суттєві складнощі у притягненні до відповідальності за незаконне привласнення знайденого скарбу, який має особливу історичну, наукову, художню чи культурну цінність полягає у тому, що належить латентних (прихованих) кримінальних правопорушень. І це не тому, що в практичній площині воно фактично не вчиняється. На території нашої держави діє вагома кількість «чорних» археологів, які свідомо та систематично здійснюють пошук скарбів із порушенням встановленого порядку для провадження таких видів робіт і присвоюють знайдене. На рівні ж держави відсутні дієві механізми для оперативного виявлення відповідних фактів і затримання винних осіб. На підтвердження означеного, згідно з даними з Єдиного державного реєстру судових рішень за період з 1 січня 2021 до 31 грудня 2024 р., наявні лише 6 вироків за фактом вчинення особами незаконного привласнення предметів, приналежних до скарбу, які мають особливу історичну, наукову художню та культурну цінність, що набули чинності.

Відповідальність за контрабанду культурних цінностей – їхнє переміщення через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю, передбачена у ст. 201 Кримінального кодексу України «Контрабанда культурних цінностей та зброї» [5]. Незважаючи на закріплення її видової приналежності до кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, вочевидь, основна шкода у таких випадках заподіюється саме національній культурі, а не відповідним господарським відносинам, оскільки матеріальні культурні цінності за своєю сутністю не являються їхнім визначальним елементом і подекуди, навіть, не мають фіксованої, офіційно визначеної майнової вартості. Межі санкції, залежно від того наявні чи відсутні обтяжуючі обставини, варіюється від позбавлення волі на строк від 3-х до 12-ти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3-х років та з конфіскацією майна.

Певну спеціалізацію стосовно відповідальності за порушення законодавства України про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей умовно визначено ст. 37 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», де є пряма вказівка на те, що особи, винні у такому порушенні, несуть відповідальність передбачену законами України. Разом із цим, до цього часу не було криміналізовано вчинення умисного неповернення культурних цінностей, вивезених за межі нашої держави. Також відсутні спеціальні норми про відповідальність за викрадення рухомих культурних цінностей, їхнього використання при вчиненні шахрайства.

Незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини як кримінальне правопорушення, передбачене ст. 298 Кримінального кодексу України, охоплює собою два окремі склади такого порушення. Таким чином, відповідаль-

ність за незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини передбачено в ч. 1, а умисне незаконне знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їхніх частин – у ч. 2, обтяжуючі й особливо обтяжуючі обставини цих основних складів кримінальних правопорушень визначено в наступних трьох частинах ст. 298. Загалом ця норма суттєво трансформувалася від її формулювання у тексті Кримінального кодексу 2001 р., адже спочатку передбачала відповідальність лише за знищення, руйнування або пошкодження пам'яток/об'єктів культурної спадщини. Разом із цим, тривають обговорення стосовно подальшого перегляду підходів до кримінальної відповідальності за посягання на нерухомі пам'ятки та пов'язані об'єкти, адже вони [підходи] потребують оптимізації.

Від початку повномасштабного вторгнення актуалізувався ще один аспект кримінальної відповідальності за посягання на культурну спадщину, який не був належним чином досліджений на рівні теорії, ані підкріплений судово-слідчою практикою – відповідальність за воєнні злочини.

За офіційними даними від Міністерства культури та стратегічних комунікацій, починаючи від 24 лютого 2022 р., станом на 25 вересня 2025 р. загалом зруйновано та пошкоджено 1599 об'єктів культурної спадщини та 2415 об'єктів культурної інфраструктури. Залежно від офіційного статусу, серед пошкоджених об'єктів: 149 є пам'ятками національного значення, 1300 – місцевого значення, а 150 – щойно виявленими об'єктами культурної спадщини [1].

Разом із цим, щодо рухомих культурних цінностей окремої статистики, яка б включала відомості про знищені, пошкоджені, викрадені та незаконно вивезені за межі України культурні цінності, не ведеться. International Council of Museums спільно з профільним Міністерством було підготовлено «Надзвичайний Червоний список культурних цінностей під загрозою – Україна». Проте це більшою мірою вагомий крок у напрямку впровадження заходів із запобігання викрадення, мародерства, незаконного вивезення культурних цінностей, ніж прямий спосіб повернути втрачене.

У розумінні ст. 438 Кримінального кодексу України, до воєнних злочинів також належить «розграбування національних цінностей на окупованій території ... інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій...» [5]. Відповідно, предметом цього кримінального правопорушення можуть бути як рухомі культурні цінності, так і нерухомі об'єкти культурної спадщини – пам'ятки, оскільки з тексту Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р., яка також формулює певні правила ведення війни у розумінні поводження з культурними цінностями, прямо висновується заборона їхнього використання, так само як і використання споруд для їхнього захисту та безпосередньо прилеглих до них ділянок з метою, яка може призвести до руйнування чи пошкодження цих цінностей у разі збройного конфлікту, та зобов'язання утримуватися від будь-якого ворожого акта, спрямованого проти них.

При дослідженні проблематики юридичної відповідальності в сфері охорони культурної спадщини, варто звернути увагу також і на її моральний аспект. Незважаючи на те, що нині моральна відповідальність, у порівнянні з юридичною, вочевидь, відійшла на другий план, нині суспільна оцінка протиправної поведінки у сфері охорони культурної спадщини може стати одним із важелів впливу на при-

значення винним реального покарання, а також виявлення й оперативне поширення інформації про відповідні випадки в публічному просторі.

Загалом, це питання тісно пов'язане з фактичною роллю та безпосередньою участю громадськості в пам'яткоохоронній діяльності. Для прикладу, саме завдяки активному поширенню в соціальних мережах та інформаційному просторі відомостей про знесення у 2024 р. без дозвільних документів історичної будівлі – Садиби Зеленських у м. Київ відповідна подія набула широкого розголосу. Було відкрито кримінальне провадження, тривають процесуальні процедури, садибу зрештою визнали пам'яткою архітектури місцевого значення. Відтак, саме активна позиція окремих представників громадськості щодо виявлення посягань на об'єкти культурної спадщини, громадського осуду та поширення в публічному просторі, соціальних мережах випадків зухвалого порушення норм, які захищають культурну спадщину, не лише сприяє приверненню уваги владних інституцій та спільноти до відповідних ганебних випадків, але й виступає допоміжним механізмом для їхньої фіксації як своєрідної доказової бази. Сучасні технічні можливості дозволяють ефективніше здійснювати пошук матеріалів, насамперед у інтернет-мережах, що сприятиме зменшенню ризиків уникнення винними реального покарання за вчинене.

Отже, юридична відповідальність у системі охорони культурної спадщини у т.ч. реалізується у межах застосування до осіб, винних у вчиненні відповідних адміністративних та кримінальних правопорушень, спрямованих проти окремих складників культурної спадщини санкцій, передбачених конкретними правовими нормами. З огляду на те, що в сучасних умовах посилилися й без того численні загрози для національного культурного надбання, потребують перегляду визначені підходи стосовно кримінальної відповідальності у сфері охорони культурної спадщини. Додаткового дослідження також потребують питання підвищення меж санкцій за порушення вимог законодавства про охорону культурної спадщини, криміналізації викрадення культурних цінностей, їхнього використання в протиправній діяльності, умисного неповернення на територію України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. 1599 пам'яток культурної спадщини та 2415 об'єктів культурної інфраструктури постраждали в Україні через російську агресію. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/1599-pamyatok-kulturnoyi-spadshhyny-ta-2415-obyektiv-kulturnoyi-infrastruktury-postrazhdaly-v-ukrayini-cherez-rosijsku-agresiyu..> (Дата звернення: 20.10.2025).
2. Каленіченко Л.І. Юридична відповідальність: поняття, ознаки. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2020. №1 (67). Т.1. С. 12–17.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 груд. 1984 р.: редакція від 01.09.25 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>. (Дата звернення: 20.10.2025).
4. Конституція України від 28 черв. 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
5. Кримінальний кодекс України від 5 квіт. 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
6. Міщенко М.О. Кримінально-правова охорона культурних цінностей в Україні: монографія. К., 2016. 192 с.
7. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 8.06.2000 р. № 1805-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text..> (Дата звернення: 20.10.2025).

REFERENCES

1. 1599 pamiatok kulturnoi spadshchyny ta 2415 obektiv kulturnoi infrastruktury postrazhdaly v Ukraini cherez rosiisku ahresiui. Retrieved from: <https://mcsc.gov.ua/news/1599-pamyatok-kulturnoyi-spadshchyny-ta-2415-obyektiv-kulturnoyi-infrastruktury-postrazhdaly-v-ukrayini-cherez-rosijsku-agresiyu>.
2. Kalienichenko, L.I. (2020). Yurydychna vidpovidalnist: poniattia, oznaky. *Derzhava ta rehiony. Seriya: Pravo*. №1 (67). T.1. P. 12–17.
3. Konstytutsiia Ukrainy, zi zminamy ta dopovnenniamy (1996, 28st of June). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 30. St. 141.
4. Kryminalnyi kodeks Ukrainy, zi zminamy ta dopovnenniamy (2001, 5th of April). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 25–26. Art. 131.
5. Pro okhoronu kulturnoi spadshchyny: iz Zakonu Ukrainy, zi zminamy ta dopovnenniamy [On the protection of cultural heritage: from the Law of Ukraine, with changes and additions]. (2000, 21st of July). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. № 27. P. 32.
6. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushehennia, zi zminamy ta dopovnenniamy (1984, 7th of December). Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.
7. Mishchenko, M.O. (2016). Kryminalno-pravova okhorona kulturnykh tsinnostei v Ukraini: monohrafiia. Kyiv. 192 p.

Mishchenko Maryna

Candidate of Law,

Head of Department of Cultural Heritage Research & Preservation,
Institute for Cultural Research of National Academy of Arts of Ukraine, PhD (Law),

Kyiv, Ukraine

mishchenko_m@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2066-8097>

RESPONSIBILITY IN THE CULTURAL HERITAGE PROTECTION SYSTEM: LEGAL REGULATION AND EXISTING ISSUES

Annotation. The article analyzes the peculiarities of responsibility for violations in the field of cultural heritage protection. In accordance with the sectoral principle, normative approaches to administrative and criminal liability for socially dangerous encroachments, where damage is caused to the material cultural heritage of our state, have been specified and summarized.

Emphasis is placed on the need to revise the current legislation, in particular in terms of increasing sanctions for administrative violations, as well as criminalizing a certain list of acts for encroachment on certain components of cultural heritage, the responsibility for which is currently covered by general (not special) components of criminal offenses.

Has been determined the need to investigate issues of raising the limits of sanctions for violation of the requirements of the legislation on the protection of cultural heritage, criminalizing the theft of cultural values, their use in illegal activities, and intentional non-return to the territory of Ukraine.

The important role of the public in bringing to moral responsibility, in particular through public condemnation, subjects who knowingly violate the norms of the legislation on the protection of cultural heritage is defined.

Keywords: liability; cultural heritage; protection of cultural heritage; smuggling of cultural values; illegal exploration work at an object of archaeological heritage; destruction, destruction or damage to objects of cultural heritage; violation of the requirements of the legislation on the protection of cultural heritage.

Подано до друку: 26.10.2025 р.

**РОЛЬ НОВІТНІХ ТЕХНОЛОГІЙ
У СФЕРІ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ**

докторка філософії за спеціальністю «менеджмент»,
керівник відділу розвитку комерційних та інтеграційних проєктів
та керівник проєктів цифрових ініціатив у сферах віртуального туризму,
цифрової культури та цифрової спадщини в Києві,
Комунальне підприємство ГЮЦ Київської міської ради
(Київська міська державна адміністрація, команда «Kyiv Digital»),
Київ, Україна
chernehaelena@gmail.com
ORCID iD 0000-0003-4638-0398

ЦИФРОВА СПАДЩИНА ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕПУТАЦІЙНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ ТУРИСТИЧНОЇ ДЕСТИНАЦІЇ

Анотація. В період трансформаційних змін світового укладу та сенсів щодо збереження навколишнього середовища, не одна з галузей не залишилися без залучення новітніх технологій. Така активізація призводить до появи нових галузей креативної економіки, зокрема віртуального туризму, цифрової культури, цифрової спадщини тощо.

Процес цифровізації й оцифрування розвивається швидко, використання технологій, програмно-апаратних комплексів, технологічних рішень і матеріальної бази позитивно впливає на розвиток креативної економіки, що детальніше розглянемо в даній статті й проведемо дослідження питання розвитку напрямку цифрової спадщини, тенденції як на світовому ринку, так і в Україні.

Для України, як туристичної дестинації, цей напрям є важливим, враховуючи фактори й обставини, та чи не єдиним ресурсом для покращення репутації і серед українців, і на світовій арені.

Ключові слова: цифрова спадщина, heritage, культурна спадщина, репутаційний менеджмент туристичної дестинації, віртуальний туризм, цифрова культура, цифровий продукт.

Постановка проблеми. Об'єктом дослідження даної статті є культурна спадщина, що розглядатиметься через призму використання технологій ресурсності в туристичній галузі та культурній сфері, де в результаті перетину з технологіями, з'являється форма спадщини – цифрова спадщина (англ. heritage) .

Аналіз останніх досліджень та публікацій загалом ґрунтується на дослідженнях вітчизняних і зарубіжних учених, де розглядаються питання цифрової спадщини.

Мета статті: дослідити понятійний апарат цифрової спадщини й удосконалити її визначення, дослідити на реальних прикладах вплив розвитку цифрової спадщини на управління репутацією туристичної дестинації.

Виклад основного матеріалу. У глобалізованому та цифровому світі постійно народжуються нові форми сфер і галузей на перетині з технологіями. Враховуючи проведенне авторкою дослідження теоретичного та наукового базису, розуміємо, що визначень культурної спадщини існує чимало. Одне з яких загальне, зазначене науковцями, наведемо для розуміння: культурна спадщина – сукупність успадкованих сучасниками від попередніх поколінь культурних цінностей. Розрізняють матеріальну та нематеріальну культурну спадщину.

До матеріальної культурної спадщини зараховують:

1) пам'ятки архітектури та монументального мистецтва й подібні до них пам'ятки археології та історії, а також пов'язані з ними природні об'єкти;

2) найрізноманітніші визначні місця;

3) рукописи, книги, архівні матеріали, всілякі предмети художні, історичні або археологічні значення, наукові колекції, які мають художнє, історичне, етнографічне чи наукове значення.

До нематеріальної культурної спадщини належать: традиції, звичаї, обряди, свята (святкування), традиційні ремесла, інші форми збереження та демонстрування досвіду, навичок і знань, що мають значення для окремих спільнот і передаються з покоління в покоління.

Культурна спадщина підлягає збереженню й охороні, а також повинна бути доступною для якомога більшого кола зацікавлених людей і всіляко популяризуватися [3].

Однак предметом дослідження в даній статті є саме цифрова спадщина, яка потребує деталізованого опису.

Загалом поняття цифрової спадщини характеризує культурну спадщину у цифровій формі та переведення з реальної площини у цифрову, зокрема створення електронних копій документів і артефактів/предметів, тобто говоримо про оцифрування культурної спадщини.

Процеси оцифрування та представлення в цифровому середовищі об'єктів історико-культурної спадщини є важливим сегментом розвитку сучасної інфраструктури знань: освіти, науки, культури.

На думку спеціалістів з ЮНЕСКО, цифрова спадщина з часом стала більш важливою та поширеною. Люди, організації та спільноти все частіше використовують цифрові технології, щоб документувати та виражати те, що вони цінують і що хочуть передати майбутнім поколінням. З'явилися нові форми вираження та спілкування, яких раніше не було. Інтернет є одним із яскравих прикладів цього явища. Що зафіксовано у відповідному нормативному документі – «Хартія збереження цифрової спадщини», де ЮНЕСКО визначає цифрову спадщину як «культурні, освітні, наукові та адміністративні ресурси, а також технічну, юридичну, медичну та інші види інформації, створені в цифровому вигляді або перетворені в цифрову форму з існуючих реальних ресурсів [12].

З точки зору Генерального директорату Європейської комісії, «цифрові технології надають нові можливості для збереження культурного контенту та роблять культурну спадщину більш доступною для всіх аудиторій. Музеї та культурні організації, які використовують технології, можуть запропонувати відвідувачам інноваційний досвід, а також дозволити публіці віддалено отримувати доступ до виставок і переглядати матеріали, яких немає на виставці» [13].

Варто зауважити, що такі організації опікуються даним напрямом не тільки у теоретичному аспекті, але й у практичному, розробляючи стратегії, нормативно-правові рекомендації та стандарти щодо оцифрування, об'єднують учасників, створюють фонди для допомоги у оцифруванні та фінансування проєктів на світовому рівні.

Проте і світові, і вітчизняні науковці роблять великий внесок у теоретичний базис і досліджують питання цифрової спадщини, зокрема вчені Є. Калай, Т. Кван і Дж. Аффлек у своїй праці «New Heritage: New Media and Cultural Heritage» переко-

нані, що цифрова спадщина також включає використання цифрових медіа для розуміння та збереження культурної чи природної спадщини [6]. Американська науковця А. Салліван піднімає питання «правової сфери дії та охоплення цифрової власності та нових медіа в сфері мистецтва та закону про культурну спадщину має вирішальне значення для блага творців, споживачів, культур та, суспільства в цілому» [7].

Що стосується вітчизняних науковців, то питання визначення цифрової спадщини потребує уніфікації в дослідженнях. Однак можна виокремити наступні вектори й учених, які у свої роботах розглядали «процес оцифрування», «діджиталізацію культури», «культурну спадщину», «цифрові технології в культурі», «оцифрування культурної спадщини» тощо [1–5]. У деяких джерелах, що є дотичними або дочірніми до Європейського Союзу, де зустрічається поняття цифрової спадщини, – до прикладу на платформі ReHERIT [9].

Варто також зауважити, що на рівні держави імplementовано Закон України «Про культуру», де визначено поняття національного культурного надбання, – сукупність унікальних культурних цінностей, об'єктів культурної спадщини, що мають виняткове історичне значення для формування культурного простору України» та Закон України «Про охорону культурної спадщини», Постанова Верховної Ради України «Про посилення охоронних заходів щодо збереження культурних цінностей» [10; 11; 15]. Також розроблено Концепцію розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 рр. та затвердження плану заходів щодо її реалізації [16]. В сучасних реаліях України нормативно-правова база змінюється. До прикладу, нещодавно ухвалено Закон України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу», що можна розглядати як нематеріальну культурну спадщину. Проте нормативно-законодавча база саме про цифрову спадщину відсутня.

Враховуючи вище зазначене, виникає потреба у напрацюванні уніфікованого визначення *цифрова спадщина* саме через призму розвитку національної дестинації і важливості розвитку цього напрямку під час війни. Тому пропонуємо своє бачення, де *цифрова спадщина* – трансформаційно-цифровий процес інтегрований у туристичну та культурну сфери з матеріальними та нематеріальними ресурсами (спадщина або надбання) туристичної дестинації, а результатом цього процесу є отримання цифрового туристично-культурного продукту задля збереження та позиціонування у культурній дипломатії, брендингу території, при покращенні репутації дестинації, патріотичності, розвитку державності.

Загалом, якщо розглядати вектор цифрової спадщини, то не лише теоретичне підґрунтя нас цікавить, але й практична площина та її значимий внесок сьогодні для світу та України. Тому розглянемо тільки деякі існуючі практичні напрацювання з цифрової спадщини – як у світі, так і в Україні (Табл. 1).

Табл. 1. Світові та українські практичні досвіди у векторі цифрової спадщини

Цифрова форма	Власник цифрового продукту	Мета	Посилання
На національних рівнях			
Europeana – європейська	Проект ініційований Європейсь-	Забезпечення відкритого доступу до оцифрованого кон-	https://www.europeana.eu/en

цифрова бібліотека	кою Комісією, власник Europeana Foundation	тенту всієї Європи, а саме книги, картини, фільми, музейні предмети та архівні записи	
Реєстр музейного фонду – інформаційно-комунікаційна система	Міністерство культури та стратегічних комунікацій України	Забезпечення збирання, зберігання, накопичення, захисту, обліку, відображення, надання реєстрових даних та реєстрової інформації про музейні предмети, музейні колекції, що є державною власністю та належать до державної частини Музейного фонду України	https://museum.mcsc.gov.ua
Приватно-державне партнерство, приватні ініціативи, фонди, тощо			
База даних Index Translationum	ЮНЕСКО	Доступ до перекладів книг з 1932 р.	https://www.unesco.org/xtrans/bsform.aspx
Віртуальна база спадщини Google	Google	Віртуальна база світової культурної спадщини	https://artsandculture.google.com
Global Digital Heritage (GDH)	Некомерційна приватна дослідницька та освітня організація	Демократизація науки – всі дані доступні для всього світу на підтримку культурної спадщини, управління спадщиною, освіти, публічного доступу, наукових досліджень та для розвитку цифрових гуманітарних наук	https://globaldigitalheritage.org
Лабораторія моніторингу української спадщини hemo	Громадська організація	Документування руйнувань культурної спадщини України	https://www.heritage.in.ua
Skeiron	Приватна організація	Збереження та популяризація культурної спадщини України за допомогою цифрових технологій та глибоких досліджень. Ми працюємо над тим, щоб цінні об'єкти культурної спадщини були доступні кожному, зберігалися для майбутніх поколінь і сприяли поширенню знань про багату культурну спадщину України	https://skeiron.com.ua/ua

Джерело: сформовано авторкою та зібрано з відкритих джерел та не є кінцевим переліком.

Враховуючи вище зазначене, можемо зробити висновок щодо необхідності розвитку напрямку цифрової спадщини як у світі, так і в Україні. Варто зауважити, що активного розвитку цей напрямок в Україні набуває саме зараз під час війни в країні та формуються сенси та функції до яких відносяться – фіксація, збереження, відтворення та промоція.

У даному дослідженні варто зауважити детальніше щодо ролі цифрової спадщини в промоції та культурній дипломатії туристичної дестинації та розглянути цей процес глибше. За даними Європейського союзу у післяковідний період:

- 40% усіх туристів Європейського Союзу обирають туристичну дестинацію через її культуру та пам'ятки культурної спадщини;
- 62% європейців здійснюють щонайменше одну поїздку на відпочинок щороку, і більшість із них залишаються в Європі;
- 190 мільярдів євро витрачається на туризм протягом звичайного літнього сезону;
- 10% ВВП ЄС надходить від туризму [14].

Це також свідчить про те що напрямок цифрової спадщини важливий для багатьох галузей та є певним інструментом для культурної дипломатії і промоції туристичної дестинації, а відповідно й інструментом для покращення репутації та впізнаваності дестинації.

Гарним прикладом цього є сучасна Україна, що під час війни змогла за рахунок розвитку цифровізації всіх сферах, зокрема культурної спадщини, покращувати свою репутацію у світі. Розглянемо одні з найбільших прикладів за роки війни:

1. У галереї «Гранд Пале» у Парижі 20 лютого 2023 р. відбулася імерсивна виставка «Україна: рік стійкості, культура опору». Виставка складалася із двох частин – творчості українських майстрів, а також відеоматеріалу про нинішню війну в Україні. Серед представлених полотен були картини Тараса Шевченка та Марії Примаченко [17].

2. У сотні музеїв понад п'ятдесяти країн світу представлені аудіогіди українською мовою. У Європі – у музеях Франції, Німеччини, Великої Британії, Італії, Польщі, Іспанії, Австрії, Нідерландів й ін.; в обох Америках – у США, Бразилії, Перу; в Азії та Океанії – у Туреччині, Японії, Казахстані, Австралії; в Африці – в Кенії, Руанді; на Близькому Сході – в Катарі, Ізраїлі [18].

3. На міжнародному фестивалі Greenwich+Docklands на стінах Старого Королівського військово-морського коледжу в Гринвічі відбулася презентація-інсталяція проєкції анімованих мозаїк 1960–1970-х рр. – «Discover Ukraine: Bit by Bit». Щорічно фестиваль збирає понад 80000 відвідувачів (зокрема в 2023 р.) [8].

Наведені приклади свідчать про розвиток не тільки технологій та їхнього використання, але і значимий розвиток напрямку цифрової спадщини і, відповідно, формування репутації – становлення розуміння про Україну, про надбання, про цілісність держави, історичність та підвищення репутації туристичної дестинації за рахунок ресурсності.

Висновки. Об'єктом дослідження даної статті було дослідження цифрової спадщини як, по-перше, нової форми культурної спадщини, та, по-друге, процесу та ресурсу управління. Порушувалося також питання поняття цифрової спадщини, що досить чітко визначено на світовому рівні, проте досить опосередковано у вітчизняних наукових колах. Відтак, було запропоновано удосконалене власне бачення визначення цифрової спадщини.

У ході дослідження були проаналізовані деякі практичні світові та вітчизняні кейси щодо напрямку цифрової спадщини та його розвитку і ролі в промоції та культурній дипломатії, репутаційного менеджменту туристичної дестинації. Зокрема, за даними Європейського союзу у післяковідний період – 40% усіх туристів Європейського союзу обирають туристичну дестинацію через її культуру та пам'ятки культурної спадщини. Це також свідчить про те, що напрям цифрової спадщини важливий для багатьох галузей та є певним інструментом для культурної дипломатії і промоції туристичної дестинації, а відповідно – й інструментом для покращення репутації та впізнаваності дестинації.

Зазначене досить вагомо й для національної туристичної дестинації під час війни та розвитку вектору цифрової спадщини, котрий стає інструментом для покращення туристичної дестинації, набуваючи нових сенсів і нових тенденцій при реалізації цифрових продуктів при оцифруванні як матеріальної, так і нематеріальної культурної спадщини. Враховуючи це, можна говорити про вплив розвитку напрямку цифрової спадщини на розвиток дестинації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баркова О., Кульчицький І. Європейський та український досвід використання цифрових технологій у сфері культури. *Цифрова платформа: інформаційні технології в соціокультурній сфері*. Львів, 2019. Т. 2. № 2. С. 193–223.
2. Ковальчук А.О. Оцифровування музейних фондів для внутрішнього використання. *Організаційно-правові аспекти: методичні рекомендації*. К.: Національний музей історії Києва, 2019. 13 с.
3. Кот С.І. Культурна спадщина // *Енциклопедія історії України*: Т. 5: Кон – Кю / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2008. 568 с.: іл. [Електронний ресурс]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kulturna_Spadschina. (Дата звернення: 30.08.2025).
4. Рибачок О.М. Міжнародні цифрові ресурси документальної спадщини архівів, бібліотек, музеїв: створення, стратегії розвитку (80-ті роки XX – 10-ті роки XXI ст.) : дис. ... канд. іст. наук: 27.00.02. К.: НБУВ, 2018. 242 с. [Електронний ресурс]. URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/6097>. (Дата звернення: 05.09.2025)
5. Чернега О.М. Віртуалізований туризм. Побудова метавсесвіту як інноваційного віртуалізованого туристичного продукту. *Електронне наукове фахове видання «Менеджмент та підприємництво: тренди розвитку»*. 2023. № (24). С. 26–36. [Електронний ресурс]. URL: <https://management-journal.org.ua/index.php/journal/article/view/440/225>. (Дата звернення: 01.09.2025).
6. Kalay Yehuda; Kvan Thomas; Janice Affleck Janice, eds. (2007). *New Heritage: New Media and Cultural Heritage*. Routledge. [Електронний ресурс]. URL: https://www.routledge.com/New-Heritage-New-Media-and-Cultural-Heritage/Affleck-Kalay-Kvan/p/book/9780415773553?_ga=1296417955.1701302400&srsId=AfmBOopXD7hWoRDRvL_h4BP8RIX8ppk1qeJsudQEzP_RxcnmYbLEJ6Sg. (Дата звернення: 07.09.2025).
7. Sullivan Ann Marie Cultural Heritage & New Media: A Future for the Past, 15 J. MARSHALL REV. INTELL. PROP. L. 604 2016. [Електронний ресурс]. URL: <https://repository.jmls.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1392&context=ripl>. (Дата звернення: 31.08.2025).
8. Британське консульство України, посилання на проєкт. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=3quO5iELUN0>. (Дата звернення: 01.09.2025).
9. Вебсайт «Культурна спадщина та цифрові технології». [Електронний ресурс]. URL: <https://reherit.org.ua/wp-content/uploads/2021/11/Bila-knyga-3-Kulturna-spadshhyna-ta-tsyfrovi-tehnologii-.pdf>. (Дата звернення: 04.09.2025).

10. Закон України «Про культуру». [Електронний ресурс]. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2778vi-12448>. (Дата звернення: 01.09.2025).
11. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 1 січня 2002 р. № 1805-III / Верховна Рада України. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>. (Дата звернення: 02.09.2025).
12. Офіційний сайт ЮНЕСКО. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/charter-preservation-digital-heritage>. (Дата звернення: 11.09.2025).
13. Офіційний сайт Європейської комісії. [Електронний ресурс]. URL: <https://culture.ec.europa.eu/cultural-heritage/cultural-heritage-in-eu-policies/european-digital-heritage>. (Дата звернення: 01.09.2025).
14. Офіційна веб-сторінка присвячена Європіані. [Електронний ресурс]. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/europeana>. (Дата звернення: 02.09.2025).
15. Постанова Верховної Ради України «Про посилення охоронних заходів щодо збереження культурних цінностей» від 28.11.2006 р. № 384-V / Верховна Рада України. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/384-V#Text>. (Дата звернення: 23.08.2025).
16. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 р. № 67-р / Кабінет Міністрів України. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text>. (Дата звернення: 05.09.2025).
17. Стаття на офіційному сайті МЗС Франція. [Електронний ресурс]. URL: <https://france.mfa.gov.ua/news/ukrayina-rik-nezlamnosti-kultura-suprotivu-seriya-immersivnih-vistavok>. (Дата звернення: 31.08.2025).
18. Стаття на офіційному сайті МЗС Перу. [Електронний ресурс]. URL: <https://peru.mfa.gov.ua/kultura-ta-osvita/ukrayinski-audiogidi-v-muzeyah-svitu>. (Дата звернення: 01.09.2025).

REFERENCES

1. Barkova O., Kulchickij I. (2019) Yevropejskij ta ukrayinskij dosvid vikoristannya cifrovih tehnologij u sferi kulturi. *Cifrova platforma: informacijni tehnologiji v sociokulturnij sferi*. m. Lviv, T. 2. № 2. S. 193–223.
2. Kovalchuk A.O. (2019) Ocifrovuvannya muzejnih fondiv dlya vnutrishnogo vikoristannya. *Organizacijno-pravovi aspekti: metodichni rekomendaciyi*. Kiyiv, Nacionalnij muzej istoriyi Kiyeva, 13 s.
3. Kot S. I. Kulturna spadshina (2008) // *Enciklopediya istoriyi Ukrayini*: T. 5: Kon – Kyu / Redkol.: V.A. Smolij (holova) ta in. NAN Ukrayini. Institut istoriyi Ukrayini. K.: V-vo «Naukova dumka» 568 s.: il. [Elektronnij resurs]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kulturna_Spadshina.
4. Ribachok O.M. (2018) Mizhnarodni cifrovi resursi dokumentalnoyi spadshini arhiviv, bibliotek, muzeyiv: stvorenniya, strategiyi rozvitku (80-ti roki XX – 10-ti roki XXI st.): dis. ... kand. ist. nauk: 27.00.02. Kyiv: NBUV, 242 s. [Elektronnij resurs]. URL: <https://molodyi vchenyi.ua/index.php/journal/article/view/6097>.
5. Chernega O.M. (2025) Virtualizovaniy turizm. Pobudova metavsesvitu yak innovacijnogo virtualizovanogo turistichnogo produktu. *Elektronne naukovе fahove vidannya «Menedzhment ta pidpriyemnictvo: trendi rozvitku»*. 2023. № (24). S. 26–36. [Elektronnij resurs]. URL: <https://management-journal.org.ua/index.php/journal/article/view/440/225>.
6. Kalay Yehuda; Kvan Thomas; Janice Affleck Janice, eds. (2007). *New Heritage: New Media and Cultural Heritage*. Routledge. [Elektronnij resurs]. URL: https://www.routledge.com/New-Heritage-New-Media-and-Cultural-Heritage/Affleck-Kalay-Kvan/p/book/9780415773553?_ga=1296417955.1701302400&srsid=AfmBOopXD7hWoRDRvL_h4BP8RIX8ppk1qeJsudQEzP_RxcnmYbLEJ6Sg.

7. Sullivan Ann Marie Cultural Heritage & New Media: A Future for the Past, 15 (2016) J. MARSHALL REV. INTELL. PROP. L. 604. [Elektronnij resurs]. URL: <https://repository.jmls.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1392&context=ripl>.
8. Britanske konsultstvo Ukrayini, posilannya na proyekt. [Elektronnij resurs]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=3quO5iELUN0>.
9. Vebsajt «Kulturna spadshina ta cifrovi tehnologiyi». [Elektronnij resurs]. URL: <https://reherit.org.ua/wp-content/uploads/2021/11/Bila-knyga-3-Kulturna-spadshhyna-ta-tsyfrovi-tehnologii-.pdf>.
10. Zakon Ukrainy «Pro kulturu». [Elektronnij resurs]. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2778vi-12448>.
11. Zakon Ukrainy «Pro ohoronu kulturnoyi spadshini» vid 1 sichnya 2002 r. № 1805-III / Verhovna Rada Ukrainy. [Elektronnij resurs]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>.
12. Oficijnij sayt YuNESKO. [Elektronnij resurs]. URL: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/charter-preservation-digital-heritage>.
13. Oficijnij sayt Yevropejskoyi komisiyi. [Elektronnij resurs]. URL: <https://culture.ec.europa.eu/cultural-heritage/cultural-heritage-in-eu-policies/european-digital-heritage>.
14. Oficijna veb-storinka prisvyachena Yevropiani. [Elektronnij resurs]. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/europeana>.
15. Postanova Verhovnoii Rady Ukrainy «Pro posilennya ohoronnih zahodiv shodo zberezheniya kulturnih cinnostej» vid 28.11.2006 r. № 384-V / Verhovna Rada Ukrainy. [Elektronnij resurs]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/384-V#Text>.
16. Rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 17.01.2018 r. № 67-r / Kabinet Ministriv Ukrainy. [Elektronnij resurs]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text>.
17. Statyia na oficijnomu sajti MZS Franciya. [Elektronnij resurs]. URL: <https://france.mfa.gov.ua/news/ukrayina-rik-nezlamnosti-kultura-suprotivu-seriya-immersivnih-vistavok>.
18. Statyia na oficijnomu sajti MZS Peru. [Elektronnij resurs]. URL: <https://peru.mfa.gov.ua/kultura-ta-osvita/ukrayinski-audiogidi-v-muzeyah-svitu>.

Chernega Olena

PhD in Management,

Head of the Department for Commercial and Integration Project Development
and Project Manager for Digital Initiatives in the fields of Virtual Tourism,

Digital Culture, and Digital Heritage in Kyiv

at the Municipal Enterprise GIOC of the Kyiv City Council

(Kyiv City State Administration, «Kyiv Digital» team)

chernehaelena@gmail.com

ORCID iD 0000-0003-4638-0398

DIGITAL HERITAGE AS A TOOL FOR REPUTATION MANAGEMENT OF A TOURIST DESTINATION

***Abstract.** During the period of transformational changes in the world order and the sense of environmental preservation, not one of the industries remained without the involvement of the latest technologies, and such activation leads to the emergence of new industries of the creative economy, in particular virtual tourism, digital culture, digital heritage and others that are on the verge of technology.*

The process of digitalization and digitization is developing rapidly, the use of technologies, software and hardware complexes, technological solutions and material base has a positive effect on the development of the creative economy, which we will consider in more detail in this article and conduct a study of the development of the digital heritage direction, trends in the global market and in Ukraine.

For Ukraine, as a tourist destination, this direction is important, taking into account factors and circumstances, and is almost the only resource for improving its reputation both among Ukrainians and on the world stage.

Keywords: digital heritage, heritage, cultural heritage, reputation management of a tourist destination, virtual tourism, digital culture, digital product.

Подано до друку: 21.10.2025 р.

УДК 902:528.7:903:94:004.925

Ленець Матвій

учень 10-М класу,

Науковий ліцей №3 Полтавської міської ради,

Полтава, Україна

matviylenec2610@gmail.com

Зубко Олександр

заступник директора з навчально-виховної роботи,

вчитель історії й географії,

Науковий ліцей №3 Полтавської міської ради,

Полтава, Україна

zubko0401@ukr.net

3D-РЕКОНСТРУКЦІЯ ПОЛОВЕЦЬКОЇ СТАТУЇ З ДИКАНЬКИ: ЗАСТОСУВАННЯ ФОТОГРАММЕТРІЇ

Анотація. У роботі представлена віртуальна реконструкція половецької «кам'яної баби» з палацу Кочубеїв. Використано технологію фотограмметрії, що дозволила створити точну 3D-модель артефакту. Дослідження показує як такі цифрові копії можна використовувати для популяризації історичної спадщини.

Ключові слова: археологія, артефакт, «кам'яна баба», фотограмметрія, 3D-модель.

Постановка проблеми. В умовах сучасних загроз, включаючи обмеження через пандемію COVID-19 та повномасштабну військову агресію, українська археологія активно впроваджує новітні технології для збереження культурної спадщини. Зважаючи на значні пошкодження та руйнування матеріальних пам'яток, фотограмметрія стає ефективним інструментом для їхнього захисту.

Виклад основного матеріалу. Фотограмметрія – це метод, що дозволяє отримувати точні дані про розміри, форму та розташування об'єктів за допомогою аналізу їхніх фотографій. Ця технологія особливо корисна для створення 3D-моделей археологічних артефактів, що забезпечує їхню довготривалу фіксацію та збереження в цифровому форматі.

Створена 3D-модель має широкий спектр застосувань, що включає візуалізацію артефакту, віртуальну реконструкцію втрачених фрагментів та створення точних ортофотопланів. Хоча фотограмметрія є відносно новим методом для україн-

ської археологічної науки, її потенціал для збереження та дослідження культурної спадщини є значним, особливо в умовах обмеженого доступу до об'єктів.

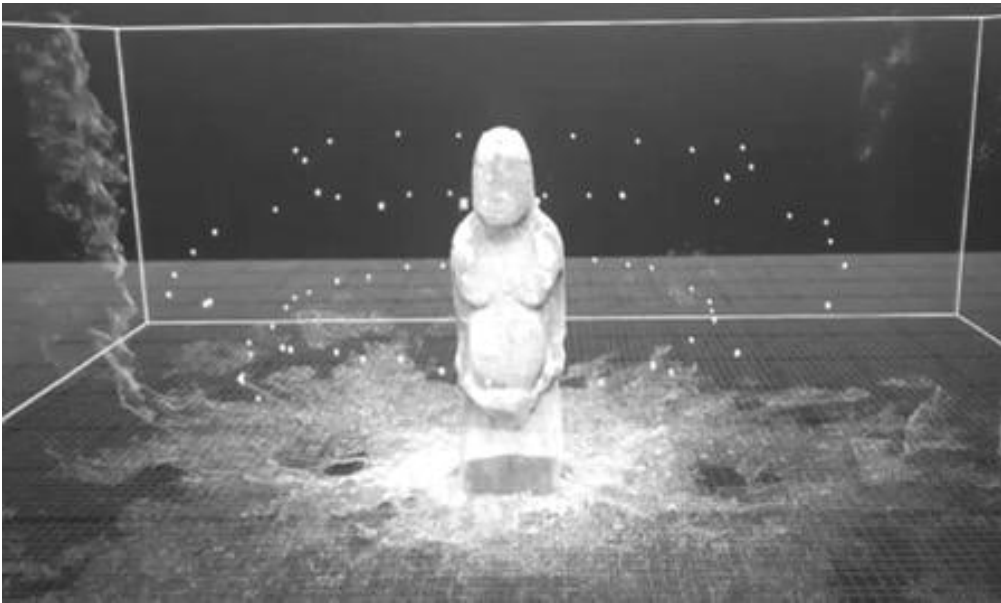
У рамках даного дослідження зосереджено увагу на половецькій кам'яній скульптурі – «кам'яній бабі» (Мал. 1). Цей маловідомий експонат із багатою історією знаходиться у дворі Полтавського обласного краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

У процесі польових робіт ми застосували програмне забезпечення Reality Capture. Ця програма дозволяє автоматично генерувати високоточні 3D-моделі об'єктів на основі фотограмметричних даних (Мал. 2), отриманих із фотографій або внаслідок лазерного сканування.

Під час роботи з половецькою «кам'яною бабою» було встановлено, що її розташування дозволяє провести ефективну кругову фотозйомку. Серія фотографій була зроблена за допомогою мобільного телефону, а потім завантажена в програму Reality Capture. У результаті аналізу фотографій програма створила 3D-модель, придатну для 3D-друку.

Мал. 1. «Кам'яна баба» з колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Мал. 2. 3D-модель «кам'яної баби» з колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Проведені польові дослідження із застосуванням сучасних технологій дозволили створити високоточну цифрову копію історичної пам'ятки. Це відкриває нові перспективи для наукового аналізу, ефективного збереження та популяризації української культурної спадщини.

Фотограмметрія дає змогу створювати деталізовані тривимірні моделі археологічних об'єктів. Ці моделі є фундаментом для розробки віртуальних екскурсій, які забезпечують доступ до місць зберігання або розкопок, роблячи спадщину доступною для широкої аудиторії.

Створена 3D-модель половецької «кам'яної баби» може бути використана:

- з освітньою метою як дидактичний матеріал для реалізації навчальних програм у закладах різного рівня;
- у експозиційній музейній діяльності для розробки віртуальних екскурсій та інтерактивних експозицій, що дозволяє інтегрувати додаткові мультимедійні дані;
- у інформаційній роботі для візуалізації та публікації моделі в соціальних медіа з метою популяризації археологічної спадщини;
- з комерційною метою для створення сувенірної продукції (мерчу), що сприятиме комерціалізації та популяризації музейної колекції.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Як метод візуалізації археологічних знахідок, фотограмметрія є потужним інструментом для популяризації археології. Вона робить археологічні дані доступними, зрозумілими та цікавими, сприяючи збереженню культурної спадщини та підвищенню інтересу до минулого. Цей метод відкриває нові можливості в археології, дозволяючи не лише зберігати культурну спадщину, але репрезентувати її широкому загалу. В майбут-

ньому фотограмметрія стане невід'ємною частиною археологічних досліджень, сприяючи розвитку науки та популяризації історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Борисова Т., Борисов А. Поширення дослідницьких даних в археології: практики та перспективи. *І Всеукраїнський археологічний з'їзд (Ніжин, 23–25 листопада 2018 р.)*. К.: ІА НАНУ, 2018. 34 с.
2. Жигола В.С., Скороход В.М. Новітні методи фіксації в археології. *Археологія*. 2019. №1. С. 118–130.
3. Кузик З., Ставовий А., Ільків Т. Документування та моделювання археологічних об'єктів засобами цифрової фотограмметрії. *Сучасні досягнення геодезичної науки*. Вип. 1. Львів: Львівська політехніка, 2017. С. 125–130.

REFERENCE

1. Borysova T., Borysov A. Poshyrennia doslidnytskykh danykh v arkheolohii: praktyky ta perspektyvy. *I Vseukraïnskyi arkheolohichnyi zizd (Nizhyn, 23–25 lystopada 2018 r.)*. Kyiv: IA NANU, 2018. 34 s.
2. Zhyhola V.S., Skorokhod V.M. Novitni metody fiksatsii v arkheolohii. *Arkheolohiia*. 2019. № 1. S. 118–130.
3. Kuzyk Z., Stavovyi A., Ilkiv T. Dokumentuvannia ta modeliuvannia arkheolohichnykh ob'ektiv zasobamy tsyfrovoi fotohrammetrii. *Suchasni dosiahnennia heodezychnoi nauky*. Vyp. 1. Lviv: Lvivska politekhnika, 2017. S. 125–130.

Lenets Matviy

10th grade,

Scientific Lyceum No. 3 of the Poltava City Council,

Poltava, Ukraine

matviylenec2610@gmail.com

Zubko Oleksandr

Vice Director for Educational Work,

History and geography teacher,

Scientific Lyceum No. 3 of the Poltava City Council,

Poltava, Ukraine

zubko0401@ukr.net

3D RECONSTRUCTION OF THE POLOVTSIAN STATUE FROM DYKANKA: APPLICATION OF PHOTOGRAMMETRY

Annotation. The research presents a virtual reconstruction of the Polovtsian «stone woman» from the Kochubey Palace. Photogrammetry technology was used to create an accurate 3D model of the artefact. The study also shows how such digital copies can be used to promote historical heritage.

Keywords: archaeology, artefact, «stone woman», photogrammetry, 3D model.

Подано до друку: 30.09.2025 р.

УДК 72.025.3:004.94:008(477)

Михіденко Марта

доктор філософії,
викладач кафедри містобудування,
Київський національний університет будівництва і архітектури,
Київ, Україна
mykhidenko_mo@knuba.edu.ua
ORCID iD 0000-0002-6478-8381

Михіденко Катерина

кандидат філологічних наук,
викладач кафедри германської філології та перекладу,
Київський національний університет імені Тараса Шевченко,
Київ, Україна
katya.mihidenko@gmail.com
ORCID iD 0009-0008-1587-6730

КАРТА ЩО ПАМ'ЯТАЄ: ГІС-ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ ПАМ'ЯТІ

***Анотація.** У статті розглянуто роль геоінформаційних систем (ГІС) у збереженні історичної пам'яті та культурної спадщини України. Проаналізовано міжнародний і вітчизняний досвід використання ГІС у сфері архітектури, просторового планування й охорони культурних цінностей. Запропоновано концепцію пілотної цифрової платформи «Карта пам'яті», що сприятиме обліку, моніторингу та популяризації архітектурних і природних пам'яток із залученням громад, бізнесу й органів влади. Обґрунтовано соціокультурне значення ГІС як інструменту підвищення естетичної культури суспільства, розвитку освіти й формування цифрової культури пам'яті. Зазначено перспективи подальших досліджень, зокрема інтеграцію платформи у національну інфраструктуру геопросторових даних.*

***Ключові слова:** ГІС, культурна спадщина, культурна пам'ять, цифрова платформа, архітектура, просторове планування.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах стрімкої урбанізації та глобалізації культурна спадщина стає вразливою перед процесами комерціалізації, знищення історичного середовища та втратою локальної ідентичності. Значна кількість архітектурних і природних пам'яток не має належного обліку, а механізми їхньої охорони залишаються фрагментарними.

Додатковим чинником ризику є військові конфлікти, які спричиняють масштабні руйнування архітектурних пам'яток, історичних центрів міст, сакральних споруд та культурних ландшафтів. Втрата матеріальної спадщини супроводжується деградацією середовища пам'яті, що ускладнює процес відновлення ідентичності місць після завершення бойових дій. В Україні значна частина архітектурних і природних пам'яток перебуває в занедбаному стані, а облік об'єктів нерідко є неповним або застарілим.

Одночасно спостерігається зниження рівня естетичної культури суспільства, зумовлене як соціально-економічними труднощами, так і недостатньою увагою до гуманітарної та мистецької освіти. Низький рівень загальної освіченості, а також обмеженість культурно-естетичного виховання у дошкільних закладах і школах призводять до формування споживацького ставлення до історико-архітектурного

середовища. У результаті суспільство часто не усвідомлює цінності власної культурної спадщини, що сприяє її поступовій втраті та знищенню.

Важливим соціокультурним фактором, що впливає на збереження спадщини, є історична нестабільність та періодичні революційні потрясіння, які переживала Україна протягом останніх десятиліть. Часті політичні трансформації, зміна державних пріоритетів і спроби «переписування історії» нерідко супроводжувалися варварським ставленням до архітектурних пам'яток, пам'ятників й історичних просторів. Це призвело до формування у суспільстві своєрідного «історичного комплексу», коли певні етапи минулого сприймаються суперечливо або відторгаються, а разом із ними втрачається й матеріальне культурне свідчення цих періодів. Такі процеси формують розрив у культурно-історичній послідовності (періодизації), що негативно позначається на здатності суспільства осмислювати власну історію через архітектуру, мистецтво та просторове середовище.

Таким чином, проблема збереження культурної пам'яті потребує комплексного підходу, який поєднує технологічні рішення з підвищенням рівня культури, освіти та громадянської відповідальності. Геоінформаційні системи (ГІС) у цьому контексті постають як інноваційний інструмент, здатний не лише документувати стан пам'яток, але й формувати нову культуру сприйняття історичного простору.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Здійснено огляд міжнародного і вітчизняного застосування ГІС для захисту культурної пам'яті. Питання цифрового збереження культурної спадщини активно розробляється в межах міжнародних програм таких як: UNESCO, World Heritage GIS, Cultural Heritage Map of Europe й ін. У цих проєктах ГІС-технології використовуються для картографування об'єктів, визначення охоронних меж, оцінки ризиків, планування реставраційних робіт тощо.

Особливу увагу заслуговує цифрова бібліотека Europeana. Дана платформа має на меті зберігати, оцифровувати та забезпечувати відкритий доступ до культурної спадщини Європи. Вона створена у 2008 р. за ініціативи ЄС як єдиний цифровий портал, який об'єднує мільйони об'єктів із музеїв, архівів, бібліотек і галерей усіх європейських країн. А також особисті предмети громадян ЄС, які мають історичну, культурну або меморіальну цінність [1]. Аналог такої платформи є вітчизняне віртуальне сховище культурних цінностей – КРЕДЕНС. Створена платформа вчителем із Волині, носить локальний характер і містить матеріали (вишивки, рецепти, пісні, фотографії) Волині та Івано-Франківщини [2].

Науковці М. Гапоненко, В. Пилипчук, А. Гнатюк у своїх працях описують створення Геопорталу на базі платформи ZERUM для Національного ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАН України. Основна увага приділена інтеграції просторових даних і медіа-контенту для цифрового представлення об'єктів природної та культурної спадщини. Виділяючи сильні сторони проєкту, можна відзначити: *інноваційність* у використанні геоінформаційних технологій для популяризації культурно-природних об'єктів; *комплексність підходу*, що охоплює як картографування територій і колекцій, так і створення інформаційної бази про історико-культурні пам'ятки (Красний двір, Звіринецькі укріплення тощо); *соціальну значущість* – орієнтацію на забезпечення доступності культурної спадщини для людей з обмеженими можливостями та дистанційного користування [3, с.175].

Наукова праця Е. Шемседіні, Ш. Лушай та А. Еджупі присвячена дослідженню культурного туризму в мультиетнічному середовищі Косова з особливим акцентом

на м. Призрен як приклад історичного співіснування різних етнічних спільнот – албанців, турків, боснійців, сербів, ромів й ін. Основна мета роботи полягає у визначенні та картуванні культурних маршрутів за допомогою ГІС-технологій, що сприяє сталому розвитку туризму й міжкультурному діалогу [4, с. 10].

Особливу увагу заслуговує інтерактивна мапа Києва «Пам'ятки культурної спадщини» [5]. Попри те, що мапа знаходиться в тестовому режимі, вона становить необхідний інформативний фундамент: адреса об'єкта, його назва, датування, вид і тип пам'ятки, категорія охорони, охоронний номер, фотогалерею, історичну довідку тощо. В Україні, у межах державних ініціатив зі створення та розвитку геопорталів, деякі міста та громади за допомоги українських ІТ-компаній SoftPRO, MagneticOne й ін. розпочали створення електронних кадастрів історичних будівель. Але системного підходу, який би об'єднав архітектурну спадщину, природні ландшафти й елементи нематеріальної культури в єдиній просторовій системі, наразі бракує. Недостатньо дослідженими залишаються питання культурної ідентичності у цифрових картах, а також роль громадянського суспільства у формуванні цифрової пам'яті.

Мета статті полягає в узагальненому теоретичному дослідженні досвіду застосування ГІС-технологій для збереження культурної пам'яті та в аналізі пілотної концепції цифрової платформи, що сприятиме обліку, моніторингу та популяризації архітектурних і природних пам'яток із залученням місцевих громад, бізнесу та органів влади.

Виклад основного матеріалу. Аналіз міжнародного та вітчизняного досвіду показав, що ГІС-технології вже тривалий час активно використовуються й постійно вдосконалюються як науково-інформаційний інструмент у сфері архітектури та містобудування, зокрема під час розв'язання завдань реконструкції, ревіталізації та збереження історико-культурної спадщини. Їхнє застосування дає змогу не лише здійснювати просторову фіксацію й облік об'єктів, але й виконувати глибокий аналітичний обробіток даних, виявляти закономірності трансформації історичного середовища й прогнозувати зміни у структурі населених пунктів. На практиці ГІС-технології використовуються як інструмент інтеграції, аналізу та візуалізації результатів наукових досліджень, що робить їх універсальним засобом для поєднання історико-архітектурних, соціокультурних і природно-ландшафтних аспектів у єдиному просторовому середовищі. Завдяки цьому з'являється можливість створення цілісних моделей розвитку територій, які враховують як культурну пам'ять, так і сучасні потреби громади.

Тож, узагальнюючи вище зазначені теоретичні та практичні роботи, розроблено концепцію даної пілотної цифрової платформи, яка може бути інтегрована у Національну інфраструктуру геопросторових даних.

Ідея інтерактивної карти, як інструменту культурної пам'яті, базується на принципі просторової візуалізації даних про спадщину. Кожен об'єкт на карті – це не лише точка на місцевості, а носій історичного сенсу, локальної ідентичності та колективного досвіду. ГІС дозволяють поєднати дані різного типу – текстові, фотографічні, аудіо- та відеоматеріали, що формують багатовимірний образ культурного ландшафту. Платформа буде відкритою для редагування користувачами, що перетворює її на «живу» систему – «карту, що пам'ятає».

На основі бази пам'яток, що розміщено на сайті Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і

заповідних територій [5], запропонована платформа має інтегрувати інформацію та дані про локацію об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО, пам'яток архітектури місцевого і національного значення, пам'яток природи і щойновиявлені пам'ятки. Кожен користувач геопорталу матиме у додатку на своєму пристрої функцію «додати пам'ятку». Таким чином, не віднесений до культурної спадщини України об'єкт отримує шанс на захист від занедбаного стану і зносу. Алгоритм включення пам'ятки передбачає наступні необхідні кроки: Кожен провідний експерт, член наукової спільноти (за наявності посвідчення), надає обґрунтовану оцінку пам'ятці. Органи місцевого самоврядування заносять отриману інформацію щодо пам'ятки в базу даних; виявлені пам'ятки архітектури проходять процедуру затвердження за Наказом Міністерства культури України. Кабінет Міністрів України постановляє включення або виключення відповідних об'єктів з реєстру пам'яток архітектури. Статус об'єкта в результаті проходження процедури включення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України відображається у застосунку. Такий спосіб включення пам'яток допоможе забезпечити прозорість у визначенні культурної спадщини і захистить український спадок від знищення.

Розглянемо деякі функціональні можливості цифрової платформи [6, с. 275]. Запропонована платформа передбачає три рівні взаємодії:

1. Громадський – можливість для мешканців самостійно доповнювати інформацію (додається після перевірки спеціалістів) про виявлені або незахищені пам'ятки, фіксувати випадки руйнування, ділитися фотографіями, брати участь у коментуванні і опитуваннях.

2. Адміністративний – доступ органів місцевої влади до статистики, стану об'єктів, зон ризику, охоронних територій, управління даними, оновлення шарів, завантаження документації.

3. Аналітичний – можливість для науковців, органів місцевого самоврядування і бізнесу використовувати просторові дані для планування реставраційних робіт, розвитку туризму чи освітніх проектів.

Платформа має на меті використання соціокультурного підходу та спробу вирішення проблеми естетичного виховання. Тож, технологічна складова має бути доповнена культурно-освітнім компонентом. В українському суспільстві зберігається проблема низького естетичного смаку, байдужості до архітектурної автентичності та споживацького ставлення до історичних просторів. ГІС-технології можуть слугувати не лише засобом фіксації, але й інструментом просвіти: інтерактивні карти, туристичні маршрути, віртуальні екскурсії та візуалізація втраченої архітектури сприяють формуванню емоційного зв'язку з місцем. Наприклад, у навчально-освітньому процесі платформа зможе виконувати функції інтерактивного освітнього ресурсу – надавати можливість проведення віртуальних екскурсій з вивчення історії України та її культурної спадщини, а також в режимі фізичної присутності забезпечувати користувачів сервісами онлайн-бронювання культурно-освітніх маршрутів. «Карта пам'яті» у перспективі може слугувати сервісом, що надаватиме школярам і студентам рекомендації щодо відвідування об'єктів культурної спадщини, із впровадженням системи знижок на вхідні квитки, проїзд та проживання. Особливо важливо, щоб платформа сприяла налагодженню постійної комунікації між навчальними закладами, місцевими адміністраціями та органами самоврядування, створюючи ефективний цифровий простір для координації освіт-

ніх, культурних і туристичних ініціатив. Таким чином, поєднання науки, мистецтва й технології формує нову культуру пам'яті – активну, усвідомлену, цифрову.

Висновки. Інтеграція ГІС-технологій у сферу збереження культурної спадщини відкриває нові можливості для формування цифрової культурної пам'яті суспільства. Аналіз міжнародного й вітчизняного досвіду показав, що використання геоінформаційних систем є ефективним інструментом для обліку, моніторингу та популяризації об'єктів культурної та природної спадщини.

Розроблена пілотна концепція цифрової платформи «Карта пам'яті» спрямована на створення інтегрованої системи, що об'єднає державні, наукові, освітні й громадські ініціативи у спільному процесі збереження історико-культурного середовища. Вона дозволяє залучати місцеві громади, органи самоврядування, бізнес, наукові і освітні установи до створення відкритої бази даних пам'яток архітектури, природи й нематеріальної спадщини.

Особливу роль у функціонуванні такої платформи відіграє культурно-освітній аспект – формування в суспільстві високого рівня естетичної культури, історичної свідомості та відповідального ставлення до збереження національної ідентичності. Поєднання науки, мистецтва й сучасних цифрових технологій сприятиме розвитку нової форми взаємодії між людиною та культурним простором – активної, усвідомленої та цифрової культури пам'яті, що забезпечить спадкоємність минулого й сталий розвиток у майбутньому.

Перспективи подальших досліджень полягають у практичній реалізації й тестуванні пілоотної версії платформи «Карта пам'яті», її інтеграції до Національної інфраструктури геопросторових даних України, а також у розширенні функціоналу для роботи з нематеріальною культурною спадщиною. Доцільним є подальше вивчення механізмів громадської участі у цифровому картографуванні, розроблення алгоритмів захисту даних і впровадження освітніх програм, спрямованих на підвищення цифрової та культурної грамотності населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Europeana. Discover Europea's digital cultere: вебсайт. URL: <https://www.europeana.eu/en>. (Дата звернення: 08.10.2025).
2. Вікна: Цифрова скарбниця: учитель з Волині створив платформу для збереження української історії: вебсайт. URL: <https://vikna.tv/styl-zhyttya/podorozhi/onlajn-skrynka-kre-dens-zberezhennya-kulturnoyi-spadshhyny>. (Дата звернення: 08.10.2025).
3. Гапоненко М., Пилипчук В., Гнатюк А. Застосування ГІС-технологій для збереження та популяризації об'єктів культурної та природної спадщини природно-заповідного фонду. *Об'єкти природно-заповідного фонду України: сучасний стан та шляхи забезпечення ефективної їх діяльності*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 27–28 черв. 2024 р. К., 2024. С. 171–176. URL: https://mpnp.forest.gov.ua/materials/Zbirnik_material_conf/37-2024.pdf.
4. Shemsedini E., Lushaj Sh., Ejupi A. Mapping Cultural Routes in Kosovo: A case study of Prizren's multiethnic heritage. *AUC Geographica*. 2025. Vol. 60, № 1. P. 1–13. DOI: <https://doi.org/10.14712/23361980.2025.12>.
5. База пам'яток культурної спадщини. Київський науково-методичний центр по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій: вебсайт. URL: <https://knmc.kyivcity.gov.ua>. (Дата звернення: 09.10.2025).

6. Михіденко М.О. Принципи функціонально-планувальної організації сільських територій у приміській зоні м. Києва: дис. ... д-ра філософії: 191. Архітектура та містобудування. К., 2025. 310 с.

REFERENCES

1. Europeana. (n.d.). Discover Europe's digital culture. Retrieved from <https://www.europeana.eu/en>.
2. Vikna. (n.d.). Tsyfrova skarbnytsia: Uchytel z Volyni stvoriv platformu dla zberezhennia ukrainskoi istorii [Digital treasury: A teacher from Volyn created a platform to preserve Ukrainian history]. Retrieved from <https://vikna.tv/styl-zhyttya/podorozhi/onlajn-skrynka-kredens-zberezhennya-kulturnoyi-spadshhyny>.
3. Haponenko, M., Pylypchuk, V., & Hnatiuk, A. (2024). Zastosuvannia HIS-tekhnologii dla zberezhennia ta populiaryzatsii obektiv kulturnoi ta pryrodnoi spadshchyny pryrodno-zapovidnoho fondu [Application of GIS technologies for the preservation and popularization of cultural and natural heritage objects of the nature reserve fund]. *Obiekty pryrodno-zapovidnoho fondu Ukrainy: suchasnyi stan ta shliakhy zabezpechennia efektyvnoi yikh diialnosti: Proceedings of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference* (Kyiv, June 27–28, 2024) (pp. 171–176). Kyiv.
4. Shemsedini, E., Lushaj, Sh., & Ejupi, A. (2025). Mapping cultural routes in Kosovo: A case study of Prizren's multiethnic heritage. *AUC Geographica*, 60(1), 1–13. <https://doi.org/10.14712/23361980.2025.12>.
5. Kyivskyi naukovo-metodychnyi tsentr po okhoroni, restavratsii ta vykorystanniu pamiatok istorii, kultury i zapovidnykh terytorii. (n.d.). Baza pamiatok kulturnoi spadshchyny [Database of cultural heritage sites]. Retrieved from <https://knmc.kyivcity.gov.ua>.
6. Mykhidenko, M. (2025). Principles of functional and planning organization of rural territories in the suburban zone of Kyiv. Doctoral dissertation. Kyiv National University of Construction and Architecture.

Mykhidenko Marta

Doctor of Philosophy in Architecture and Urban Planning,
Lecturer, Department of Urban Planning,
Kyiv National University of Construction and Architecture,
Kyiv, Ukraine
mykhidenko_mo@knuba.edu.ua
ORCID iD 0000-0002-6478-8381

Mikhidenko Kateryna

Doctor of Philosophy in Philology,
Lecturer, Department of Germanic Philology and Translation,
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Kyiv, Ukraine
katya.mihidenko@gmail.com
ORCID iD 0009-0008-1587-6730

MAP OF MEMORY: GIS-TECHNOLOGIES AS A TOOL FOR PRESERVING CULTURAL MEMORY

Annotation. The article explores the potential of Geographic Information Systems (GIS) as an effective tool for preserving historical memory and cultural heritage in Ukraine. It highlights the challenges caused by rapid urbanization, military conflicts, and the decline of aesthetic and

cultural awareness in society, which threaten the integrity of historical environments and local identities. Based on the analysis of international and national experiences – including projects such as UNESCO World Heritage GIS, Europeana, and Ukraine's local geoinformation initiatives – the study identifies GIS as a key mechanism for integrating spatial, historical, and cultural data into a single digital environment.

The authors propose the concept of a pilot digital platform «Map of Memory», designed to support the recording, monitoring, and popularization of architectural and natural heritage sites. The platform aims to unite local communities, scientists, businesses, and governmental institutions in a collaborative digital ecosystem. It introduces multi-level functionality – public, administrative, and analytical – enabling citizens to report newly discovered or endangered heritage objects, while allowing authorities and researchers to analyze spatial data and plan restoration or conservation measures.

Particular attention is given to the socio-cultural and educational dimension of the platform, which promotes cultural awareness, aesthetic education, and civic engagement. GIS technologies are considered not only as a mapping or analytical tool but also as a means of developing a «digital culture of memory» – an interactive, participatory, and sustainable form of preserving cultural identity.

The article concludes that integrating GIS technologies into national heritage management systems can significantly enhance transparency, accessibility, and public participation. Future research directions include testing the pilot version of the platform, integrating it into Ukraine's National Spatial Data Infrastructure, and expanding its scope to intangible cultural heritage, educational programs, and international cooperation in digital heritage preservation.

Keywords: GIS technologies, cultural heritage, cultural memory, digital platform, heritage preservation, spatial planning, architecture, education, sustainable development, digital humanities.

Подано до друку: 19.10.2025 р.

УДК 069:004.67](045)

Ткаченко Дмитро

екскурсовод,

Державний історико-архітектурний заповідник «Стара Умань»,

Умань, Україна

dima02022003@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-3711-1850>

ЦИФРОВІЗАЦІЯ У МУЗЕЙНІЙ СПРАВІ

Анотація. У статті розглянуто особливості використання цифрових технологій у музейній практиці як одного з ключових чинників трансформації сучасних культурних інституцій. Акцент зроблено на впровадженні 3D-сканування, віртуальної та доповненої реальності, мультимедійних експозицій і спеціалізованих цифрових платформ, що забезпечують збереження, репрезентацію й доступність культурної спадщини. Проаналізовано переваги застосування новітніх технологій для розширення освітнього та комунікаційного потенціалу музеїв, а також окреслено перспективи розвитку віртуальних музеїв як інноваційного формату взаємодії з аудиторією. Зроблено висновок, що цифровізація музейної діяльності сприяє підвищенню інклюзивності й інтеграції у глобальний культурно-інформаційний простір і формуванню нових моделей збереження та популяризації історико-культурних цінностей.

Ключові слова: аудіогід, віртуальна реальність, інновації, культура, репрезентація, музей, технології, цифровізація.

Постановка проблеми. В ХХІ ст. музеї дедалі активніше інтегрують у свою діяльність сучасні мультимедійні засоби, які дозволяють не лише модернізувати експозиційний простір, але й переосмислити форми комунікації з відвідувачем. Використання інтерактивних екранів, проєкційних технологій, віртуальної та доповненої реальності, аудіогідів, мобільних застосунків і цифрових інсталяцій сприяє підвищенню рівня залучення аудиторії, створенню нових освітніх практик і формуванню у відвідувача особистісного досвіду взаємодії з культурною спадщиною. Дискусійними залишаються питання збереження автентичності музейного середовища та балансування між традиційною експозицією й інноваційними формами її подачі. Таким чином, проблема застосування сучасних мультимедійних засобів у музеях полягає в необхідності пошуку оптимальної моделі їхньої інтеграції, яка б поєднувала інноваційність із традиційними завданнями музею – збереженням, дослідженням та популяризацією культурної спадщини, забезпечуючи при цьому доступність та стійкий розвиток музейних інституцій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У наукових публікаціях останніх років, зокрема М.В. Белікової, Д.В. Поливоди і Т.В. Оніпко питання застосування мультимедійних технологій у музейній справі розглядається у кількох ключових напрямках. Значна увага приділяється їхній ролі у комунікації з відвідувачем, підвищенні залучення та доступності культурної спадщини через інтерактивні екрани, віртуальної реальності, мобільних застосунків та цифрових інсталяцій. Дослідники також аналізують освітній потенціал мультимедіа, акцентуючи на важливості продуманого педагогічного дизайну, що дозволяє уникати інформаційного перевантаження й сприяє формуванню критичного мислення. Інший напрям охоплює проблеми цифрового збереження та стандартизації даних. Публікації висвітлюють досвід застосування інноваційних технологій та створення віртуальних колекцій і платформ, що забезпечують відкритий доступ до музейних фондів. Попри очевидні переваги, у наукових працях підкреслюється, що успіх цифровізації залежить не від рівня «технологічності», а від здатності музею інтегрувати їх у власну стратегію розвитку, зберігаючи баланс між інноваційними засобами та традиційними завданнями.

Мета статті. Всебічний аналіз сучасних підходів до застосування мультимедійних засобів у музейній практиці, з'ясування їхнього впливу на комунікацію з відвідувачем, освітній та інтерпретаційний потенціал, а також у виявленні основних проблем і викликів, що супроводжують процес їхньої інтеграції, з метою окреслення оптимальних шляхів поєднання інноваційних технологій із традиційними завданнями музею щодо збереження й популяризації культурної спадщини.

Виклад основного матеріалу. В сучасних умовах функціонування музеїв дедалі складніше уявити їхню діяльність без залучення технічних і технологічних інновацій, які стали невід'ємною складовою музейної практики. Інтеграція інформаційних технологій у сферу культурної діяльності не лише розширює можливості, але й істотно трансформує традиційні підходи до виконання основних завдань цих інституцій. Насамперед йдеться про збереження, репрезентацію та популяризацію культурної спадщини, що набувають якісно нового виміру завдяки цифровим засобам. Одним із ключових напрямів цифровізації є забезпечення широкого й демократичного доступу до культурних ресурсів. Якщо раніше цей доступ обмежувався фізичними відвідинами музейних приміщень, то нині зростаючої попу-

лярності набувають форми віртуальної презентації колекцій. Створення віртуальних музеїв, електронних каталогів та інтерактивних онлайн-платформ дозволяє не лише долати просторові та часові бар'єри, але й формує нові моделі взаємодії між музеєм і його аудиторією. Цифрові ресурси сприяють підвищенню рівня інклюзивності, адже забезпечують доступ до культурних надбань широким верствам населення, які з різних причин не можуть здійснити особистий візит.

Впровадження мультимедійних технологій у музейну практику охоплює процеси інформатизації музейних колекцій, оцифрування експонатів, створення та поширення електронних колекцій, а також автоматизацію інвентаризаційних процедур. Використання цифрових засобів забезпечує інтеграцію різних форм подання інформації – числових даних, текстів, графіки й анімації. Для відвідувачів, обмежених у можливостях подорожувати, значного поширення набули віртуальні тури музеями світу. Оцифрування музейних предметів та їхня онлайн-презентація не лише розширюють аудиторію користувачів, але й трансформують саму концепцію музейної діяльності: від збереження та демонстрації культурних артефактів до формування нових комунікаційних просторів. У цьому контексті віртуальний музей постає не як статичний «пам'ятник», а як динамічний комунікаційний осередок, що забезпечує доступ широкого загалу до нових сфер знання, досвіду та культурної взаємодії.

Сучасні світові музеї не відстають у технологічному розвитку і активно його впроваджують. У самому серці Сеула (Південна Корея) функціонує перший у світі музей, присвячений розвитку робототехніки та штучного інтелекту – RAIM (Robot AI Museum). Відкритий у жовтні 2024 р., музей став не лише культурним осередком, але й платформою для інтерактивної взаємодії відвідувачів із передовими технологіями. Експозиційна концепція передбачає багаторівневий підхід. У головному залі відвідувачів зустрічають роботи, що демонструють можливості сучасної робототехніки. Мультифункціональні простори дозволяють взаємодіяти з роботами та системами штучного інтелекту, а постійна виставкова зала стимулює роздуми про взаємодію людей і машин. Окремі зали призначені для тимчасових тематичних виставок, що висвітлюють останні досягнення й актуальні питання галузі. Заклад не обмежується функцією демонстрації технологій. Музей активно сприяє розвитку екосистеми штучного інтелекту в Сеулі, створюючи майданчик для обміну знаннями між науковцями, університетами, компаніями та громадськістю. Відвідувачі мають можливість не лише спостерігати за роботами, але й безпосередньо взаємодіяти з ними, що робить музей місцем навчання, досліджень та культурного розвитку [5].

Музей природничих наук MUSE в м. Тренто (Італія) відомий як один із найсучасніших науково-освітніх центрів Європи, що активно впроваджує новітні цифрові технології для популяризації знань. Однією з найяскравіших інновацій музею став мультимедійний тунель, обладнаний панорамними відеопроєкціями та системою об'ємного звуку. Завдяки цьому відвідувачі отримують унікальну можливість пережити ефект повного занурення: перед ними постає вражаюча ілюзія польоту над засніженими вершинами Альп, а також відчуття стрімкого спуску гірськолижною трасою. Такий формат поєднує елементи віртуальної подорожі та наукової реконструкції, роблячи відвідування музею не лише пізнавальним, але ще емоцій-

но захопливим. Ще одним високотехнологічним нововведенням став інтерактивний глобус – масштабна модель планети Земля, створена з урахуванням її вигляду з космосу. Глобус оснащений програмним забезпеченням, яке у режимі реального часу відтворює глобальні процеси: рух атмосферних фронтів, циркуляцію океанічних течій, переміщення континентальних плит і кліматичні зміни. Завдяки цьому відвідувачі можуть спостерігати за динамікою природних явищ, усвідомлюючи складність і взаємопов'язаність екосистем планети [4, с. 80].

Метрополітен-музей (м. Нью-Йорк, США) є одним із найбільших і найавторитетніших художніх музеїв світу. Його колекція охоплює багатотисячолітню історію розвитку мистецтва – від стародавніх цивілізацій до сучасності. Впродовж останніх десятиліть музей активно впроваджує інноваційні цифрові практики, що дозволяють забезпечити глобальний доступ до культурних надбань. У межах стратегії цифровізації музейних фондів Метрополітен створив масштабну онлайн-базу, яка налічує понад 200 тис. оцифрованих експонатів. Ця електронна колекція представлена у вільному доступі на офіційному вебсайті музею та дозволяє дослідникам, викладачам і широкій аудиторії знайомитися з унікальними артефактами незалежно від географічного розташування. Серед найцінніших об'єктів цифрового архіву – роботи видатних митців, що справили визначальний вплив на розвиток світового мистецтва. Зокрема, відвідувачі можуть переглядати високоякісні цифрові копії полотен Вінсента ван Гога, Пабло Пікассо й ін. Оцифровані матеріали доповнюються детальними науковими описами, що сприяє їх використанню у навчальному процесі, дослідницьких проєктах і популяризації знань у сфері історії мистецтва [1].

Сучасна музейна справа перебуває у процесі активної цифрової трансформації, що передбачає інтеграцію нових інформаційно-комунікаційних технологій у процес збереження, презентації та популяризації культурної спадщини. Одним із доступних і водночас ефективних інструментів цього напрямку є QR-коди, які забезпечують оперативний доступ відвідувачів до додаткової інформації про музейні експонати та виставкові проєкти. Їхнє застосування дозволяє розширити традиційні форми подання експозиційного матеріалу. Розміщені поряд із експонатами, вони відкривають можливість отримати через мобільний пристрій мультимедійний контент: текстові довідки, аудіогіди, відеоматеріали, тривимірні реконструкції чи інші інтерактивні ресурси. Такий підхід сприяє не лише поглибленню знань відвідувачів, але й створює персоналізований досвід взаємодії з культурними об'єктами. Крім того, QR-коди можуть використовуватися для організації віртуальних турів, інтеграції з соціальними мережами, проведення інтерактивних квес-тів чи навчальних програм. Вони стають важливим інструментом інклюзії, оскільки дозволяють надавати інформацію різними мовами, адаптовану для різних цільових аудиторій – від школярів до дослідників. З огляду на простоту впровадження та мінімальні фінансові витрати, QR-коди мають значний потенціал у розвитку музейних комунікацій. Їхнє застосування трансформує музей із традиційного зберігача артефактів у динамічний освітньо-комунікаційний простір, що поєднує матеріальну й цифрову складові культурної спадщини. На сьогоднішній день активно використовуються у багатьох музеях України та світу.

Інтеграція аудіогідів у музейний простір є одним із найбільш поширених напрямів цифровізації музейної діяльності, що поєднує освітню та комунікаційну

функції. Аудіогід – це спеціалізований пристрій або мобільний додаток, який забезпечує відвідувачам доступ до аудіоінформації про експонати, виставки чи архітектурні комплекси. Основною перевагою аудіогідів є можливість створення персоналізованого маршруту, який враховує індивідуальні інтереси людини. Завдяки цьому відвідувач отримує не лише фактологічні дані про експонати, але й контекстуальні пояснення, історичні довідки та інтерпретаційні матеріали, що сприяють більш глибокому засвоєнню інформації. Сучасні технології дозволяють інтегрувати аудіогіди з мобільними застосунками, QR-кодами, системами навігації в просторі музею та навіть, із доповненою реальністю. Це перетворює відвідування музею на інтерактивний та мультимедійний досвід, що поєднує традиційне споглядання експонатів із використанням новітніх технологій. Аудіогіди виступають ефективним інструментом комунікації між музеєм і його відвідувачами. Вони забезпечують гнучкість у поданні наукової інформації, сприяють формуванню більш глибокого емоційного та пізнавального досвіду і водночас підвищують рівень інклюзивності музейного середовища.

Упровадження аудіогідів разом із голографічними технологіями отримало практичне застосування в експозиційній і культурно-просвітницькій діяльності Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького. Установа реалізувала проєкт електронного гіда у вигляді голографічного зображення дівчини, яка протягом 2,5 хв. ознайомлює відвідувачів із загальною інформацією про музей. У перспективі працівники музею планують розширити цю практику, створивши мережу інтерактивних гідів у кожному залі, що передбачає розробку десяти подібних віртуальних інсталяцій [2, с. 329].

Сучасні 3D-технології відіграють важливу роль у музейній справі, оскільки забезпечують нові підходи до збереження, реконструкції та презентації культурної спадщини. За допомогою 3D-сканування створюються точні цифрові копії експонатів, що сприяє їхній консервації та архівації, а також дозволяє відтворювати втрачені чи пошкоджені об'єкти. Використання тривимірних моделей у віртуальних і доповнених експозиціях забезпечує інтерактивність і залучає відвідувачів до активного пізнання культурних артефактів, тоді як 3D-друк відкриває можливості для створення фізичних копій, зокрема для тактильних експозицій, навчальних цілей та наукових досліджень.

В експозиційній практиці українських музеїв поступово впроваджуються інноваційні технології, зокрема 3D-панорами, мультимедійні монітори й інші технічні засоби. Однією з перших інституцій, що здійснила спробу використання 3D-панорам, став Національний заповідник «Херсонес Таврійський». Мультимедійні технології активно застосовуються на виставках Національного художнього музею України, Музею історії запорозького козацтва Національного заповідника «Хортиця», а також Музею води Водно-інформаційного центру у Києва [2, с. 329].

Сучасною та масштабною цифровою платформою, спрямованою на збереження, актуалізацію та популяризацію культурної спадщини України засобами новітніх технологій виступає «Музей». Діяльність проєкту охоплює широкий спектр інноваційних практик, що поєднують традиції минулого з можливостями цифрового майбутнього. Зокрема здійснюється 3D-сканування артефактів і архітектурних пам'яток, що забезпечує створення високоточних цифрових моделей для їх-

ньої консервації та можливого відтворення у разі втрати чи руйнування оригіналів. Значна увага приділяється організації віртуальних виставок і екскурсій у форматі 360°, які забезпечують дистанційний доступ до музейних колекцій та історичних об'єктів незалежно від територіального розташування користувачів [3]. Використання технологій доповненої реальності сприяє поглибленню взаємодії аудиторії з культурними об'єктами, тоді як мультимедійні виставки інтегрують візуальні компоненти формуючи інтерактивні та емоційно насичені експозиційні простори. Важливим напрямом є розробка спеціалізованих веб-платформ, що виконують функції цифрових архівів, електронних каталогів і дослідницьких порталів, відкриваючи широкі можливості для вивчення та презентації культурного надбання. На сьогоднішній день «Музей» виступає своєрідним цифровим мостом між минулим і майбутнім, інтегруючи українську культурну спадщину у світовий інформаційний простір.

Віртуальна реальність (далі – VR) належить до інноваційних технологій, які дедалі активніше інтегруються у сферу музейної справи. Її застосування відкриває нові можливості для репрезентації культурної спадщини, створюючи у відвідувача ефект «занурення» в історичний чи мистецький контекст. Використання VR у музеях дозволяє здійснювати тривимірні реконструкції історичних подій, архітектурних споруд чи артефактів, які з тих чи інших причин не можуть бути представлені у фізичному вигляді. Це сприяє не лише глибшому розумінню минулого, але й формуванню візуально-емоційного досвіду, що виходить за межі традиційного споглядання експонатів. Застосування VR-технологій має також значний освітній потенціал. Вони дозволяють наочно демонструвати складні процеси (наприклад, еволюцію ландшафтів, розвиток цивілізацій чи створення мистецьких творів), а також відтворювати середовище, що давно зникло або недоступне для безпосереднього сприйняття. Таким чином, використання VR у музейній практиці перетворює традиційний музей на інноваційний простір, де поєднуються наукові, освітні та комунікаційні функції. Віртуальна реальність не лише збагачує сприйняття культурної спадщини, але й сприяє її збереженню та популяризації у цифрову добу.

Відоме туристичне місто Умань теж не відстає у впровадженні віртуальної реальності у музейний простір. Уманський краєзнавчий музей, один із найстаріших у Черкаській обл., першим в Україні запроваджує VR для демонстрації та дослідження трипільської культури. В залі археології відвідувачі не тільки на власні очі можуть поглянути на знахідки минулого, але й поринути у трипільське протомісто завдяки перенесенню у віртуальну реальність. Трипільська культура, періодизація якої сягає IV–III тис. до н.е., є однією з найяскравіших археологічних культур доби енеоліту на території України, що вирізнялася високим рівнем розвитку землеробства, гончарства та житлобудування. Вона справила значний вплив на подальший етнокультурний розвиток населення Східної Європи, залишивши після себе унікальну матеріальну спадщину. Уманський краєзнавчий музей у 2024 р. став одним із переможців у конкурсі «Громадський бюджет», отримавши змогу придбати 4 пари окулярів віртуальної реальності (далі – VR-окуляри). Саме вони є однією із складових, щоб зазирнути у минуле і активно з ним взаємодіяти. Завдяки VR-окулярам відвідувачі музею мають змогу наочно ознайомитися з трипільсь-

кою культурою. Для цього потрібно одягнути VR-окуляри і після запуску програми і людина вмить переноситься на кілька тисяч років назад. Для взаємодії з оточуючим віртуальним світом є два джойстики. Нічого не заважає зайти до трипільського помешкання, потримати у «віртуальних руках» традиційні предмети побуту. При натисненні на спеціальну кнопку відразу впливає історична довідка. Звичайна на перший погляд віртуальна прогулянка стає чудовим засобом наочного навчання історії й археології. Вагомою перевагою є легка доступність і простота як для дорослих так, і для дітей. Співавторами проєкту є Андрій Лазебник і Максим Явтушенко. Ідея створення – запровадити сучасний спосіб вивчення однієї із найдавніших цивілізацій за допомогою сучасних методів та показати як жили трипільці у свою епоху. Для цього була пророблена величезна робота. Вивчення наявних наукових праць і спілкування з дослідниками трипільської культури – В.М. Відейком та В.В. Чабанюком. Були використані також напрацювання європейських країн, адже трипільська культура поширювалася також на території сучасної Румунії та Молдови. Для точної передачі розташування будинків у VR була проведена геомагнітна зйомка і пророблена на основі археологічних досліджень візуалізація будинків з усіма трипільськими атрибутами. На розробку 3D-моделі протоміста, будинків і речей побуту було витрачено 9 місяців, ще 2 місяці знадобилося на оптимізацію віртуальної реальності. Створення атрибутики відбувалося у комп'ютерних програмах – Blender та Unity. На нашу думку, даний проєкт має велике майбутнє, адже саме на сьогоднішній день VR-технології є однією із найпрогресивніших галузей у комп'ютерних науках. З їхньою допомогою можна візуалізувати різні історичні періоди в історії людства. Головне – наявність історичних й археологічних даних.

Висновки. Використання цифрових технологій у музейній практиці є законодавчим етапом розвитку сучасної культурної інституції, що прагне відповідати потребам інформаційного суспільства. Інтеграція мультимедійних інструментів, QR-кодів, аудіогідів, технологій віртуальної та доповненої реальності забезпечує новий рівень взаємодії між музеєм і його відвідувачами. Цифрові технології сприяють розширенню доступу до культурної спадщини, подоланню географічних і соціальних бар'єрів, формуванню інклюзивного середовища та персоналізованого освітнього досвіду. Вони трансформують традиційну музейну функцію зберігання й демонстрації артефактів у багатовимірний комунікаційний процес, де матеріальна й віртуальна реальності взаємодіють і взаємодоповнюють одна одну. Водночас упровадження цифрових рішень потребує системного підходу, що включає технічне забезпечення, підготовку персоналу, розробку адаптованого контенту та врахування потреб різних цільових груп. Тільки за таких умов цифровізація музеїв стане не формальним запровадженням новинок, а дієвим механізмом збереження та популяризації культурної спадщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. The Metropolitan Museum of Art. URL: <https://www.metmuseum.org>.
2. Белікова М.В. Запровадження інноваційних технологій в музеях України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 43. С. 326–330. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2015_43_66.

3. eМузей – Оцифрування культурної спадщини України. emuseum. URL: <https://emuseum.com.ua>.
4. Поливода Д.В., Оніпко Т.В. Мультимедійні технології в сучасних музейних закладах. *Сучасний рух науки: тези доп. IX Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*, 2–3 грудня 2019 р. Дніпро: Редакція Міжнар. електрон. наук.-практ. журналу «WayScience», 2019. Т. 3. С. 77–82. URL: <http://dspace.puet.edu.ua/handle/123456789/7509>.
5. У Сеулі відкривається музей роботів і штучного інтелекту. URL: <https://avers.ua/news/u-seuli-vidkrivajetsya-muzej-robotiv-i-shtuchnogo-intelektu>.

REFERENCES

1. The Metropolitan Museum of Art. Retrived from: <https://www.metmuseum.org>.
2. Belikova M. V. Introduction of innovative technologies in museums of Ukraine. Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhia National University. 2015. Issue 43. Pp. 326–330. Retrived from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2015_43_66.
3. eMuseum – Digitization of Ukraine's cultural heritage. Retrived from: <https://emuseum.com.ua>.
4. Polyvoda D.V., Onipko T.V. Multimedia technologies in modern museum institutions. Modern scientific movement: abstracts of the IX International Scientific-Practical Internet Conference, December 2–3, 2019. Dnipro: Editorial Board of the International Electronic Scientific-Practical Journal «WayScience», 2019. Vol. 3. Pp. 77–82. Retrived from: <http://dspace.puet.edu.ua/handle/123456789/7509>.
5. A museum of robots and artificial intelligence, is opening in Seoul. Retrived from: <https://avers.ua/news/u-seuli-vidkrivajetsya-muzej-robotiv-i-shtuchnogo-intelektu>.

Tkachenko Dmytro

guide,

State historical and architectural reserve «Stara Uman»,

Uman, Ukraine

dima02022003@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-3711-1850>

DIGITIZATION IN MUSEUMS

Annotation. *The article examines the specifics of the introduction of digital technologies into museum practice as a determining factor in the modernization and transformation of modern cultural institutions. A wide range of technological solutions is considered, in particular, 3D scanning, which ensures the creation of high-precision digital copies of museum objects; virtual reality tools that allow for the formation of interactive and immersive forms of cognition; multimedia exhibitions that combine visual, audio and interactive means to enhance communication impact; as well as specialized digital platforms for archiving, representation and remote access to cultural heritage. Particular attention is paid to the analysis of the advantages of using the latest technologies in expanding the educational, scientific and cultural and educational functions of museums, enhancing communication with the audience and attracting new target groups, including youth and visitors with special needs. The prospects for the development of virtual museums as an innovative form of interaction that contributes to the formation of a new type of cultural experience in the digital environment are outlined. The introduction of digital technologies into mu-*

seum practice appears as a natural stage in the development of cultural institutions focused on the challenges and needs of the information society. The use of multimedia solutions, QR codes, audio guides, as well as virtual and augmented reality tools forms a new format of communication between the museum and the visitor, expanding the possibilities of perception and interpretation of exhibitions. Such technologies ensure the accessibility of cultural heritage to wider audiences, help overcome social and geographical restrictions, create an inclusive environment and conditions for personalized educational experience. As a result, the traditional function of the museum, which focused on the preservation and demonstration of artifacts, is transformed into a multi-vector communication process, combining material and virtual dimensions. At the same time, the effectiveness of digitalization requires a comprehensive approach that includes modern technical support, training of specialists, development of adapted digital content and taking into account the needs of various target groups. Only if these conditions are met can digital innovations become an effective tool for preserving, updating, and popularizing historical and cultural values.

Keywords: audioguide, virtual reality, innovations, culture, representation, museum, technologies, digitalization.

Подано до друку: 08.09.2025 р.

**ВИВЧЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ
КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ**

ІНСТРУМЕНТАЛІЗАЦІЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В ПОЛІТИЦІ РФ (НА ПРИКЛАДІ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ПАМ'ЯТКИ «ХЕРСОНЕС ТАВРІЙСЬКИЙ»)

***Анотація.** У статті здійснено аналіз російської політики щодо об'єктів української культурної спадщини на тимчасово окупованих територіях. Матеріалом для аналізу послужили факти експлуатації пам'ятки «Херсонес Таврійський». У статті визначено пріоритет експлуатації, а не збереження та дослідження пам'ятки. Вказані ознаки інструменталізації – порушення норм археологічних розкопок, господарські роботи на заповідній території тощо. Показана роль РПЦ при здійсненні цих заходів і будівництві комплексу «Новий Херсонес». Наведені факти щодо пропагандистського та розважального характеру цього комплексу. Також окреслені завдання, які реалізуються шляхом інструменталізації «Херсонесу Таврійського» – сакралізація російської влади, утвердження імперського історичного наративу, зростання впливу РПЦ тощо.*

***Ключові слова:** «Херсонес Таврійський», культурна спадщина, інструменталізація, археологічні розкопки.*

Постановка проблеми. Об'єкти української культурної спадщини стали заручниками війни, яку розв'язала Російська Федерація проти України. Внаслідок російської агресії в Україні пошкоджено не менше ніж 1599 об'єктів культурної спадщини, з них 149 – національного значення [5]. Чимало музейних експонатів опинилися на окупованій росіянами території. Грабунок української культурної спадщини надалі триває, зокрема, у процесі здійснення незаконних археологічних розкопок на окупованих територіях та вилучення цінних артефактів.

Одночасно українська культурна спадщина на тимчасово окупованих територіях потерпає не лише від фактичного нищення, але й від методів упровадження російської культурної політики. Ці практики в багатьох аспектах відрізняються від українських і загальносвітових. Зокрема, окупанти не зважають на міжнародні процедури у сфері охорони культурної спадщини, довільно експлуатують її, не зупиняючись перед руйнацією, переміщенням, переозначенням тощо. Це наслідок ставлення російської влади до об'єктів культурної спадщини як до власного ресурсу, який можна і варто використовувати заради реалізації завдань поточної політики. Така інструменталізація тим більше шкодить об'єктам, чим вагомішу роль такі об'єкти відіграють у російському історичному наративі, чим придатніші вони для цілей пропаганди, чим більше вони привертають увагу ідеологів «руського мира».

Надмір такої уваги, на жаль, прикуто до об'єкта Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО «Давнє місто Херсонес Таврійський та його хора». Російська влада демонструє цілком варварське ставлення до пам'ятки, попри показову турботу про неї. Найбіль-

шої шкоди завдано було об'єкту будівництвом т.зв. музейно-храмового комплексу «Новий Херсонес» на території буферної зони об'єкту Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Завдання такої політики у сфері охорони пам'яток потребують артикуляції й аналізу в науковому дискурсі, зокрема для застосування висновків такого аналізу у дискурсі політико-правовому.

Аналіз досліджень і публікацій з теми. Охорона культурної спадщини є невідмінною складовою державної культурної політики. Це зумовлює потребу політологічних досліджень засад політики у сфері охорони культурної спадщини. Через російську окупацію від 2014 р. на ТОТ опинилося чимало пам'яток української історії та культури, і для аналізу їхнього стану та перспектив необхідний аналіз засад російської політики у сфері охорони пам'яток. Адже ця політика, де-факто, визначає нині долю і перспективи збереження українських пам'яток. При цьому, для розуміння таких перспектив особливо важливою є фіксація розбіжностей російської політики, її завдань та усталених практик, із українськими, європейськими, загальносвітовими.

Означене стосується не в останню чергу аналізу перспектив збереження об'єкта Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО «Давнє місто Херсонес Таврійський та його хора». Цей об'єкт значно постраждав від інструменталізації у межах завдань російської гуманітарної політики і пропаганди. Проте питання щодо завданої йому шкоди порушуються в Україні переважно в публіцистичному дискурсі.

Зокрема, до цієї тематики на регулярних засадах звертається медіа «Крим. Реалії». Також приділяють йому увагу на ресурсах «Центр журналістських розслідувань», «Українська правда», «Суспільне. Культура», BBC, Telegram-канал «Кримський вітер» тощо.

У науковому дискурсі політико-правові аспекти збереження пам'ятки аналізували такі дослідники, як А. Касян, Т. Мазур, С. Юрко. Водночас найбільше уваги об'єкту приділяли та надалі приділяють науковці-археологи. Результати археологічних досліджень до 2014 р. щорічно оприлюднювалися у збірці Інституту археології НАН України «Археологічні дослідження в Україні» [1]. В цьому й інших наукових виданнях публікували наукові тексти А. Буйських, А. Домановський, В. Зубар, В. Котенко, Е. Кравченко, С. Сорочан, Т. Шевченко. Особливо вартий уваги доробок Е. Кравченко, яка виступає як експерт при підготовці офіційних звітів і зведень щодо стану та ризиків збереження об'єкту [6] та надає фахові коментарі для ЗМІ. Фахові матеріали з теми надають також ГО «Кримський інститут стратегічних досліджень» та Інститут археології НАН України.

Мета статті. Визначити ознаки та завдання інструменталізації об'єктів культурної спадщини в РФ на прикладі експлуатації об'єкту Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО «Давнє місто Херсонес Таврійський та його хора».

Виклад основного матеріалу. Античне місто Херсонес Таврійський було засноване на території південно-західного Криму в VI ст. до н.е. Завдяки вигідному географічному розташуванню місто було одним із найважливіших торгових і політичних центрів Північного Причорномор'я. Протягом двох тисяч років Херсонес пройшов періоди розквіту та занепаду. У Візантійський період він був одним із найбільших міст на узбережжі Чорного моря. За легендою, саме тут наприкінці X ст. київський князь Володимир прийняв хрещення перед запровадженням християнства у Київській Русі. В результаті набігів кочівників під кінець XIV ст. місто цілковито занепало.

У незалежній Україні Національний заповідник «Херсонес Таврійський» набув статусу головного дослідницького центру стародавнього міста. В 2013 р. на 37-й сесії Комітету світової спадщини ЮНЕСКО, що проходила у Камбоджі, об'єкт «Давнє місто Херсонес Таврійський і його Хора» було внесено до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Наступного, 2014 р. РФ здійснила анексію Криму. Легітимація цього кроку в гуманітарному просторі здійснювалася, зокрема артикуляцією «історичних» аргументів з чималими домішками міфології. Одним із таких міфологізованих аргументів була легенда про хрещення київського князя Володимира у стародавньому Херсонесі, яке нібито поклало початок російського православ'я. Особисто російський диктатор В. Путін емоційно заангажований постаттю князя Володимира, вважаючи його своїм небесним покровителем. Про це свідчить, наприклад, спорудження монументального пам'ятника князя в 2015–2016 рр. у Москві. В офіційному російському історичному наративі всіляко підкреслюється візантійські витoki владних і церковних інститутів сучасної Російської Федерації. Ці настанови російської гуманітарної політики зумовили ставлення до Криму як до «колиски Російської цивілізації» та, зрештою, ірраціональну жагу заволодіти ним і його «святинями». Серед них найважливіша – Херсонес Таврійський.

Таким чином, завдання сакралізації російського централізму та носіїв влади зумовило намір В. Путіна заволодіти стародавніми руїнами. Водночас ці руїни належало не лише загарбати, але й використати для переконливості претензій на Крим і спадок візантійської політичної традиції, демонстрації імперської величі.

Пріоритет використання пам'ятки, а не її збереження, проявився уже в перші роки анексії Криму. Це засвідчує проведення фестивалю «Опера в Херсонесі» на території старовинного міста (Цитаделі та Портового кварталу). Для його проведення протягом кількох років (уперше у 2017 р.) щоліта облаштовувалася сцена та відкритий амфітеатр для глядачів. Організатори встановлювали театральне освітлювальне та звукове обладнання, використовуючи бетонні конструкції. Таке навантаження на античні пам'ятки представляло значні ризики для них. Фестиваль мав статус міжнародного, в ньому брали участь закордонні митці та артисти, зокрема з Європи. Таким чином окупанти реалізовували завдання легалізації російської присутності в Криму та, конкретно, у Херсонесі Таврійському.

Попри набуття статусу об'єкта Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, чимало пам'яток стародавнього Херсонесу перебувало на прилеглий території, яку орендував Чорноморський флот РФ. Це унеможливлювало археологічні дослідження, хоча українські археологи ще до анексії Криму зробили на межі цієї території шурфи і пересвідчилися щодо наявності потужного культурного шару. Відтак, цю прилеглу територію, в т.ч. Некрополь, належало визнати буферною зоною об'єкту Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО та приєднати до самого об'єкту.

Аналогічного висновку дійшла спільна експедиція російського Державного Ермітажу та захопленого Росією заповідника «Херсонес Таврійський». У 2020 р. вони підготували висновок щодо долучення цієї території до археологічної пам'ятки «Херсонес Таврійський», оскільки вони являють собою цілісний археологічний комплекс. Однак такий висновок не був прийнятим для російського керівництва. Експедиція була розформована, а висновки знищені. Натомість була сформована нова експедиція

з російських археологів з Інституту історії матеріальної культури РАН та Державного Ермітажу. Вони погодили всі роботи, зокрема з Патріаршою радою.

У Російської православної церкви та президента РФ В. Путіна вже були сформовані плани щодо цієї території. В 2015 р. під час відвідин заповіднику російський диктатор уперше озвучив ідею побудови тематичного парку на території заповідника. У серпні 2017 р. він доручив російському уряду та міністерству оборони надати земельні ділянки для створення т.зв. історико-археологічного парку. Пізніше він отримав назву Музейно-храмовий комплекс «Новий Херсонес».

Наразі це комплекс передусім розважальний і пропагандистський. На його території функціонують три музеї: «Музей Християнства», «Музей античності та Візантії», «Музей Криму та Новоросії». Їхнє завдання – не стільки просвітництво, скільки пропаганда офіційних в РФ історичних наративів і православ'я.

Особлива увага надається дитячій та молодіжній аудиторії, про що свідчить побудова філії табору «Артек» на території комплексу. На території «Нового Херсонесу» регулярно проводяться заходи з «патріотичного» виховання, зокрема форум «Істокі». Також провадяться заходи з підтримки учасників т.зв. СВО (російська офіційна назва розв'язаної проти України війни), воєнізованих молодіжних рухів («Рух Перших», «Юнармія», «Молода Гвардія»), майбутнього священства та православної молоді. Для цього, навіть, побудовано «Паломницький центр». Окрім того, тут відзначаються церковні свята, під час яких «Новий Херсонес» масово відвідують туристи й відпочивальники. Для них проводяться екскурсії, конкурси, майстер-класи, продаж сувенірів, їжі тощо.

Краєвиди стародавнього міста надають пропагандистським, а також розважальним заходам ваги і привабливості. Руїни фактично відіграють роль декорацій. Окупаційна влада Севастополя (до якого належить територія давнього міста) робить собі політичну рекламу, повсякчас нагадуючи про пам'ятку та запрошуючи туристів, що лише масштабує ризики її збереження.

Рішення щодо будівництва «Нового Херсонесу» передбачало стислі терміни реалізації. Генеральним підрядником будівництва виступило Міністерство оборони РФ. Також у будівництві брали участь російські державні корпорації «Газпром-нефть», «Транснефть», «Сбербанк» та ін. Перед археологами було поставлене завдання якнайшвидшого вилучення археологічних артефактів, щоб не гальмувати заплановане будівництво. Таке вилучення отримало статус «рятувального» і не передбачало збереження середовища, певних археологічних комплексів й історичного ландшафту. За даними Інституту археології НАН України, «в Херсонесі відбулася ще низка менш глобальних, проте не менш руйнівних перетворень. Це стосується заходів із благоустрою – будівництво великих оглядових майданчиків, які спотворили автентичний вигляд пам'ятки, прокладання пішохідних доріжок із дерев'яним настилом, ніяк не поєднаних із традиціями дорожнього покриття в Херсонесі, де завжди використовувався камінь або морська галька, зведення нової вхідної групи біля вежі Зенона тощо» [3, с. 7].

Експлуатація об'єкту археологічної та культурної спадщини була таким чином визнана важливішою за її збереження та наукове дослідження. В результаті, за період 2021–2024 рр., за даними окупаційної адміністрації, знищено 85 тис. м² культурного шару, вилучено близько 4 млн. предметів і понад 1500 археологічних

комплексів [2, с. 14]. На деяких ділянках культурні шари руйнувалися важкою технікою – екскаваторами, бульдозерами, вантажівками.

Найбільші втрати археологічній спадщині Херсонеса завдали розкопки (незаконні) його некрополя, що проходили у 2020–2024 рр. При пошуку пам'яток античності були фактично проігноровані й втрачені культурні шари доби середньовіччя (XIII–XIV, XV ст.). Як зазначають українські археологи, «в Херсонесі за візуальними спостереженнями відвідувачів знаходиться не підданий аналізу керамічний матеріал, який зберігається в тисячах мішків для будівельного сміття просто неба. Доля індивідуальних знахідок, архітектурних деталей, антропологічних решток, археозоологічного, палеоботанічного тощо матеріалу із цих розкопок наразі невідома» [3, с. 5].

Окрім того, відбувалися переміщення об'єктів археологічної спадщини. Зокрема, в 2023 р. до російського міста Новгород було вивезено на експонування візантійське золото й інші об'єкти [4], і їхнє повернення до музею-заповіднику «Херсонес Таврійський» не підтверджене.

Хоча РФ формально визнала деякі ключові міжнародні документи та зобов'язання щодо захисту культурної спадщини (зокрема Гаазьку конвенцію 1954 р.), проте, фактично, вона порушує ці норми на окупованих територіях і діє довільно. Інструменталізація культурної спадщини стала невід'ємною складовою російської гуманітарної політики. Ознаки такої інструменталізації проявилися, зокрема при експлуатації пам'ятки «Херсонес Таврійський». Це:

- нехтування професійними висновками археологів щодо буферної зони;
- неприпустимі порушення норм археологічних розкопок;
- порушення історичного ландшафту у процесі «рятувальних» робіт;
- перенавантаження через проведення масових заходів;
- господарські роботи на території;
- застосування важкої техніки та бетону у заповідній зоні;
- посилення впливу РПЦ на долю пам'ятки;
- пропозиція розваг і туристичних атракцій у буферній зоні;
- використання руїн Херсонесу як декорацій для пропаганди;
- переміщення об'єктів культурної спадщини.

Ризики збереження комплексу пам'яток Херсонесу Таврійського тісно пов'язані з експансією РПЦ. Її зазіхання на заповідну територію отримують підтримку російської влади, тоді як церква, зі свого боку, підтримує і виправдовує цілі та методи цієї влади. Російська «симфонія» влади та церкви знайшла вираження спільному баченні майбутнього пам'ятки, яке виплекали В. Путін та митрополит Сімферопольський і Кримський РПЦ Тихон (Шевкунов). Його вплив на В. Путіна важко переоцінити: від початку 2000-х рр. він був духовником, повіреною особою російського президента. Від жовтня 2023 р. його призначено митрополитом Сімферопольським і Кримським, главою Кримської метрополії РПЦ.

У лютому – березні 2024 р. частина території заповідника «Херсонес Таврійський» була передана під юрисдикцію РПЦ. Рішення про створення (т.зв. відновлення) тут Свято-Володимирського Херсонеського чоловічого монастирю затвердив Синод РПЦ, а митрополита Сімферопольського і Кримського РПЦ Тихона (Шевкунова) було призначено його настоятелем.

Монастир створено на території, яку за розпорядженням окупаційної влади відгородили від решти заповідника. В такий спосіб частина стародавнього міста Херсонес Таврійський виявилася закритою не лише для відвідувачів, але й для науковців. Також у межах господарчої діяльності монастиря, на його території проводяться несанкціоновані будівельні роботи, прокладання інженерних комунікацій, безконтрольне знищення античних пам'яток тощо.

Ідея спорудження комплексу «Новий Херсонес» була виплекана спільно керівництвом РПЦ та російський президентом. Це визначило головні акценти пропаганди, яку провадить «Новий Херсонес»: спадкоємність між російським імперським централізмом і політичною спадщиною роменів, невід'ємні риси якої – цезаропалізм, централізм, експансіонізм, опора на церкву. Про це яскраво свідчить перший рік роботи «Нового Херсонесу».

Загалом, за час російської окупації Криму та зокрема стародавнього міста Херсонес Таврійський визначилися основні завдання інструменталізації пам'ятки:

- сакралізація російського централізму, носіїв влади;
- утвердження імперського історичного наративу;
- клерикалізація, зростання впливу РПЦ;
- міжнародна легітимація російської присутності в Криму;
- створення парку розваг з «патріотичним» ухилом;
- політичні дивіденди В. Путіна та представників окупаційної влади.

Висновки. Українська культурна спадщина на тимчасово окупованих територіях потерпає не лише від фактичного нищення, але й від методів впровадження російської культурної політики. Це стосується, передусім, об'єкта Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО «Давнє місто Херсонес Таврійський та його хора». Пріоритет використання пам'ятки, а не її збереження, проявився від перших років російської анексії Криму. Відбувалися кричущі порушення норм археологічних розкопок; було порушено історичний ландшафт, відбувалося перенавантаження на стародавні руїни через проведення масових заходів і застосування важкої техніки; переміщення об'єктів культурної спадщини тощо. Ризики збереження комплексу пам'яток Херсонесу Таврійського тісно пов'язані з експансією РПЦ. Російська «симфонія» влади та церкви знайшла вираження спільному баченні використання пам'ятки, зокрема створенні монастирю та музейно-храмового комплексу «Новий Херсонес». Його завдання – пропаганда офіційних у РФ історичних наративів і православ'я, а також туристично-розважальні заходи. В цілому, інструменталізація пам'ятки наразі слугує таким завданням: сакралізація російського централізму та носіїв влади; утвердження імперського історичного наративу; зростання впливу РПЦ; міжнародна легітимація російської присутності в Криму; створення парку розваг із «патріотичним» ухилом; політичні дивіденди В. Путіна та представників місцевої окупаційної влади. Це доводить, що пріоритет російської культурної політики – не збереження та дослідження пам'ятки, а її інтенсивна експлуатація.

Перспективи подальших розвідок зумовлені потребою артикуляції методів і завдань експлуатації Російською Федерацією об'єктів національної культурної спадщини України на тимчасово окупованих територіях. Відповідні наукові висновки можуть бути задіяні у політико-правовому дискурсі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Археологічні дослідження в Україні 2011 р. *Збірник Інституту археології НАНУ*. Луцьк: Волинські старожитності, 2012.
2. Дослідження наслідків порушень норм міжнародного гуманітарного права у сфері захисту культурних цінностей: Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора. *ГО «Кримський інститут стратегічних досліджень»*: веб-сайт. 2025. URL: https://ciss.org.ua/files/site/page_file/20250331/5rh7ppt4hrj_wy8cn2i8b8b.pdf. (Дата звернення: 16.10.2025).
3. Моніторинг поточної ситуації щодо археологічних та інших земельних робіт на пам'ятці археології – стародавньому місті Херсонес Таврійський. *Інститут археології НАН України*: веб-сайт. 2024. URL: <https://iananu.org.ua/images/pdf/exp-vysn-khers.pdf>. (Дата звернення: 16.10.2025).
4. Росіяни вивезли унікальні артефакти з «Херсонесу Таврійського». *Суспільне Культура*. 2023. URL: <https://suspilne.media/culture/485932-rosiani-vivezli-unikalni-artefakti-z-hersonesu-tavrijskogo>. (Дата звернення: 16.10.2025).
5. Через російську агресію в Україні пошкоджені 1599 пам'яток культурної спадщини, – МКСК. *Детектор медіа*. 2025. URL: <https://detector.media/infospace/article/244588/2025-10-02-cherez-rosiysku-agresiyu-v-ukraini-poshkodzeni-1599-pamyatok-kulturnoi-spadshchyny-mksk>. (Дата звернення: 16.10.2025).
6. Kravchenko E. Tauric Chersonesos is been destroyed by the Occupying Russian Authorities. *World Heritage Watch Report*. 2024. P. 34–38.

REFERENCES

1. Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r. (2012). *Zbirnyk Instytutu arkheolohii NANU*. Lutsk: Volynski starozhitnosti [in Ukrainian].
2. Doslidzhennia naslidkiv porushen norm mizhnarodnoho humanitarnoho prava u spheri zahystu kulturnyh tsinnostej : Starodavne misto Khersones Tavriiskyi ta joho khora. (2025). *HO «Krymskyi instytut stratehichnyh doslidzen»*: website. URL: https://ciss.org.ua/files/site/page_file/20250331/5rh7ppt4hrj_wy8cn2i8b8b.pdf. (Viewed: 16.10.2025) [in Ukrainian].
3. Monitorynh potochnoi sytuatsii shchodo arkheolohichnyh ta inshyh zemelnyh rob it na pamyatsi arkheolohii – starodavniomu misti Khersones Tavriiskyi. (2024). *Instytut arkheolohii NAN Ukrayihy*: website. URL: <https://iananu.org.ua/images/pdf/exp-vysn-khers.pdf>. (Viewed: 16.10.2025) [in Ukrainian].
4. Rosiyany vyvezly unikalni artephakty z «Khersonesu Tavriiskoho». (2023). *Suspilne Kultura*. URL: <https://suspilne.media/culture/485932-rosiani-vivezli-unikalni-artefakti-z-hersonesu-tavrijskogo>. (Viewed: 16.10.2025) [in Ukrainian].
5. Cherez rosiysku agressiu v Ukraini poshkodzeni 1599 pamyatok kulturnoi spadshchyny, – MKSK. (2025). *Detektor media*. URL: <https://detector.media/infospace/article/244588/2025-10-02-cherez-rosiysku-agresiyu-v-ukraini-poshkodzeni-1599-pamyatok-kulturnoi-spadshchyny-mksk>. (Viewed: 16.10.2025) [in Ukrainian].
6. Kravchenko, E. (2024). Tauric Chersonesos is been destroyed by the Occupying Russian Authorities. *World Heritage Watch Report*. P. 34–38 [in English].

Mykhailova Olha

Ph.D. in political science,
senior Researcher,

National Institute for Strategic Studies,
Kyiv, Ukraine

mihaylova27@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5466-5129

INSTRUMENTALIZATION OF CULTURAL HERITAGE IN RUSSIAN POLITICS (USING THE EXAMPLE OF THE EXPLOITATION OF «TAURIC CHERSONESE»)

***Annotation.** The article analyzes Russian policy toward Ukrainian cultural heritage sites located in the temporarily occupied territories. The material for the analysis consists of documented cases related to the exploitation of the site «Tauric Chersonese». The study identifies the prioritization of exploitation over the preservation and scholarly study of the monument. It highlights signs of instrumentalization, including violations of archaeological excavation standards and unauthorized economic activities within the protected area. The article also examines the role of the Russian Orthodox Church in these processes and in the construction of the «New Chersonese» complex. Evidence is presented regarding the propagandistic and entertainment-oriented nature of this complex. Furthermore, the article outlines the broader objectives pursued through the instrumentalization of Tauric Chersonese — the sacralization of Russian state power, the consolidation of the imperial historical narrative, and the expansion of the Church's influence.*

***Keywords:** «Tauric Chersonese», cultural heritage, instrumentalization, archaeological excavations.*

Подано до друку: 16.10.2025 р.

UDC 930.85(477.41):72.025.3:711.4

Gorkova Anastasiia

PhD, Senior Researcher,

Deputy Director General for Monument Protection,

Kyiv Scientific and Methodological Center for the protection,
restoration and use of historical monuments, culture and protected areas,

Kyiv, Ukraine

anas7asik@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7306-4000>

THE PARADIGM OF SHAPING THE HISTORICAL SPACE OF THE STATE HISTORICAL AND ARCHITECTURAL RESERVE «ANCIENT KYIV» THROUGH THE PRISM OF ARCHITECTURAL AND URBAN HERITAGE

***Abstract.** This article examines the processes of formation and transformation of the traditional spatial and environmental character within the territory of the State Historical and Architectural Reserve «Ancient Kyiv». Drawing upon historical-archival records, cartographic materials, and scholarly literature, the study provides a comprehensive analysis of the developmental*

stages of the Podil district's urban fabric from the era of Classicism to the present day. The degree of preservation of the regular planning structure, historical ensembles, street network, ordinary and estate buildings, as well as the interrelation between architectural monuments and their surrounding context, is assessed.

The paper identifies and characterizes the principal stylistic tendencies of 19th – and early 20th-century architecture – Classicism, Historicism, Eclecticism, the «Brick Style,» and Art Nouveau – and explores their influence on shaping the artistic and spatial image of Podil. Special attention is devoted to the destructive urban and architectural transformations that occurred during the Soviet and post-Soviet periods, which resulted in the loss of sacred and residential structures and altered the scale and silhouette of the historical landscape. At the same time, the article highlights positive examples of restoration and reconstruction of cultural heritage sites undertaken in the latter half of the 20th century and the early 21st century, which contributed to the preservation and revival of Kyiv's historical identity.

Keywords: State Historical and Architectural Reserve «Ancient Kyiv», Podil, historical urban fabric, traditional environment, architectural styles, restoration, cultural heritage preservation.

Problem statement. According to the Law of Ukraine «On the Protection of Cultural Heritage,» the traditional character of the environment is defined as the historically formed appearance and spatial-structural configuration of a historic settlement, and its preservation constitutes one of the key tasks in the field of heritage conservation.

At the same time, the issue of preserving the authentic regular planning structure, the main ensembles and complexes, the compositional relationships between them, as well as the distinctiveness and architectural value of the residential buildings in relation to the prominent monuments within the territory of the State Historical and Architectural Reserve «Ancient Kyiv» (hereinafter – the Reserve; SHAR «Ancient Kyiv») remains a subject of scholarly debate.

The aim of the article is to assess the state of preservation of the traditional environmental character within the territory of the State Historical and Architectural Reserve «Ancient Kyiv», to analyze the authentic planning structure, principal architectural ensembles, and continuous street-front development, as well as their interaction with architectural monuments, and to identify directions for scientifically grounded preservation and regeneration of the historical and cultural environment.

Presentation of the main material. The historical and cultural space of the Reserve developed over several centuries based on the post-fire reconstruction plan of Podil, approved in 1812 by architect W. Hastie, while incorporating surviving architectural monuments from earlier periods. To the present day, the traditional character of the Reserve's urban fabric is represented by several fragments of pre-fire planning, notably along Pokrovska and Prytysko-Mykilska streets, together with pre-fire buildings from the late 18th – early 19th centuries that structured the blocks at the intersection of Prytysko-Mykilska, Florivska streets, and Andriyivskyi Uzviz. Surviving pre-fire constructions from the second half of the 18th – early 19th centuries include: Andriyivskyi Uzviz: No. 2-a – residential building, 1796–1797 (reconstruction 1899–1900); Kontraktova Square: No. 7 – residential building, 1798 (addition, 1860); No. 8 – furrier guild building, 1799 (reconstruction 1858); No. 12/8 – residential building of Nazarii Suhota, 1804 (reconstruction 1876–1878); Kostiantynivska Street: No. 6/8 – residential building of Ya. Bykovskyi, late 17th – early 18th century (addition 1750); Petra Sahaidachnoho Street: No. 27-a – residential building (inn), late 18th – 19th century (restoration and adap-

tation 1982); Spaska Street: No. 16-b – residential building («Mazepa House»), late 18th – 19th century (addition after 1811); Hryhorii Skovoroda Street: No. 9-b – residential building of Kyiv burgomaster I. Kysilevskyi, late 18th – first half of 19th century. In addition, the urban fabric along Pokrovska Street has been largely preserved, maintaining the traditional layout of the SHAR «Ancient Kyiv».

According to historical sources, W. Hastie didn't base his Podil redevelopment plan on the project prepared in 1811 by the Kyiv architect A. Melenskyi, which had fully taken into account the urban fabric of ancient Podil, developed on Old Rus' foundation, as well as Kyiv's architectural traditions accumulated over centuries. The approved plan failed to integrate the natural conditions and topography with the historical and architectural environment, neglected the existing system of utilities and drainage, and disregarded the original base planning structure of the settlement. W. Hastie imposed a grid of rectangular blocks onto the existing urban layout, which resulted in a significant transformation of Podil: by applying Classicist principles, the irregular narrow streets and alleys were eliminated and replaced with newly laid streets forming rectangular blocks. On Kontraktova Square – the historical core of the State Historical and Architectural Reserve – the project envisioned an administrative and public complex comprising the New Contract House, the Magistrate, and the Post Office, interconnected by arcades of single-story shops. This complex was intended to close the square's northwest side, giving it a rectangular shape in accordance with Classical requirements. The main urban feature of the square was the planned Hostynnyi Dvir at its center, which was already under construction according to a design by architect L. Rusca, however, construction of the Hostynnyi Dvir was halted at the first-floor level due to the fire of 1811. Of the planned administrative-public complex, only the Contract House at 1/1 Mezhyhirska Street was completed in 1817.

After the fire, Podil was rapidly rebuilt, including with new one- or two-story brick houses in the Classicist style. In the early 19th century, laws regulated the plot sizes allocated for residential construction: 1000, 600, and 300 square sazhen. The authorities also approved standard layouts for estates and urban blocks intended for housing. The principal structure on each plot was the residential building, oriented with its facade toward the street; behind it were the yard and outbuildings, followed by a fruit garden. Consequently, all blocks were developed along the perimeter, creating a subdivided green space in the interior. The introduction of so-called «model» or standardized designs for facades, fences, and gates contributed to the streetscape, establishing a certain «urban» order in the street layout. Some of these features have survived within the territory of the State Historical and Architectural Reserve «Ancient Kyiv» to the present day and remain an important component of the traditional character of its environment.

A typical example of early 19th-century estate-type development in Podil is the preserved property at 7 Prytysko-Mykilska Street, belonging to pharmacists A. Bunge and I. Tetzner, built in the 1820s – mid-19th century, featuring a residential building designed by A. Melenskyi. The residential building with the pharmacy was constructed in 1818–1820 on the foundations of an earlier structure from 1728–1730, which did not survive the fire of 1811. The estate also includes a residential wing (1839); a storehouse and carriage house (mid-19th century); as well as northern and eastern entrance gates with fences dating from the first quarter of the 19th century. In addition to this estate,

the traditional character of the Reserve's urban fabric is represented by a few early Classical buildings preserved either in their original or reconstructed form: at 16/7 Khoryva Street – residential house of the Kyiv merchant M. Pidhainyi, 1813 (add-on in the 1870s; reconstruction in the 2000); at 11/13 Kostiantynivska Street – Andriy Melensky's house, 1818 (restorations 1882 and 2015–2017); residential houses from 1816–1818 on Sahaidachnoho Street. Classical development is also represented by buildings constructed by Melensky's successor, Kyiv's chief architect L. Stanzani: at 16 Verkhni Val Street – corner house with shops, 1841 (attic added in the late 1990s) as part of the city estate of the Levkovskyi merchants; at 27 Petra Sahaidachnoho Street – Balabukh city estate with a residential building, 1830–1840 (restored in 1982).

Mid-19th-century development is also characterized by low-rise residential buildings constructed according to «model» designs, which were «imperially approved» in 1851 for urban development across cities of the Russian Empire. These were uniform standard designs, a small portion of which contributes to the traditional character of the environment within the State Historical and Architectural Reserve «Ancient Kyiv». Today, similar «model» buildings have been preserved on Borychiv Tik Street. These low-rise houses on the odd-numbered side of Borychiv Tik are set against the wooded backdrop of Andriyivska Hill: No. 25/6 – residential house of the wife of retired Colonel S. Zamochnikova, 1851; No. 41 – residential house of Kyiv merchant of the 2nd guild K. Roshchyn, 1855; No. 43/5 – house of the clergy of the Floriv (Voznesensky) Convent, 1855.

In the early 1870s, new construction was primarily represented by one- and two-story mansion-type houses. Reconstruction of older buildings or construction of new structures on their sites continued, with the ground floors of street-facing buildings typically used for shops, studios, barber shops, and various offices, while the upper floors were designated for residential use. The urban fabric became denser and more compact. At that time, the concept of the «income house» had not yet emerged. Some newly erected buildings functioned as hotels, for example at 14 Petra Sahaidachnoho Street – an income house with the «Oleksandrivski Rooms» hotel, 1876 (superstructure added in 1950), in a late Classicist style with Baroque elements. Residential development of this period also includes the following structures: at 19–21/19 Borysohlybska Street – a city estate with a residential building and shops, 1864 (reconstruction in 1980–1990) and commercial premises, 1873 (reconstruction with additional floors in the 2000); at 21 Petra Sahaidachnoho Street – residential building with shops, 1870s (reconstruction in 2007–2008); on Verkhni Val Street – wings with shops, 1870.

In the 1890s, due to active industrial, commercial, and construction activities, the process of urbanization began, accompanied by a construction boom that lasted from 1895 to 1901. The need to accommodate «real estate consumers» led to an increase in building height – up to three, four, or more stories. This created a demand for a new pragmatic engineering and technical approach to construction and functional use, which contributed to the transformation of the previously established appearance of the Reserve. In Podil, entire blocks of large mid-rise residential buildings and income houses were erected using light-yellow Kyiv brick in the so-called «brick style». At the same time, cornices and pilasters of the facades were decorated with brick ornamentation inspired by the Viennese Renaissance, which was popular at that time. Buildings were adorned with various decorative towers, attics, stucco decorations, carved main doors, and wrought-iron balcony railings.

A notable example of a «brick style» building with Neo-Renaissance elements is the prominent income house of the official's wife L. Maksakova at 10/5 Sahaidachnoho Street (architect V. Bezsmertnyi, 1899–1900). The building features rounded parapets that transition into the decoration of large hipped towers covered with «shingle» tiles, which originally were topped with openwork metal finishes. The clear articulation of the facades, with pilaster divisions and inter-floor bands, is executed in brick ornamentation. Several buildings in the traditional Kyiv brick style have been preserved on Andriivskyi Descent: No. 4/26 – a residential building where the historian O. Ogloblin lived, 1874; No. 21 – the clergy house of the Andriivska Church, 1891; No. 28-b – a residential wing, 1890s; No. 36 – the residential building of Court Counselor V. Charnysh, 1881. Similarly, on Velyka Zhytomyrska Street, preserved examples include: No. 18 – the city estate of the wife of honorary citizen Ye. Tomilina, 1897–1898, comprising a residential house and a wing; No. 28 – the mansion of S. Mesniaiev, 1893–1895.

In the late 19th and early 20th centuries, architects most often worked in a mixed manner, incorporating a wide variety of styles and their elements in their designs: from Gothic and Ukrainian Baroque to late Classicism, Empire, Rococo, Renaissance, and even Moorish style. This trend is now commonly referred to as «eclecticism» and «historicism». The number of floors increased, reaching four or five stories. The urban fabric became denser and more saturated. Numerous residential and income houses in brick or eclectic styles can be observed on the contemporary Andriivskyi Descent: No. 2-b – the income house of A. Frolov, 1913–1915; No. 2-v – income house, 1909–1910. On Verkhonii Val Street: No. 16-b – a wing, 1900; No. 24 – the residential house of Kyiv second-guild merchant F. Bessonov, 1892; No. 48/28 – the residential house of Kyiv burgher D. Mezentsev, 1899. Similar examples are preserved on Khoryva, Sahaidachnoho, Bratska, Mezhyhirska streets, and others. During this period, Podil experienced a peak in development: some of the oldest residential buildings were demolished, while others were expanded to increase usable space. For example, in 1902, the demolition of the unique old stone building known as the «Artemikha House» at Mezhyhirska Street No. 9/21–23 was reported. This building was perhaps the oldest residential structure in Podil, dating back to the 17th century. Its owners (the Horelov family) dismantled it to construct a city estate, today represented by an income house built in 1902 in the historicist style. Notably, a large portion of the heritage buildings was extended during 1895–1910, including: Velyka Zhytomyrska, Desiatynna, Volodymyrska streets.

At the beginning and in the first quarter of the 20th century, historicism and eclecticism in architecture was gradually supplanted, first in industrial and manufacturing buildings and later in residential structures on the Podil, by a style of European significance – Art Nouveau. This style was actively implemented in the buildings of the second construction boom of 1900–1910, which primarily encompassed the Upper Town, also partially included within the boundaries of the SHAR «Ancient Kyiv». At the same time, within the spectrum of Art Nouveau variants, there was place for Ukrainian national motifs, both in their vernacular expression and in official neo-baroque interpretations, particularly in the design of the facades of buildings in the Upper Town. The earliest manifestations of Art Nouveau are found in industrial buildings, notably the Podil mills (Yanovsky's steam mill at 21 Naberezhno-Khreshchatytska Street, demolished in 2009). The emergence of Art Nouveau in Kyiv's residential architecture was accompanied by a transition to a fundamentally new urban planning scheme – the so-called block

houses. Within the territory of the Reserve, urban estates were constructed that today form its historical and cultural space: at 6 Velyka Zhytomyrska Street – a complex of buildings of an urban estate, 1910–1913; at 8/14 Velyka Zhytomyrska Street – an urban estate inhabited by prominent figures of science and culture, 1903–1912; as well as at 10 Kontraktova Square – the urban estate of Kyiv merchant of the 1st guild M. Lipkes, 1911, and an urban estate at 7 Naberezhno-Khreshchatytska Street, early 20th century.

With the outbreak of the First World War, as well as a series of political and economic changes, residential construction in Kyiv almost came to a halt, and with it waned the prominence of Kyiv Art Nouveau. During this period, construction was primarily limited to military schools, barracks, factory buildings, and similar structures. By 1936, the main transformations in the cityscape were represented by a few examples of Constructivism. In 1933, at 2/1 Mezhyhirska Street, on the site of the mid-19th century residence of the last Kyiv city mayor, Ivan Kyselievskyi, a Constructivist building of the «Kharchovyk Club» (Palace of Culture «Slavutych») was erected according to the design by architect M. Shekhonin. This new structure, atypical for classical heritage sites, integrated into the historic landscape of Kontraktova Square, reflecting a transitional phase from Constructivism to Soviet Neoclassicism. Within the Reserve, a number of other buildings with elements of Constructivism appeared, including the residential building for employees of «Kyivenergo» at 4 Bratska Street, built in the 1930s; the secondary school No. 25 at 1/15 Volodymyrska Street, 1939; and the Kyiv Art School named after T. Shevchenko at 2 Volodymyrska Street, 1937–1939. In 1936–1937, the mid-19th century residential building with shops at 24/2 Petra Sahaidachnoho Street was reconstructed in the Constructivist style to house the Podil Department Store.

During the Soviet period, the unique historically and culturally formed space of the SHAR «Ancient Kyiv» suffered irreparable losses: in addition to the aforementioned reconstructions, the sacred architecture of Podil was destroyed. At the end of the 1930s, the Church of the Tithes (Desiatynna Church) (996, reconstructed 1828–1842) on Volodymyrska Street was demolished; the Church of Saints Peter and Paul (originally Dominican Church of St. Nicholas, ca. 1610) on Prytytsko-Mykilska Street; the Church of Saints Boris and Hlib (1692) at the corner of Borysohlibska and Bratska Streets; and the Resurrection Church (1670) at the corner of Spaska Street and Khoryvva Lane. In 1935, the Church of St. Nicholas the Good (1716) on Pokrovska Street was destroyed; today, a three-story building constructed in 1938 in the Neoclassical style occupies its site. In 1936, the Church of the Nativity of Christ (1809–1814), designed in the Classical style by architect A. Melensky, was demolished. This latter monument was restored only after Ukrainian independence, in the early 2000s. At Kontraktova Square, the Catherine Church of the Greek Monastery (1739–1741) was demolished in 1929; the Samson Fountain with rotunda (1748–1749) was destroyed in 1934; in 1935, the Church of the Assumption of the Blessed Virgin Pirohoshcha and the Epiphany Church of the Bratsky Monastery, along with its bell tower (1690–1693), were destroyed. The refectory with the Church of the Holy Spirit (1631) was transferred first to the agricultural labour commune and later to City Hospital No. 15.

During the Second World War, further losses occurred: the bell tower of the Florivsky Monastery (1740s) and the bell tower of the Illinska Church (18th century) were damaged, and the dome of the Congregational Church in the old academic building of the Kyiv-Mohyla Academy (1740) was destroyed.

In the post-war period, Podil finally established itself in the consciousness of contemporary Kyiv residents and city authorities as an indispensable part of the city's historic core, warranting preservation. Analysis of topographic materials indicates that throughout the described period, the center of Podil remained Kontraktova Square. In 1945–1950s, an administrative building was constructed on the site of the bell tower above the former shops of the Bratsky Monastery, resulting in the creation of the modern educational building of the Kyiv-Mohyla Academy, whose pediment faces Kontraktova Square. In 1952–1954, on the site of former residential buildings, the Podilskyi District State Administration building was erected – Kontraktova Square No. 2. Notably, during the 1950s, reconstruction also took place for some buildings of the central power station complex on 19 Andriivska Street.

Urbanization at the end of the 20th century had a negative impact on the cultural heritage of the Reserve: some 19th – early 20th century buildings that were in a state of disrepair or had remained without proper maintenance were demolished to make way for new construction. In the 1970s, the construction of the metro was of particular significance, delivering a severe blow to the historic fabric of Podil. At the same time, archaeological investigations were carried out on the territory of Kontraktova Square, during which remnants of Podil's cultural layer from the 9th–18th centuries were discovered; however, the Old Russ quarters uncovered during the metro construction were not preserved as museum exhibits. In the 1980s, significant transformation of the Podil urban environment, accompanied by the demolition of part of the historic buildings, occurred with the construction of the covered «Zhytniy» market on Verkhni Val Street and the Podil bus station on Nyzhni Val Street.

Despite the negative developments, it is important to recognize the positive transformations. From the 1970s through the 1990s, in accordance with the comprehensive reconstruction project of Kontraktova Square (1971–1990, architect V. Shevchenko), restoration was carried out based on iconographic archival materials and on-site research: 1) in 1971–1990 – the Gostynnyi Dvir, according to the original 1809 design by architect L. Rusca (reconstruction project by architect V. Shevchenko, adaptation project by architect Yu. Losytskyi); 2) in 1982 – the «Samson» Fountain with rotunda (architects V. Shevchenko, Yu. Losytskyi); 3) in 1991–1997 – the Pyrohoshcha Church (architects Yu. Asieiev, V. Shevchenko, M. Zharikov, R. Kukharenko, V. Otchenashko); 4) in 1996 – the upper part of the bell tower of the Greek St. Catherine Monastery (architects Yu. Dmytrevych, Yu. Stetsenko). Restoration was also carried out in 1984–1999 for the Kontraktovyi House (architect V. Shevchenko) at 1/1 Mezhyhirska Street, as well as restoration with elements of reconstruction in 1986–1990 for the corner commercial-office building at 41/13 Petra Sahaidachnoho Street (architect V. Shevchenko). In 1976, a monument to Hryhorii Skovoroda was installed (sculptor I. Kavaleridze, architect V. Hniezdilov). From 1981 to 1983, the Andriivskyi Uzviz streetscape was regenerated, including new paving and the installation of stylized street lamps (project authors A. Myletskyi, O. Kolesnikov, L. Haranina, D. Voronov).

Since the early 2000, Kyiv, particularly the historic Podil district, has experienced a significant construction boom. The established system for transferring land for development has transformed construction into a leading sector of the city's economy. The high profitability of this sector has led to the allocation of all physically suitable areas for development without consideration of their historical value, resulting in negative impacts on

the traditional character of the historic Reserve. The first major transformations included the redevelopment of Poshtova Square, which obscured the Kyiv hills, the unfinished reconstruction of the Gostynnyi Dvir, leaving it in a hazardous condition, and the emergence of unauthorized new buildings on Andriivskyi Uzviz, Petra Sahaidachnoho Street, Spaska Street, Verkhni Val Street, Borychev Tok Street, and other streets within the Reserve boundaries. The usage regimes of the «Historical Landscape of the Kyiv Hills and the Dnipro River Valley» have been systematically violated, despite urbanization pressures, this site retains outstanding universal value as a well-preserved historic landscape.

There are also positive examples of shaping the historic environment within the Reserve, primarily through the reconstruction of lost monuments: the reconstruction of the Church of the Nativity on Petra Sahaidachnoho Street, the renovation of Kyiv-Mohyla Academy buildings and other historical structures on Kontraktova Square, Andriivskyi Uzviz, Bratska Street, Kostiantynivska Street, Spaska Street, among others; the Presidential Decree of Ukraine «On the museification of the remains of the Church of the Virgin (Desiatynna) in Kyiv»; and the erection of monuments of monumental art.

Conclusions. Based on the analysis of the presented material, it can be concluded that the traditional character of the environment of the State Historical and Architectural Reserve «Ancient Kyiv» has been preserved. Different parts of its territory vary in terms of the density of cultural heritage sites and the degree of preservation. This traditional character of the environment is a set of features that determine the historical appearance and atmosphere of a space, formed over a certain historical period. For the territory of the SHAR «Ancient Kyiv,» this includes: regular planning in the classical style of the early 19th century; architectural ensembles from the 18th–20th centuries; the character of the development, i.e., buildings 19th–mid-20th century that shaped the appearance of the streets; compositional connections between monuments and streets. The architectural and artistic value of the historic buildings within the Reserve is indisputable, as they combine various styles – Baroque, Classicism, Modernism – and include different historical types of administrative and residential buildings, religious structures, and individual edifices. Some of these have retained their authenticity, others have survived in a rebuilt form, and some exist today only in our memory.

At present, it is crucial to implement a set of measures to preserve the historical fabric as a whole, as well as individual cultural heritage sites within the State Historical and Architectural Reserve «Ancient Kyiv.» The foundational measures include: granting certain areas of the Reserve the status of local or national urban planning monuments; developing and approving protective zones for preserved cultural heritage objects; and the rehabilitation and restoration of the traditional character of the historic environment, including the reconstruction of valuable lost heritage objects.

REFERENCE

1. Berlynskyi M.F. *Istoriia mista Kyieva*. Kyiv: Nauk. dumka, 1991. 320 s.
2. *Zabudova Kyieva doby klasychnoho kapitalizmu / za zah. redaktsiieiu M.B. Kalnytskoho, N.M. Kondel-Perminovoi*. Kyiv: Varto, 2012. 560 s.
3. Vecherskyi V. *Vtracheni obiekty arkhitekturnoi spadshchyny Ukrainy*. Kyiv: NDITIAM. Holovkyivarkhitektura, 2002. 592 s.
4. Hyrych I. *Kyiv XIX–XXI st.: putivnyk*. Kyiv: DP «Natsionalne hazetno-zhurnalne vydavnytstvo», 2013. 256 s.

5. Hupalo K.M. Do pytannia formuvannia posadu davnoho Kyieva. Arkheolohichni doslidzhennia starodavnoho Kyieva. Kyiv: Nauk. dumka, 1976. S. 12–19.
6. Hupalo K.N. Podol v drevnem Kyeve. Kyev: Nauk. dumka, 1982.
7. Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva. F 1. Op. 2. Spr. 178. Ark. 116–119.
8. Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva. F. 163. Op. 41. Spr. 325. Ark. 4.
9. Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva. F. 19. Op. 1. Spr. 644. Ark. 2.
10. Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva. F. 1. Op. 1. Spr. 361.
11. Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva. F. 165. Op. 32. Spr. 16.
12. Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti. F. 1636. Op. 6. Spr. 316. Ark. 63 zv.
13. Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti. F 2. Op. 3. Spr. 2762.
14. Ernst F. Kontrakty ta kontraktovy budynok u Kyievi. 1793–1923. Kulturno-istorychnyi etiud. Kyiv, 1923.
15. Kalnytskyi M., Kyrkevych V., Hrytsyk M. Kyiv: turystychnyi putivnyk. K.-L.: Tsentr Yevropy, 2001. 710 s.
16. Kyiv. Istorychnyi ohliad (karty, iliustratsii, dokumenty) / za red. Kudrytskoho O.V. Kyiv: Holovna redaktsiia URE, 1982. 232 s.
17. Kovalynskyi V.V. Kyivski miniatiury. X. IX. Doli kyivskykh khramiv. Ch. I. Kyiv: Kupola, 2011. 608 s.
18. Kadomska M., Otchenashko V. Budynky 18 st. po vul. Prytysko-Mykylskii u Kyievi. Z istorii ukrainskoi restavratsii. Kyiv: Ukrainoznavstvo, 1996. S. 30–35.
19. Malakov D. Prybutkovi budynky Kyieva. Kyiv, 2009. 384 s.
20. Pamiatky istorii ta kultury Ukrainy: kataloh-dovidnyk. Zoshyt 2: Kataloh-dovidnyk pamiatok istorii ta kultury Ukrainy: m. Kyiv / Horbyk V.O. (ker. avtor. kolekt.), Havryliuk L.O., Denysenko H.H., Katarhina T.I., Tytova O.M., Parkhomenko M.T., Fedorova L.D., Cheshko V.M. Kyiv, 2007. 277 s.
21. Parnikoza, I.Iu. Kyivski ostrovy ta pryberezhni urochyssha na Dnipro – pohliad kriz viky. Elektronnyi resurs. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Kyiv/Islands.html>. (Ostannii perehliad: 02.11.2020).
22. Ponomarenko L., Riznyk O. Kyiv. Korotkyi toponimichnyi dovidnyk. Kyiv: Pavlim, 2003. 124 s.
23. Popelnytska O. Istorychna topohrafiia kyivskoho Podolu XVII – poch. XIX st. Kyiv: Stylos. 2003. 304 s.
24. Rybakov M.O. Nevidomi ta malovidomi storinky istorii Kyieva. Kyiv: Kyi, 1997. 261 s.
25. Sahaidak M.A. Davnokyivskyi Podil: problemy topohrafi, stratyhrafi, khronolohii. Kyiv, 1991.
26. Vynohradova M.V. Sadyba Andriia Melenskoho u Kyievi. Kulturna spadshchyna Kyieva: doslidzhennia ta okhrona istorychnoho seredovyssha. Kyiv: ArtEk, 2003. S. 124–131.
27. Simzen-Sychevskyi S.M. Istoriiia zabudovy i planuvannia Kyieva v dorevoliutsiinyi period. Arkhitektura Radianskoi Ukrainy, 1938. № 4–5. S. 11–23.
28. Skibitska T. Kyivskyi arkhitekturnyi modern (1900–1910-ti roky). Lviv: Tsentr Yevropy, 2011. 232 s.
29. Tolochko L.I., Dehtiarov M.H. Podilski khramy Kyieva. Kyiv: Tekhnika. 2003. 176 s.
30. Tolochko P.P. Istorychna topohrafiia Starodavnoho Kyieva. Kyiv: Nauk. dumka, 1972.
31. Fond naukovo-proiektnoi dokumentatsii Kyivskoho naukovo-metodychnoho tsentru po okhroni, restavratsii ta vykorystanniu pamiatok istorii, kultury i zapovidnykh terytorii (Fond NDP KNMTS). KN. 13/7. Zabudova istorychnykh vulyts urochyssha, Honchari-Kozhumiaky v m. Kyievi. Istoryko-arkhitekturnyi plan. Tom 1. Knyha 2. Oporna arkheolohichna karta. Urochyssha, Honchari-Kozhumiaky v m. Kyievi. 1990.
32. Fond NDP KNMTS. KN. 2/310. Podil. Starodavnyi Kyiv. Ukrproektrestavratsiia. Istorychna dovidka. 1989.

33. Fond NDP KNMTS. KN. 2/400. Frolivska, Borychiv tik, Andriivskiy uzviz. KNMTS. Istorychna dovidka. 2000.
34. Fond NDP KNMTS. KN. 2-B/1156. Kontraktova ploshcha. Kompleks sporud Kontraktovoi ploshchi, X-kinets XX st. Istorychna dovidka. KNMTS. Zapovidnyk «Starodavniy Kyiv». 2012.
35. Fond NDP KNMTS. KN. 6/1a. Zamkova hora i Florivskiy monastyr. Istorychna dovidka. 2001.
36. Fond NDP KNMTS. KN. 6/4. Kultovi sporudy Kyieva. 2000.
37. Fond NDP KNMTS. KN. 2-B/1148. Andriivskiy uzviz (Zamkova hora). Istorychna dovidka-pasport. Naukovo-doslidnyi instytut pamiatkookhoronnykh doslidzhen, 2011.
38. Fond NDP KNMTS. KN. 2-b/1165. Zabudova vulytsi Sahaidachnoho. Istorychna dovidka, 2013.
39. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (TsDIAK Ukrainy). F. 221. Op. 1. Spr. 269.
40. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (TSDIAK Ukrainy). F. 533. Op. 1. Spr. 1009.
41. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (TSDIAK Ukrainy). F. 484. Op. 3. Spr. 67. Ark. 126.
42. Shevchenko V.P. Reheneratsiia Kontraktovoi ploshchi na Podoli u Kyievi. Z istorii ukrainskoi restavratsii. Kyiv, 1996.

Горькова Анастасія

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник,

заступник генерального директора з пам'яткоохоронної роботи,

Київський науково-методичний центр по охороні, реставрації
та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій,

Київ, Україна

anas7asik@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7306-4000>

ПАРАДИГМА ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОГО ПРОСТОРУ ДІАЗ «СТАРОДАВНІЙ КИЇВ» КРИЗЬ ПРИЗМУ АРХІТЕКТУРНОЇ ТА МІСТОБУДІВНОЇ СПАДЩИНИ

Анотація. У статті висвітлено процес формування і трансформації традиційного характеру середовища території Державного історико-архітектурного заповідника «Стародавній Київ». На основі історико-архівних, картографічних матеріалів і літературних джерел здійснено аналіз етапів розвитку забудови Подолу від доби класицизму до сучасності. Визначено ступінь збереженості регулярної планувальної структури, історичних ансамблів, вуличної мережі, рядової та садибної забудови, а також співвідношення між пам'ятками архітектури та їхнім середовищем.

Охарактеризовано основні стилістичні напрями архітектури XIX – початку XX ст., серед яких – класицизм, історизм, еkleктика, «цегляний стиль» і модерн, а також їхній вплив на формування художнього образу Подолу. Окрему увагу приділено руйнівним процесам радянського та пострадянського періодів, що призвели до втрат сакральної й житлової забудови, зміни масштабності та силуету історичного ландшафту. Водночас зазначено позитивні приклади реставрації й відтворення пам'яток у другій половині XX – на початку XXI ст.

Ключові слова: ДІАЗ «Стародавній Київ», Поділ, історична забудова, традиційний характер середовища, архітектурні стилі, реставрація, охорона культурної спадщини.

Подано до друку: 29.10.2025 р.

УДК 929:72(477)+93(908)

Мокроусова Олена

кандидат історичних наук,

заступник генерального директора з наукової роботи,

Київський науково-методичний центр по охороні, реставрації
та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій,

Київ, Україна

arcmouse@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1126-0097>

ДОЛЯ УКРАЇНСЬКИХ АРХІТЕКТОРІВ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ОКУПАЦІЯ, ЕВАКУАЦІЯ, ФРОНТ, ЕМІГРАЦІЯ

***Анотація:** Біографістика українських архітекторів усе ще залишається малодослідженою темою історичної науки. В наш складний історичний час вельми важливим стало виділити групу максимально актуальних документів щодо життя українських архітекторів під час Другої світової війни та її впливу на повоєнні біографії. Для аналізу було залучено особові фонди архітекторів і документи фонду Спілки архітекторів УРСР, нечисельні мемуари і наявні монографічні дослідження. Увагу зосереджено на архітекторах, що мешкали у 1941 р. в Києві, біографій архітекторів інших змальовані епізодично. Проведений пошук і аналіз документів дають змогу охопити майже всі можливі моделі життя людей під час війни. Разом із тим, можна говорити і про деякі особливості самої професії, які наклали відбиток на життя спільноти архітекторів під час Другої світової війни.*

***Ключові слова:** архітектор, війна, окупація, евакуація, фронт, еміграція, Київ, Львів, Одеса, Харків.*

Постановка проблеми. Біографістика українських архітекторів все ще залишається малодослідженою темою історичних досліджень. На сьогодні видані біографії близько двох десятків українських архітекторів різних століть. Але це вкрай небагато, враховуючи кількість фахівців, що працювали в цій галузі в Україні. Багато років, займаючись вивченням біографії українських архітекторів, автору вдалося накопичити значну кількість архівних матеріалів, які дозволили у складних сучасних умовах виділити серед напрацьованого максимально актуальні документи, пов'язані з життям багатьох архітекторів в роки Другої світової війни. Ця тема може бути віднесена не лише до традиційної біографістики, але й до інших сучасних напрямів історичних досліджень, зокрема до культурної антропології, яка вивчає повсякденне життя як окремих людей, так і певних соціальних, етнічних чи професійних груп, а також до напряду мікроісторії, яка попри те, що фокусується на малих спільнотах, подіях й індивідах, дає розуміння великих історичних процесів.

Аналіз досліджень і публікацій. У 1940–1960-х рр. побачили світ перші видання про видатних архітекторів Києва, у т.ч. радянського періоду: О. Вербицького [5], В. Рикова [9], П. Альошина [27]. Вони увійшли до серії зовсім незначних за об'ємом книжок, які подавали біографії вельми стисло. Втім, важливим було те, що їх писали автори, які особисто знали своїх героїв, інколи володіли інформацією, яка нині недоступна. З 1990-х рр. на фоні піднесення інтересу до історичної забудови і пам'яток Києва, активізувалося й вивчення персоналій, пов'язаних із проєктуванням

і будівництвом. Більша частина існуючих видань й окремих публікацій присвячена архітекторам XIX – початку XX ст., які на період 1941 р. вже померли. Найплідніше в напрямі біографій архітекторів працював києвознавець Д. Малаков, який підготував цілу низку видань про відомих архітекторів Києва. Особливо важливо, що герої його досліджень, окрім архітекторів В. Городецького та В. Безсмертного, дожили до років Другої світової війни: С. Григор'єв [10], В. Осьмак [11], М. Шехонін [12]. Тому роботи Д. Малакова є особливо важливими для нашої теми. Вони базуються на ретельному вивченні опублікованих й архівних джерел із залученням рідкісних матеріалів родинних архівів, що робить їх вельми достовірними.

Є також ціла низка видань, присвячених життю Києва у 1941–1945 рр., які розкривають соціально-економічні та психологічні проблеми суспільства й окремих людей цього періоду [3; 4; 7; 13]. Втім, персоналії як конкретних архітекторів, так і цієї творчої спільноти в них окремо не висвітлені.

Метою зазначеного дослідження є не лише висвітлення невідомих і маловідомих біографічних фактів про десятки українських архітекторів і введення у науковий обіг нових джерел, але й визначення та аналіз основних напрямів і стратегій виживання представників архітектурної спільноти у складних умовах війни.

Виклад матеріалу. Для вирішення поставленої проблеми було залучено документи з фондів ЦДАМЛМ України та ДНАББ ім. В.Г. Заболотного (особові фонди архітекторів, фонд Спілки архітекторів УРСР), наявні монографічні дослідження й статті про архітекторів, окремі видані мемуари (на жаль, зовсім не чисельні), безпосередні усні спогади нащадків. Головну увагу ми зосередили на архітекторах, що мешкали в Києві, до біографій фахівців з інших міст зверталися епізодично. Завдяки тому, що збереглися документи Спілки архітекторів УРСР, ми маємо велику кількість анкет членів Спілки та часто власноруч написані короткі автобіографії. Датовані ці документи переважно 1940-ми рр.; деякі більш точно – 1945, 1946, 1947 рр., тобто майже відразу після війни, коли архітектори відновлювали своє членство у Спілці. В усіх автобіографіях зазначено, що робила людина під час війни, чи була на окупованих територіях, чи були родичі на окупованих територіях тощо. Здається, така форма подачі інформації зберігалася на протязі всього повоєнного періоду, до середини 1980-х рр. Хоча для теперішнього дослідження нами було використано окремі факти з біографій – пов'язані з війною, зауважимо, що більш ретельна робота з цими документами дасть можливість узагальнити інформацію і, навіть, створити просопографічний портрет українських радянських архітекторів.

Напередодні війни, в 1941 р., професійне коло українських архітекторів складалося з метрів старої школи (дорадянської) та покоління тих, хто отримав освіту у 1920–1930-х рр. Майже всі фахівці працювали в різних будівельно-проектних інститутах і майстернях або викладали у вищих навчальних закладах. Завдяки цьому багато хто зміг потрапити в евакуацію.

Але з початком евакуації деякі архітектори з різних причин залишилися в рідних містах (зокрема в Києві, Харкові, Одесі) – через похилий вік, родинні проблеми, стан здоров'я або відсутність можливості евакуюватися. В своїх повоєнних анкетах і автобіографіях вони мусили зазначати, що жили на окупованій території. При цьому частина фахівців співпрацювала з окупаційною владою. Як правило,

працювали за фахом у новоутворених місцевих органах влади, або виконували приватні замовлення (П. Альошин, О. Вербицький, В. Осьмак, М. Холостенко, П. Юрченко, П. Костирко тощо). Втім, не будемо забувати, що в умовах штучного голоду, створеного окупантами для киян, вижити могли лише ті, хто працював на німців і отримував відповідні пайки.

Може здатися трохи дивним, але ті фахівці, що працювали під окупацією, і не побоюлися залишитися в Україні, продовжили фахову діяльність – з більшим чи меншим успіхом. Репресований після війни ніхто (чи майже ніхто) не був, хоча не всі змогли продовжити успішну кар'єру. Це можна пояснити крайньою потребою у професіоналах-архітекторах і будівельниках для відбудови країни.

Для того, щоб продемонструвати різні моделі життя під час війни, часто недобровільні, а вимушені, зупинимося на кількох іменах, спочатку – найбільш відомих.

Напередодні війни П.Ф. Альошин (1881–1961) співпрацював з різними проектними інститутами – і як постійний співробітник, і як консультант тих чи інших проектів. Гадаємо, архітектор мав усі можливості евакуюватися й залишився в Києві за власним бажанням. У роки німецької окупації 1941–1943 рр. П. Альошин із дружиною мешкав у будинку кооперативу «Радянський лікар» на вул. Великій Житомирській, 17 (оселився там у 1931 р.). Від цього періоду в архіві Альошина збереглося чимало документів – і приватних, і ділових. Один із них ілюструє початок війни – ще до захоплення Києва. Збереглася записочка олівцем Ольги Федорівни Альошиної, яка свідчить, що жінок відправляли рити окопи [31, арк. 5].

«Тисячі киян щодня працювали, як тоді це називалося, «на окопах» – під керівництвом і наглядом військових фахівців копали протитанкові рови й ескарпи, траншеї, ходи сполучень, бліндажі. Нерідко потрапляли під ворожий обстріл. Так створювалася друга та третя смуги оборони Києва» [13, с. 43].

За сімейними спогадами родині жилося важко, тому архітектору довелося виготовляти у своїй майстерні в підвалі Будинку лікарів дзеркала та продавати їх на базарах. Оксана Альошина пригадує, що ще багато років після війни у підвалі ці дзеркала вкривалися пилом. Не знаємо, наскільки достовірні описані деталі – чомусь вони не дуже відповідають тому образу Павла Альошина, що склався у нас.

Онука Павла Альошина, Оксана Альошина, якій на початку окупації було всього 2 роки, як не дивно, дещо розповіла нам про часи війни. Скоріше це не її власні спогади, а в пам'яті відбилися розповіді її рідних. За цими родинними спогадами до комфортної 5-кімнатної квартири Альошиних заселили німецького генерала, який залишив родині одну кімнату. Цей генерал наказав вивезти з квартири цінні меблі та гарний синій килим з білими квітами. Коли Павло Федотович про це дізнався, то увірвався до кімнати генерала з претензіями, майже зі скандалом, хоча німецькою вільно не володів. За кілька днів німецькі солдати принесли до квартири шафу для посуду, але не ту, що забрали. Як гадає Оксана Павлівна, взяли її з когось музею, тому що на меблях стояв інвентарний номер.

Розуміємо, що таку прив'язаність людей до матеріальних речей на фоні війни можна критикувати. Втім, нічого дивного в цьому не було – люди завжди намагалися жити, хто як міг. Хтось просто виживав, а хтось не хотів втрачати звичний комфорт.

В архіві П. Альошина відкрито ще кілька цікавих документів, зокрема висновок-рекомендація Василя Кричевського від 3 серпня 1942 р. для зарахування

П. Альошина членом Будинку Вчених за 1-ю категорією [34, арк. 9]. Більш розлогу рекомендацію для зарахування написав і давній колега архітектора, майже старший товариш Олександр Васильович Кобелев (1860–1942) незадовго до своєї смерті (30 серпня 1942 р.). Текст листа датований 4 серпня 1942 р. О.В. Кобелев називає колегу «крупним робітником архітектурного середовища України»: «Зная П.Ф. АЛЕШИНА и видя многое, что им создано, считаю возможным принять его в члены Дома Ученых по первой группе» [34, арк. 2–2 зв.].

Разом з іншими діячами науки і культури, які працювали в окупованому Києві, П. Альошин брав участь у професійному та культурному житті, яке не припинялося. Вціліло запрошення, підписане директором Музею-архіву Переходової доби м. Києва О.П. Оглобліним (він згодом емігрував з німцями) на науковий пленум із доповіддю М.В. Холостенка «Київська архітектура XVIII сторіччя» [35, арк. 15]. Сам М. Холостенко був у той час науковим консультантом музею-архіву.

Вельми цікавим є кілька посвідчень з однаковим текстом – зі штампами житлово-будівельного кооперативу «Радянський лікар» та Київського філіалу Академії архітектури СРСР: «Настоящим удостоверяем, что находившийся в оккупации в Киеве в 1941–1943 гг. академик Павел Федотович Алешин ... не служил ни у немцев, ни у самостийников. Киев. 29.IX.1945» [33, арк. 1–2].

Щоправда, з'ясовується, що це не зовсім відповідало дійсності. По-перше, П. Альошин працював консультантом для Першого українського товариства з обслуговування парафії Святої православної церкви і, навіть, їздив за їхнім дорученням у відрядження (наприклад, у Богуслав, Бровари та Козелець). Відрядні листи написані двома мовами – українською та німецькою. Збереглася довідка, підписана бухгалтером Товариства, де зазначено, що П.Ф. Альошин з 28 березня до 1 червня 1943 р. був консультантом, але «никакого вознаграждения за весь период не получал» [32]. Більше того, документи свідчать, що він отримував будівельні замовлення безпосередньо від німців – зокрема на проєктування кінотеатрів [29]. П. Альошин в анкеті до особової справи члена Спілки архітекторів УРСР за 1945 р., навіть, указав два приватні замовлення – кінотеатр та стайню [46, арк. 10].

Улітку 1942 р. П. Альошину доручили розробити форпроєкт окремої будівлі кінотеатру в монументальних формах приблизно на 750 осіб. Передбачалося, що вона стане типовою для великих міст України [29, арк. 4]. В листі Пауля Раакке (керівника Українського фільмового товариства) від 04.06.1942 р. умови співпраці уточнюються (переклад із німецької записано рукою самого П. Альошина) [29, арк. 2].

До цієї роботи Павло Федотович поставився відповідально – як і до будь-якого замовлення. Збереглася його коротка пояснювальна записка до форпроєкту, де він пропонує свою улюблену тему – використання традиційних для України будівельних матеріалів і застосування монументально-декоративного оздоблення [29, арк. 6].

Листи до П. Альошина німецькою мовою від Пауля Раакке містять стандартний підпис внизу – «Хайль Гітлер». І одна з відповідей архітектора підписана так само! Просто вражає, що він і ці документи зберіг у своєму архіві. В ті роки й за меншу провину карали дуже серйозно. Чим пояснити таку безпечність – безглуздя або упевненістю у своїй безпеці? Навряд чи ми знайдемо відповідь на ці питання.

Чи не через такі доволі тісні, хоча й складні стосунки з окупантами з'явилася легенда про страшну компрометуючу П. Альошина фотографію, де він сидить у

машині з високопосадовцем-нацистом. Якби така світлина дійсно існувала (чи існувала і була знищена?), то вона могла мати найгірші наслідки для архітектора.

Оксана Альошина розповідає, що під час відступу німців у 1943 р., Павла Альошина як хорошого фахівця-архітектора хотіли забрати до Німеччини (як ми знаємо, тоді дійсно багатьох фахівців примусово вивозили). І вночі він з дружиною та 5-річною онукою (власне, з самою Оксаною) втік з дому. Родина переховувалася десь на Куренівці, в одному з бараків.

Ми маємо й особисті погляди П.Ф. Альошина на цю подію. Дивним чином ці спогади вміщено в чернетку тексту виступу для III-го антифашистського мітингу радянських учених на честь звільнення Києва (написано у червні 1944 р.). П. Альошин згадує жахи періоду окупації, Бабин яр, смерть кількох крупних архітекторів і будівельників – О. Кобелева, В. Рикова, В. Осьмака, М. Даміловського, В. Моргілевського, С. Прокоф'єва (будівельник мостів, професор КІП), розграбування пам'яток, музеїв і свої дії в період окупації [30, арк. 2–3]. Ще в одному варіанті тексту П.Ф. Альошин більш докладно розповідає про себе, про те як відмовився писати «наклепницьку статтю» про радянську культуру, освіту, архітектуру. І саме в цьому документі П. Альошин переповідає свою версію щодо можливої відправки в Німеччину [30, арк. 19–20].

Утім, ми не виключаємо й того, що Павло Альошин дійсно хотів покинути радянську батьківщину. Але його єдина донька Ольга Альошина воювала. Чомусь здається, що Павло Альошин не міг покинути її, забравши із собою маленьку онуку. Та й розумів як його зрада відобразиться на долі доньки...

Повертаючись до причин співпраці з новою владою, не будемо забувати, що в умовах штучного голоду, створеного окупантами для киян, вижити могли лише ті, хто працював на німців і отримував відповідні пайки. У жовтні 1941 р. було прийнято рішення, що представник корінного населення не має отримувати більше 1000 грам хліба та 10–50 грам м'яса на тиждень. Ті, хто з різних причин був зарахований до привілейованих категорій мали на тиждень отримувати 2000 грамів хліба, 2500 грамів картоплі, 200 грамів м'яса та 500 грамів інших «харчових продуктів». Трохи більше отримували ті, хто виконував важку фізичну працю, члени їхніх сімей – ще менше. При цьому часто продавали хліб у меншій кількості ніж за офіційними максимальними нормами. При цьому київський хліб був сурогатом, печеним із проса. Зрозуміло, що смертність від голоду була високою, люди спочатку опухали, а потім помирали. Старі люди помирали сотнями. Дослідники наводять такі цифри. Станом на 1 квітня 1942 р., коли перша голодна зима минула, в Києві офіційно нараховувалося 325 тис. мешканців, а в середині 1943 р. – 295600 осіб. Зрозуміло, що не всі вони загинули від голоду, свою роль у депопуляції зіграли й інші причини. Але голод в офіційній політиці знелюднення Києва був вагомим чинником [3, с. 173–175, 190].

У Державному архіві Київської області зберігається картотека діячів мистецтва, які залишалися в Києві (облікові картки німецькою й українською мовами) – артистів, музикантів, художників і архітекторів. Ми зустрічаємо чимало знайомих імен, приміром, художники та скульптори Іван Макушенко, Фотій Красицький, Федір Коновалюк, Іван Кавалерідзе, Іван Їжакевич, Жозефіна Діндо, Григорій Світлицький, Людмила Морозова, Прахови, Федір Кричевський мистецтвознавці Сер-

гій Гіляров, син Георгія Нарбута Данило. В картотеці також представлено імена близько 16 архітекторів – і відомих сьогодні, і зовсім забутих.

Картка містила графи щодо імені, прізвища та по-батькові, дати і місця народження, національності, освіти, останнього місця і стажу роботи, відомості про наукові чи творчі праці. Окремим пунктом ставилося запитання щодо членства в партії чи комсомолі, та чи були репресовані більшовиками.

Оскільки в окупованому Києві при Миській управі працював будівельний відділ, деякі з архітекторів мали змогу працювати за фахом саме там. Існувала також німецька організація «Тодт» (за прізвищем керівника), де були зосереджені всі будівельні роботи окупаційної влади. В доповіді агента НКВС «Гайового» про становище окупаційної влади за травень 1943 р. докладно розповідається про будівельну фірму, організовану колишнім директором Київського художнього інституту (далі – КХІ) – «Будівельно-монтажну контору», спрямовану на збагачення [4, с. 551].

Серед облікових карток робітників мистецтва 1942 р. в анкеті архітектора Петра Михайловича Лежньова (1906–1979) зазначено, що він працює в цій організації. В повоєнній автобіографії, написаній для вступу в Спілку архітекторів УРСР, він зазначав, що не мав можливості виїхати з Києва і працював у організації при КХІ, а також кілька місяців працював художником на керамічному заводі [39, арк. 9–10]. На його подальшу професійну діяльність цей факт не вплинув.

На початку 1942 р. у напівпідвалі, в тилівій частині будинку КХІ (Вознесенський узвіз, 20) були відкриті художньо-виробничі майстерні. Функціонувало кілька відділів – художній, церковного будівництва, майстерня монументального розпису церков, у окремому корпусі містилася скульптурна майстерня, яку очолював В.В. Климов [14, с. 162]. Про роботу майстерень згадує Катерина Кричевська.

Як не дивно, у повоєнній автобіографії архітектора Петра Федоровича Костирка (1897–1982) містяться згадки про функціонування інституту під час війни. На початку війни П. Костирку доручили керувати оборонними роботами на одному з напрямків (Бориспільський район), де він потрапив до оточення, потому повернувся до Києва й опинився в окупації. Його призначили т.в.о. уповноваженого від миської управи при КХІ. Архітектор писав: «З колективом викладачів, співробітників і студентів ін-ту ... робили все можливе корисне для батьківщини – спасали людей від голоду-холоду, від угону до фашистської Німеччини та зберігали основні цінності інституту, як бібліотека, кабінети, студентські фонди, типографські станки тощо» [42]. В останні дні окупації Костирка призначили завідувачем відділу мистецтв Миської управи. Коли перед відступом німці почали вивозити киян до Німеччини, він зміг втекти й оселився у селі Вінницької обл.

Разом із чоловіком Петром Костирком у Києві залишалася його дружина – Феофанія Романівна Мілятицька (1901–1968). Вона також отримала архітектурну освіту, але виявила себе дизайнеркою меблів, художницею та мистецтвознавчиною. В 1934 р. внаслідок травми Ф. Мілятицька захворіла на туберкульоз хребта, звільнилася з роботи, отримавши I категорію інвалідності. Ось що читаємо в її автобіографії: «...Під час окупації перебувала в Києві, бо за станом здоров'я не могла евакуюватися. В цей час виконували окремі роботи з малювання пейзажів і портретів, а також вишивці для виробничих майстерень Київського Художнього інституту, що було засобом для існування» [40, арк. 2 зв.].

Облікові картки обох митців у німецькій картотеці 1942 р. збереглися. Там зазначено, що мешкали вони на вул. Богдана Хмельницького, 9.

Ще один із прикладів того як хвороба завадила евакуації – біографія знаного фахівця з містобудування та розробки генеральних планів Павла Прокоповича Хаустова (1882–1949). З 1931 р. він обіймав посаду завідувача кафедрою планування та геодезії Київського будівельного інституту, але був звільнений 31 липня 1941 р. Отже, навряд чи міг евакуюватися з цією установою. Крім того, восени 1941 р. тяжко захворів (як сам писав в автобіографії – «нервовим розладом») [37, арк. 5 зв.]. Потім його розбив параліч, довго був прикутий до ліжка і почав одужувати лише у 1943 р. Помер 1949 р. від інсульту.

Вивчаючи свого часу біографії першого покоління архітекторок, зауважено, що в усіх коротких автобіографіях обов'язково зазначалося перебування в окупації. І всі жінки вимушені були пояснювати, навіть виправдовуватися за те, що залишилися: захворіла; тільки-но народила дитину; на руках залишилися хворі батьки; не змогла виїхати тощо. Дійсно, жінкам часто було набагато складніше виїхати, якщо чоловік був на фронті, а на руках були діти, батьки. Антоніна Наумова, яка працювала у Харкові, змалювала як була відправлена до Ніжина на оборонні роботи, опинилася в оточенні й потрапила до полону. Доволі частий перебіг подій, до речі.

Нагадаємо, що більшу частину будівлі КХІ займала Біржа праці («Арбайтсамт Київ»), звідки людей відправляли до Німеччини. Дмитро Малаков писав: «Звідси вже добре було видно Німеччину, як зазначали досвідчені люди» [28].

Приблизно на середину квітня 1942 р. припадає завершення добровільного виїзду в Німеччину. Навесні 1942 р. нацисти почали проводити масові облави серед місцевого населення, залучаючи до цих акцій поліцію та солдатів Вермахту. Станом на 30 вересня 1944 р. до 3 млн. осіб були вивезені з території СРСР. Із них, за оцінками дослідників, – 1,7–2,4 млн. осіб – українці.

Один із найбільш яскравих прикладів поневірянь тих, хто залишився в Києві – біографія архітекторки Лідії Холостенко, сестри архітектора Миколи Холостенка. В березні 1940 р. вона пішла працювати до «Київміськпроекту», в майстерню М. Шехоніна. З початком війни проектувала бомбосховища у старих будинках. Не змогла евакуюватися разом з інститутом і з старими батьками залишилася в місті.

«После случая падения в подвале на ул. Жилинской мне было трудно в толпе посадить в поезд семью и пробраться в вагон для эвакуации граждан и пришлось остаться» [41, арк. 10].

Спочатку викладала малювання та креслення в школі, потім перейшла до проектного бюро заводу «Більшовик» інженером. У 1941 р. мешкала з батьками на вул. Хрещатик, 15 (у пасажі), який згорів. Квартиру довелося залишити. Коли почали вивозити молодь до Німеччини, Лідія Холостенко з батьками переїхала до брата Миколи Холостенка в Будинок спеціалістів (просп. Перемоги, 30), який збудований за його проектом. У жовтні 1943 р. разом із родиною Миколи Холостенка була вивезена до Німеччини, що коротко, але трагічно змалювала в автобіографії: «Отец был больной после перенесенной голодовки ... с язвой желудка и опухшими ногами, пешком идти за город не мог, мать тоже болезненная. У брата дочь перенесла болезнь. 19 октября явилась в квартиру к брату жандармерия и сказала

освободить квартиру. На улице по Кадетскому шоссе жандармерия гнала всех на вокзал из города. Другого выхода уже не было» [41, арк. 2].

Дивно, але в Німеччину забрали і зовсім старого батька – художника В'ячеслава Миколайовича Холостенка (1872–1946)

Про 1942 р. знаходимо згадку в книзі Кузнецова «Бабин Яр»: «Весь 1942 год был для всей Украины годом угона в рабство. Повестки разносились ворахами. Кто не являлся – арестовывали. Шли облавы на базарах, площадях, в кино, банях и просто по квартирам. Людей вылавливали, на них охотились, как некогда на негров в Африке» [7].

У Німеччині Лідія опинилася у Східній Пруссії в таборах, потім у Вестфалії в м. Шальксмюлле працювала на заводі фірми Фальконрот кресляркою, де й залишалася до 14 серпня 1945 р. Перераховуючи людей, які її знали в Києві під час окупації (а це архітектори П. Юрченко, М. Гречина, О. Вербицький, В. Кричевський, В. Онащенко, і ті, з ким працювала на заводі), вона писала: «Никакой деятельностью против советской власти никогда не занималась, с немцами общалась ... добывая средства для пропитания моих стариков и себя. Замужем не была ни в СССР, ни в Германии. Считаю, что нахожусь в неискупимом долгу перед своей страной... но я в связи со сложившимися обстоятельствами не смогла работать на благо родины» [41, арк. 3]. Ці слова датовані кінцем серпня 1945 р. – відразу після повернення з Німеччини.

Зауважимо, що в Лідії та Миколи Холостенків був ще один брат – Євген В'ячеславович Холостенко (1904–1945) – художник-монументаліст, мистецтвознавець. Він воював на фронті. Згадка про нього збереглася у спогадах співробітниці Музею російського мистецтва (нині – Національний музей «Київська картина галерея») Лідії Пелькіної [21, с. 45].

Згаданий вище Василь Моїсейович Онащенко (1901–1973) дійсно залишався в Києві, про що свідчить облікова картка робітника мистецтва 1942 р. В той час він мешкав на вул. Богдана Хмельницького, 9 (довоєнний будинок, що зводився як Будинок артистів оперного театру та архітекторів). Працював у художньо-виробничих майстернях, утворених при КХІ.

Доволі детально період окупації в Харкові змалювала Галина Севрук – відома художниця-керамістка, чий батько Сильвестр Севрук був архітектором. Війну родина зустріла в Харкові. С. Севрука забрали «на окопи», тому мати залишилася без будь-якої допомоги. Коли батьку вдалося повернутися додому (для цього мав вийти з оточення), він відвіз якийсь домашній скарб на село та привіз їжу. Спочатку на німців Сильвестр Севрук не працював, але мати почала опухати з голоду, тож було вирішено їхати до Німеччини – німці допомагали таким добровільним гастарбайтерам. На перевалочній базі у Валках, звідки вже йшов прямий потяг до Німеччини, родина втекла в різні боки – мати з сестрою та батько з Галиною Севрук. Вони дісталися Полтави – йшли пішки, дорогою ночували у селах, де майстровитий Сильвестр Севрук щось ремонтував людям (міг покласти піч, пошити чоботи). Дорогою до Полтави зайшли до Чугуєва, де мешкав колега С. Севрука – архітектор М. Шумілін. У с. Шишаки на р. Псьол С. Севрук врешті пішов працювати до німців інженером – будував міст через ріку. Його поселили в окремому будинку і родина (до них пізніше приєдналася й мати), жила відносно спокійно й комфортно, не голодували [24].

Серед фахівців, які під час окупації працювали в Києві у різних відділах міської управи, назвемо Георгія Любченка, Андріяна Матушевича (автор першої книги про Хрещатик), Петра Юрченка. Всі вони писали про це в повосенних анкетах, але репресовані не були.

Матушевич Адріан Олександрович (1899–1987) до війни працював у архітектурно-будівельному управлінні міськради. В анкеті члена Спілки архітекторів УРСР зазначив, що у 1941–1943 рр. працював архітектором архітектурно-будівельного управління міської управи (за розповіддю Тетяни Кілессо – був начальником відділу), потім повернувся до тієї ж роботи в радянській установі. У 1943–1944 рр. виконував обов'язки головного архітектора Києва. Був співробітником Академії архітектури, з 1946 р. працював в інституті містобудування при Академії. Займався розробкою генеральних планів відновлення різних міст України. В 1971 р. вийшов на пенсію. Написав першу книгу про планування Хрещатика (1950), у 1956 р. – дисертація з планування Києва. Як бачимо, робота в окупації суттєво не вплинула на повосенну біографію А. Матушевича.

Про Петра Григоровича Юрченка (1900–1972) розповідала мати архітекторки Тетяни Кілессо, яка під його керівництвом працювала в Академії архітектури: кар'єру йому було зіпсовано – він не зміг займати якихось посад. Хоча в 1946 р. став першим директором новоствореного Інституту теорії і історії архітектури при Академії архітектури. Саме тоді йому начебто висловили недовіру у зв'язку з перебуванням в окупації, але глобально це архітектору не зіпсувало анкети. До речі, збереглася його «Облікова картка робітника мистецтва» 1942 р., в якій зазначено, що він працював архітектором у Генеральному комісаріаті України.

Аналогічну анкету заповнено на архітектора Семена Андрійовича Барзиловича (1903–1958), який після війни активно працював у Києві. На питання щодо репресій більшовиками він відповів так: «1918 р. під час евакуації гімназії» (у якій вчився тоді). Що С. Барзилович мав під цим на увазі – не зрозуміло. В його біографії (рукопис), що збереглася в особовому фонді архітектора в ЦДАМЛМ України нічого про період війни не сказано [38].

Найвідоміший архітектор старої формації, хто працював в управі (в інженерному управлінні), – Олександр Матвійович Вербицький (1875–1958). Його ім'я добре відоме в історії архітектури. Він обстежував пошкоджені будинки, писав експертні висновки щодо їхніх ремонтів тощо. До речі, цю ж роботу продовжив і після визволення Києва – в такому ж відділі радянського міськвиконкому.

Щодо персони О.М. Вербицького зберігся цікавий документ – догана міської управи. Під час відвідання управи керівництвом архітектор і його колега сиділи у капелюхах [46]. Гадаю, йому було просто зимно, це не якийсь протест був проти окупації.

Тут буде влучно навести легенду про Павла Альошина. Начебто його викликали у справах до Міської управи, але він з чимось не погодився і вийшов, грюкнувши дверима. Але згадавши, що забувся свого капелюха і незважаючи на сльози дружини, повернувся за ним із словами: «Оставить ИМ мою шляпу? Ни за что!»

Незважаючи на те, що О. Вербицький працював, жилося йому зовсім не легко. Авраам Мілецький у свої спогадах залишив таку замальовку: «Очень тяжелой была моя встреча с Александром Матвеевичем Вербицким в Киеве 8 ноября 1943 го-

да, на третий день после освобождения города. Будучу угнетенным гибелью близких, разрушенным домом, я увидел этого пожилого, тонкого и очень интеллигентного человека и архитектора, тащившего по крутой Столыпинской улице тележку со своим нехитрым скарбом» [15, с. 20].

Архітектори, які залишилися в окупації, знаходили й інші можливості якось заробляти кошти. В жовтні 1941 р. була створена Спілка художників та архітекторів, яку очолив Федір Кричевський (містилася в будинку на вул. Володимирській, 38). В листопаді цього ж року газета «Українське слово» повідомляла, що київські митці беруться до реставрації церков на Київщині, зокрема у селах Старі Петрівці, Лютиж і Сварум Димерського району. До складу бригади входили, переважно, художники і лише один архітектор Вишняк [14, с. 159]. Втім, відомо, що іконостаси для церков проектував архітектор Сергій Григор'єв, якому малювати голівки янголів допомагала Катруся Кричевська [6, с. 70]. Згадаємо, що церковна тема промайнула і у воєнному житті П. Альошина, про що ми писали вище. Він, як і С.В. Григор'єв їздив у відрядження по церквах. Така увага до культової архітектури пояснюється тими гоніннями на релігію, які впроваджувала радянська влада, що відбулося й на самих культових спорудах.

Утім, разом із відносно молодими і активними фахівцями в Києві залишилися чимало архітекторів старшого покоління – Олександр Кобелєв (1860–1942), Валеріан Риков (1874–1942), Микола Даміловський (1880–1942), Іполит Моргілевський (1889–1942), Василь Осьмак (1870–1942), Микола Шехонін (1882–1970), Василь (1872–1952) і Федір Кричевські (1879–1947) тощо. Евакуюватися людям похилого віку було дуже складно, хоча не лише вік був причиною відмови. Як бачимо, деякі й померли під час війни, не переживши холоду і голоду. Працевлаштовуватися змогли далеко не всі.

Не випадково, 17 червня 1942 р. Товариство українських художників і архітекторів звернулося до відділу культури й освіти Київської міської управи з проханням призначити персональні пенсії або постійні виплати старим за віком художникам – І. Їжакевичу, Г. Світлицькому, В. Кричевському, Ф. Кричевському, Ф. Красицькому, М. Прахову, Г. Крюгер-Праховій [14, с. 162–163]. Збереглися спогади про те, що особисто міський голова В. Багазій наказав роздати їжу з відділу постачання міської управи літнім науковцям та культурним діячам [3, с. 175].

Картину воєнного побуду в Києві змальовує лист наукового консультанта С.М. Драгоманова на ім'я директора Музею-архіву переходної доби професора О.П. Оглобліна за серпень 1942 р.

«В місті іде розборка будинків на дрова. Призначають будинку до розбору часто особи, які керуються лише прагненнями дістати максимум паливного матеріалу і не цікавляться їхніми цінностями... Так мені відомо, що призначено до розбору буд. № 2 по Тарасівській вул., який належав колись відомому українському громадському діячеві Ізмаїлу Орестовичу Новицькому і має неабияку художню цінність як зразок ампірної архітектури та ремісничої художньої промисловості (художні паркет, ліпні роботи тощо). Культурна цінність: в будинку відбувалися збори «Старої Громади» та інших українських організацій. Руйнувати цей будинок на дрова на мій погляд неприпустима дія.

Музей-архів, на мою думку, повинен втрутитися у справу розборки будинків і забезпечити схоронність цінних з історичного та художнього боку будинків. Я гадаю, що без санкції Музею-архіву житловідділи не повинні розбирати будинків і пропоную підняти це питання перед головою Міста» [44, арк. 16].

Підкреслимо, що вже наступного дня, 6 серпня 1942 р. дирекція Архіву-музею переходною добою написала звернення на ім'я міського голови про необхідність збереження будинку Новицьких [45, арк. 187].

Дмитро Малаков пише, що з 930 тис. довоєнних киян, 200 тис. пішли на фронт, а 325 тис. евакуювалися. Місто спорожніло більш ніж на половину. При чому евакуюювалися, переважно, співробітники заводів, підприємств, різних державних установ і закладів, які могли виїхати разом. Першими ж з Києва поїхали родини партійних чиновників, співробітників органів тощо...

Наведемо трагічний приклад того як співпраця з німцями відображалася на долях деяких митців. Згадаємо не архітектора, але дуже відому в мистецтві людину, дотичну до архітектури – Петра Кузьмича Вауліна (1870–1943), відомого кераміста-технолога та кераміста-художника, чия біографія певного періоду пов'язана з Україною – він керував у 1904–1906 рр. гончарною майстернею в містечку Опішне і заснував там перший громадський музей гончарства. У 1934 р. П. Ваулін був заарештований у Санкт-Петербурзі й висланий до м. Куйбишев (зараз м. Самара, РФ). Перед початком війни 1941 р. йому дозволили переїхати до Луганська (тоді – Ворошиловград) до сина. Там П. Ваулін працював у художньому технікумі викладачем керамічної технології та керівником керамічної лабораторії. Під час окупації Луганська німецькими військами працював керуючим, а згодом інженером-консультантом цегельного заводу № 21. У 1943 р. після звільнення міста був заарештований і звинувачений у пособництві німцям. Рівно через місяць після арешту 19 квітня 1943 р. він помер у в'язниці.

Один із найбільш відомих українських архітекторів, який провів два роки німецько-радянської війни в евакуації – Володимир Гнатович Заболотний (1898–1962). У 1939–1941 рр. працював головним архітектором міста Києва; викладач, а з 1939 р. – професор у КХІ та Київського будівельного інституту. Цікава деталь: під час війни будинок Верховної Ради (нині вул. М. Грушевського, 5), автором якого був В. Заболотний, побачив головний архітектор А. Гітлера Альберт Шпеєр. Захоплення будівля не викликала, але в цілому сподобалася. І начебто А. Шпеєр писав, що хотів знайти архітектора й залучити його до будівництва в Німеччині. Пишуть, що про це згадував Віктор Чепелик.

Разом із багатьма іншими представниками діячів науки і культури перебував у м. Уфа Башкирської АРСР. Власне туди була евакуювана Академія наук УРСР. В. Заболотний працював завідувачем відділу мистецтв при Інституті народної творчості. Також при академії був створений Комітет допомоги зруйнованим містам УРСР, в якому діяла секція будівництва і будівельних матеріалів. Володимир Заболотний разом із іншими архітекторами розробляв плани відновлення забудови, в т.ч. історичних пам'яток. Як і сьогодні, були розроблені техніко-економічні анкети для обстеження пошкоджень і інструкції до них, підготовка переліків пам'яток, типізація пошкоджень, розробка швидкісних методів відновлення забудови, видання популярної літератури на цю тему.

Є документи і щодо питань будівництва житла для евакуйованого населення. Сам архітектор проектував і будував такі будинки у Башкирії – експериментальні будинки зі спеціального високоміцного гіпсу. Важливо, що архітектурно-декоративне оздоблення будинків було вирішено в українському народному стилі [43].

За цю роботу архітектор отримав грамоту Верховної Ради Башкирської АРСР. Було підраховано, що будівництво гіпсо-блочних будиночків за методом В. Заболотного дало країні два мільйони квадратних метрів житлової площі [18].

Незабаром після звільнення Києва від німецької окупації – буквально через два дні – В. Заболотний повернувся в Україну та був призначений головою Української філії Академії архітектури СРСР (заснована 1944 р., з 1945 р. вже не філія, а Академія архітектури України).

Відомий історик Сергій Білокінь розповідав, що в той період, коли В. Заболотний уже повернувся з евакуації, а війна ще тривала, одного разу він обміняв у якогось киянина, який бідував, на продуктові талони два примірники рідкісної книги «Византийских емалей» («Історія та пам'ятки Візантійської емалі: Із зібрання А.В. Звенигородського», 1892 р.). Але не для себе, а для спеціалізованої архітектурно-будівельної бібліотеки, яка була заснована у складі Академії архітектури УРСР. С.І. Білокінь пояснює це тим, що у воєнний час найдорожчі книжки нічого не вартували порівняно із засобами для виживання, а ті, хто мали доступ до розподілу благ, були справжніми господарями життя.

Відомий одеський архітектор Генріх Володимирович Топуз (1916–1999) також виїхав у евакуацію до Уфі. Онук архітектора Віктор Топуз переказував, що за родинними згадками, в армію діда не взяли через хворобу очей, на яку страждав із дитинства. Спочатку він із дружиною не поїхав разом із Одеським будівельним інститутом, а займався організацією евакуації Одеського порту – разом зі своїм тестем. І лише на початку жовтня 1941 р., І.М. Гефтер отримав дозвіл вивезти свою родину на одному з останніх кораблів, що покидали Одесу. Знаючи, що його колишні педагоги і колеги з інституту евакуйовані до Уфи, Генріх Топуз вирішив пробиватися туди ж. Лише в грудні 1941 р. вони дісталися Башкирії. Рідні згадували, що за кілька днів після прибуття на місце Г. Топуз отримав повістку. Зібравши речовий мішок і попрощавшись з рідними, він пішов на призовний пункт... Яке ж було здивування і радість дружини та батьків, коли несподівано через два дні Г. Топуз повернувся додому – медкомісія остаточно забракувала його як непридатного до військової служби.

В Уфі Г. Топуз і його дружина Зоя отримали за рекомендаціями роботу в Інституті мови та літератури АН УРСР, який очолював Павло Тичина. Вочевидь, знайти роботу за фахом у той час вже було важко. В цьому інституті він познайомився і подружився з київським архітектором Володимиром Заболотним. В евакуації Г. Топуз брав участь у оформленні агітаційних плакатів «Вікна ТАРС», ілюструючи вірші й тексти П.Г. Тичини, М.Т. Рильського, В.М. Сосюри, М.В. Рибак. Крім цього, створив безліч малюнків і акварелей із видами Уфи, природи Уралу і портретів сучасників. Також він працював і за фахом як архітектор, проєктував і будував обком партії в Уфі (зараз це Національний музей Республіки Башкортостан).

Улітку 1944 р. Г. Топуз повернувся до Одеси. І створив цілу серію замальовок міста воєнного і повоєнного часу, зафіксувавши руйнування, пошкодження. Ці роботи зберігаються у фондовій колекції Національного заповідника «Софія Київська» [8].

Професійну діяльність в евакуації продовжували багато архітекторів. Наприклад, одна з перших радянських архітекторок Ніна Давидівна Манучарова у 1941–1943 рр. працювала в м. Златоуст інженером-архітектором на металургійному заво-

ді. Вона займалася будівництвом робітничого селища, житлових корпусів, гуртожитку, їдальні. В 1943 р. переїхала до м. Куйбишев, де працювала у Воєнпроекті.

Петро Юхимович Шпара (1904–1988), головний архітектор Харкова після війни евакуювався з Харкова і теж працював у «Воєнпроекті». Він один із небагатьох архітекторів, хто залишив мемуари про своє життя. Період війни також відобразив. Змалював складні умови топозйомки в астраханських степах за Волгою для планування аеродромів, злітних смуг. Фахівці працювали восени, було холодно, йшли дощі, всюди багнюка. Бригаді видали верблюда, архітектори самі змайстрували «двоколку» для інструментів і так пересувалися степами. Звичайно дуже втомлювалися, часто працювали хворими [25].

Серед київських архітекторів можна згадати ще чимало імен тих, хто в евакуації працював за фахом. Доволі детально ми знаємо про евакуацію Йосипа Юлійовича Каракіса (1902–1988) завдяки гарно збереженому родинному архіву та книзі його правнука Олега Юнакова, який видав на основі цих документів величезну монографію. Це видання дає яскраве уявлення про перипетії воєнної біографії архітектора [26, с. 180–203].

Перед війною Й. Каракіс був головним архітектором проєктного бюро Наркомату освіти. І за розпорядженням народного комісара освіти УСР його як військового інженера 3 рангу в складі бюро направили на будівництво військових заводів у Ростові. Й. Каракіс із родиною виїхав із Києва 13 липня 1941 р. вже під гул німецьких літаків. Організованої евакуації не було, тому ледь дісталися пристані, де стояв переповнений пароплав. Гадали, що це ненадовго, тому взяли мінімум речей – тільки літні. За ніч дісталися острівця Амур біля Дніпра, звідти на човнах дісталися залізничної станції. З боєм сіли на відкриті вагони-платформи з вугіллям. Їхали ночами, стоячи, билися за місця. Ірма Каракіс, донька архітектора, згадувала цю дорогу з жахом. На станціях виходити боялися, бо потяг міг піти без пасажирів. Потім пересіли у товарні вагони і 19 липня дісталися Ростова. Там архітектор оселився у своїх друзів і відразу розпочав роботу в інституті «Ростстанкпроект». Невдовзі Ростов почали теж бомбити, кілька разів захоплювали німці, під час першої окупації родина Каракісів залишалася в місті під обстрілами. Потім їм вдалося дістатися вокзалу – 11-річна Ірма Каракіс у щоденнику записувала як бомбили вокзал, як люди втискалися в стіни, а літак із відкритою кабіною йшов на низькій висоті, звідки людей обстрілювали з кулеметів. І вже з Ростова з великими труднощами Каракіси дісталися Ташкенту. Там Йосип Каракіс почав проєктувати і будувати цех заводу, а потім став головним архітектором Фархадської ГЕС. В лютому 1943 р. Й. Каракіса викликали до Москви – на відновлювальні роботи, але його не відпустило з Ташкенту керівництво – до закінчення будівництва ГЕС. Коли в травні 1944 р. до Узбекистану було депортовано більше 150 тис. кримських татар, архітектору довелося проєктувати й будувати спецбудинки для переселенців.

На п'ятьох осіб Каракісам виділили кімнатку на 15 м². Одного разу в ній сталася пожежа і згоріли всі речі. Тоді мати Йосипа Юлійовича випрала використану блакитну кальку для креслення (на основі тонкої тканини) і пошила з неї 3 жіночі сукні. Незважаючи на посаду архітектора, життя в Ташкенті було дуже важким, напівголодним, хліб, їжа видавалися за картками. Якось у Ірми Каракіс украли всі хлібні картки на два тижні. Тоді її дід продав зимове пальто на базарі й виміняв на хліб.

Влітку на будівництві Йосип Каракіс захворів на висипний тиф. І ледь вижив. Анна Юхимівна Каракіс продала останню реліквію – платинову обручку з діамантами. Та масло, яке придбали на виручені кошти, виявилось сурогатом – це була трагедія. Й. Каракіс дивом вижив. Наприкінці 1943 р., в грудні, помер батько архітектора Юлій Борисович Каракіс. Для його могили Йосип Юлієвич спроектував надгробок (зберігся на єврейському кладовищі в Ташкенті).

Навесні 1944 р. Каракіси повернулися до Києва. І тут до Анни Каракіс повернулася продана каблучка – її подарували друзі, подружжя Трахтенбергів, які купили прикрасу у Каракісів тоді, в Ташкенті. Трахтенберги після повернення з евакуації певний час мешкали у квартирі Каракісів у Рильському провулку, 5.

Анатоль Добровольський (1910–1988) опинився у військовому будівельному управлінні на Уралі, будував нафтопровід Астрахань-Саратів, за що отримав медаль «За трудовое отличие». В 1944 р. повернувся до Києва на відновлювальні роботи.

Григорій Домашенко, учень Павла Альошина, в липні 1941 р. разом із Діпромістом виїхав з родиною до Магнітогорська, там залишався до вересня 1943 р., потім переїхав до Мордовської АРСР. 4 січня 1944 р. був відряджений до Києва.

Василь Олексійович Решетньов (1911–1985) був військовим інженером, архітектором відділу інженерних військ Північного флоту. До війни у 1938–1941 рр. працював архітектором «Военпроекту» КОВОСУ (Київського окружного воєнно-будівельного управління). У 1941–1942 рр. продовжив фахову роботу головним інженером Управління воєнного будівництва № 13 Сибірського воєнного округу (Юрга і Новосибірськ), згодом – головним інженером Сибірського окружного воєнно-будівельного управління в Красноярську.

Борис Іванович Приймак (1909–1996), один із повоєнних головних архітекторів Києва (1955–1973), опинився у Москві, займався світломаскуванням Москви (старший архітектор Центральної проєктно-маскувальної майстерні Академії архітектури СРСР) й інших великих міст (Куйбишева). Збереглося його листування того періоду з дружиною (Клавдія Василівна Хмельова) – писав чи не кожного дня їй. Також є невеличкий записничок цього періоду з рисунками та віршами. Ці матеріали опрацьовує сьогодні онука Б.І. Приймака – художниця Анастасія Снісаренко-Єржиківська, яка й ознайомила нас із деякими унікальними документами родини.

Чимало архітекторів, звичайно, служили в армії.

Відомий київський архітектор Михайло Гнатович Гречина (1902–1979), був мобілізований до армії, потрапив у оточення, в 1943–1945 рр. – сержант, командир гармати, пройшов усю Європу (Румунія, Польща, Чехія, Німеччина), мав військові нагороди.

Василь Дюмін (1905 р.н.), учень Альошина, був командиром саперного взводу, з 1942 р. – начальник квартирного відділення та наглядач будинку санаторію в Кисловодську.

Воював і ще один учень Павла Альошина, його аспірант, Микола Олексійович Грицай (1901–1968).

Ігор Мезенцев (1915–1984), один з авторів комплексу ВДНГ, пішов на фронт як доброволець, спочатку воював у Харкові, Чугуєві, потім навчався у військово-інженерній академії м. Куйбишев, у 1942–1946 рр. перебував в діючій армії на Білоруському фронті, потім брав участь у боях за Варшаву, Берлін. День перемоги

зустрів на р. Ельба, мав військові нагороди. Після війни займався встановленням пам'ятників воїнам у районі Щецина.

Добровольцем пішов на фронт і Олекса Тацій (1903–1967), хоча мав звільнення від призову. За родинними переказами (повідомила онука Людмила Каминіна), готував розвідників. Його адреса на фронті весь час була засекречена, хоча відомо, що воював на Волховському фронті. Приблизно в 1943 р. його почав розшукувати Микита Хрущов, з яким був знайомий ще до війни, щоб залучити архітектора до відбудови Києва.

Борис Ведерніков (1906–1981) служив у 1941–1943 рр., був поранений і з 1943 р. мешкав у Ташкенті.

Ілля Заславський (1908–1986) у 1941–1946 рр. був інженером у армії.

Євген Катонін був нагороджений медаллю «За оборону Ленінграда».

Олександр Касьянов (1906–1961) з 1940 р. працював у Львові, був евакуйований до Харкова на будівництво оборонних споруд. Там був призваний до армії, став начальником відділу штабу Воєнно-Польового будівництва, з 1943 р. – головний архітектор Харкова. У повоєнній анкеті не приховував відомості про брата дружини, що залишився в окупованому німцями Харкові, а потім був вивезений до Німеччини. Також зазначав, що його мати залишалася при німцях у Харкові, а рідний брат загинув під Ленінградом.

Трохи неочікувану інформацію розкриває біографія Дмитра Кислого (1899–1987). У 1941 р. він був призваний до армії як офіцер запасу, потрапив в полон на самому початку війни. І як контужений та хворий був випущений із табору й повернувся до Києва. Дійсно Український Червоний Хрест та його Український комітет взаємодопомоги опікувався військовополоненими й пораненими...

Письменник Анатолій Кузнецов у повісті «Бабин Яр» яскраво і жахливо змальовує як виглядав один із таких таборів полонених у Дарниці, в яких умовах вони там перебували і як їх звідти звільняли жінки.

Та вже незабаром окупаційна влада відмінила свої попередні розпорядження у цій царині (а були вони не ознакою милосердя – просто не було чим годувати мас людей), заборонивши відпускати військовополонених із таборів.

Архітектор Олександр Малиновський (1915–1976), один із авторів забудови Хрещатика, проекту станції метро «Завод «Більшовик» (сучасна «Шулявська»), в армію пішов як молодший лейтенант і теж потрапив у полон. 20 вересня 1941 р. в районі м. Сенча, перебував у таборі військовополонених. Через 10 місяців був відпущений із табору, працював у м. Хорол техніком-будівельником. Після звільнення Хоролу від німців Червоною армією у вересні 1943 р. був направлений до штрафного батальйону. Нагороджений медаллю «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні». У листопаді 1945 р. демобілізований.

Згадаємо ще одного архітектора-фронтовика, можливо, найзнаменитішого. Але славу йому приніс не архітектурний фах, а літературна діяльність. Мова йде про Віктора Платоновича Некрасова (1911–1987). 24 серпня 1941 р. він був призваний до армії. Служив командиром взводу, полковим інженером, заступником командира саперного батальйону із стрийової частини аж до червня 1944 р. Був двічі тяжко поранений. У 1944 р. після другого поранення отримав інвалідність і був демобілізований. За повість «В окопах Сталінграда» 1947 р. отримав Сталінську премію II-го ступеня.

Збереглося його листування періоду війни з мамою Зінаїдою Миколаївною – на адресу: м. Київ, вул. Горького (кол. Кузнечна), 38, кв. 7 [1]. В повісті «Городские прогулки» він згадує цю адресу, куди повернувся в 1944 р. і жив із мамою до 1950 р.

Другом Віктора Некрасова був Лев Васильович Синькевич (1911–1999), також архітектор, художник і скульптор. Під час війни – інженер саперного батальйону, командир саперної роти.

І ще один архітектор воював як сапер й інженер – Авраам Мойсейович Мілецький (1918–2004). Написані ним спогади створюють яскраве уявлення про цей період його життя. В 1941 р. він саме закінчив Київський будівельний інститут. 3 липня ввечері отримав повістку й уже о 6-й ранку 4 липня покинув дім, пішою колоною з іншими призовниками відправився до військової академії, потрапив до Військово-інженерної академії у Москві. За 3 місяці отримав звання воєнтехніка 2-го рангу і незабаром був призначений заступником саперної роти. Сапери проводили рекогноситування, зводили фортифікаційні споруди та рубежі, зокрема міст через р. Дон. Так він пройшов усю війну, дійшов до Німеччини, де також йшли перед армією, наводили переправи, будували мости й інші споруди.

«Наши мосты были некрасивы, их не отличало изящество форм и конструкций. Они наведены в невиданные сроки, нечеловеческими усилиями саперов, в большинстве немолодых людей, иногда несколько раз раненных и после очередного госпиталя несущих трудную службу в инженерных войсках» [15, с. 26].

А. Мілецький комісувався з армії лише навесні 1946 р. «Волей непредсказуемой судьбы и случая я уцелел» [15, с. 25]. Серед іншого згадує епізод як потрапив під бомбардування на залізничній станції, виліз із ями весь у крові, але то була чужа кров. Мати і бабуса А. Мілецького залишилися в Києві, де й загинули у Бабиному Яру.

Відомо, що жінки також були на фронті й отримували воєнні нагороди. Можемо згадати кількох архітекторок, чії біографії відрізняються від долі більшості жінок, які нам вдалося вивчити [17].

Ольга Альошина у 1939 р. народила доньку Оксану, але залишила її в Києві на дідуса з бабусею і пішла на фронт. Загалом не дуже традиційна для жінки поведінка. В 1941–1944 рр. вона воювала спочатку на Південно-Західному, потім на Угорському фронті як санінструктор, пізніше – старший літературний працівник, постійний представник фронтового відділення Воєнвидав НКО СРСР на фронтах. Отримала інвалідність II групи. Повернулася з фронту пораненою, на милицях. Була нагороджена численними медалями.

Одна з фотографій Ольги Альошиної часів війни містить такий напис: «А это... Мы! Береги эту карточку, как зеницу ока, а то меня где-нибудь «раздолбают» со всем моим скарбом, и не останется ни одной. Ольга. 1.V.43 г. Южный фронт». Дійсно, ця фотографія збереглася в людини, якій була відправлена з фронту. Ця подруга Ольги Альошиної та її колега – архітекторка Ніна Олександрівна Геккер.

У 1941 р. родину Геккер як етнічних німців вислали до Східного Казахстану. Молодшій сестрі Ольги – Наталі Геккер довелося два роки працювати на шахті в Караганді. В родині нащадків Геккерів, у Олени Гарбер, збереглися спогади її мамі – молодшій сестри (теж архітектори) Наталії Геккер «Детство и отрочество Наточки Геккер». Вона народилася в 1918 р. У цих спогадах є фраза, яку ми лише зараз можемо до кінця зрозуміти: «Поговаривали о приближающейся войне. Но об

этом и думать не хотелось». Мемуаристка пригадує як перед війною влітку проводили навчальні тривоги – як пише «бессмысленные», за сигналом треба було спуститися до підвалів, бомбосховищ.

Н. Геккер зберегла в пам'яті цікавий епізод, який підтверджує тісні стосунки Альошиних і Геккерів. Ольга Федорівна Альошина запропонувала родині переїхати до «Будинку лікарів» – багато квартир уже були вільні. А Геккерам саме викреслили київську прописку і наказали їхати з міста! Трохи неприємно як мотивувала свою пропозицію Ольга Федорівна Альошина – нащо вам їхати, німці вже не сьогодні-завтра візьмуть місто! «Мы переехали в «дом врача» и жили недели две, как затравленные зайцы». Коли 2 вересня почалися бої за Київ й артилерійські обстріли, та сама Ольга Альошина запропонувала виїхати з Києва, і це, начебто, врятувало родину. Як відомо, перед самим приходом німців НКВС арештовувало «неблагонадійних», у т.ч. й етнічних німців. Багатьох розстріляли. Трупі лежали в будинку на вул. Володимирській, 33, і люди приходили потім туди шукати своїх родичів. «Вот где мы могли оказаться», – записала Н. Геккер. 2 вересня Гекери покинули Київ. Наталя Геккер узяла з собою шматочок асфальту з вокзалу (але потім його десь загубила). Їхали на відкритій товарній платформі...

Остання група архітекторів, про яку піде мова – митці, які не залишилися в радянській Україні. Поїхало з німцями чимало відомих діячів. Серед архітекторів – це Василь Кричевський, Микола Шехонін, його помічник і співавтор Олександр Недопака, Сергій Григор'єв тощо. Життя цих архітекторів досліджено непогано, про кількох із них видано монографії. Втім, точної мотивації їхніх вчинків ми не знаємо – документи цього не відображають. Хоча, безумовно, ми здогадуємося, що з тих чи інших причин вони боялися репресій радянської влади.

Сергій Вікторович Григор'єв (1896–1975), автор будинку на вул. Банковій, 11 (будинок штабу Київського особливого військового округу, сучасна будівля Адміністрації Президента України), під час війни з родиною залишився в окупованому Києві не за власним бажанням. Про його долю розповідає в монографії Д. Малаков. З початком війни, старший за призовний вік, архітектор С. Григор'єв із дружиною та маленьким сином вирушили в евакуацію, але потрапили в оточення, тож повернулися до міста. Житлові будинки урядовців на Липках (в одному з яких мешкав архітектор) заселили окупанти, тому родина поневірялася, голодувала. Архітектор був позбавлений реальної можливості професійної праці. Йому довелося заробляти на прожиття виготовленням іконостасів для церков Київщини, котрі відновлювали парафіяни. Личка янголочків йому домальовувала юна Катруся Кричевська, онука Василя Григоровича Кричевського.

Збереглася облікова картка діяча мистецтва С.В. Григор'єва, з якої ми дізнаємося, що в 1942 р. він працював у художньо-виробничих майстернях при КХІ.

Поїхавши з німцями, що відступали, родина С. Григор'єва на Заході пройшла табори для переміщених осіб і врешті в 1950 р. емігрувала до Америки, де архітектор продовжив кар'єру. Його син Олег (1933–2016) змінив прізвище на Грегорет (Oleh S. Gregoret) і став американським архітектором [10].

У 1941 р. метру дореволюційної архітектури Миколі Шехоніну (1882–1970) виповнилося 59 років, і мобілізації він не підлягав. Через низку причин не поїхав в евакуацію і залишився в окупованому нацистами Києві. Крім архітектурної прак-

тики, Микола Шехонін викладав, був професором Київського політехнічного інституту, Київського інженерно-будівельного інституту та КХІ. У 1943 р., коли фронт знову підходив до української столиці, німці оголосили в її правобережній частині заборонену зону та розпочали примусове виселення мешканців. Спочатку люди збиралися на західних околицях Києва, потім їх почали примусово вивозити у західному напрямку. Виселено було і родину Шехоніних (Микола Олексійович із дружиною, його син Сергій і невістка). Якийсь час вони жили у Вінниці, а з наближенням фронту поїхали далі на захід. Тепер це було вже їхнє власне рішення – голова сім'ї вважав, що перебування та роботу на окупованій території йому не пробачать, тож, краще не випробовувати долю. На початку зими 1944 р. родина опинилася у Відні, де почали нове життя – не лише небезпечне (війна ще не закінчилася), але й дуже бідне. Зводити кінці з кінцями допомогла давня пристрасть до малювання і живопису: М. Шехонін писав і продавав акварелі, навіть приєднався до Союзу австрійських акварелістів, брав участь у художніх виставках. І про все це ми також дізнаємося з однієї з книжок Д.В. Малакова [12].

Цікаво як охарактеризував цей період життя митців на Заході мистецтвознавець, колекціонер творів української діаспори Володимир Попович: «Мистці – воєнні втікачі – походили з усіх земель України: з Галичини, Східної України і з Буковини. Було це покоління переважно середнього віку ... Період 1945–1950 рр. в житті наших митців у Німеччині та Австрії можна назвати «таборовим періодом зі збірними виставками». Майже всі мистці жили в таборах для «переміщених осіб» [22, с. 94].

Але до цього періоду Шехоніни не залишилися в Австрії. Коли фронт почав наближатися, родина вирішила їхати далі – цього разу до Італії, звільненої англо-американськими військами. Однак тут вони прожили недовго і в 1948 р. переїхали до Аргентини, де в той період осіло досить багато колишніх громадян СРСР. Оселилася родина Миколи Шехоніна в Буенос-Айресі, де й сьогодні мешкають нащадки архітектора.

Архітектор і художник Василь Григорович Кричевський (1872(1873)–1952) до початку війни був керівником кафедри малярства КХІ. 23 вересня 1943 р. невблаганний перебіг історичних подій змусив Кричевських залишити затишне київське помешкання на вул. Обсерваторній, 10 й переїхати до Львова. Там В.Г. Кричевський став ректором Вищої образотворчої студії. Згодом її викладачі та студенти переїхали на Лемківщину (Криниця; с. Лабова, у якому розписували церкву). Восени 1943 р. разом із дружиною та донькою емігрував спочатку до Чехословаччини, потім до Австрії, пізніше до Німеччини. У липні 1945 р. з родиною оселився у свого сина від першого шлюбу Миколи, який жив у Франції ще з 1929 р. На початку 1948 р. у віці 75 років переїхав до доньки Галини у Венесуелу, в м. Каракас. Там він і помер. Через деякий час відбулося перепоховання митця на українському цвинтарі св. Андрія в м. Баунд-Брук (Нью-Джерсі, США). Зауважимо, що про архітектора Василя Кричевського ми маємо чи не найбільше видань, його біографія вивчена дуже добре [6; 20; 23].

Син архітектора Василь Васильович Кричевський (1901–1978) був мобілізований 1941 р., але не встиг навіть одягнути форму як опинився в оточенні й зміг повернутися до Києва. Про це згадує його донька Катерина Кричевська-Россандич [6, с. 160]. Д. Малаков більш детально описує ці події. Коли почалася війна, Василь Васильович

як старший за призовний вік не підлягав мобілізації. Але з таких «підстаркуватих» солдатів сформували підрозділ і відправили пішим маршем до Полтави. Так він і опинився в оточенні. Засобів до існування не було, тому він разом із дружиною писав на продаж етюди Слобожанщини, Криму та Києва і портрети на замовлення. Всі троє – Василь Васильович (1901 р.н.), дружина Олена Євгенівна (1895 р.н.) та юна Катруся Кричевська взяли участь у двох київських художніх виставках, які експонувалися в «музеї з левами» влітку 1942 та 1943 рр. Нагадаймо, що українське образотворче мистецтво на другій виставці представляли 216 київських художників – від молоді до таких «метрів», як брати Василь та Федір Кричевські, Григорій Світлицький, Анна Крюгер-Прахова, Іван Хворостецький, Борис Крюков, Людмила Морозова, Федір Коновалюк, скульптори Володимир Климов, Іван Кавалерідзе й інші.

Збереглися облікові картки діячів мистецтва всіх згаданих членів родини Кричевських – Василя Григоровича, Василя Васильовича, Олени Євгенівни, Федора Григоровича та його дружини Наталія Павлівни.

Музей української діаспори на своїй фейсбук-сторінці опублікував унікальне фото мистецької родини Кричевських, зроблене в 1949 р. у Гайдельберзі (Німеччина) перед їхнім від'їздом до США. На світлині юна усміхнена Катерина Кричевська, її мати Олена Кричевська та батько Василь Кричевський (Молодший).

Зовсім інакше склалася доля молодшого брата – Федора Григоровича Кричевського (1879–1947). Художник ухилився від евакуації до Уфи і залишився разом із дружиною на окупованій території. Взимку проживали в Києві (вул. Антоновича, 4/6), а літні місяці проводили в Шишаках. Під час окупації Ф.Г. Кричевський був головою Спілки митців України, працював і в художньо-виробничих майстернях КХІ (як і його дружина).

Якщо шляхи еміграції Василя Кричевського та його родини більш-менш досліджені, біографія Федора Кричевського нагадує справжній детектив. На сьогодні знаходимо принаймні кілька версій його воєнного та повоєнного життя. За одними даними, наприкінці війни Федір Кричевський намагався виїхати на Захід, де вже перебував його брат Василь, але поїзд, у якому він їхав, не встиг відійти далеко від Кенігсберга через швидкий наступ Червоної армії. Художник тоді був заарештований НКВС і засланий до селища Ірпінь під Києвом, де й помер з голоду, незважаючи на поміч, яку отримував від Тетяни Яблонської.

За іншою версією, в 1943 р. у художника розвилася виразка шлунку. Німецький лікар, професор і шанувальник мистецтва, рятуючи Федора Кричевського від смерті, перевозить його в німецьке місто Кеслінг. Згодом до Кричевського приїхали дружина з донькою. Там митець за наклепом потрапляє до гестапо, де лікар Фергесен якимось чином вдруге рятує життя художнику. Після прориву фронту радянськими військами Федір Кричевський потрапляє у лабеті «смершу», де провів майже рік. Потім його відпустили і він начебто самостійно дістався Києва.

Але є ще один варіант зі спогадів учня Федора Кричевського – С.А. Григор'єва, народного художника України. Начебто тяжко хворий, у 1946 р. Ф. Кричевський звернувся з листом до уряду радянської України з проханням дати йому дозвіл повернутися до Києва [2].

Деякі деталі «ісходу» Федора Кричевського згадує мистецтвознавець Дмитро Омелянович Горбачов, посилаючись на безпосередні розповіді Наталі Павлівни

Кричевської. За цими спогадами саме Наталія Кричевська захворіла на дачі в Шишаках на гангрену і її врятував знайомий лікар-німець, впорснувши пеніцилін – рідкість для тих часів: «Таким чином я одужала, завдяки допомозі німецько-фашистського окупанта». Потім уже сам Федір Кричевський потрапив до шпиталю, і під час наступу радянських військ німці вивезли і шпиталь, і всіх хворих. Опинившись у Німеччині, а потім у Франції після закінчення війни Федір Григорович затужив, що виїхав без дружини. І попросився назад. Начебто посередники прийшли до Микити Хрущова, який дуже добре знав Ф. Кричевського, бо той свого часу намалював портрет молодого М. Хрущова. Коли партійця запитали, чи можна повертати Ф. Кричевського, він якось невдоволено сказав: «Нехай повертається». За інтонацією було зрозуміло, що М. Хрущов негативно ставиться до цієї ситуації в цілому.

У Києві на Кричевських чекали тяжкі випробування. Їхня квартира у Георгіївському провулку, 12 була зруйнована внаслідок бомбардування. Дача в с. Шишаки згоріла. Під час пожежі згоріло багато картин. Художника позбавили наукового звання й титулу заслуженого діяча мистецтв. Тут з'являється продовження легенди про стосунки володарів і митців. Начебто, Микита Хрущов обіцяв Федорові Кричевському помилування, якщо той намалює портрет «батька народів». Однак митець відмовився, а своїм учням зізнався: «Бачите, малювати всяких там временщиків-фаворитів, пройдисвітів і мерзотників мені мій сан не дозволяє». Не можна стовідсотково стверджувати, що подібного замовлення портрету Й. Сталіна ніколи не було, але така відповідь виявляється абсолютно нереальною, зважаючи на тодішній політичний устрій країни.

Комітет у справах мистецтва допоміг Кричевським винайняти житло в Ірпені. Тут художник проживав в буд. № 1 на вул. Пролетарської революції з літа 1946 р. і до смерті. Начебто помер за мольбертом від голоду 30 липня 1947 р.

Біографія Євгенії Олександрівни Моргілевської – дружини історика мистецтв й архітектури Іполита Моргілевського, який помер у 1942 р., змальовує ще один варіант повернення у підрадянську Україну. Вдова і донька І. Моргілевського з відступом німців на захід потрапили до Львова. Потім провели два місяці в Німеччині, були звідти репатрійовані і, як пише вдова у листі до В. Заболотного, «пройшли фільтри НКВС». Слід зауважити, що створена в 1945 р. Академія архітектури України почала «полювати» на спадщину архітекторів. Так, до Києва вдалося повернути архів Іполита Моргілевського, який вивезли німці зі спеціального штабу рейхслайтера Розенберга [19, с. 54, 59].

І на завершення теми коротко згадаємо історію про трагічну долю одного львівського архітектора та його унікального дітища – пластичної панорами стародавнього Львова, яка стала справою життя інженера-архітектора Януша Вітвицького (1903–1946) [16].

Я. Вітвицький розпочав роботу над панорамою у 1929 р. Панорама у масштабі 1:200 мала детально демонструвати Львів станом на 1775 р. – місто в межах укріплень з передмістям. Архітектор працював над розробкою своєї ідеї майже 15 років і збирався виконати макети 400 львівських об'єктів. Модель у формі колеса діаметром 15 м планували розміститися у Пороховій вежі. В будинку на вул. Вірменській, 23, він заклав у 1932 р. майстерню для роботи. Спочатку Януш Вітвицький здійснював роботи за власний рахунок і лише в 1939 р. місто погодилося част-

ково взяти витрати на себе. З 1939 р. постійна робота над панорамою переривалася лише трьома арештами архітектора.

Після закінчення Другої світової війни та повернення радянської влади Я. Вітвицький вирішив переїхати до Варшави, де у власному будинку мешкав його батько, професор Варшавського університету. Полишити у Львові справу свого життя архітектор не міг, тому він докладав чималих зусиль, щоб отримати дозвіл на вивезення панорами. Як пишуть, справа дійшла навіть до М. Хрущова – Я. Вітвицький зустрічався з ним особисто. І про це є документальні підтвердження.

Всюди у статтях зазначається, що зацікавленість у матеріалах Я. Вітвицького виявила Академія наук УРСР. Втім, проведені дослідження свідчать, що вивезенням матеріалів Я. Вітвицького займалася Академія архітектури України та безпосереднього її президент Володимир Заболотний та віцепрезидент Павло Альошин.

Перемовини велися доволі довго – і в особистому спілкуванні, і в листуванні. Врешті, Януш Вітвицький категорично відмовився продавати справу свого життя і збирався вивезти панораму до Польщі. За сучасними публікаціями ми знаємо, що за три дні до від'їзду майстерню архітектора на вул. Вірменській, 23 відвідали кілька осіб, які представилися істориками мистецтва. Разом із архітектором вони вийшли з будинку. Додому цього вечора він не повернувся – був вбитий 16 червня 1946 р. Обставини залишаються невідомими, але логічно припустити, що руку до вбивства доклали органи НКВС. Я. Вітвицького поховали на Личаківському кладовищі. Через два тижні вдова Ірена Вітвицька (уроджена Кріст) виїхала з доньками до Польщі, забравши кілька величезних ящиків з моделями. Їх до від'їзду переховували у себе друзі. В Польщі панорама також зберігалася в ящиках напівпідпільно – Вітвицькі боялися, що як тільки про місце зберігання дізнаються в СРСР, панораму вимагатимуть повернути. За нез'ясованих обставин п'ять кращих моделей будівель були знищені. Лише в 1989 р. панораму врешті офіційно передали в Спархіальний музей у Вроцлаві, а потім – до Історичного музею цього ж міста. Перша публічна демонстрація панорами відбулася в 1994 р. Далі після багаторічної реставрації у січні 2001 р. відкрилася нова виставка.

Висновки. Підводячи підсумки, можемо стверджувати, що проведений науковий пошук і аналіз віднайдених документів дають змогу охопити майже всі можливі моделі життя людей під час війни, які часто є недобровільними, а вимушеним. Разом із тим, можна говорити і про деякі особливості самої архітектурної професії, які вплинули на життя спільноти українських архітекторів під час Другої світової війни та вплинули на повоєнні біографії творців. Вивчення теми, безумовно, може бути продовжено – як у частині уточнення воєнних біографій вже згаданих архітекторів, так і в частині розширення кола імен.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Виктор Некрасов. Сайт памяти писателя. Режим доступа: www.nekrassov-viktor.com
2. Григорьев С.А. Воспоминания: мемуары художника / составитель И. Григорьев; Национальный художный музей Украины. К.: Шкільний світ, 2010. 83 с.
3. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. К.: Критика, 2011. 458 с.
4. Київ. Війна, влада, суспільство. 1939–1945. За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації. К.: Темпора, 2014. 864 с.

5. Кохан С., Кілесю С. О.М. Вербицький, архітектор і педагог. К.: Будівельник, 1966. 29 с.
6. Кричевська-Росандіч К. Мої спогади. К.: Родовід, 2006. 208 с.
7. Кузнецов А. Бабий яр. Роман-документ. К.: Самміт-Книга, 2008. 368 с.
8. Котова М. Одесса в 1945 году в работах архитектора и художника Генриха Топуза. Режим доступу: <https://odessa-life.od.ua/news/odessa-v-1945-godu-v-rabotah-arhitektora-i-hudozhnika-genriha-topuza-foto>.
9. Макушенко П. Архітектор В. Риков. К.: Будівельник, 1967. 43 с.
10. Малаков Д. Архітектор Григор'єв. Київський спадок. К.: Київ, 2010. 192 с.
11. Малаков Д. Архітектор Осьмак. Нездолання шляхетності. К.: Київ, 2012. 183 с.
12. Малаков Д. Архітектор Шехонін. Три епохи. К.: Київ, 2017. 320 с.
13. Малаков Д. Оті два роки... в Києві при німцях. К.: Амадей, 2002. 316 с.
14. Малаков Д. Художнє життя Києва у 1942–1943 роках. *Українська Академія Мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці*. Вип. 8. К., 2001
15. Милецкий А. Наплывы памяти. Иерусалим: Изд. Филобиблон, 1998. 128 с.
16. Мокроусова О.Г. Повоєнна доля панорами «Старий Львів» Януша Вітвицького в документах архітектора Павла Альошина. Доповідь на конференції «Музей – платформа суспільного діалогу» до 125-річчя заснування Львівського історичного Музею. 5 жовтня 2018 р.
17. Мокроусова Е. Первые женщины-архитекторы Украины 1920-30-х годов. *Лига культуры*. 2018. № 12. С.161–177.
18. Некрасов В., Гасовський П. В.Г. Заболотний. Майстри мистецтва України. Нарис. К.: Мистецтво, 1947. 40 с.
19. Ненашева О. Юрій Сергійович Асєєв: спалахи непростого життя. *Асєєв Юрій Сергійович (1917–2005). Бібліографічний покажчик*. К.: ДНАББ ім. В. Г. Заболотного, 2017. 298 с.
20. Павловський В.. Василь Григорович Кричевський. Життя і творчість. Монографія. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук в США. 1974. 316 с.
21. Пелькіна Л. «У червні почалася війна...». *Антиквар*. 2022. №5–6. С.44–53
22. Попович В. Українські мистці у Західній Європі після 1945 року. *Мистецтво української діаспори*. Вип. 1. К.: Тріумф, 1998. С. 93–128
23. Валентина Рубан-Кравченко. Мистецькі роди України. Кричевські і українська художня культура ХХ століття. *Василь Кричевський*. К.: Родовід, 2004. 704 с.
24. Світло пам'яті. З розповідей Галини Севрук. *Україна. Наука і культура: щорічник*. Вип. 34. К., 2008. С. 422–427.
25. Шпара П.Е. Записки архитектора. К.: Будівельник, 1988. 88 с.
26. Юнаков О. Архитектор Иосиф Каракис. Нью-Йорк: Алмаз, 2016. 544 с.
27. Ясієвич В. Київський зодчий П.Ф. Альошин. К.: Будівельник, 1966. 68 с.
28. До роковин від початку примусового вивезення населення України в Німеччину. Український інститут національної пам'яті. Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/zhurnalistam/do-rokovyn-vid-pochatku-prymusovogo-vyvezennya-naselennya-ukrayiny-v-nimechchynu>.
29. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України). Ф. 8. Оп. 1. Спр. 323.
30. ЦДАМЛМ України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 500.
31. ЦДАМЛМ України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 549.
32. ЦДАМЛМ України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 690.
33. ЦДАМЛМ України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 693.
34. ЦДАМЛМ України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 736.
35. ЦДАМЛМ України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 797.
36. ЦДАМЛМ України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 255.
37. ЦДАМЛМ України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 509.

38. ЦДАМЛІМ України. Ф. 33. Оп. 1. Спр. 62.
39. ЦДАМЛІМ України. Ф. 640. Оп. 4. Спр. 225.
40. ЦДАМЛІМ України. Ф. 1020. Оп. 1. Спр. 111.
41. ЦДАМЛІМ України. Ф. 1368. Оп. 1. Спр. 83.
42. ЦДАМЛІМ України. Ф. 1046. Оп. 1. Спр. 19.
43. ЦДАМЛІМ України. Ф. 47. Оп. 1. Спр. 7.
44. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). Ф. Р-2412. Оп. 1. Спр. 27.
45. ДАКО Ф. Р-2412. Оп. 1. Спр. 32.
46. ДНАББ ім. В.Г. Заболотного, №262111.

REFERENCE

1. Viktor Nekrasov. Sait pamiaty pysatelja. Rezhym dostupu: www.nekrassov-viktor.com.
2. Hryhorev S.A. Vospomynanyia: memuary khudozhnyka; sostavytel Y. Hryhorev. Natsionalnyi khudozhnii muzei Ukrainy. K.: Shkilnyi svit, 2010. 83 s.
3. Berkhof K. Zhnyva rozpachu. Zhyttia i smert v Ukraini pid natsystskoio vladoiu. Kyiv: Krytyka, 2011. 458 s.
4. Kyiv. Viina, vlada, suspilstvo. 1939–1945. Za dokumentamy radianskykh spetssluzhb ta natsystskoï okupatsiinoï administratsii. Kyiv: Tempora, 2014. 864 s.
5. Kokhan S., Kileso S. O. M. Verbytskyi, arkhitektor i pedahoh. Kyiv: Budivelnik, 1966. 29 s.
6. Krychevska-Rosandich K. Moi spohady. Kyiv: Rodovid, 2006. 208 s.
7. Kuznetsov A. Babyi yar. Roman-dokument. Kyiv: Sammit-Knyha, 2008. 368 s.
8. Kotova M. Odessa v 1945 hodu v robotakh arkhitektora y khudozhnyka Henrykha Topuza. Rezhym dostupu: <https://odessa-life.od.ua/news/odessa-v-1945-godu-v-rabotah-arhitektora-i-hudozhnika-genriha-topuza-foto>.
9. Makushenko P. Arkhitekt V. Rykov. Kyiv: Budivelnik, 1967. 43 s.
10. Malakov D. Arkhitekt Hryhoriev. Kyivskyi spadok. Kyiv: Kyi, 2010. 192 s.
11. Malakov D. Arkhitekt Osmak. Nezdolanna shliakhetnist. Kyiv: Kyi, 2012. 183 s.
12. Malakov D. Arkhitekt Shekhonin. Try epokhy. Kyiv: Kyi, 2017. 320 s.
13. Malakov D. Oti dva roky... v Kyievi pry nimtsiakh. Kyiv: Amadei, 2002. 316 s.
14. Malakov D. Khudozhnie zhyttia Kyieva u 1942–1943 rokakh. *Ukrainska Akademiia Mystetstva. Doslidnytski ta naukovo-metodychni pratsi*. Vypusk 8. K, 2001.
15. Myletskyi A. Naplyvy pamiaty. Yerusalyim: Yzd. Fylobyblon, 1998. 128 s.
16. Mokrousova O.H. Povoienna dolia panoramy «Staryi Lviv» Yanusha Vitvytskoho v dokumentakh arkhitektora Pavla Aloshyna. Dopovid na konferentsii «Muzei – platforma suspilnoho dialohu» do 125-richchia zasnuvannia Lvivskoho istorychnoho Muzeiu. 5 zhovtnia 2018 r.
17. Mokrousova E. Pervye zhenshchyny-arkhitektory Ukrainy 1920-30-kh hodov. *Lyha kultury*. 2018. № 12. S. 161–177.
18. Nekrasov V., Hasovskiy P. V.H. Zabolotnyi. Maistry mystetstva Ukrainy. Narys. Kyiv: Mystetstvo, 1947. 40 s.
19. Nenasheva O. Yurii Serhiiiovych Asieiev: spalakhy neprostoï zhyttia. *Asieiev Yurii Serhiiiovych (1917–2005). Bibliohrafichnyi pokazhchyk*. Kyiv: DNABB im. V.H. Zabolotnoho, 2017. 298 s.
20. Pavlovskiy V. Vasyl Hryhorovych Krychevskiy. Zhyttia i tvorchist. Monohrafiia. Niu-York: Ukrainska Vilna Akademiia Nauk v SShA. 1974. 316 s.
21. Pelkina L. «U chervni pochalasia viina...». *Antyvar*. 2022. №5–6. S.44–53
22. Popovych V. Ukrainski mysttsi u Zakhidnii Yevropi pislia 1945 roku. *Mystetstvo ukrainskoi diaspori*. Vypusk 1. Kyiv: Triumf, 1998. S.93–128
23. Ruban-Kravchenko V. Mystetski rody Ukrainy. Krychevski i ukrainska khudozhnia kultura XX stolittia. *Vasyl Krychevskiy*. K.: Rodovid, 2004. 704 s.

24. Svitlo pamiati. Z rozpozidei Halyny Sevruck. *Ukraina. Nauka i kultura: shchorichnyk*. Vyp. 34. Kyiv, 2008. S. 422–427.
25. Shpara P.E. Zapysky arkhytektora. Kyiv: Budivelnyk, 1988. 88 s.
26. Yunakov O. Arkhytektor Yosyf Karakys. Niu-York: Almaz, 2016. 544 s.
27. Yasiievych V. Kyivskiy zodchy P.F. Alosyn. Kyiv: Budivelnyk, 1966. 68 s.
28. Do rokovyn vid pochatku prymusovoho vyvezennia naseleennia Ukrainy v Nimechchynu. Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiati. Rezhym dostupu: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/zhurnalistam/do-rokovyn-vid-pochatku-prymusovogo-vyvezennya-naseleennya-ukrayiny-v-nimechchynu/>
29. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy (dali – TsDAMLM Ukrainy). F. 8. Op. 1. Spr. 323
30. TsDAMLM Ukrainy. F. 8. Op. 1. Spr. 500.
31. TsDAMLM Ukrainy. F. 8. Op. 1. Spr. 549.
32. TsDAMLM Ukrainy. F. 8. Op. 1. Spr. 690.
33. TsDAMLM Ukrainy. F. 8. Op. 1. Spr. 693.
34. TsDAMLM Ukrainy. F. 8. Op. 1. Spr. 736.
35. TsDAMLM Ukrainy. F. 8. Op. 1. Spr. 797
36. TsDAMLM Ukrainy. F. 11. Op. 1. Spr. 255.
37. TsDAMLM Ukrainy. F. 11. Op. 1. Spr. 509.
38. TsDAMLM Ukrainy. F. 33. Op. 1. Spr. 62.
39. TsDAMLM Ukrainy. F. 640. Op. 4. Spr. 225.
40. TsDAMLM Ukrainy. F. 1020. Op. 1. Spr. 111.
41. TsDAMLM Ukrainy. F. 1368. Op. 1. Spr. 83.
42. TsDAMLM Ukrainy. F. 1046. Op. 1. Spr. 19.
43. TsDAMLM Ukrainy. F. 47. Op. 1. Spr. 7.
44. Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti (dali – DAKO). F. R-2412. Op. 1. Spr. 27.
45. DAKO. F. R-2412. Op. 1. Spr. 32/
46. DNABB im. V.H. Zabolotnoho. №262111/

Olena Mokroysova

PhD of Historical Sciences,
Deputy Director for Research,

Kyiv Scientific and Methodological Center for the Protection, Restoration
and Use of Historical and Cultural Monuments and Protected Areas,

Kyiv, Ukraine

arcmouse@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1126-0097>

THE FATE OF UKRAINIAN ARCHITECTS DURING WORLD WAR II: OCCUPATION, EVACUATION, FRONT, EMIGRATION

Abstract: *The biographical studies of Ukrainian architects still remain an understudied topic of historical science. In our difficult historical time, it has become very important to highlight a group of the most relevant documents regarding the life of Ukrainian architects during World War II and its impact on post-war biographies. The analysis involved personal collections of architects and documents from the collection of the Union of Architects of the Ukrainian SSR, numerous memoirs and available monographic studies. Attention is focused on architects who lived in Kyiv in 1941, the biographies of other architects are described episodically. The search*

and analysis of documents make it possible to cover almost all possible models of people's lives during the war. At the same time, we can also talk about some features of the profession itself, which left an imprint on the life of the community of architects during World War II.

Keywords: architect, war, occupation, evacuation, front, emigration, Kyiv, Lviv, Odesa, Kharkiv.

Подано до друку: 30.10.2025 р.

УДК 75.052(477.411)«19»

Мячкова Тетяна

доктор філософії,

головний спеціаліст,

Київський науково-методичний центр по охороні, реставрації
та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій,

Київ, Україна

miachkova.tatiana@gmail.com

ORCID 0000-0003-4315-2349

ТВОРИ АДИ РИБАЧУК ТА ВОЛОДИМИРА МЕЛЬНИЧЕНКА В КИЇВСЬКОМУ ПАЛАЦІ ДІТЕЙ ТА ЮНАЦТВА

Анотація. Вперше подається повна інформація про всі монументально-декоративні роботи, створені в 1960-ті рр. видатними українськими художниками-монументалістами Адою Рибачук і Володимиром Мельниченком для Палацу піонерів і школярів ім. М. Островського в м. Київ. Це стосується як творів, що нині прикрашають Київський палац дітей і юнацтва (сучасна назва закладу), так і тих, що не були встановлені в будівлі взагалі чи були з часом демонтовані. Проведено уточнення назв двадцяти двох рельєфів-емблем і мозаїчного триптиха «Ой, співаночки мої». Вперше публікуються фото усіх рельєфів створених митцями для даного закладу.

Ключові слова: Київський палац дітей та юнацтва, Ада Рибачук, Володимир Мельниченко, мозаїки, рельєфи, монументально-декоративне мистецтво, Україна.

Постановка проблеми. Дослідження монументальних малярських творів, зокрема в Києві є актуальним питанням як для історії українського зображального мистецтва, так і з практичного боку, а саме охорони об'єктів культурної спадщини України. З огляду на ці мистецтвознавчі та пам'яткоохоронні аспекти, Київський палац дітей та юнацтва (далі – КПДЮ) становить значний інтерес для фахівців різних гуманітарних наук і міждисциплінарних напрямів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед загальних наукових праць, де аналізуються твори А. Рибачук і В. Мельниченка в КПДЮ в контексті розвитку вітчизняного мистецтва другої половини 1950-х – 1980-х рр., наведемо статтю Г. Складенко «Монументально-декоративне мистецтво» в т. 5 Історії українського мистецтва (Київ, 2007) [7]. Також привертає до себе увагу найновітніше дослідження «Стінописи та мозаїки Києва другої половини XX століття: трансформація образно-пластичної системи: дис. доктора філософії» В. Григорова (2021) [3]. В статті Н. Горової «Авангардні об'єкти київських новобудов початку 1960-х рр.: Автовокзал і Палац піонерів (участь художників)» (2014) розглядаються мозаїки в КПДЮ, але є певна неточність у назвах, що надалі зустрічається в її дисертаційному до-

слідженні «Явище мистецького супротиву в культурному середовищі України другої половини 1950-х – початку ХХІ століття» (2016) [2].

У 2024 р. Київським науково-методичним центром по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій (далі – КНМЦ) була розроблена облікова документація на пам'ятку місцевого значення «Палац піонерів та школярів (Київський палац дітей та юнацтва). Вулиця І. Мазепи, 13» [10]. У вищезгаданій документації вперше подана фактологічна та візуальна інформація про усі нині наявні в КПДЮ монументально-декоративні твори А. Рибачук і В. Мельниченка. Розробники – Т. Мячкова та О. Мокроусова.

Мета статті. Застосовуючи загальнонаукові методи, такі як аналіз, систематизація, узагальнення, ввести в науковий обіг інформацію про роботи А. Рибачук і В. Мельниченка, що нині прикрашають КПДЮ, а також ті, що були виготовлені, але не встановлені та ті, що з часом були демонтовані.

Виклад основного матеріалу. В 1960-ті рр. в Києві була створена одна з найбільших громадських будівель – Палац піонерів і школярів ім. М. Островського (1965 р., архітектори А. Милецький, Е. Більський, інженери О. Печенов, О. Линович) [5, с. 111–112; 6]. Він знаходиться на пл. Слави і має в плані Н-подібну форму та чітке функціональне зонування, що дало змогу зробити планування споруди дуже зручним. Будівля виконана із залізобетонних конструкцій і скла, прямокутна, триповерхова, складної конфігурації в плані, односекційна, з підвалом і горіщем. Внутрішнє планування зального типу, з кабінетною системою. Її відрізняє чітка гра об'ємів – подовжених корпусів, великого концертно-театрального залу й обсерваторії, перекритої куполом [8]. Це дозволило одночасно перебувати в будівлі до 2,5 тис. дітей (130 кімнат для гуртків і лабораторій, кіно- та концертні зали). Загальна площа – 12 тис. м². Перед будівлею розташовано декоративний басейн (650 м²) і флагшток заввишки 50 м [6]. У 1967 р. будівля Палацу піонерів та школярів ім. М. Островського отримав Державну премію СРСР [5, с. 111–112]. Наказом Міністерства культури і туризму України від 15.04.2008 № 424/1/16-08 будівлі надано статус пам'ятки місцевого значення (архітектура).

Неймовірною окрасою КПДЮ є його декоративне оформлення. Над ним працювали відомі художники-монументалісти та скульптори А. Рибачук, В. Мельниченко, В. Бородай, В. Селібер [5, с. 111–112].

Слід зазначити, що в різних джерелах прізвище художника згадується як «Мельниченко» та «Мельніченко». Останній варіант відповідно до паспорта митця. Проте можна погодитися з думкою В. Давіденко: «Хоча в назві Благодійної організації «Фонд збереження культурної спадщини Ади Рибачук та Володимира Мельніченка» прізвище останнього наведено з літерою «і», надалі в тексті послідовно вживатиметься більш усталений варіант – «Мельниченко». Така форма відповідає загальноприйнятному написанню в українському публічному дискурсі, а також використовується у виданнях книжкової серії «Крик Птаха», підготовленої й опублікованої згаданим Фондом» [4, с. 158]. Тому в даній статті також використовується прізвище митця – Мельниченко.

У 2024 р. науково-дослідна активність КНМЦ з формування державного обліку творів монументально-декоративного мистецтва, що мають історико-культурне значення та видатну універсальну цінність, була спрямована на підготовку облікової до-

кументації на пам'ятку місцевого значення «Палац піонерів та школярів (Київський палац дітей та юнацтва). Вулиця І. Мазепи, 13» з метою внесення змін у назву та доповнення статусу – пам'ятка місцевого значення (монументальне мистецтва).

Збираючи навесні 2024 р. інформацію, автор виявила та сфотографувала всі монументально-декоративні роботи митців (1963–1968 рр.) [11], що знаходяться наразі в КПДЮ, та склала їхній перелік. Таке масштабне, всебічне дослідження стало можливим завдяки допомозі голови наглядової ради Благодійної організації «Фонд збереження культурної спадщини Ади Рибачук і Володимира Мельниченка» (далі – Фонд АРВМ) О. Галинського та керівництва КПДЮ. Перший консультував і надав архівні документи, останні дозволили неодноразово відвідувати КПДЮ та з'ясовувати на місці всі проблемні питання й деталі.

На сьогодні можна констатувати три факти. Перший: в інтер'єрі знаходиться 5 мозаїчних панно, 22 рельєфи та декоративне панно з граніту «Знамена», а на площі перед будівлею комплекс фонтанів «Зорі та сузір'я». Друге: на початку 1990-х рр. через аварійний стан на 3 поверсі у холі лабораторного корпусу демонтували басейн для рибок (мозаїка, галька – 3 м²) [10]. Третє: в Музеї-студії Фонду АРВМ зберігаються 2 рельєфи «Хліб» та «Марки», що не були встановлені в КПДЮ. Це – всі роботи А. Рибачук і В. Мельниченка, що були створені для закладу.

Щодо декоративного оздоблення КПДЮ відомо те, що в 1960-ті рр. у фондах Київського державного музею українського мистецтва А. Рибачук і В. Мельниченко познайомилися з «не рекомендованими» на той час творами Марії Примаченко, Ганни Собачко-Шостак, Параски Власенко й іншими творами невідомих майстрів. Рішення митцями було прийняте однозначне – інтер'єр і екстер'єр палацу буде складатися із сучасних сюжетів навколишнього життя й історичних подій. Велика частина мозаїк стане стилізована у розумінні та бачені традиції українських народних майстрів [2, с. 70].

Так з'явилися 5 неймовірних за красою мозаїчних панно зі смальти: триптих на тему народної творчості «Ой, співаночки мої» («Вершники на блакитному та червоному конях»), «Чарівна скрипочка», присвячена Марії Примаченко та «Золоте колосся»), «Діти світу», «Огород-соняшники» [11]. Слід звернути особливу увагу на те, що в більшості джерел має місце плутанина із назвами творів А. Рибачук і В. Мельниченка в КПДЮ. Зокрема щодо триптиха, наприклад у статті Н. Горової [2]. В даній статті наводяться назви відповідно до документа «Перелік монументальних творів у Палаці дітей та юнацтва у Києві авторів, членів Національної спілки художників України Ади Рибачук і Володимира Мельниченка» [11], що зберігається у Фонді АРВМ й на сьогодні є найповнішим джерелом інформації.

Окрім мозаїк, зали, кабінети, коридори та сходи КПДЮ прикрашають 22 рельєфи (кераміка, глазур): «Шахи», «Хлопчик з білочкою», «Півень», «Нестор Літописець та Іван Федоров», «Київ – Місто-Герой», «Прапори світу», «Народна творчість», «Школярник Петрик пригосає Дон Кіхота варениками», «Бригантина», «Маска», «Зелений патруль (Не залишимо без гніздечка ані дрозда, ані синичку)», «Захист левів та птахів», «Дівчинка з метеликом», «Танок із масками», «Дівчинка дарує квітку Кокорі», «Арлекін та Мальвіна», «Астрономія», «Відзнака Києва – Міста-Героя», «Хімія», «Два хлопці», «Народні інструменти», «Клоун зі скрипою» [назви 6-ти останніх – описові – авт.] [11].

Сюжети на рельєфах мали або пізнавальний характер, або були обумовлені напрямами роботи тих гуртків (класів), які функціонували в КПДЮ. Але крім тематичної спрямованості, автори вклали у свої роботи-емблеми певну символіку, яка мала своєрідне змістовне наповнення. Зокрема, як розповів О. Галинський, на керамічному панно «Шахи» відображена одна з партій першого чемпіона світу з шахів Вільгельма Стейніца (1836–1900) [10].

Цілком природно, що деякі ознаки радянського часу «відбилися» на кількох рельєфах-емблемах. Зокрема червона краватка на хлопчику («Школярчик Петрику пригощає Дон Кіхота варениками») чи будьонівка на голові маленького барабанщика («Хлопчик з білочкою») тощо. Така фрагментарна піонерська символіка була обумовлена специфікою дитячого закладу. Але ці дрібні деталі не впадають в очі. Можна говорити про цілком зрозумілу данину часу, яка не впливає на художню цінність декоративного оформлення КПДЮ. Водночас усунення з публічного простору радянської символіки (шляхом перефарбування) відбулося на рельєфах присвячених Києву. Побіжно додамо, що також на виконання декомунізаційного законодавства з панно «Знамена» було демонтовано металевий профіль Леніна авторства В. Бородая.

Рельєф А. Рибачук та В. Мельниченка декоративного характеру під назвою «Знамена» знаходиться на другому поверсі у медіа-залі (каб. 244). Грандіозне гранітне панно (довжина – 8 м, висота – 6 м) зроблене з грубих шматків каменю. Його загостренні праві верхні кути перетворюють площинність матеріалу на два прапори.

Усі монументальні й декоративні твори митців були свого часу прийняті Експертною художньою Радою Співки художників України з «Похвалою Ради» [11].

Задля уточнення [при проведенні заходів, присвячених митцям чи екскурсій – *авт.*] слід додати, що наразі, крім мозаїк і рельєфів відомих українських майстрів А. Рибачук і В. Мельниченка, в будівлі розміщені 9 сучасних мозаїчних робіт, виконаних у 2020-х рр. керівником гуртків «Кераміка і гончарство» та «Мистецтво стінопису» Ю. Копиловою. Художниця разом із В. Мельниченком брала участь у реставраційних роботах із відновлення фонтанів. Відреставрований комплекс фонтанів «Зорі та сузір'я» було урочисто відкрито 1 червня 2019 р. До цього комплекс не працював багато років [6].

Повертаючись у 1960-ті рр. процитуємо Г. Складенко, яка зазначила, що «показовою рисою Палацу піонерів було те, що художники працювали над його оформленням разом з архітекторами, прагнучи цілісного просторово-декоративного образу. Подібна практика тоді зустрічалася не часто і привертала особливу увагу» [7].

Висновки. Творчість А. Рибачук та В. Мельниченка була особливим явищем і мала вплив на становлення вітчизняного монументально-декоративного мистецтва другої половини ХХ ст. Тому всі роботи митців створені для Київського палацу дітей та юнацтва становлять художню й естетичну цінність. У свою чергу, мозаїки, рельєфи та гранітне панно (разом – 28 од., 1963–1968 рр.), що знаходяться нині в даній установі, значною мірою зберегли автентичну матеріально-технічну структуру, мають історико-культурне значення та видатну універсальну цінність. Саме ці фактори дають підставу визнати їх пам'яткою місцевого значення (монументальне мистецтво).

Улітку 2024 р. на основі підготовленої КНМЦ облікової документації Експертна рада з питань обліку об'єктів культурної спадщини Міністерства культури та стра-

тегічних комунікацій розглянула позитивно питання внесення змін у Державний реєстр нерухомих пам'яток України щодо:

1. Назви пам'ятки архітектури – Палац піонерів і школярів (Київський палац дітей та юнацтва).

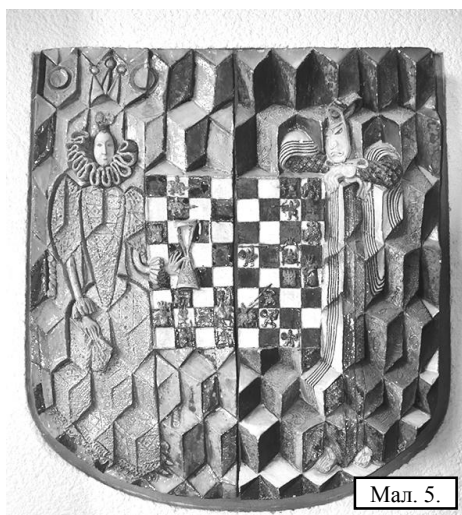
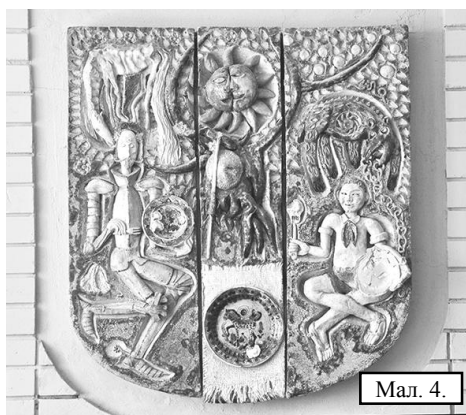
2. Доповнення виду пам'ятки – монументальне мистецтво.

Станом на вересень 2025 р. відповідного наказу міністерства про внесення змін до відомостей Державного реєстру нерухомих пам'яток України ще не має.

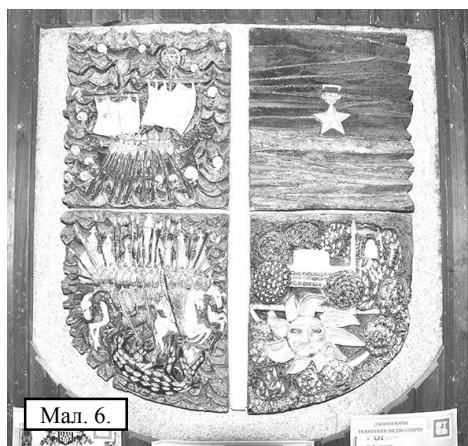
Перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Результати дослідження можуть бути використані в роботі істориками мистецтва, дослідниками монументально-декоративного мистецтва Києва другої половини XX ст., екскурсоводами, краєзнавцями, а також при створенні навчальних програм і посібників із курсів теорії та історії зображального мистецтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

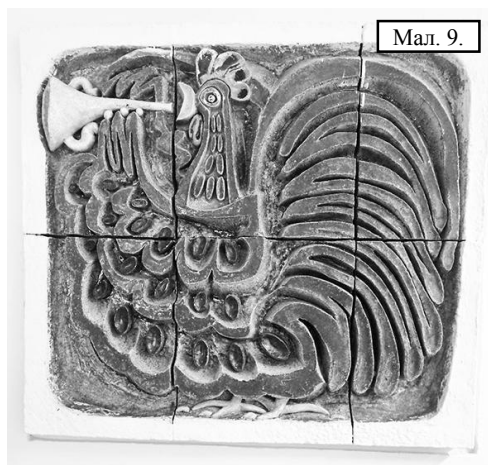
1. Ада Рибачук. *Бібліотека українського мистецтва*. URL: <https://uartlib.org/ukrayinski-hudozhniki/rybachuk-ada>. (Дата звернення: 02.09.2025).
2. Горова Наталія. Авангардні об'єкти київських новобудов початку 1960-х: Автовокзал і Палац піонерів (участь художників) // *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини*. 2014. № 10. С. 65–72.
3. Григоров В.О. Стінописи та мозаїки Києва другої половини XX століття: трансформація образно-пластичної системи: дис. ... доктора філософії: 18.03.24. URL: https://drive.google.com/file/d/1QJ58rBN8xEhaqDVAUbQLry4_1v2Efl/view. (Дата звернення: 09.09.2025).
4. Давіденко В. Мирослав Попович, Володимир Мазепа і боротьба за «Стіну пам'яті» // *Sententiae*. Vol. XLIV, Issue 2. 2025. С. 157–179.
5. Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне Видання. У 28 томах / Гол. ред. В. Смолій. К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. Кн. I, ч. I. А–Л. К., 1999. 580 с.
6. Історія. *Київський палац дітей та юнацтва*. URL: <https://palace.kyiv.ua/istoriya>. (Дата звернення: 05.09.2025).
7. Історія українського мистецтва: у 5 т. / голов. ред. Г. Скрипник; НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського. К.: [ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України], 2006–2011. Т. 5: Мистецтво XX століття / [наук. ред. Т. Кара-Васильєва]. К., 2007. 1047 с.: іл.
8. Київ. Енциклопедичний довідник. К., 1982. 736 с.
9. Мельниченко Володимир Володимирович / Н.В. Горова // *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. URL: <https://esu.com.ua/article-66429>. (Дата звернення: 30.09.2025).
10. Облікова документація на пам'ятку місцевого значення «Палац піонерів та школярів (Київський палац дітей та юнацтва). Вулиця І. Мазепа, 13». 2024. КНМІЦ. Київ. 50 с.
11. Перелік монументальних творів у Палаці дітей та юнацтва у Києві авторів, членів НСХ України Ади Рибачук та Володимира Мельниченка // Електронний архів Благодійної організації «Фонд збереження культурної спадщини Ади Рибачук та Володимира Мельниченка».
12. ПЗ Палацу піонерів і школярів в м. Київ по вул. Січневого повстання («Київпроект») // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4906. Оп. 5. Спр. 2192.

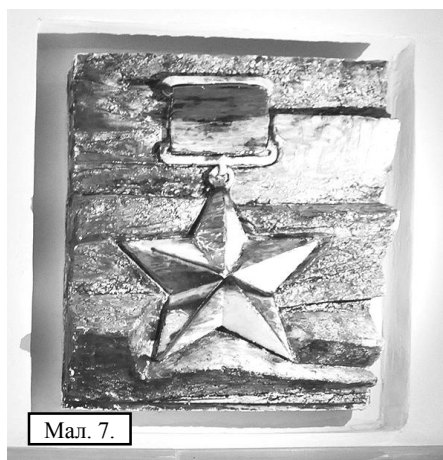
- Мал. 1. Хліб
 Мал. 2. Марки
 Мал. 2. Хлопчик з білочкою
 Мал. 4. Школярник Петрик пригосає
 Дон Кіхота варениками
 Мал. 5. Шахи

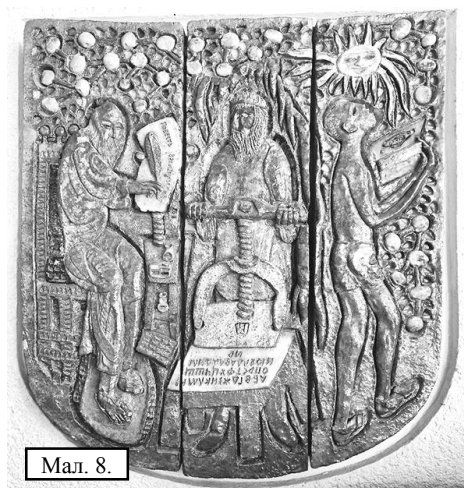
Мал. 6.

Мал. 9.

Мал. 7.

Мал. 8.

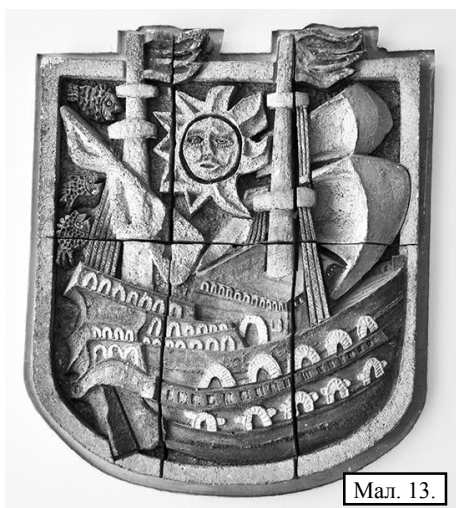

Мал. 10.

- Мал. 6. Київ – Місто-Герой
 Мал. 7. Відзнака Києва – Міста-Героя
 Мал. 8. Нестор Літописець та Іван Федоров
 Мал. 9. Півень
 Мал. 10. Прапори світу

Мал. 11.

Мал. 13.

Мал. 12.

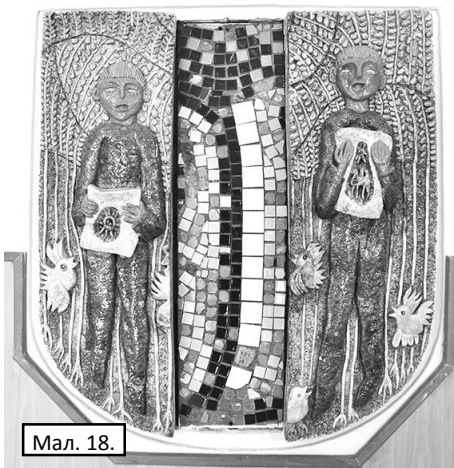
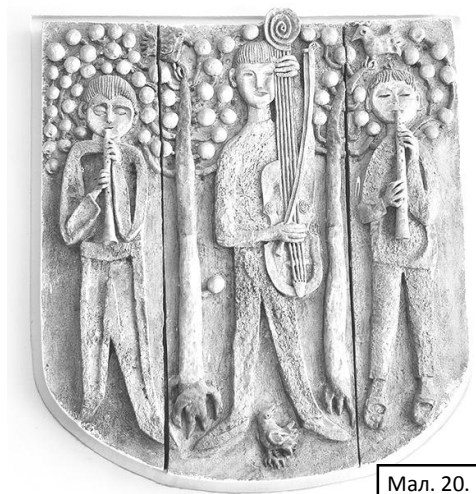
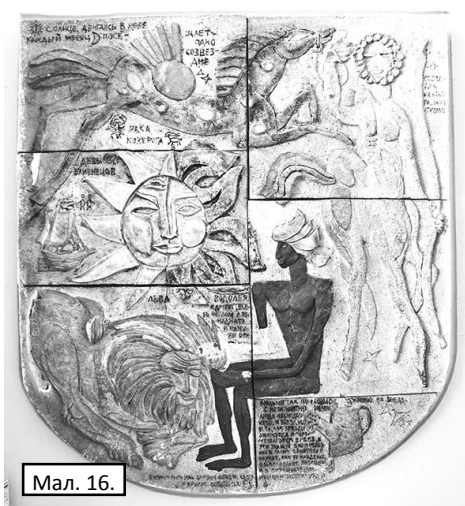

Мал. 14.

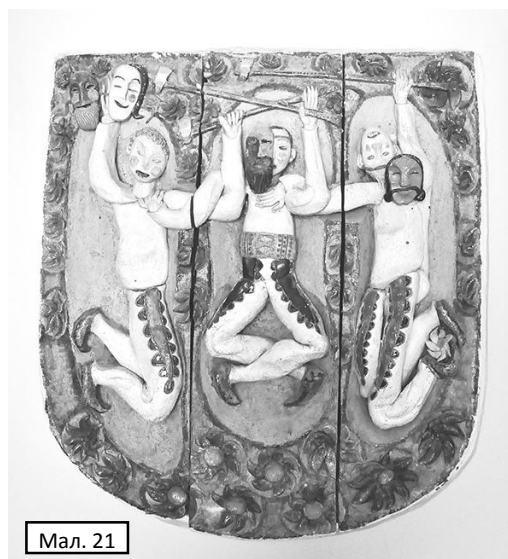

Мал. 15.

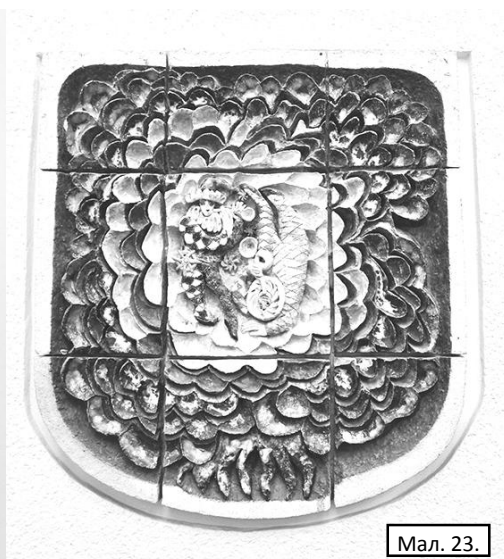
- Мал. 11. Народна творчість
Мал. 12. Маска
Мал. 13. Бригантіна
Мал. 14. Зелений патруль (Не залишимо
без гніздечка ані дрозда, ані синичку)
Мал. 15. Дівчинка з метеликом

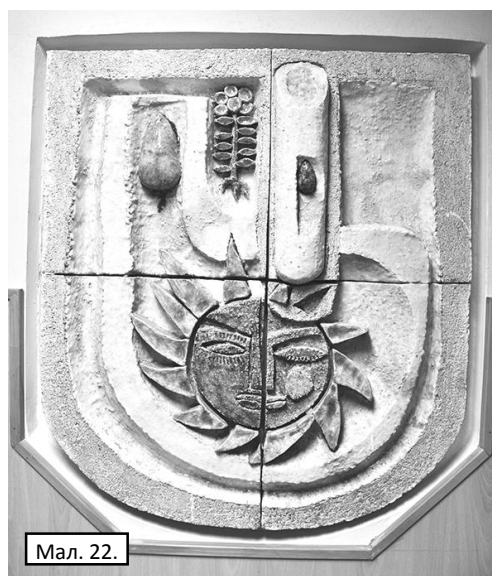
- Мал. 16. Астрономія
Мал. 17. Захист левів та птахів
Мал. 18. Два хлопці
Мал. 19. Дівчинка дарує квітку Кокорі
Мал. 20. Народні інструменти

Мал. 21

Мал. 23.

Мал. 22.

Мал. 24.

Мал. 21. Танок із масками
Мал. 22. Хімія

Мал. 23. Арлекін та Мальвіна
Мал. 24. Клоун зі скрипкою

REFERENCES

1. Ada Rybachuk. Biblioteka ukrayinskoho mystetstva. URL: <https://uartlib.org/ukrayinski-hudozhniki/rybachuk-ada>. (Data zvernennya: 02.09.2025) [in Ukrainian].
2. Horova Nataliya. Avanharni obyekty kyyivskykh novobudov pochatku 1960-kh: Avtovokzal i Palats pioneriv (uchast khudozhnykiv) // Suchasni problemy doslidzhennya, restavratsiyi ta zberezhennya kulturnoyi spadshchyny. 2014. № 10. S. 65–72 [in Ukrainian].

3. Hryhorov V.O. Stinopysy ta mozayiky Kyieva druhoyi polovyny XX stolittya: transformatsiya obrazno-plastychnoyi systemy: dys. doktora filosofiyi: 18.03.24. URL:https://drive.google.com/file/d/1QJ58rBN8xEhacqDVAnUbQLry4_1v2Efl/view. (Data zvernennya: 09.09.2025) [in Ukrainian].
4. Davidenko V. Myroslav Popovych, Volodymyr Mazepa i borotba za «Stinu pamyati» // *Sententiae*. Vol. XLIV, Issue 2. 2025. S. 157–179 [in Ukrainian].
5. Zvid pamyatok istoriyi ta kultury Ukrayiny: Entsyklopedychne vydannya. U 28 tomakh / Hol. red. V. Smoliiy, K.: Holovna redaktsiya Zvodu pamyatok istoriyi ta kultury pry vydavnytstvi «Ukrayinska entsyklopediya» im. M.P. Bazhana. 1999. Kn. I, ch. I. A–L. Kyiv. 1999. 580 s [in Ukrainian].
6. Istoriya. Kyivskyi palats ditey ta yunatstva. URL: <https://palace.kyiv.ua/istoriya>. (Data zvernennya: 05.09.2025) [in Ukrainian].
7. Istoriya ukrayinskoho mystetstva: u 5 t. / holov. red. H. Skrypnyk; NAN Ukrayiny, In-t mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnolohiyi im. M.T. Rylskoho. Kyiv: [IMFE im. M.T. Rylskoho NAN Ukrayiny], 2006–2011. T. 5: Mystetstvo XX stolittya / [nauk. red. T. Kara-Vasylyeva]. 2007. 1047 c.: il [in Ukrainian].
8. Kyiv. Entsyklopedychnyy dovidnyk. K., 1982. 736 s [in Ukrainian].
9. Melnychenko Volodymyr Volodymyrovych / N.V. Horova // *Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrayiny* / Redkol.: I.M. Dzyuba, A.I. Zhukovskiy, M.H. Zheleznyak [ta in.]; NAN Ukrayiny, NTSH. K.: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrayiny, 2018. URL: <https://esu.com.ua/article-66429>. (Data zvernennya: 30.09.2025) [in Ukrainian].
10. Oblikova dokumentatsiya na pamyatku mistsevoho znachennya «Palats pioneriv ta shkolyariv (Kyivskyi palats ditey ta yunatstva). Vulytsya I. Mazepy, 13». 2024. KNMTS. Kyiv. 50 s [in Ukrainian].
11. Perelik monumental'nykh tvoriv u Palatsi ditey ta yunatstva u Kyievi avtoriv, chleniv NSKH Ukrayiny Ady Rybachuk ta Volodymyra Melnychenka // *Elektronnyi arkhiv Blahodiynoi orhanizatsiyi «Fond zberezhennta kulturnoyi spadshchyny Ady Rybachuk ta Volodymyra Melnychenka»* [in Ukrainian].
12. PZ Palatsu pioneriv i shkolyariv v m. Kyiv po vul. Sichnevoho povstannya («Kyivproyekt») // *Tsentrlnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv vlady ta upravlinnta Ukrayiny*. F. 4906. Op. 5. Spr. 2192 [in Ukrainian].

Miachkova Tatiana

PhD,

Chief Specialist,

Kyiv Scientific and Methodological Centre for the Protection, Restoration and Use of
Monuments of History, Culture and Protected Areas,

Kyiv, Ukraine

miachkova.tatiana@gmail.com

ORCID 0000-0003-4315-2349

WORKS BY ADA RYBACHUK AND VOLODYMYR MELNYCHENKO AT THE KYIV PALACE OF CHILDREN AND YOUTH

Abstract. For sixty years, the work of outstanding Ukrainian monumental artists Ada Rybachuk and Volodymyr Melnychenko (ARVM) has attracted the attention of both professionals and amateur enthusiasts who are passionate about preserving monumental and decorative art in Kyiv. This undoubtedly applies to the M. Ostrovsky Palace of Pioneers and Schoolchildren.

The modern name of the institution is the Kyiv Palace of Children and Youth, where Ada Rybachuk and Volodymyr Melnychenko worked in the 1960s. The artists created about thirty monumental works in this institution. For the first time, all of them are being researched (or at least mentioned). This includes those that currently adorn the Kyiv Palace of Children and Youth, as well as those that were never installed in the building or were dismantled over time. The names of twenty-two relief coats of arms and the mosaic triptych «Oh, My Songs» have been clarified. The study of monumental and decorative art, in particular the works of Ada Rybachuk and Volodymyr Melnychenko, is a topical issue both for the history of Ukrainian art and from a practical point of view, namely the problem of protecting Ukraine's cultural heritage.

Keywords: The Kyiv Palace of Children and Youth, Ada Rybachuk, Volodymyr Melnychenko, mosaics, reliefs, monumental and decorative art, Ukraine.

Подано до друку: 20.10.2025 р.

УДК 72.02:7.04+930.85(477)

Крайня Ольга

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник,
Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»,
Київ, Україна
ORCID iD 0000-0002-7293-9872

ЗА ЛАШТУНКАМИ РЕСТАВРАЦІЇ ВЕЛИКОЇ ЛАВРСЬКОЇ ДЗВІНИЦІ 1950-х РОКІВ

Анотація. У статті поставлено проблему недосконалої системи внесення відомчих документів, що закінчені виробництвом, до Національного архівного фонду України. На прикладі введених у науковий обіг джерел – ділових документів Заповідника-музею «Києво-Печерська лавра» за 1958 р., показано історичне значення таких збірок для пам'яткознавчих студій, вирішення практичних питань збереження пам'яток. Висвітлено надзвичайну подію під час ремонтно-реставраційних робіт на Великій лаврській дзвіниці, яка вплинула на стан знаменитого барельєфу-ікони XV ст. з образом Богородиці Оранти – фрагменту розділеного і прихованого на фасаді дзвіниці триптиху з написом.

Ключові слова: Велика дзвіниця, Києво-Печерська лавра, Богородиця Оранта, реставрація.

Постановка проблеми. Велика дзвіниця Києво-Печерської лаври – пам'ятка національного значення України, яка не потребує особливого представлення. У 2025 р. її вік перетнув межу 280 років від часу зведення. Цю подію було відзначено спільною документальною онлайн-виставкою Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» (далі – НЗКПЛ) і Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (далі – ЦДАК України) [1]. Накопичені у зв'язку з будівництвом, функціонуванням і підтримкою у належному стані лаврської вежі документи та історіографія дозволяють акцентувати увагу на будь-якому актуальному питанні пам'яткознавчих студій.

На прикладі цієї широко відомої пам'ятки, яку часто називають «візитівкою Києва», наразі загостримо проблему підходів до аналізу та використання документів другої половини XX ст. – початку XXI ст. щодо історії реставрації та реконструкції архітектурних пам'яток України загалом. Адже багато теперішніх уявлень

про автентичний вигляд споруд базуються на результатах роботи спеціалістів окресленого хронологічного періоду.

В опублікованих за матеріалами перших повоєнних десятиліть працях знаходимо чимало цікавої, об'єктивної інформації [2, с. 150–175; 3, с. 280–282; 4, с. 241–268; 5, с. 234–237; 6, с. 12–14; 7, с. 22, 30–35]. Водночас за лаштунками залишаються епізоди, які намагалися не виносити на загальне відома як «сміття з хати». Хоча вони відомі вузькому колу людей, це не гарантує збереження інформації та використання її в разі практичної необхідності. Інколи помилкові дії або недбалість виконавців ремонтно-реставраційних робіт суттєво впливають на стан пам'ятки. Наступникам важливо знати таку інформацію, щоб не йти хибним шляхом і не ускладнювати процес технологічного обстеження.

Мета статті: переосмислення підходів до використання документів відомчого характеру першого повоєнного десятиліття, введення нових джерел щодо псування під час реставрації 1950-х рр. Великої лаврської дзвіниці пам'ятки XV ст. (фрагменту триптиха з образом Богородиці Оранти), що має значення для сучасних пам'яткоохоронних заходів і відповідає запитам суспільства на достовірну інформацію.

Виклад основного матеріалу. Евристичний пошук документів з повоєнної історії ремонтно-реставраційних робіт ускладнено розпорошенням їх по різних відділах установ, дотичних питанням охорони та збереження пам'яток. Доступ дослідників до них не відрегульовано, а папери історичного значення, що закінчені виробництвом, не мають загальної системи шифрів-ідентифікаторів. Такі збірки не в повному обсязі проходять процедуру експертної оцінки та реєстрації як частина Національного архівного фонду (далі – НАФ), через що їхнє коректне введення у науковий обіг ускладнено. Останнім часом практикують посилання на «архів відділу...», що невірно за формальними ознаками. До того ж, відсутність обліку й обмежений доступ до джерел не дають змоги верифікувати інформацію.

З одного боку, з набуттям Незалежності України ми позбулися тих нормативних актів, що були «розраховані на тоталітарну систему, не відповідали новим суспільним умовам» [8, 75], з іншого – за демократичним Законом України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» (від 24 грудня 1993 р.) обов'язковим є подання на розгляд експертної комісії документів, створених до 1946 р. [8, с. 77]. Решта питань ще на стадії реформування, а отже й реєстрація документів, зокрема 1950-х рр. (тим більше – пізніших), що використовуються в поточній роботі, залишається справою сумління співробітників установи, залежить від розуміння важливості пильнування стану відомчого архіву адміністрацією. Адже, звичайно, реєстрація відомчого архіву як частини НАФ тягне за собою відповідальність за збереження й контроль, забезпечення публічного доступу до інформації, створення страхового фонду тощо. Відсутність системної роботи в цьому напрямі призводить до втрати частини документів, проблематичне оформлення посилань, а часом і несумлінне використання документів таких збірок, що не можна назвати повноцінними архівами (зокрема буквально цитування без лапок експертних висновків, хоча б і в перекладі з іноземних мов, є ознакою плагіату).

У 2025 р. в НЗКПЛ спостерігаємо позитивні зрушення щодо реєстрації закінчених виробництвом документів як частини НАФ у співпраці з експертною комісією від Державного архіву м. Києва. І хоча процес створення прозорості і, разом із

цим, захищеної системи їхнього обліку лише розпочато, маємо оптимістичні очікування щодо цього.

Через актуалізацію в 2025 р. питання можливого демонтажу пам'ятки доби Великого князівства Литовського, що не має за змістом і призначенням зв'язку з Великою лаврською дзвіницею, а була там свого часу, очевидно, прихована з політичних міркувань (Мал. 3), проілюструємо теоретичне і практичне значення діловодних паперів повоєнних десятиліть важливою для оцінки її стану інформацією. Йдеться про розділений барельєф-ікону (триптих) із написом XV ст. і образами Богородиці Оранти та предстоячих прпп. Антонія і Феодосія Печерських. Посилення з 1825 р. російсько-імперської цензури щодо маркування простору Києво-Печерської лаври іменами й портретами представників еліти, насамперед, литовсько-польського періоду історії України, розглядаємо як основну версію причин розділення й приховування (можливо, переховування) барельєфу зі згадками останнього спадкового удільного князя Київського Семена Олельковича з литовської династії Гедиміновичів (за молдавським літописом «царя Київського») і короля Казимира IV Ягеллончика [9]. На нашу думку, що спирається на непрямі докази, барельєф-ікона з наведеним у написі ім'ям благодійника (Семена Олельковича) була розміщена над вхідним отвором із нартексу в середню частину собору – так само як збережений дотепер на традиційному місці портрет свт. Петра Могили – відновлювача Спасо-Преображенської церкви «на Берестові» в XVII ст. Триптих також могли розмістити й ближче до родинних поховань Олельковичів у тому ж нартексі.

Політичне підґрунтя для його вилучення із загального простору мало місце й до появи на мапі світу Російської імперії. Це події після викриття змови 1480 р. проти великого князя литовського, короля польського Казимира, де провідну роль відіграв рідний брат померлого у грудні 1470 р. князя Семена Олельковича – Михайло, та спровокованого відразу за цим московським царем Іваном III набігу на Київ татар під проводом Менглі-Гірея в 1482 р. [10, с. 197–200, 208, 210–212, 219–221, 224–225, 237–239, 248–251; 11, р. 118, 121]. Однак спосіб приховування в нішах цокольного ярусу дзвіниці частин триптиху, розміщених у нелогічному порядку (в стилі салонної шаради XVIII–XIX ст.) нагадує прийоми винахідливого митрополита Київського і Галицького Євгенія Болховітінова (1822–1837), котрий, з одного боку, старанно виконував накази Святішого Синоду, спрямовані на русифікацію населення колонізованих земель й стирання історичної пам'яті про інші поліетнічні союзи; з іншого – як історик, археограф, поціновувач археології не знищував пам'ятки, що не проходили цензуру, а намагався їх прибрати з видних місць, коли було необхідно, й приховати.

Збереження і краща презентація пам'ятки, із глибшим використанням її інформативного потенціалу як джерела, хвилювала спеціалістів із перших років Незалежності України. Особливо слід згадати гарячого ентузіаста справи, на жаль, рано померлого Олександра Загребельного. Нова хвиля суспільного інтересу до триптиху із написом про відбудову «святія Богородиці Печерської церкви на старих підвалинах за Великого короля Казимира благовірним князем Семеном Олександровичем отчичем Київським за архимандрита Іоанна»* [12, с. 530; 13, арк. 84 зв.]

* Тут і далі – переклад українською.

Мал. 1. Юрій Лесневський.
Виконуючий обов'язки директора
Київського державного заповідника-музею
«Києво-Печерська лавра» у 1958–1959 рр.

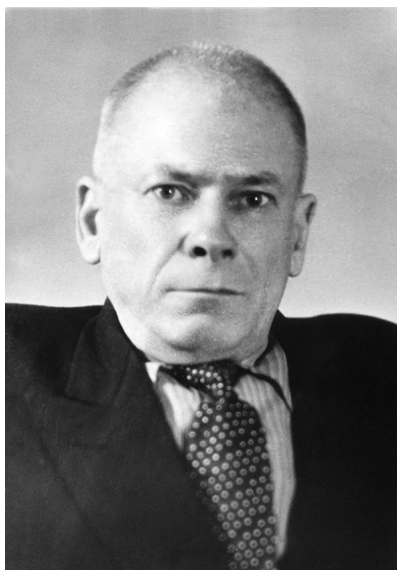

дійшла піку в 2014 р., коли були залучені польські спеціалісти з реставрації та консервації пам'яток художнього різьблення – Люцина Омечинська і доктор технічних наук Марія Рогуш (у відділах реставрації, консервації та експертизи рухомих пам'яток і Служби головного архітектора НЗКПЛ, де накопичено чимало відомчих документів за різні роки, є ксерокопії праці «Kamieny tryptyk z 1470 r. pierwotnie wmurowany w ścianę katedry Zaśnięcia Bogurodzicy – Soboru Uspieńskiego (obecnie w Wielką Dzwonnicę) Ławry Peczerskiej w Kijowie, Ukraina. Program prac konserwatorskich, Warszawa 2014»). Коректний виклад мети і результатів цього дослідження, з рекомендаціями щодо консервації та збереження пам'ятки було опубліковано у двох статтях 2017 р.: самої авторки проекту Люцини Омечинської та головного архітектора НЗКПЛ у 2010–2016 рр. Олександра Романченка [11, 14]. «Методика демонтажу фрагментів триптиха, – зазначав О. Романченко, – розроблена Центром реставрації та експертизи Заповідника на підставі натурних досліджень пам'ятки та виконаних зондажів...» [14, с. 258]. На сьогодні вона, вочевидь, потребує уточнення. До цього пропонуємо інформацію виявлених влітку 2025 р. джерел.

14 липня 1958 р. виконувач обов'язків директора Київського державного заповідника-музею «Києво-Печерська лавра» Ю. Лесневський (Мал. 1) повідомляв директора Республіканських спеціальних науково-реставраційних виробничих майстерень В.К. Шаповалова про те, що під час робіт із електроосвітлення на головній дзвіниці було розбито «теракотовий рельєф» Богоматері 1470 р. Дирекція Заповідника-музею вважала за необхідне, щоб реставрацію рельєфу провели за рахунок Республіканських майстерень, адже винні у псуванні цінного пам'ятника були відряджені саме від цієї організації [15, арк. 116].

Окреслимо загальну напружену атмосферу тих часів. У генплані відбудови «історико-архітектурних пам'ятників і споруд Київського Державного Заповідника-музею «Києво-Печерська Лавра» 1954 р. було передбачено капітальний

Мал. 2. Сергій Карасьов.
Директор Київського державного заповідника-музею
«Києво-Печерська лавра» у 1953–1958 рр.

Мал. 3. Сучасний вигляд частини триптиха на Великій лаврській дзвіниці.
Фото О. Крайньої. 17 травня 2025 р.

Мал. 4. Зображення частини триптиху
«Богородиця Оранта»
з кн.: Історія українського мистецтва:
у 6 т. Т. 2 (Київ, 1967, с. 114)

Мал. 5. Барельєф «Богородиця Оранта».
Фрагмент триптиху XV ст. з Великої
лаврської дзвіниці. Фотофіксація
консерватора-реставратора художнього
різьблення Людини Омечинської
у жовтні 2014 р. (Див.: Omieczynska L.
Wstępne rozpoznanie problematyki
konserwatorskiej i historycznej
kamiennego tryptyku z 1470 r.
Pierwotnie wmurowanego w ścianę
katedry Zaśnięcia Bogurodzicy –

soboru Uspeńskiego (obecnie w Wielką dzwonnice) Ławry Peczerskiej w Kijowie, Ukraina. *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*. 2017. Volum 9. P. 125)

ремонт дзвіниці. Гроші для виконання відповідної постанови Ради Міністрів Української РСР (13,5 млн. крб.) виділено Держпланом УРСР на 1956–1960 рр. За цей час загалом передбачали відновити 24 об'єкти історико-архітектурного ансамблю. Проте станом на 1 червня 1960 р. було реалізовано плани лише по дев'ятьом із них. Невдачі тягнули за собою часті зміни в керівництві Заповідника-музею, що, однак, не вирішувало проблеми: на початку 1950-х рр. директором був Іван Корнієнко, двічі за це десятиліття призначали Анатолія Євтушенка, надзвичайному випадку із пошкодженням барельєфу Оранти передували події, що сталися за каденції Сергія Карасьова (Мал. 2), котрого замінили виконуючим обов'язки директора Юрієм Лесневським.

С. Карасьова квапили з установленням на «Головній дзвіниці» світлової сигналізації для попередження авіатроці в нічний час [15, арк. 36]. Документи свідчать про те, що директор мав проблеми з матеріалами і виконавцями, яким погрожував прокуратурою.

Роботи з електрифікації дзвіниці увійшли в завершальну стадію навесні 1958 р. 17 квітня С. Карасьов просив Управління пожежної безпеки МВС м. Києва дозволу на використання для освітлення сходових клітин головної дзвіниці кабелю із маркуванням «НРТ», оскільки, за його поясненням, мідного дістати не змогли [15, арк. 106]. Це верхня хронологічна межа документів до історії реставрації Великої лаврської дзвіниці за підписом директора Заповідника-музею С. Карасьова. У травні виконуючим обов'язки призначили Ю. Лесневського, котрого за рік також змістили з посади. Його випробування, фактично, почалися зі згаданої надзвичайної події 14 липня.

Щоправда, після категоричного запису про «розбитий» рельєф 1470 р. знаходимо два документи, які дещо зменшують напругу, адже шкода пам'ятці здається вже не такою критичною. Там зафіксовано, що відбито правий нижній кут із випадінням часток по тріщині. Але чи вичерпним був цей опис із огляду на те, що «виконавець робіт т. Варламенко А.М. і бригадир електриків т. Осташевський, замість того, щоб поставити до відома про те, що трапилося, керівництво майстерні, власними силами зробили «реставрацію» керамічної ікони, в результаті чого нанесли ще більші пошкодження» (див.: Додаток, документ 1). Реставрацію барельєфу-ікони виконав О.П. Шептиков. Для цього йому надали близько 10 днів. Утім, термін був нереальним. Акт схвального огляду відреставрованого рельєфу датовано груднем 1958 р. (тобто, роботи були завершені десь за 5 місяців). Роздивитися вказані пошкодження на барельєфі після реставрації дозволяє якісна чорно-біла репродукція з видання 1967 р. (Мал. 4).

Зважаючи на поширену радянську практику приховування негараздів, применшення шкоди на виробництві, слід додатково обстежити пам'ятку у світлі введених у науковий облік джерел, для верифікації засвідчених у 1958 р. даних і переосмислення результатів досліджень 1997–2014 рр. Можливо, реставратор О. Шептиков художньо більш якісно реконструював втрачену частину правиці образу Богородиці. Або ж наприкінці 1950-х рр. її ще не було ушкоджено. Пізніше дослідники фіксували більше доповнень «реставраційним гіпсовмісним матеріалом» [14, с. 259] (Мал. 5).

Висновки. Підсумовуючи викладений матеріал, наголосимо на важливості державницького підходу до збереження й обліку документів відомчих збірок, системної роботи над реформуванням процесу реєстрації документів історичного значення в НАФ України, адже спостерігаємо стагнацію в цьому питанні. Безумовно, на то є низка об'єктивних причин – насамперед російська агресія проти України, що

актуалізує радше питання евакуації вже зареєстрованих архівних скарбів, аніж експертизи накопичених в установах діловодних паперів, закінчених виробництвом. Але наведений епізод з історії побутування на дзвіниці унікального артефакту на тлі поживавлення дискусії щодо його переміщення заради збереження та презентації як музейного предмету, вказує на те, що поруч із ними «непід'ємним вантажем» лежать неопрацьовані джерела, які часто-густо мають значення для вирішення долі пам'яток тут і зараз. Триптих зі згадкою князя Семена Олельковича, правління якого можна без перебільшення назвати українським ренесансом, має бути представлений у цілісному вигляді, в максимально сприятливих умовах зберігання і використання його інформаційного потенціалу стратегічного значення. Можливо більш ретельно слід визначити ступінь збереженості автентичної частини пам'ятки для запобігання ризиків її втрати, та в разі пошкодження у процесі демонтажу фрагментів повоєнних «доповнень» не перекладати провину на сучасних спеціалістів.

Розкриті факти вказують на значний інформаційний потенціал джерел, що можуть скласти основу потужного відомчого архіву НЗКПЛ. Якщо зараз їх використовують переважно як допоміжні матеріали для виконання поточних ремонтно-реставраційних завдань, то на перспективу вони мають стати базою для широких пам'яткознавчих студій.

ДОДАТОК

Документ 1

НАКАЗ № 138

По Республіканським спеціальним науково-реставраційним виробничим майстерням Держбуду УРСР

18 липня 1958 р.

м. Київ

На пам'ятці архітектури Головні дзвіниці Держзаповідника «Києво-Печерська Лавра» під час здійснення робіт з улаштування електроосвітлення, в результаті відсутності спостереження і контролю з боку виконавця робіт т. ВАРЛАМЕНКО А.М. було пошкоджено унікальну керамічну [sic!] ікону 1470 року*.

Про культурно-історичне значення самої пам'ятки та ікони, закріпленої у муруванні першого ярусу на західному фасаді виконавцю було добре відомо.

Пошкодження керамічній іконі 15 століття (відбито нижній правий кут, із частковими випадіннями по тріщині) нанесено бригадою електрика Осташевського.

Усе це свідчить про байдуже і недбале ставлення до здійснення робіт як з боку прораба т. Варламенко А. М., так і з боку робочих, котрим доручено виконання робіт на пам'ятках архітектури, де всі елементи пам'ятника – як конструктивні, так і декоративні – являють велику культурно-матеріальну цінність.

Не бажаючи враховувати цього виконавець робіт т. Варламенко А.М. і бригадир електриків т. Осташевський, замість того, щоб поставити до відома про те, що трапилося, керівництво майстерні, власними силами зробили «реставрацію» керамічної ікони, в результаті чого нанесли ще більші пошкодження.

НАКАЗУЮ:

1. За пошкодження керамічної ікони 1470 року, пам'ятника матеріальної культури, прорабу т. Варламенко А.М. та бригадиру т. Осташевському ОГОЛОСИТИ ДОГАНУ.

* Барельєфи XV ст. на фасадах Великої лаврської дзвіниці виконані з пісковика.

2. Бухгалтерії Республіканських майстерень вартість реставрації віднести за рахунок МОМ-1, а дирекції МОМ-1 стягнути вартість реставрації з винних – виконавця робіт т. Варламенко А.М. і бригадира електриків т. Осташевського.

3. Начальнику скульптурно-ліпного і живописно-реставраційного цеха т. Рудіку П.І. укласти дефектний акт на реставрацію керамічної ікони 1470 р. і кошторис на її реставрацію. Реставрацію доручити реставратору т. Шептикову О.П. і виконати її до 1-го серпня ц.р.

4. Усім директорам Міжобласних майстерень і начальникам цехів посилити спостереження за дбайливим ставленням до пам'яток архітектури, що реставруються, декоративним елементам, живопису, скульптурі та ін. Попереджаю, що винні у пошкодженні пам'яток матеріальної культури будуть притягнені до суворой відповідальності, аж до судової.

5. Контроль за виконанням цього наказу покладаю на мого заступника т. Митюка І.А.

6. Цей наказ розіслати по всіх Міжобласних майстернях для широкого ознайомлення і оголосити в цехах і відділах Республіканських майстерень.

Директор Республіканських майстерень В. Шаповалов

[печатка: Міністерство Будівництва Української РСР, Республіканські спеціальні науково-реставраційні виробничі майстерні].

*Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»,
збірка документів, що закінчені виробництвом.*

Наказ директора Республіканських майстерень В. Шаповалова по Республіканським спеціальним науково-реставраційним виробничим майстерням Держбуду УРСР від 18 липня 1958 р.

Копія. Машинопис.

(За старими реквізитами: «Киевский Государственный Заповедник-музей «Києво-Печерская лавра». Отдел охраны и изучения архитектурных памятников.

Опись 3, ед. хр. 4. Большая лаврская колокольня. 1957–1959 гг.», арк. 118, 119).

Актуальне місце зберігання – науково-дослідний відділ моніторингу території та нерухомих пам'яток заповідника.

Документ 2

АКТ

м. Київ

«...» грудня 1958 р.

Ми, що нижче підписалися: комісія у складі ст. інспектора по реставрації пам'яток архітектури Держбуду УРСР Граужис Л.І., гол[овний] архітектор Республіканських спеціальних науково-реставраційних виробничих майстерень Говденко Г.І., зав. відділом охорони та вивчення пам'яток архітектури К[иєво-]П[ечерської]Л[аври] Кілессо С.К., нач[альник] скульптурно-живописного цеху РСРПМ Рудик П.І. оглянули в натурі реставрований реставратором Шептиковим О.П. рельєф 1470 року, розташований у ніші гол. Дзвіниці «Києво-Печерська Лавра».

Робота виконана якісно.

Підписи: Л. Граужис

Г. Говденко

С. Кілессо

П. Рудик.

*Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»,
збірка документів, що закінчені виробництвом.*

Акт за грудень 1958 р. Оригінал. Машинопис.

(За старими реквізитами: «Киевский Государственный Заповедник-музей «Києво-Печерская лавра». Отдел охраны и изучения архитектурных памятников. Опись 3, ед. хр. 4.

Большая лаврская колокольня. 1957–1959 гг.», арк. 140).

Актуальне місце зберігання – науково-дослідний відділ моніторингу території та нерухомих пам'яток заповідника.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. До 280-річчя спорудження Великої дзвіниці Києво-Печерської лаври та першої річниці традиції «Дзвін Пам'яті та Надії» (документальна онлайн-виставка підготовлена к.і.н., пров. наук. співр. НЗКПЛ О. Крайньою і нач. відділу давніх актів ЦДІАК України О. Вовк) URL: https://cdiak.archives.gov.ua/v_do_280_DzvinLavra.php. (Дата звернення: 12.10.2025).
2. Гришин А.Д., Кибальник Ю.Д., Коваль О.П. Заповедник в 50–80-е годы. *Очерки истории Киево-Печерской лавры и Заповедника*. К., 1992. С. 150–175.
3. Источники по истории Лавры и Заповедника. № 54. Из акта инвентаризации памятников архитектуры Заповедника. 25 августа 1951 г. *Очерки истории Киево-Печерской лавры и Заповедника*. К., 1992. С. 280–282.
4. Сіткарьова О.В. Архітектура Києво-Печерської лаври кінця XVIII – XX століття. К., 2001.
5. Свешнікова Н.Т. Стан споруд Заповідника-музею «Києво-Печерська лавра» у 1950-х рр. за матеріалами відділу охорони та вивчення пам'яток архітектури. *Могилянські читання 2014 року: Давньоруські храми: дослідження та збереження. До 925-ліття від часу освячення Великої Печерської церкви*. Зб. наук. пр. К., 2015. С. 234–237.
6. Дмитренко О.П. Протиаварійні та реставраційні роботи на корпусі № 4 «Келії» в умовах діючого музейного комплексу. Пристосування пам'ятки архітектури XVIII ст. до сучасних вимог з урахуванням збереження автентичності її зовнішнього вигляду. *Досвід реставрації пам'яток Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника*. Зб. наук. пр. К., 2019. Вип. 1. С. 12–14.
7. Овчар А.В., Золотопера Н.Д., Данілюнок І.М. Актуальність науково-технічного обстеження та основні етапи проведення науково-реставраційних і консерваційних робіт на дзвіниці Успенського собору. *Досвід реставрації пам'яток Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника*. Зб. наук. пр. К., 2019. Вип. 1. С. 22–47.
8. Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України / редкол.: Я.С. Калакура (гол. ред.) та ін. К., 1998.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 128. Оп. 1 заг. Спр. 1824.
10. Ульяновський В. Східноєвропейський інтелектуал останньої чверті XV ст.: митрополит Київський Спиридон. Тексти і контексти. К., 2021.
11. Omieczńska L. Wstępne rozpoznanie problematyki konserwatorskiej i historycznej kamiennego tryptyku z 1470 r. Pierwotnie wmurowanego w ścianę katedry Zaśnięcia Bogurodzicy – soboru Uspeńskiego (obecnie w Wielką dzwonnice) Ławry Peczerskiej w Kijowie, Ukraina. *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*. 2017. Volum 9, p. 117–129.
12. Батенко Н., Полюшко Г. Метрика для отримання достовірних відомостей про Києво-Печерську лавру 1887 р. *Болховітіновський щорічник 2017–2018*. К., 2019. С. 485–556.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 128. Оп. 2 заг. Спр. 334.
14. Романченко О.Д. До питання консервації та збереження кам'яних барельєфів триптиха XV ст. з фасадів Великої Лаврської дзвіниці. *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності*. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 06–07 червня 2017 р. К., 2017. С. 257–262.
15. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра», збірка документів, що закінчені виробництвом. За старими реквізитами: «Києво-Печерская лавра». Отдел охраны и изучения архитектурных памятников. Описание 3, ед. хр. 4. «Большая лаврская колокольня». 1957–1959 рр. [Актуальне місце зберігання – науково-дослідний відділ моніторингу території та нерухомих пам'яток заповідника].

REFERENCES

1. Do 280-richchia sporudzhennia Velykoi dzvinytsi Kyievo-Pecherskoi lavry ta pershoi richnytsi tradytsii «Dzvin Pamiati ta Nadii» (by O. Krainia, O. Vovk) URL: https://cdiak.archives.gov.ua/v_do_280_DzvinLavra.php. (Date of application: 12.10.2025).
2. Grishin A.D., Kibalnik Yu.D., Koval O.P. Zapovednik v 50–80-e godi. Ocherki istorii Kievo-Pecherskoi lavri i Zapovednika. Kiev, 1992. S. 150–175.
3. Istochniki po istorii Lavri i Zapovednika. № 54. Iz akta inventarizatsii pamyatnikov arkhitekturi Zapovednika. 25 avgusta 1951 g. Ocherki istorii Kievo-Pecherskoi lavri i Zapovednika. Kiev, 1992. S. 280–282.
4. Sitkarova O.V. Arkhitektura Kyievo-Pecherskoi lavry kintsia XVIII – XX stolittia. Kyiv, 2001.
5. Svieschnikova N.T. Stan sporud Zapovidnyka-muzeiu «Kyievo-Pecherska lavra» u 1950-kh rr. za materialamy viddilu okhorony ta vyvchennia pamiatok arkhitektury. *Mohylianski chytannia 2014 roku: Davnoruski khramy: doslidzhennia ta zberezhennia. Do 925-littia vid chasu osviachennia Velykoi Pecherskoi tserkvy*. Zb. nauk. pr. Kyiv, 2015. S. 234–237.
6. Dmytrenko O.P. Protavyariini ta restavratsiini roboty na korpusi № 4 «Kelii» v umovakh diiuchoho muzeinoho kompleksu. *Prystosuvannia pamiatky arkhitektury XVIII st. do suchasnykh vymoh z urakhuvanniam zberezhennia avtentychnosti yii zovnishnoho vyhlidu. Dosvid restavratsii pamiatok Natsionalnoho Kyievo-Pecherskoho istoriko-kulturnoho zapovidnyka*. Zb. nauk. pr. Kyiv, 2019. Vyp. 1. S. 12–14.
7. Ovchar A.V., Zolotopora N.D., Danilonok I.M. Aktualnist naukovy-tekhnychnoho obstezhennia ta osnovni etapy provedennia naukovy-restavratsiinykh i konservatsiinykh robot na dzvinytsi Uspenskoho soboru. *Dosvid restavratsii pamiatok Natsionalnoho Kyievo-Pecherskoho istoriko-kulturnoho zapovidnyka*. Zb. nauk. pr. Kyiv, 2019. Vyp. 1. S. 22–47.
8. Arkhivoznavstvo: Pidruchnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv Ukrainy / redkol.: Ya.S. Kalakura (hol. red.) ta in. Kyiv, 1998.
9. Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv. F. 128. Op. 1 com. Spr. 1824.
10. Ulianovskiy V. Skhidnoievropeyskyi intelektual ostannoï chverti XV st.: mytropolyt Kyivskiy Spyrydon. Teksty i konteksty. Kyiv, 2021.
11. Omieczńska L. Wstępne rozpoznanie problematyki konserwatorskiej i historycznej kamien-nego tryptyku z 1470 r. Pierwotnie wmurowanego w ścianę katedry Zaśnięcia Bogurodzicy – soboru Uspeńskiego (obecnie w Wielką dzwonnice) Ławry Peczerskiej w Kijowie, Ukraina. *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*. 2017. Volum 9, p. 117–129.
12. Batenko N., Poliushko H. Metryka dlia otrymannia dostovirnykh vidomostei pro Kyievo-Pechersku lavru 1887 r. *Bolkhovitinovskiy shchorichnyk 2017–2018*. Kyiv, 2019. S. 485–556.
13. Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv. F. 128. Op. 2 com. Spr. 334.
14. Romanchenko O.D. Do pytannia konservatsii ta zberezhennia kamianykh barelieviv tryptykha KhV st. z fasadiv Velykoi Lavrskoi dzvinytsi. *Muzei ta restavratsiia u konteksti zberezhennia kulturnoi spadshchyny: aktualni vyklyky suchasnosti*. Materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf., m. Kyiv, 06–07 chervnia 2017 r. Kyiv, 2017. S. 257–262.
15. Natsionalnyi zapovidnyk «Kievo-Pecherskaya lavra», zbirka dokumentiv, shcho zakincheni vyrobnystvom. According to old data: «Kievo-Pecherskaya lavra». Otdel okhrani i izucheniya arkhitekturnykh pamyatnikov. Opis 3, yed. khr. 4. «Bolshaya lavrskaya kolokol-nya». 1957–1959 [Current storage location – research department for monitoring the territory and immovable monuments of the Preserve, NPKPL].

Olha Krainia
Ph.D. in History,
Leading Researcher,
National Preserve «Kyiv-Pechersk Lavra»,
Kyiv, Ukraine
olga.krainia@gmail.com
ORCID iD 0000-0002-7293-9872

BEHIND THE SCENES OF THE CONSERVATION OF THE GREAT BELL TOWER OF THE KYIV-PECHERSK LAVRA 1950s

Abstract. The article raises the problem of an imperfect system of entering departmental documents that have been completed into the National Archival Fund of Ukraine. Using the example of the records of the Kyiv-Pechersk Lavra Museum-Reserve for 1958, the article shows the importance of such sources for monument studies, as well as solving practical issues of monument preservation. The article highlights an extraordinary event that occurred during repair and restoration work on the Great bell tower. This event affected the condition of the famous 15th century bas-relief icon with the image of the Virgin «Oranta», which is a fragment of a triptych with an inscription separated and hidden on the facade of the bell tower.

Keywords: Great Bell Tower, Kyiv-Pechersk Lavra, Virgin «Oranta», conservation.

Подано до друку: 24.10.2025 р.

УДК 94:691.4

Писаревська Наталія
директор,
Державний політехнічний музей імені Бориса Патона
при Національному технічному університеті
«КПІ імені Ігоря Сікорського»,
Київ, Україна
tala1311@ukr.net
ORCID <https://orcid.org/0009-0009-5603-1571>

Тютюнник Юліан
доктор географічних наук, професор,
старший науковий співробітник,
Державний політехнічний музей імені Бориса Патона
при Національному технічному університеті
«КПІ імені Ігоря Сікорського»,
Київ, Україна
yulian.tyutyunnik@gmail.com
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1621-6362>

АРТЕФАКТИ БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ ЯК ЕЛЕМЕНТИ ЛІТОПISУ ТВОРЕННЯ КПІ

Анотація. Викладені попередні результати польових досліджень будівельних матеріалів, з яких складені споруди й будівлі кампусу Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського», починаючи з перших будівництв кінця XIX ст. і закінчуючи

сучасними будівельними роботами. Використання будівельних матеріалів розглядається в контексті історико-архітектурних етапів ХХ ст. Дослідженні споруди учбових корпусів, функціональної інфраструктури університету, гуртожитків і житлових приміщень для професорсько-викладацького складу. Виявлені й охарактеризовані особливості будівельних матеріалів (насамперед цегли), використаних у різні часи розбудови НТУУ «КПІ».

Ключові слова: етапи спорудження КПІ, будівельні матеріали, цегла, клейма, архітектурний стиль.

Постановка проблеми. Будівельні матеріали – цінний елемент уречевленої історії будь-якої будівничої діяльності. Їхнє вивчення – невід’ємна частина історичного дослідження осельного та виробничого середовища. Непересічним архітектурно-містобудівним ансамблем Києва є кампус Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського» (далі – КПІ). Його історія й архітектура описані досить детально, а «київська жовта цегла», з якої збудовані 1-й і 4-й навчальні корпуси та житлові будинки кампусу, вже неодноразово привертала до себе увагу як фахівців-дослідників, так і аматорів-поціновувачів київської старовини. Втім, історія використання будівельних матеріалів, їхні властивості й особливості поки що охарактеризовані досить поверхнево й побіжно. А вони є цінними об’єктами щодо поглибленого розуміння історії створення одного з найважливіших вишів України.

Аналіз досліджень і публікацій. Загальна історія КПІ вивчена і висвітлена досить непогано [1; 3; 5 й ін.]. Певна увага приділена також історії будівництва споруд навчального закладу, в т.ч. використанню будівельних матеріалів [1; 4; 6]. Особливу зацікавленість серед дослідників і серед аматорів викликала знаменита «жовта київська цегла», з якої зведені «історичні» корпуси № 1, № 4, № 6 і житлові будинки для професорсько-викладацького складу за адресою: просп. Берестейський, 37 [2; 7; 8]. Водночас слід зазначити, що з непересічним інтересом «цеглелюбної спільноти» до будматеріалів кінця ХІХ – початку ХХ ст. різко контрастує байдужість щодо будівельних матеріалів пізніших часів, які також є артефактами літопису творення КПІ.

Мета статті. Цією роботою розпочинається цикл історичних досліджень будівельних, конструкторських, мистецьких й інших артефактів, які були застосовані у різні часові періоди для фізичного творення архітектурно-містобудівного ансамблю КПІ. Слід заповнити ті часові лакуни, що сьогодні наявні в історії спорудження університету, деталізувати географію і час виробництва будматеріалів, а також шляхом безпосереднього польового обстеження вивчити ті «мишачі нори» будинків і споруд кампусу, які можуть приховувати багато цікавого історичного матеріалу, але поки що були поза увагою дослідників.

Матеріал і методи дослідження. Емпіричним польовим матеріалом для статті слугували 37 будівельних артефактів, відібраних в двадцяти двох локаціях кампусу КПІ, а саме: підвал 1-го навчального корпусу (далі прикметник «навчальний» опускається), центральна частина горища 1-го корпусу, горище «енергокорпусу» – закінчення південного крила 1-го корпусу, горище крайньої південно-західної частини 1-го корпусу (МУФ); горище 4-го корпусу; подвір’я 6-го корпусу; підвал 6-го корпусу; підвал правого крила 6-го корпусу; горище 6-корпусу; службове приміщення 6-го корпусу; підвал 8-го корпусу; підвал гуртожитку № 2, горище гуртожитку № 2; горище гуртожитку № 9; 1-й поверх 12-го корпусу, праве крило; горище 12-го

корпусу; підвал буд. 37-В (всі будинки за номером «37» розташовані за адресою на Берестейському проспекті); підвал буд. 37-Г; газонна клумба біля буд. 37-Ж; горіще буд. 37-З; залишки стародавніх руїн житлового будинку поруч зі спорткомплексом КПП; подвір'я ділянки головного механіка КПП (на якому збирається будівельне сміття). Були відібрані зразки а) цегли, б) черепиці, в) кахлів, г) гіпсових плит; г) кернів бурової проходки, складених, здебільшого, цеглою.

Провідним методом досліджень був експедиційно-польовий, тобто безпосереднє відвідування потенційно цікавих, важливих локацій і відбір у них матеріалу, що становив би історичний інтерес. Широко застосовувався соціально-польовий метод, в основі якого – спілкування із мешканцями історичних будинків, аматорами-києвознавцями – колекціонерами старої цегли (О.В. Салан, О.С. Тарашук), службовими особами, робітниками, тим чи іншим чином причетними до обслуговування споруд і будівель кампусу КПП. Наприкінці іноді потрібно було проводити реставрацію зібраних артефактів. На двох локаціях (біля спорткомплексу і в палісаднику біля буд. 37-Ж) довелося проводити, навіть, невеликі «археологічні розкопки». При теоретичній інтерпретації подій і встановленні дат, на які вказували чити й знаки, відбиті у зібраних артефактах, зверталися до прийомів історичної герменевтики.

Отримані результати та їхнє обговорення. В більшості випадків, походження і виробники будівельних матеріалів встановлювалися за прихованими у них читами без особливого напруження, згідно відомостям із мережі Інтернет і літератури, а також у процесі приватних консультацій з відповідними аматорами та фахівцями. В інших ситуаціях доводилося вдаватися до ретельніших історичних вишукувань. У декількох випадках позначки на будматеріалах розшифрувати не вдалося взагалі. Попередній аналіз зібраного матеріалу дає підстави для таких міркувань і висновків.

Звичайно, коли говорять про «історичну» жовту цеглу перших споруд університету, згадують такі імена. Йона Морткович *Зайцев*: відомий київський підприємець і філантроп, ім'я якого закарбоване у списках найщедріших меценатів будівництва КПП на початку ХХ ст. Цегли з його клеймами небагато, але вона є на горіщі 1-го корпусу. Яків Миколайович *Бернер* – найбагатший київський цеглозаводчик кінця ХІХ – початку ХХ ст., але його вироби в кладці історичних корпусів КПП зустрічаються рідко. Лейба Давидович *Герчіков* і Емілія Густавівна *Суботіна* та її доньки. Цегла їхніх заводів – найбільш розповсюджена в ранніх спорудах університету (Рис. 1). Якщо уважно подивитися на карнизи вікон 4-го корпусу, то подекуди можна помітити цеглини з клеймами цих підприємців. Наведеними прізвищами список перших поставників цегли на будівництво КПП зазвичай вичерпується. Але наші вишукування показали, що виробників цегли «для КПП» було більше. З кінця 1890-х рр. до 1915 р. будівельний матеріал поставляли такі київські цеглозаводчики: Костянтин Костянтинович *Гольдфарб* (клеймо «ПОПИРНЯ»), Адріан Фомич *Доломакін*, Абрам Давидович *Козинський*, Яков Бенціанович *Козинський*, *брати Луньови* (Кузьма і Федір Афіногеновичі); Христина Семенівна *Марр*, Август Карлович *Рейхе*, Михайло Вільгельмович *Ріхерт*, Надія Никифорівна *Сніжко*, *брати Сагатовські* (Бенег і Валег Севериновичі, клеймо «ЯБЛОНКА»), Еміль Яковича *Шпрунг*, Григорій Савич *Ясько*. Віднайдена також шамотна цегла зі штемпелем «RAMSAY», що може означати або продукцію Джорджа Еппа *Рамсея* (Велика Британія), або, що вірогідніше, волинську підробку європейської

виробництва заводу Адріана Фомича Доломакіна,
1-й поверх 12-го корпусу, аудиторія 007

виробництва заводу «Попірія» Костянтина
Костянтиновича Гольдфарба, підвал буд. 37Г
по Берестейському проспекту

виробництва артілей кустарів
з села Нові Петрівці (так звана «межигірка»),
горище 6-го корпусу

виробництва або волинських цегельнь або заводу
Джорджа Епл Рамсея (Велика Британія),
службові приміщення 6-го корпусу

Рис. 1. «Історична» цегла, що використовувалася при зведенні споруд КПІ
в 1890-х – 1910-х роках, а також у пізніших ремонтних роботах

цегла виробництва промислового колективного
господарства селища Романів, 1-й поверх
правого крила

шамотна цегла невстановленого виробника,
1-й поверх правого крила

шамотна цегла невстановленого виробника від
1929 року (рік – у правому куті згори), підвал

вогнетривка цегла невстановленого виробника,
подвір'я

Рис. 2. Цегла споруд 6-го корпусу КПІ, що використовувалася під час
будівельних і ремонтних робіт в 1920-х – 1930-х роках

напівкисла шамотна цегла Криворізького заводу вогнетривів, підвал 6-го корпусу

цегла виробництва Піратинського цегляного заводу, горіще 9-го гуртожитку

стіна будинку 37-В по Берестейському проспекту, клейма Бучанського цегляного заводу

стіна 16-го корпусу, клейма Ірнінського цегляного заводу

Рис. 3. Цегла споруд КПІ, що використовувалася під час будівельних і ремонтних робіт в 1950-х – 1960-х роках

Рис. 4. Ремонтно-будівельні роботи сьогодення у 8-му корпусі також забезпечуються «іменною» цеглою, котра колись стане «історичною»

цегли, що наприкінці XIX – на початку XX ст. практикувалося досить широко. Зустрічається дрібна цегла «*межигірка*», що виготовлялася селянами села Ново-Петрівці (околиці Києва). Виробника цеглини з клеймом «ФЛ», віднайденої у парку КПІ, встановити поки що не вдалося. Тож, до 4-х згаданих виробників «історичної» цегли, слід додати, як мінімум, ще п'ятнадцятьох – як відомих у історії, так і зовсім незнаних. При цьому, на нашу думку, це далеко не весь список постачальників «історичної» цегли на будівництво КПІ.

Цегла, яка постачалася з кінця 1890-х рр. до 1915 р., гарно клеймована. Вона була використана для творення споруд у архітектурних стилях *цегляний* і *модерн*. Стили царювали наприкінці XIX – на початку XX ст. і в реальній архітектурній практиці нерідко змішувалися. Характерна така суміш і для споруд КПІ того часу. Втім, серед тодішніх будівель є і стилістично «бездомішні» представники архітектурного модерну (житлові будинки 37-Г, 37-Д, 37-Е на Берестейському проспекту) і цегляного стилю (споруди корп. № 6).

З настанням радянського періоду все стрімко змінилося. Обсяги будівельних робіт у довоєнні роки скоротилися. В 1920-х рр. на зміну модерну прийшов *конструктивізм* (споруди 9-го гуртожитку і 8-го корпусу). Зросла номенклатура будматеріалів, до «жовтої київської» цегли додалися шамотні, гіпсові, алебастрові вироби, кераміка. Сама цегла стала різноманітнішою за складом, формами, властивостями. Розширилася географія довізних будматеріалів. Але зникло іменне клеймування цегли, що так полегшувало роботу історика при вивченні будматеріалів кінця XIX – початку XX ст. Тому історія будівельних матеріалів 1920–1930-х рр. (Рис. 2) вивчена значно гірше ніж «київської цегли» попереднього часу. Цікаво що під час «українського відродження» кінця 1920-х – початку 1930-х рр. клеймування цегли проводилося також українською мовою (Рис. 2).

Друга половина 1930-х рр. позначилася становленням політичного тоталітаризму й утвердженням відповідного йому архітектурного стилю *неокласицизму*, який інколи звуть радянським або сталінським ампіром. Застосовувався цей стиль і після II Світової війни аж до середини 1950-х рр. Споруди 12-го корпусу та 2-го гуртожитку є досить показовими представниками тоталітарної архітектури. Після того як у середині 1950-х рр. М.С. Хрущов розкритикував архітектурну помпезність епохи сталінізму, споруди позбулися «надмірностей». Натомість набули невиразних стилістичних ознак *функціоналізму*: таких будівель у ансамблі КПІ чимало, особливо серед гуртожитків. У 1940–1960-х роках цегла у будівництві ще використовувалася дуже широко. Її та інших будматеріалів заводське клеймування було нерівномірним. Одні заводи «розписувалися» на своєму продукті дуже скуппо, інші настільки ясно, що складені їхньою цеглою стіни деяких будівель КПІ (наприклад, 15-го і 16-го корпусів) видаються ледь чи не «творчим доробком» любителів графіті. Багато підприємств, які постачали будматеріали на розбудову КПІ в 1950–1970-х рр., згодом припинили своє існування, – відтак, університетські стіни беруть про них уречевлену пам'ять (Рис. 3).

Забудовники КПІ 1970–1980-х рр. надали перевагу бетону, що знизило можливість ідентифікації виробників і відповідно утруднило вивчення історії будматеріалів того періоду. Останнє вимагає розробки і використання інших дослідницьких методів.

Цікава архітектурно-пам'яткознавча метаморфоза відбувається зі спорудами 1970–1980-х років. Нещодавні пам'яткоохоронні «пригоди» таких київських споруд, як будівлі магазину «Квіти України» на вул. Січових стрільців, а також Житнього ринку на Подолі показали, що вони вже дожили до тієї історичної стадії, коли до них можливо (і потрібно) застосовувати категорію «пам'ятка архітектури». Іноді зодчество тих часів називають *архітектурою пізньорадянського модернізму*. Для «білих» корпусів КПП застосовують також стилістичну категорію *бруталізм*. Але справа не у кваліфікації творчого стилю, а в тому, що ці будівлі – вже є надбанням історії, історії будівництва, історії архітектури. Отримання Житнім ринком статусу пам'ятки є першим офіційним визнанням цього факту. Дуже хотілося б, щоб це визнання ширилося й охопило якомога більшу кількість всіх достойних архітектурних об'єктів епохи, яка була нещодавно, але вже стала історією. Споруди КПП тих часів – цілком достойні претенденти на статус пам'ятки архітектури.

Наостанок зазначимо, що цегла свого значення аж ніяк не втратила і сьогодні. Нині в КПП виконується чималий обсяг будівельних робіт: реконструкції, ремонти, перепрофілювання, облаштування (зокрема підвалів під укриття) тощо. Продовжує надходити цегла. Нова. Красива. І знову – зі штампами та підписами виробників (Рис. 4). Років через 50 майбутні дослідники і їх інтерпретуватимуть як чити, котрі проставлені на гранях будівельних паралелепіпедів для того, щоби наші нащадки мали можливість торкнутися будівничої історії сьогодення.

Висновки. Будівельні матеріали, насамперед цегла, які використовувалися при зведенні споруд і будівель Національного технічного університету України «КПП імені Ігоря Сікорського», відрізняються різноманіттям і є цінними читам, що допомагають встановлювати непересічні нюанси історії цього навчального закладу. Різні епохи, часи, етапи фізичного творення університету відрізняються певними особливостями. Кінець XIX – початок XX ст. – широке використання «жовтої київської цегли» понад двох десятків приватних виробників, цегельні яких працювали в Києві й на околицях міста. Будівлі зведені в стилях «цегляний» і «модерн» вимагали великої кількості цегляного матеріалу. 1920–1930-ті рр. – зменшення розмаху будівництва, але ускладнення й урізноманітнення номенклатури будівельних матеріалів (зокрема зростання ролі шамоту, гіпсу), розширення географії виробників. Друга половина 1940-х – 1950-ті рр., період «неокласицизму» та 1960-ті роки – період «функціоналізму»: інтенсифікація будівництва і, відповідно, зростання використання цегляного матеріалу. Цеглини клеймуються заводами по-різному, іноді складно й незрозуміло, що утруднює ідентифікацію виробників того часу. В 1970–1980-ті роки перевага надається бетону, споруди КПП виконуються у стилі пізньорадянського модернізму з помітним впливом бруталізму. Вони є реальними «претендентами» на статус пам'яток архітектури. Сьогодення: цегляний матеріал має великий попит для проведення ремонтно-реставраційних і опоряджувальних будівельних роботах. Колись це теж стане історією, а тому і сучасні будматеріали заслуговують на уваги істориків КПП.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Згуровський М.З., Ільченко М.Ю., Константинов В.О., Сторчеус В.М., Малінкін І.В. КПП колиска інженерної освіти і науки в Україні. К.: «Генеза», 1998. 150 с.

2. История Киева в кирпичах. Режим доступа: <https://www.interesniy.kiev.ua/istoriya-kieva-v-krpichah>. Останнє відвідування 10.09.2025 р.
3. Київський політехнічний інститут: Нариси історії / Г.Ф. Беляков, Є.С. Василенко, М.Ф. Вілков та ін. К.: Наук. думка, 1995. 320 с.
4. КПІ. Кризь роки. Історичний огляд 6 етапів: До 75-річчя Жовтневого району міста Києва / В.І. Лиховодов, О.В. Лиховодова, А.Л. Любомудрова. К., 1997. 148 с.
5. КПІ. Перше століття: Іст. огляд / В.І. Лиховодов, А.Л. Любомудрова, О.В. Лиховодова. К.: «Такі справи», 2007. 384 с.
6. Лиховодов В.І., Любомудрова А.Л., Лиховодова Е.В. КПІ від першого кроку до першого випуску. К.: «Гене́за», 1998. 104 с.
7. Семилетов П. Киевский кирпич (шестая редакция). Режим доступа: https://www.academia.edu/50992986/Kiev_brick_sixth_edition (in Russ.) Останнє відвідування: 01.10.2025 р.
8. Тарашук А. Из чего построен Киев: кирпичные заводы Киева и его окрестностей XIX–XX веков. К., 2020. 106 с.

REFERENCES

1. Zgurovsky M.Z., Ilchenko M.Yu., Konstantinov V.O., Storcheus V.M., Malinkin I.V. KPI is the cradle of engineering education and science in Ukraine. Kyiv: Ed. «Geneza», 1998. 150 p. (in Ukr.).
2. History of Kyiv in bricks: electronic resource <https://www.interesniy.kiev.ua/istoriya-kieva-v-krpichah/> (in Russ.). Kyiv Polytechnic Institute: Essays on History / G.F. Belyakov, E.S. Vasylenko, M.F. Vilkov and others. Kyiv: Ed. «Nukova dumka», 1995. 320 p. (in Ukr.).
3. KPI Through the years. Historical overview of 6 stages: To the 75th anniversary of Zhovtnev district of the city of Kyiv / V.I. Lykhovodov, O.V. Lykhovodova, A.L. Lubomudrova. Kyiv, 1997. 148 p. (in Ukr.).
4. KPI The first century: Hist. review / V.I. Lykhovodov, A.L. Lyubomudrova, O.V. Lykhovodova. Kyiv: Ed. «Taki spravy», 2007. 384 p. (in Ukr.).
5. Lykhovodov V.I., Lyubomudrova A.L., Lykhovodova E.V. KPI from the first step to the first issue. Kyiv: Ed. «Geneza», 1998. 104 p. (in Ukr.).
6. Semiletov P. Kyiv brick (sixth edition). Rezhyim dostupu: https://www.academia.edu/50992986/Kiev_brick_sixth_edition (in Russ.).
7. Tarashchuk A. What Kyiv was built from: Brick factories of Kyiv and its environs of the 19th – 20th centuries. Kyiv, 2020. 106 p. (in Russ.).

Natalia Pisarevska

director,

State Polytechnic Museum named after Boris Paton

at the National Technical University

«KPI named after Ihor' Sikorsky»,

Kyiv, Ukraine

tala1311@ukr.net

ORCID <https://orcid.org/0009-0009-5603-1571>

Yulian Tyutyunnyk

doctor of geographical sciences, professor,

senior researcher,

State Polytechnic Museum named after Boris Paton

at the National Technical University

«KPI named after Ihor' Sikorsky»,

Kyiv, Ukraine

yulian.tyutyunnyk@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1621-6362>

ARTIFACTS OF BUILDING MATERIALS AS ELEMENTS OF THE CHRONICLE OF THE CREATION OF KPI

Annotation. The preliminary results of field studies of construction materials, which are used to make the buildings and campus buildings of the National Technical University of Ukraine «Ihor Sikorsky KPI», are presented, starting with the first constructions at the end of the 19th century. and ending with modern construction works. The use of building materials is considered in the context of the historical and architectural stages of the 20th century. Art. Research buildings of educational buildings, functional infrastructure of the university, dormitories and living quarters for professors and teachers. The features of building materials were identified and characterized (primarily bricks used at different times during the construction of NTUU «KPI».

Keywords: construction stages of KPI, building materials, brick, stamp, architectural style.

Подано до друку: 17.10.2025 р.

УДК 904:477–25: 15/19+282(477)+ 271.2(477)

Попельницька Олена,

кандидат історичних наук,

провідний науковий співробітник,

Національний музей історії України,

Київ, Україна

elenac503@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2719-2503>

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА СВЯТИХ АПОСТОЛІВ ПЕТРА І ПАВЛА (ДОМІНІКАНСЬКИЙ СОБОР СВЯТОГО МИКОЛАЯ) XVII–XX СТОЛІТТЯ У КИЄВІ

Анотація. У статті узагальнено наявні на сьогодні відомості (свідчення писемних, іконографічних і картографічних джерел) про будівлю мурованого храму домініканського монастиря Святого Миколая, у першій половині XVII ст. зведеного на Київському Подолі. У XVIII – першій третині XX ст. ця споруда продовжувала існувати як православна церква Святих Апостолів Петра і Павла. Оскільки після розбирання будівлі Петропавлівського храму у 1935 (або 1936) р. на місці, де він раніше стояв, нічого не було споруджено, є значна вірогідність того, що залишки означеної церкви досі перебувають під верхнім шаром ґрунту, а, отже, можуть бути археологічно досліджені, взяті на державний облік як пам'ятка археології, історії та архітектури, законсервовані та музеєфіковані.

Ключові слова: історія Києва, історична топографія, католицька церква, православна церква, архітектура

Постановка проблеми. Вивчення історії та археології Києва модерної доби є одним з пріоритетних напрямів киевознавства. Одним із важливих завдань є вивчення історії архітектурних пам'яток, що не збереглися до нашого часу. До них належать залишки цегляної церкви Святих Апостолів Петра і Павла (Петропавлівської), спорудженої у першій половині XVII ст. як собор (кляштор) київського домініканського монастиря (конвенту).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти історії та архітектури цегляної Петропавлівської церкви (собору Святого Миколая), яка у XVII – першій третині XX ст. існувала на Київському Подолі, розглянули дослідники історії Києва Микола Закревський (1868), Костянтин Широцький (1917), Кароль Іваницький (1931), Віктор Вечерський (2002) та Олена Попельницька (2003). Проте, досі не було створене дослідження, яке б комплексно розглянуло історію та архітектуру. У цьому полягає **новизна** цього дослідження.

Мета статті полягає в узагальненні (з використанням вже створених напрацювань інших дослідників) наявних на сьогоднішній день свідчень писемних, іконографічних і картографічних джерел з історії та архітектури будівлі мурованого храму домініканського монастиря Святого Миколая, на початку XVII ст. зведеного на Київському Подолі, який у XVIII – першій третині XX ст. був православною церквою Святих Апостолів Петра і Павла.

Виклад основного матеріалу. Місце розташування Петропавлівської церкви позначено на топографічній зйомці Київського міського комунального відділу 1923–1929 роках (Рис. 1). Це картографічне джерело важливе для вивчення історії означеної церковної будівлі, оскільки, було створене незадовго до руйнування Петропавлівської церкви й указує її точне місце розташування на території сучасного Подолу. Водночас на детальному плані Києва 1803 р. церкву Святих Апостолів

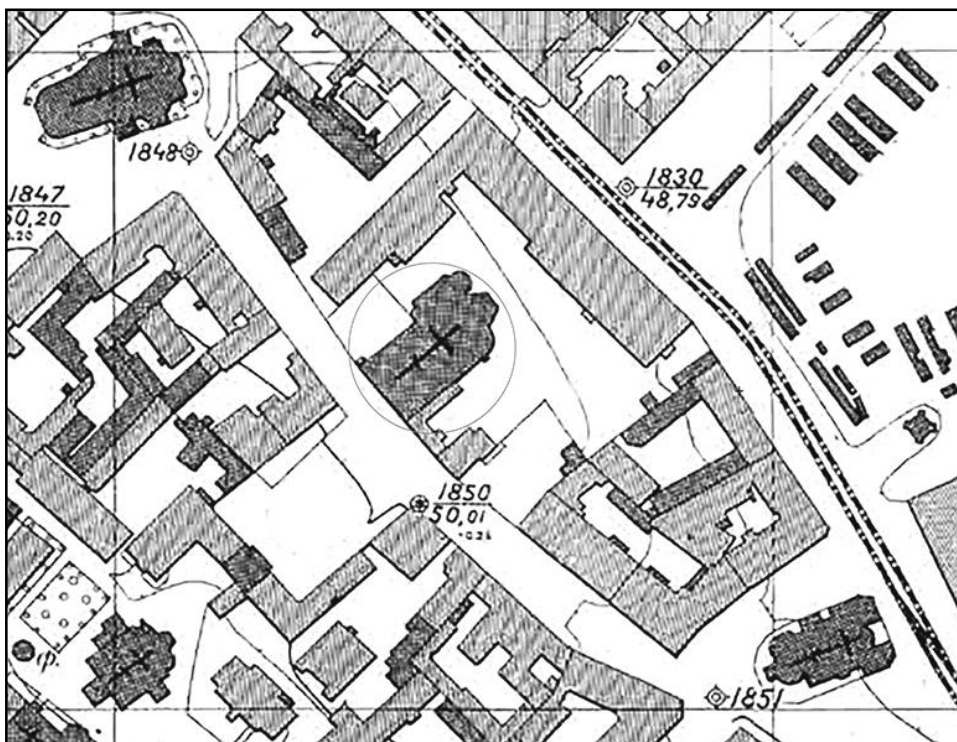

Рис. 1. Садба Петропавлівської церкви на топографічній зйомці Київського міського комунального відділу. 1923–1929 рр.

Петра і Павла позначено з прив'язкою до старовинної (а не до сучасної) вуличної мережі Подолу, що існувала до пожежі 1811 р.

Історія мурованого Петропавлівського храму почалася у першій половині XVII ст. – зі спорудження у 1646 р. собору Святого Миколая київського домініканського монастиря. В майбутньому цей храм продовжив своє існування як православна мурована церква Святих Апостолів Петра і Павла.

Дослідник історії Києва Микола Закревський на підставі вивчення писемних джерел і праць польських авторів зазначав, що ченці католицького ордену домініканців прибули до давнього Києва з Польщі й бл. 1228 р. заснували монастир Святої Богородиці на периферії Подолу на березі р. Дніпро. Пізніше домініканці перенесли свій монастир на одну з центральних ділянок Подолу (що в XV – першій половині XVII ст. перебувала під юрисдикцією уряду Київського замку) і назвали його на честь Святого Миколая [2, с. 445, 447, 448, 450, 451].

У XVI ст. храм Миколаївського домініканського монастиря був дерев'яним. У 1584 р. купець (на початку XVII ст. чернець-домініканець) Мартін Груневег під час свого відвідання Києва бачив цей монастир і занотував: «коли ми з'їжджали з гори, ліворуч залишили гарну площу [приналежний Київському замку Житній ринок, що розташовувався на площі між Флорівським та домініканським монастирями. – *авт.*], де живуть переважно польські католики. Там стоїть костел і монастир з ченцями нашого ордену [домініканами. – *авт.*]. Домініканський костел заснував Святий Яцентій [польський місіонер-домініканець XIII ст. Яцек (Яків) Одровонж. – *авт.*], але не на цьому місці [Груневег мав на увазі храм XIII ст. на березі Дніпра. – *авт.*]. Дерев'яний костел і монастир, які я бачив [у 1584 р. – *авт.*], згоріли [на початок XVII ст., коли Груневег писав свої мемуари – *авт.*]». Після пожежі, про яку згадує Груневег, домініканський монастир відбудували з дерева.

Довкола замкового Житнього торгу, як свідчив Мартин Груневег, наприкінці XVI – на початку XVII ст. мешкали представники київської католицької спільноти. За свідченнями писемних джерел, поряд домініканського конвенту розташовувалася садиба князів Ружинських (яка пізніше стала власністю віленського воєводи Ходкевича), біля Флорівського монастиря – садиби братів Аксаків. Поряд Житнього торгу мешкали шляхтичі й урядовці Київського замку Солтановичі: зем'янин Іван (якого писемні джерела згадують у 1575 р.), земські писарі (у 1577–1585 р.) Василь і Федір, Олександр (київський підвоеводій у 1622 р.) [6, с. 48, 49, 52, 61, 62].

Близько 1616 р. урядовці Київського замку брати Аксаки та кн. Богдан Ружинський ініціювали спорудження мурованого домініканського собору Святого Миколая. Київський земський суддя Стефан Аксак і його брат Михайло подарували домініканському конвенту 7 чиншових дворів, розташованих уздовж вулиці ліворуч монастирської садиби [2, с. 450]. У 1627 р. у склепі домініканського собору – поряд зі своєю дружиною (шляхтянкою Барбарою Кльонською) – заповів поховати себе батько братів Аксаків – земський суддя Ян Аксак. У 1647 р. Стефан Аксак, будучи тяжко хворим, склав заповіт, у якому, зокрема, висловив побажання бути похованим у соборі Святого Миколая. Проте, сини та брат Стефана – Микола вивезли його з Києва до одного з його ж волинських маєтків. Точний рік і місце його смерті невідомі [10, с. 745].

За свідченням головного проповідника київського домініканського монастиря Петра Розвидовського (перша половина XVII ст.), праворуч монастирської садиби розташовувався двір, подарований домініканському Миколаївському монастирю

Софією Карабчіївською – дружиною віленського воєводи Ходкевича й удовою кн. Романа Ружинського (†1610), похованого при монастирській церкві [7, с. 103]. Для забезпечення будівництва собору цеглою у розташованому під Замковою горою Гончарному яру домініканський монастир спорудив власну цегельню. Потребу монастиря у питній воді забезпечував дерев'яний водогін, яким до монастирської садиби була підведена вода із джерела (витоку Борисо-Глібського ручаю), розташованого під горою Уздихальницею поблизу бернардинського монастиря [7, с. 103–104].

Поряд із садибою домініканського монастиря розташовувалися монастирські склеп (льох) і пивниця, де зберігали записи меду та пива, які продавали у монастирському шинку на Житньому ринку. В 1880 р. навпроти вівтаря церкви Миколи Притиска під час земляних робіт були виявлені рештки трикамерної цегляної будівлі XVII ст., яка можливо, була склепом домініканського монастиря [6, с. 60–62].

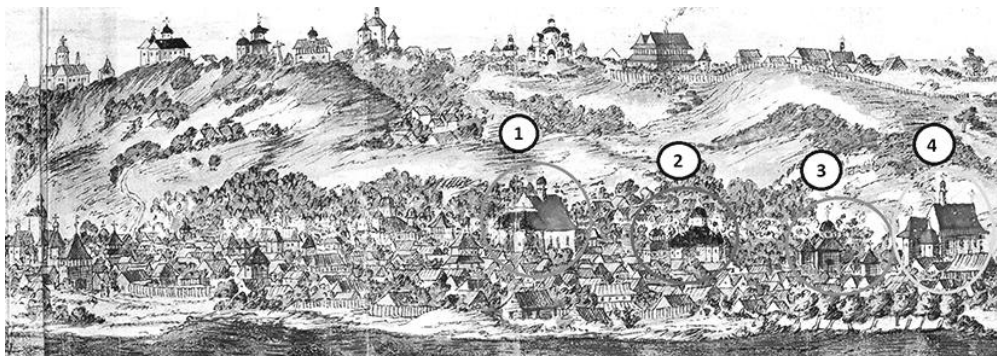
На панорамі Подолу роботи Абрагама ван Вестерфельда (1651) мурований костел Святого Миколая зображено з двосхилим дахом, однією баштою та двома вежами на західному фасаді. На цій же панорамі під замковою горою представлено дерев'яну монастирську церкву свв. Флора і Лавра, дерев'яний парафіяльний храм св. Василя та мурований кафедральний костел київських католицьких єпископів [6, с. 60] (Рис. 2).

У 1651 р. під час захоплення Києва військом великого литовського гетьмана Януша Радзивіла на Подолі спалахнула пожежа, що знищила забудову вул. Замкової, напрям якої приблизно відповідав напрямку сучасної вул. Притисько-Микільської. Миколаївський домініканський собор захистили від вогню польські солдати з війська Радзивіла. Після того як домініканські ченці у роки Хмельниччини виїхали з Києва, київські міщани влаштували у колишньому монастирському храмі шинок [3, с. 592].

У 1690 р. за митрополита Варлаама Ясинського колишній костел Святого Миколая став православним храмом Святих Апостолів Петра і Павла, при якому був заснований православний чоловічий монастир [3, с. 592–593]. У 1691–1695 р. Петропавлівську церкву добудували у архітектурних формах українського («мазепин-

Рис. 2. Фрагмент панорами Києва 1651 р. (Kioy profilsch abgezeichnet) А. ван Вестерфельда // Relation vom Litauischen Feldzug im Jahre 1651 / Бібліотека Монастиря премонстрантів (норбертанів) на Страгові у Празі. Idno: DB V 68. P.52 bis. (Джерело: https://images.manuscriptorium.com/loris/AIPDIG-KKPS_DB_V_68_27QZCD9-cs/id96/full/full/0/default.jpg?fbclid=IwAR1Q_UAE7a5B7STqgpwG4TisYZ5daA_BmurFS9UBm4FMLcu9xPDXRpF0lml):

- 1 – мурований собор св. Миколая домініканського монастиря;
- 2 – дерев'яна церква Флорівського монастиря; 3 – дерев'яна церква св. Василя;
- 4 – мурований кафедральний собор київських католицьких єпископів

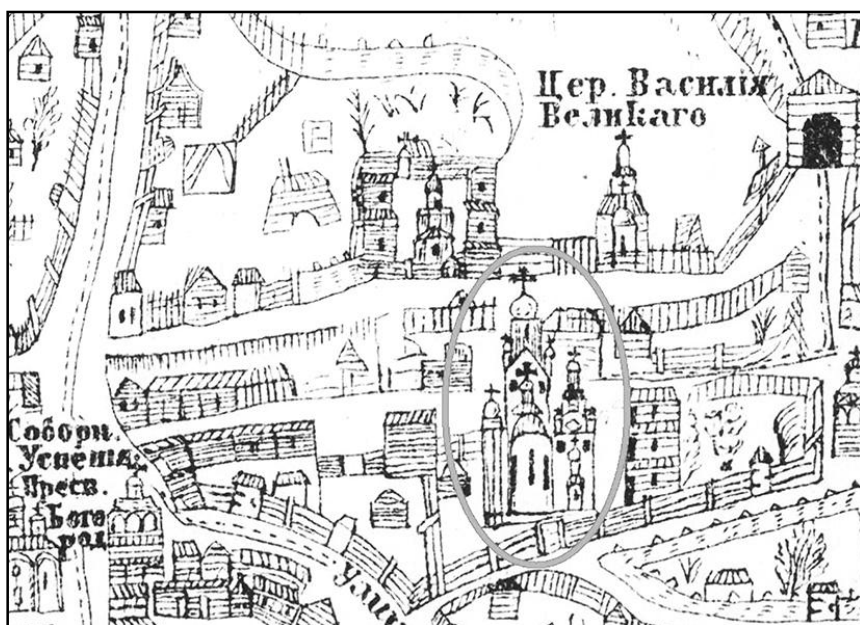

Рис. 3. Церква свв. Петра і Павла (колишній собор св. Миколая домініканського монастиря) на плані Києва 1695 р. Джерело: «План Киева, составленный в 1695 г. Издание Киевской комиссии для разбора древних актов» (Киев, 1893)

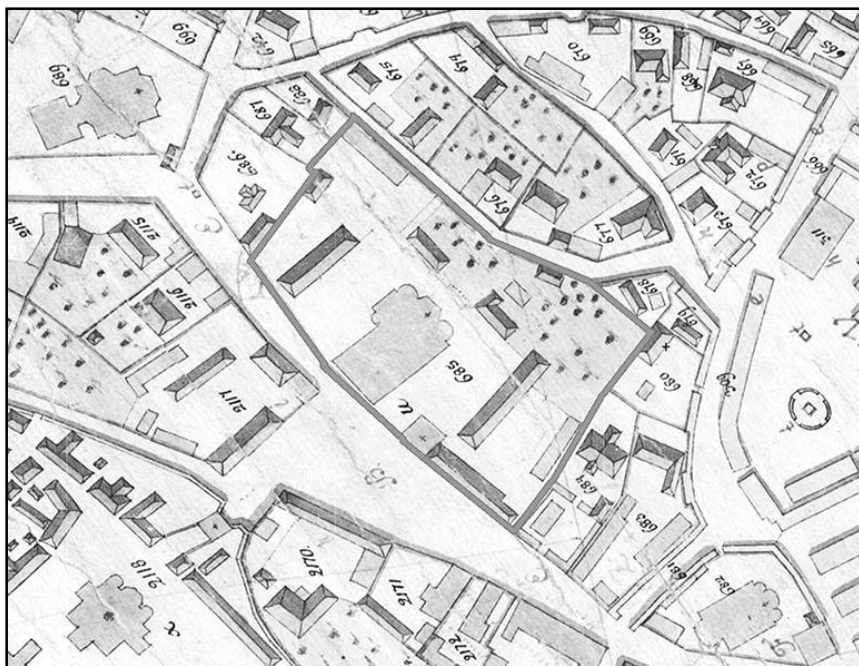

Рис. 4. Садина монастиря св. Катерини (колишнього Петропавлівського) на плані Києва 1803 р. Джерело: <https://museum.kpi.ua/map/?d=kyiv&l1=1803.RE.PLAN.MELENSKY&l2=&z=17&lon=30.514274&lat=50.463436>

ського)» бароко. Реставрований храм зображено на неінструментальному плані Києва 1695 р. (Рис. 3). У 1744–1750 рр. Петропавлівську церкву вдруге реконструювали на гроші, зібрані ченцями на Запорізькій Січі. На ці кошти не лише поновили старий храм, але й улаштували два приділи на честь Олексія – Чоловіка Божого та Святих Захарія і Єлизавети [3, с. 596].

У 1740–1750-х рр. у садибі Петропавлівського монастиря спорудили цегляну барокову двоярусну дзвіницю.

У 1786 р. під час проведення урядової секуляризації Петропавлівський монастир припинив діяльність і його будівлі передали київському монастирю Святої Катерини, що розташовувався на головному ринковому майдані Подолу. До 1811 р. Петропавлівська церква мала назву Катерининської. В 1787–1811 р. у садибі Катерининського монастиря, крім мурованого храму, розташовувалися дерев'яні храм святителя Христова Спиридона, чернечі келії, будинок архімандрита, господарчі споруди [6, с. 119–121]. Забудову монастиря Святої Катерини (колишнього Петропавлівського) зображено на плані Києва 1803 р. (Рис. 4).

Під час пожежі на Подолі 1811 р. дерев'яні будівлі монастиря Святої Катерини згоріли і його ченці повернулися до своєї первісної садиби (нині – пл. Конрактова, 2). В 1830 р. у садибі Петропавлівської церкви спорудили цегляну будівлю Київської духовної семінарії (вул. Костянтинівська, 5), тож, у 1832–1901 рр. Петропавлівська церква була семінарською. В 1859 р. Петропавлівську церкву знову реконструювали [3, с. 598]. У 1901 р. Київську духовну семінарію перевели у нову будівлю на Вознесенському узвозі, а у садибі колишнього Петропавлівського монастиря відтепер до 1916 р. розташувалося Подільське духовне училище.

Споруджений у першій половині XVII ст. собор св. Миколая був базилікою (47,6×23,8 м) із трьома навами та шістьма стовпами (хрещатими у плані), гранчастим вівтарем і готичними східчастими фронтонами. Він мав характерне для польських кос-

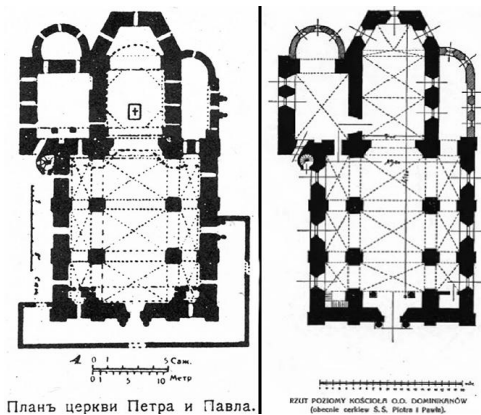

Рис. 5. План Петропавлівської церкви за К. Широцьким (1917) та К. Іваницьким (1931)

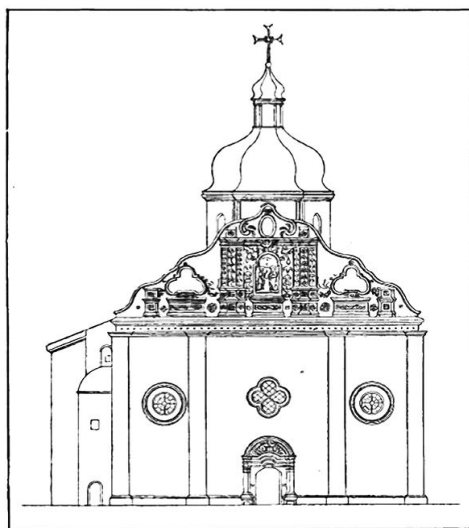

Рис. 6. Західний фасад Петропавлівської церкви.

Джерело: «Обозрѣніе Кіева въ отношеніи къ древностямъ, изданное по Высочайшему соизволенію кіевскимъ гражданскимъ губернаторомъ Иваномъ Фундуклеемъ» (1847)

телів планування: три нави (довжина та ширина середньої – 21×10 м, ширина бічних нав – 3,4 м) та видовжений пресбітерій (простір між навою та вівтарем) (Рис. 5). Виступи трансепту увінчували дві циліндричні вежі, з яких після перебудов кінця XVII–XVIII ст. збереглася одна – на куті між північно-східним виступом і північною стіною. Будівля костелу мала двосхили дахи над основним об'ємом і над пресбітерієм. У центрі даху підносилися висока невелика баня. Нави перекривали готичні стрілчасті арки, підкреслені нервюрами; склепіння пресбітерію були нижчі ніж склепіння у навах. Бічні фасади будівлі членували вузькі стрілчасті готичні вікна. До бічних нав були прибудовані дві каплиці: південну збудували одночасно з костелом (можливо, там було поховано Я. Аксака), північну – пізніше (можливо, у 1691 р., коли у церкві було влаштовано додатковий бічний вівтар на честь Преподобного Олексія – Чоловіка Божого). Півкругла апсида північної каплиці була ширша за апсиду південної, через що східний фасад костелу був асиметричним. На думку дослідника Кароля Іваницького, собор св. Миколая будували польські зодчі, імовірно, представники краківської школи [9, с. 27–31].

Після перебудови 1690-х років колишній костел Святого Миколая (що став православним храмом Святих Апостолів Петра і Павла) набув рис українського бароко. Його головний західний фасад прикрасили декорованим порталом із чотирма канелюрованими пілястрами, між якими розмістили барокові вікна: у бічних пряслах – круглі, у центральному – хрестоподібне. Готичний ступінчастий фронтон переробили на бароковий із волютами, а його тимпан оздобили декоративною ліпниною: рослинним орнаментом, медальйонами та картушами з живописними панно на релігійні теми. Вівтарну частину храму увінчала грушоподібна барокова баня на восьмигранному барабані (Рис. 6). Майже всі готичні стрілчасті склепіння собору переробили на хрещаті, за винятком тих, що були у вівтарі. У 1740-х рр. у церкві встановили чотирирусний різьблений позолочений іконостас у стилі рококо, ікони якого були взірцями українського релігійного живопису XVIII ст.

Мурована дзвіниця розташовувалася у цегляній монастирській огорожі, що простягалася вздовж вул. Притисько-Микільської. В першому ярусі дзвіниці перебували в'їзна брама та церква. Фасади першого ярусу прикрашали ордерні пілястри та вікна, декоровані лиштвами та лучковими сандриками. Другий (дзвонівий) ярус мав напівциркульні віконні прорізи, фланковані колонами, що підтримували арковий сандрик. Кути будівлі на рівні другого ярусу підкреслювали ордерні колони. Завершував ярус широкий профільований карниз із картушами [1, с. 83–84; 8, с. 194–197].

Петропавлівська церква лишалася діючою до кінця 1920-х рр. У 1935 чи 1936 році її разом із дзвіницею розібрали. У радянський час у колишній садибі Петропавлівського монастиря (вул. Притисько-Микільська, 4В) діяла військова частина (нині – військова частина Національної гвардії України). Місце, де до середини 1930-х рр. стояв Петропавлівський храм, у наш час розташоване на території заасфальтованого плацу військової частини, між будинками № 4 та 4-В на вул. Притисько-Микільській, та будинком № 5 на вул. Костянтинівській (колишня Київська духовна семінарія).

Висновки. У статті вперше у вітчизняній історіографії узагальнено наявні на сьогодні відомості (свідчення писемних, іконографічних і картографічних джерел) з історії будівлі мурованого храму домініканського монастиря Святого Миколая, у першій половині XVII ст. зведеного на Київському Подолі, яка в XVIII – першій третині XX ст. продовжувала існувати як православна церква Святих Апостолів Петра і Павла.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Оскільки після розбирання будівлі Петропавлівського храму в середині 1930-х рр. на місці, де він стояв, нічого не було збудовано, є вірогідність, що залишки церкви Святих Апостолів Петра і Павла (домініканського собору Святого Миколая) досі перебувають під товщею верхнього шару ґрунту, а, отже, можуть бути археологічно досліджені, взяті на державний облік як пам'ятка археології, історії та архітектури, законсервовані та музеєфіковані.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. К.: НДІТІАМ, 2002.
2. Закревский Н. Описание Киева: в 2 тт. Т. 1. М., 1868.
3. Закревский Н. Описание Киева: в 2 тт. Т. 2. М., 1868.
4. Зоценко В. Скандинавские древности и топография Киева // RUTHENICA. Т. II. 2003.
5. Івакін Г. Історичний розвиток Києва XIII – середина XVI ст. К., 1996.
6. Попельницька О. Історична топографія київського Подолу XVII – початку XIX ст. / Ін-т історії України Національної академії наук України. К.: Видавничий дім «Стилос», 2003.
7. Розвидовский Петр. Записка о киевском доминиканском монастыре, составленная П. Розвидовским и помещенная в «Описании Киево-Софийского собора и киевской иерархии» пр. митр. Евгения. Киев, 1825. Прилож. стр. 30–33 // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей / Временная комис. для разбора древних актов при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. К., 1874.
8. Шероцкий К. Киев: путеводитель с планом г. Киева и 58 иллюстрациями. К.: Фото-лито-тип. С.В. Кульженко, 1917.
9. Karol Iwanicki. Kościoły i kaplice w Kijowie. Warszawa: Drukarnia Samorz. Instytutu Wydawniczego w Warszawie, 1931.
10. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. VI. Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880–1914. URL: http://dir.icm.edu.pl/Słownik_geograficzny/Tom_VI.

REFERENCES

1. Vecherskyi V. Vtracheni ob'iekty arkhitekturnoi spadshchyny Ukrainy. Kyiv: NDITIAM, 2002.
2. Zakrevskyi N. Opysanye Kyiva: v 2 tt. T. 1. Moskva, 1868.
3. Zakrevskyi N. Opysanye Kyiva: v 2 tt. T. 2. Moskva, 1868.
4. Zotsenko V. Skandynavskye drevnosty y topohrafiya Kyiva // RUTHENICA. T. II. 2003.
5. Ivakin H. Istorychnyi rozvytok Kyiva XIII – seredyna XVI st. Kyiv, 1996.
6. Popelnytska O. Istorychna topohrafiia kyivskoho Podolu XVII – pochatku XIX st. / In-t istorii Ukrainy Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Kyiv: Vydavnychiy dim «Stylos», 2003.
7. Rozvidovskii Petr. Zapiska o kievskom dominikanskom monastire, sostavlennaya P. Rozvidovskim i pomeshchennaya v «Opisanii Kyivo-Sofiiskogo sobora i kyivskoi ierarkhii» pr. mitr. Yevgeniya. Kyiv, 1825. Prilozh. str. 30–33 // Sbornik materialov dlya istoricheskoi topografii Kyiva i yego okrestnostei / Vremennaya komis. dlya razbora drevnikh aktov pri Kyivskom, Podolskom i Volinskom general-gubernatore. Kyiv, 1874.
8. Sherotskyi K. Kyiv: putevodytel s planom h. Kyiva y 58 ylliustratsiyamy. Kyiv: Foto-lyto-yp. S. V. Kulzhenko, 1917.
9. Karol Iwanicki. Kościoły i kaplice w Kijowie. Warszawa: Drukarnia Samorz. Instytutu Wydawniczego w Warszawie, 1931.
10. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. VI. Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880–1914. URL: http://dir.icm.edu.pl/Słownik_geograficzny/Tom_VI.

Popelnyska Olena

Ph.D. in History,
Leading Researcher,
National Museum of History of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
elenac503@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2719-2503>

ORTHODOX CHURCH OF THE HOLY APOSTLES PETER AND PAUL (DOMINICAN CATHEDRAL OF SAINT NICHOLAS) 16th – 20th CENTURIES IN KYIV

Abstract. *The article summarizes the currently available information (evidence from written, iconographic and cartographic sources) about the building of the brick church of the Dominican monastery of St. Nicholas, built in the first half of the 17th century on the Kyiv Podil. In the 17th – first third of the 20th century, this building continued to exist as the Orthodox church of the Holy Apostles Peter and Paul. Since after the dismantling of the building of the Peter and Paul Church in 1935 or 1936, nothing was built on the site where it previously stood, there is a significant probability that the remains of the aforementioned church are still under the top layer of soil, and, therefore, can be archaeologically investigated, taken into state registration as a monument of archaeology, history and architecture, preserved and museumified.*

Keywords: *history of Kyiv, historical topography, Catholic church, Orthodox church, architecture.*

Подано до друку: 25.08.2025 р.

УДК 359.09

Смирнов Ігор

доктор географічних наук,
професор кафедри країнознавства та туризму,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Київ, Україна
smugnov_ig@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-6395-7251

Запотоцький Сергій

декан географічного факультету,
професор кафедри економічної та соціальної географії,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Київ, Україна
zapototsk@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-3515-4187

Любіцева Ольга

доктор географічних наук, професор,
завідувачка кафедри країнознавства та туризму,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Київ, Україна
loa13@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-8508-9395

Гринюк Діана

кандидат географічних наук,

в.о.доцента кафедри країнознавства та туризму,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

Київ, Україна

dianagr1987@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-3375-694X

ЛОГІСТИЧНИЙ ЧИННИК ТУРИСТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ КИЄВО-ПОДОЛУ З МЕТОЮ ПЕРЕТВОРЕННЯ ЙОГО НА ДРУГУ ТУРИСТИЧНУ ЛОКАЦІЮ м. КИЄВА

***Анотація.** Представлено досвід, досягнення та проблеми туристичної децентралізації у м. Київ на прикладі столичного Подолу, який перетворився нині у другу за значенням (після вул. Хрещатик) туристичну локацію міста. Особливу увагу приділено транспортно-логістичному чиннику з метою розукрупнення туристичних потоків і їхнього перенаправлення з центру Києва до інших ділянок зі значними туристичними (історико-архітектурними, природно-ландшафтними) ресурсами, такими як, наприклад, Києво-Поділ – сакральна та цивільна перлина культури Українського бароко XVII–XVIII ст. Визначено основну туристичну вісь Києво-Подолу – вул. Гетьмана Сагайдачного, що з'єднує Конtrakтову і Поштову площі, котрі є фокусними пунктами геосистеми туризму Подолу. Акцентовано геопросторовий та геологістичний аспекти туристичної трансформації Києво-Подолу.*

***Ключові слова:** туризм, туристичні потоки, туристична децентралізація, досвід Києво-Подолу.*

Постановка проблеми. Проблема «овертуризму» (надмірного туризму) набула актуальності ще в доковідний час. Її приклади були як світового мірила (Барселона, Венеція тощо), так і українського (Львів, Київ). Автори про це згадували у навчальних посібниках [3; 4]. Але окрім львівського досвіду (створення другого туристичного «магніту» на додаток до площі Ринок) особливу цікавість являє собою досвід Києва, де протягом років незалежності України систематично здійснювалася робота з туристичної трансформації Києво-Подолу з метою перетворення його на другу туристичну локацію Києва після вул. Хрещатик. Цей досвід на сьогодні не проаналізовано, такий аналіз і став предметом нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Історіографія досліджуваної проблематики, що виявилася в ході підготовки даної статті, в основному відображена в матеріалах поточної преси 2015–2019 рр. [2]. Певне відображення вона знайшла в наукових джерелах, зокрема в працях авторів [1; 3; 4].

Мета статті: здійснити узагальнююче дослідження досвіду Києво-Подолу з перетворення його на другу туристичну локацію Києва (після Хрещатику) з окресленням проблем і перспектив продовження цього процесу [5].

Виклад основного матеріалу. За роки незалежності України проведена значна робота з перетворення Києво-Подолу у важливу туристичну локацію Києва, другу за значенням після головної вул. Хрещатик [1, с. 107–167]. Але не так було ще зовсім недавно. Почнемо з того, що за радянських часів Поділ не розглядався як район Києва, що заслуговує на увагу туристів, особливо іноземних. Пояснення

полягало в тому, що: 1) на Подолі збереглося багато церков, які тоді за рішенням влади були зачинені, хрести з них зняті, а самі будівлі були «перепрофільовані» і використовувалися як архіви (у випадку Покровської церкви), або як м'ясні склади (у випадку Притисько-Микільської церкви); 2) в стані напівруйнації знаходився Гостинний двір; 3) сам столичний Поділ знаходився у непрезентабельному вигляді, багато історичних будинків потребували ремонту; 4) була невідрегульована транспортна схема (трамвайні лінії проходили через центральні площі Подолу – Поштову, Контрактову і головну вулицю Сагайдачного; середньовічні вузькі вулички Подолу були перенасичені комунальним і особистим транспортом). Тому, коли проводилися екскурсії Києвом і туристам показували, наприклад, панораму Києва з Володимирської гірки, то у напрямку Подолу говорили зневажливо, що це старовинне торгово-ремісниче передмістя Києва (у той час як протягом декількох століть – аж до кінця XIX ст. Поділ мав статус адміністративного центру Києва, тут знаходився міський магістрат та всі основні міські служби і структури [2, с. 369–379; 3, с. 162–172]). Отже, незважаючи на те, що Поділ і знаходився близько до Хрещатика, всі туристи скупчувалися саме на головній вулиці Києва. Хоча остання за своїм рельєфом не є зручною для великих потоків туристів.

Саме таку ситуацію можна побачити на світлинах із Хрещатику радянських часів. Чому ж Хрещатик концентрував надмірні потоки туристів? По-перше, він – короткий (1,2 км), це одна з найкоротших головних вулиць столичних міст Європи; по-друге, за рельєфом – це дно Хрещатицького яру (долини), з обох боків якого знаходяться стрімкі схили – південний (на Печерські пагорби) та північний (на Старокиївську гору). Зазвичай люди, як біологічні істоти, не схильні долати стрімкі підйоми, тому туристопотоки з Хрещатика на бічні вулиці від нього значно зменшуються (з півдня – це вул. Грушевського, Інститутська, Лютеранська тощо, з півночі – Прорізна, Богдана Хмельницького та бульв. Шевченка). Недарма на цих вулицях і нині недостатньо представлена гастрономічна та торговельна інфраструктура, бо її основні магніти знову ж таки знаходились на Хрещатику (ЦУМ, Центральний гастроном, магазини «Каштан», «Порцеляна та фаянс» й ін.).

Табл. 1. Непрезентабельний туристичний стан Києво-Подолу в 1980–1990-х рр.*

Роки	Поштова площа	Контрактова площа
1980-ті рр.	1.Історичні будинки без ремонту 2.Незручна транспортна схема	1.Зачинені церкви 2.Напівзруйнований Гостинний двір 3.Історичні будинки без ремонту 4.Незручна транспортна схема
1990-ті рр.	1.Припинення діяльності Річкового вокзалу 2.Перетворення площі на одну велику автостоянку	1.Перетворення площі і прилеглої території на місце стихійної торгівлі (базари і базарчики, вуличні секонд-хенди, пиво-горілчані «точки» з відповідним контингентом покупців)

*Авторська розробка за [3, с. 369–379].

Ситуація не дуже змінилася в перші роки незалежності України, у певному сенсі вона, навіть, погіршилася. Так, Поштова площа перетворилася на велику автостоянку, а Контрактову заповнили комерційні локації, в т.ч. стихійні базари, се-

конд-хенд під відкритим небом, пиво-горілчані «точки» (Табл. 1). Але з відновленням діяльності та реставрацією подільських церков прийшло розуміння, що Київський Поділ – це недооцінена туристична перлина, зокрема архітектури українського бароко. Відповідно виникли плани перетворення Подолу на другу за значенням туристичну локацію Києва (після Хрещатику). Почали зі зміни транспортної схеми, спершу на Поштової площі, де було створено сучасну транспортну розв'язку з тунелем під площею, здійснене спрямування транспортного потоку на вул. Набережно-Рибальську, де споруджено потужну естакаду, прибрано трамвайні колії, а також створено розгалужену інфраструктуру громадського харчування. Це був перший етап туристичної трансформації Києво-Подолу.

Другий етап відрховується з 2017 р., коли почалася реалізація проєкту «Інтегрований розвиток Подолу», який був втілений міською владою Києва за участі німецької неурядової організації Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ). Як зазначав перший заступник голови Київської міської державної адміністрації, в даному контексті слово «інтегрований» означало узгоджений з усіма зацікавленими сторонами (з мешканцями, бізнесом, вченими-істориками, географами й археологами, фахівцями туристичної галузі) з тим, щоб максимально врахувати інтереси міста і стейк-холдерів [4]. Результатом цієї співпраці стала реалізація декількох крупних проєктів, у т.ч. реконструкція Контрактової площі з пішохідною частиною вул. Гетьмана Сагайдачного, та низка локальних проєктів з оновлення кварталів середньовічного Подолу. Початковою фазою проєктів з туристичної трансформації Подолу, знову ж таки, стали перетворення в транспортній інфраструктурі, які зводилися до того, що Контрактова площа і частина вул. Гетьмана Сагайдачного були закриті для транспорту і стали повністю пішохідними. Така схема спочатку була апробована протягом півтора місяця з тим, щоб перевірити реакцію мешканців Подолу, бізнесу, автомобілістів, після чого Поділ став пішохідним, так би мовити, на постійній основі. Але попередньо столичною держадміністрацією був проведений конкурс на реконструкцію Контрактової площі, у якому переміг проєкт «Київська вітальня» архітектурного бюро «Buro-O». Кінцевою метою цього проєкту було перетворення Контрактової площі у місце туристичного та культурного тяжіння Подолу. Процес туристичної трансформації Подолу органічно включив і розміщення тут одних з найбільших та найновіших готелів Києва – Fairmont Grand Hotel Kyiv 5* (258 номерів), Radisson Blu Hotel Kyiv Podil 4* (164 номери), ArtApart Vozdvigenka (4*) тощо (Табл. 2).

Табл. 2. Етапи туристичної трансформації Києво-Подолу*

Роки	Поштова площа	Контрактова площа
2000–2017 рр.	1. Повністю змінена транспортна інфраструктура: 1.1. Побудовано тунель для авто-транспорту під площею; 1.2. Споруджено естакаду на вул. Набережно-Рибальській; 1.3. Демонтовано трамвайну лінію; 1.4. Осучаснено і вдосконалено фунікулер.	1. Ремонт і поновлення діяльності подільських церков і монастирів. 2. Відкриття музеїв: Музей однієї вулиці, Аптека-музей, Музей гетьманства, Будинок-музей київського війта, Чорнобильський музей тощо.

	2. Відновлено церкву Різдва Христового і будинок Поштової станції, збудовано унікальний храм св. Миколи Чудотворця (Церкву на воді) 3. Споруджено оригінальний пам'ятник легендарним засновникам Києва (у вигляді діточок у сухому фонтані), відремонтовано «Колону Магдебурзького права» і сходи до неї 4. Створено розгалужену мережу закладів громадського харчування (McDonalds, інші)	3. Спроба відновлення Гостинного двору (невдала). 4. Введення в дію Колеса огляду на Подолі (2017).
2017–2019 рр.	1. Відкрито Пішохідно-велосипедний міст, що з'єднав Хрещатик з Володимирською гіркою з виходом до Алеї художників, Пейзажної алеї і Андріївського узвозу. 2. Створено «Американський університет у Києві» (в приміщенні Річкового вокзалу) 3. Визначено як місце проведення національних, міських, локальних свят, фестивалів, ярмарків, виступів музичних колективів	1. Міською владою Києва запропоновано концепцію «Інтегрованого розвитку Подолу» (за участі німецької неурядової організації Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ)). 2. Проведено конкурс на кращий проєкт з реконструкції Контрактової пл. (переможець – проєкт «Київська вітальня» архітектурного бюро «Вуго-О»). 3. Рух автомобільного транспорту заборонено на Контрактовій площі та частині вул. Гетьмана Сагайдачного – створено пішохідно-туристичну зону. 4. Впроваджено односторонній рух автотранспорту на вулицях Подолу. 5. Створено розгалужену мережу кав'ярень, фаст-фудів і ресторанів (замість «точок» з продажу алкогольних напоїв). 6. Відкрито нові сучасні великі готелі Fairmont Grand Hotel Kyiv 5* (258 номерів), Radisson Blu Hotel Kyiv Podil 4* (164 номерів), ArtApart Vozdvigenka (4*) та ін. 7. Встановлено стенди з актуальною інформацією. 8. Визначено як місце проведення національних, міських, локальних свят, фестивалів, ярмарків, виступів музичних колективів.

*Авторська розробка за [3, с. 369–379; 4, с. 162–172].

Пішоходи отримали пріоритет у русі через проїжджу частину за рахунок того, що був піднятий рівень пішохідних переходів до висоти тротуарів. На Контрактовій площі встановлено стенди з актуальною інформацією, в даний час – про героїв ЗСУ в російсько-українській війні. Не всі з цих планів реалізовано нині – переважно з об'єктивних причин (Covid-19, російська агресія), але головне встигли зробити – старовинний Поділ відновлено й відкрито для мешканців і гостей Києва як пішохідний, культурно-історичний та архітектурний простір, основу якого склала вісь «Контрактова площа – вул. Гетьмана Сагайдачного – Поштова площа», де нині, поряд із Хрещатиком, із розмахом відбуваються всі національні, міські та локальні свята, фестивалі, ярмарки, які притягують десятки тисяч киян і гостей міста; проходять численні екскурсії тощо. При цьому вулички низовинного Подолу, які виходять до Дніпра (на відміну від Хрещатика), дозволяють із запасом приймати численні потоки туристів. Для них тут присутнє все необхідне: середньовічні церкви та монастирі у стилі українського бароко, мережа різноманітних кав'ярень і ресторанів, декілька музеїв (у т.ч. Музей однієї вулиці, Музей-аптека, Музей гетьманства, Будинок-музей київського війта, Чорнобильський музей), зручне транспортне сполучення з центром Києва (дві станції метро – Контрактова і Поштова, фунікулер, Пішохідно-велосипедний міст).

Тут-таки розташована і популярна київська атракція, яка з 2017 р. прикрашає Контрактову площу, – Колесо огляду на Подолі. Воно є найвищим у Києві – 43 м, обладнане повністю закритими скляними кабінками, які забезпечують комфортну поїздку за будь-якої погоди, що уможлиблює його цілорічну роботу. Час повного обороту колеса – 7 хв., кількість кабінок – 30, місткість – 180 осіб одночасно.

Як і Колесо огляду, Пішохідно-велосипедний міст (також відомий як Скляний міст) належить до туристичних атракцій Києва і Подолу останніх років; відкритий 26 травня 2019 р. до Дня Києва. У місцях повороту мосту передбачено оглядові майданчики зі скляними вставками в підлозі. Міст постраждав 10 жовтня 2022 р. під час рашистського ракетного удару по Києву, але внаслідок атаки конструкція мосту не лише вистояла, але і залишилася майже неушкодженою.

Туристична розбудова Києво-Подолу, зокрема його центральної частини – Контрактової площі триває і нині. Так, за допомоги міжнародної фірми Carlsberg Ukraine (складник Carlsberg Group) влітку 2025 р. на Контрактовій площі відкрито Простір для фізичних активностей, який уже встиг увійти до Книги рекордів України. Його спроектував данський урбаніст Мікаель Кольвіль-Андерсен. Він використав принцип тактичного урбанізму, тобто використання екологічних матеріалів, швидкі та гнучкі рішення, що наповнюють міські простори новим змістом. До реалізації цього проєкту долучилися й інші данські компанії, що працюють в Україні, та Посольство Королівства Данії в Україні. Фірма Carlsberg Ukraine вважає цей проєкт логічним продовженням стратегії сталого розвитку та підтримки добробуту країн і громад, де представлена компанія. Недарма ця фірма увійшла до рейтингу найбільших бізнес-інвесторів у освіту України за версією Delo.ua та Київської школи економіки (KSE). З 2022 р. PJSC Carlsberg Ukraine за підтримки Carlsberg Group інвестувала майже 32 млн. грн. у розвиток української освіти – від підтримки університетів до реалізації масштабних освітніх проєктів [5].

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Туристичний потенціал Подолу, зокрема в екскурсійному та рекламно-маркетинговому ракурсі, розкритий ще далеко не повністю. Нереалізованими допоки є ідеї репрезентації столиці України:

– як некоронованої столиці гетьманської України з відображенням ролі гетьманів України (С. Кішки, П. Конашевича-Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Мазепи й ін.), а також видатних жіночих постатей доби України-Гетьманщини (Галшка Гулевичівна, Марина Мазепа) у розвитку та розбудові Києво-Подолу XVII–XVIII ст.;

– як перлини сакральної та цивільної архітектури українського бароко;

– як освітньо-наукового центру України XVII–XVIII ст. з висвітленням значення Києво-Могилянської академії – першого вищого навчального закладу Східної Європи; внеску братів Григоровичів-Барських – Івана (архітектор) та Василя (мандрівник-прочанин, учений-схознавець) у архітектурний та освітньо-науковий розвиток Києво-Подолу XVIII ст.;

– як центру розвитку українського кулінарно-гастрономічного мистецтва, зокрема особливостей харчування населення Подолу (кухні) доби українського бароко XVII–XVIII ст., в т.ч. його основи – «гетьманського» борщу [4, с. 162–172].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гирич І. Київ: люди і будинки. К.: Либідь, 2018.
2. Поворозник М. Число іноземних туристів у Києві за рік зросло на 20%. *Сьогодні*. 31 січня 2019 р.
3. Смирнов І., Любіцева О. Логістика в туризмі. Міжнародний туристичний бізнес і логістика в туризмі: навч. посіб. К.: Видавництво Ліра-К, 2024.
4. Смирнов І., Любіцева О. Логістика в гостинності. Міжнародний туристичний бізнес і логістика в туризмі: навч. посіб. К.: Видавництво Ліра-К, 2024.
5. Carlsberg Ukraine. Режим доступу: <https://carlsbergukraine.com>.

REFERENCES

1. Girysh I. (2018) Kyiv: lyudy i budynki. Kyiv: Lybid.
2. Povoroznyk M. (2019). Chislo inozemnikh turystiv u Kyivi za rik zросло na 20%. Syogodni. 31 sichnya.
3. Smyrnov I., Lyubitseva O. (2024). Logistyka v turyzmi. Mizhnarodnyi turystichnyi biznes i logistyka v turyzmi: navch. posib. Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K.
4. Smirnov I., Lyubitseva O. (2024). Logistyka v gostinnosti. Mizhnarodnyi turystichnyi biznes i logistyka v turyzmi: navch. posib. Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K.
5. Carlsberg Ukraine. Rezhym dostypu: <https://carlsbergukraine.com>.

Smyrnov Igor

Doctor of Geographical Sciences,
Professor of the Department of Regional Studies and Tourism,
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Kyiv, Ukraine
smyrnov_ig@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-6395-7251

Zapototsky Serhiy

Dean of the Faculty of Geography,
Professor of the Department of Economic and Social Geography,
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Kyiv, Ukraine
zapototsk@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-3515-4187

Lyubitseva Olga

Doctor of Geographical Sciences, Professor,
Head of the Department of Regional Studies and Tourism,
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Kyiv, Ukraine
loa13@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-8508-9395

Hryniuk Diana

Candidate of Geographical Sciences, Acting Associate Professor of the Department of Regional
Studies and Tourism,
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Kyiv, Ukraine
dianagr1987@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-3375-694X

**LOGISTICS FACTOR OF TOURIST TRANSFORMATION
OF KYIV-PODIL WITH THE PURPOSE OF TRANSFORMING IT
INTO A SECOND TOURIST LOCATION IN KYIV**

***Annotation.** The experience, achievements and problems of tourist decentralization in Kyiv are presented using the example of the Kyiv's Podil, which has now become the second most important (after Khreshchatyk str.) tourist location of the city. Special attention is paid to the transport and logistics factor in order to disaggregate tourist flows and redirect them from the center of Kyiv to other areas with significant tourist (historical and architectural, natural and landscape) resources, such as, for example, Kyiv-Podil - a sacred and civil pearl of the Ukrainian Baroque Culture from 17–18 centuries. The main tourist axis of Kyiv-Podil is identified, connecting Kontraktova and Poshtova Squares, which are focal points of the Podil tourism geosystem. The geospatial and geological aspects of the tourist transformation of Kyiv-Podil are emphasized.*

***Keywords:** tourism, tourist flows, tourist decentralization, experience of Kyiv-Podil.*

Подано до друку: 29.09.2025 р.

УДК 94(477):902(477):008.56(477)

Івакін Всеволод

кандидат історичних наук,
завідувач відділу археології Києва,
Інститут археології НАН України,
Київ, Україна
wkniaz16@ukr.net
ORCID iD: 0000-0002-0074-1963

Зоценко Іван

молодший науковий співробітник,
відділ археології Києва,
Інститут археології НАН України,
Київ, Україна
zotsenkooi@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8517-7101

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ м. КИЄВА: ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ

***Анотація.** У статті вперше висвітлено проблеми охорони та збереження археологічних об'єктів, які знаходяться в межах сучасного м. Києва. Коротко охарактеризовано сучасний стан їх обліку. Звернено увагу на охоронний статус археологічних об'єктів у світлі сучасного міжнародного законодавства з охорони культурної спадщини. У публікації підкреслюється актуальність і нагальність проблеми охорони та збереження археологічної спадщини столиці.*

***Ключові слова:** Київ, археологічні об'єкти, реєстр, охорона культурної спадщини.*

З точки зору особливостей розселення давніх людських колективів, територія міста Києва характеризується вдалим географічним розташуванням – на межі лісу та лісостепу, при впадінні декількох річок у долину великої водної артерії – Дніпра. На сьогоднішній день в Києві існує 47 річок, більшість з них наразі протікають у штучних колекторах. Складна будова рельєфу, розвинена гідромережа та наявність природно захищених ділянок місцевості приналежала людські колективи, які від давніх часів заселяли різні рівні річкової долини, залежно від типу ведення господарства та суспільної організації. Це зумовило значну концентрацію різночасових археологічних пам'яток на території міста і дає всі підстави вважати територію Києва регіоном унікальним за своїм багатством на об'єкти археології не лише для України, але й для Європи в цілому.

За 200 років археологічних досліджень Києва зібрано інформацію про 170 об'єктів археології, що різняться за культурно-хронологічними періодами та типами: стоянки, поселення, городища, фортифікаційні споруди (фрагмент Змієвого валу, лінії укріплень Київської фортеці, редути), ґрунтові та курганні могильники, рештки монументальних споруд, підземні споруди (печери і льохи) тощо. Слід підкреслити, що на теренах столиці розміщуються пам'ятки всіх культурно-хронологічних археологічних періодів (кам'яної доби, неоліту, бронзової та залізної доби, давньоруської держави, модерної України).

Більшість об'єктів археології пов'язана з виникненням і розвитком міста Києва. Починаючи з X ст. місто активно розростається та перетворюється на великий політичний, ремісничий, торгівельний, військовий і культурний центр не лише

Середнього Подніпров'я, але й Центральної та Східної Європи в цілому. Розвиток Києва за доби середньовіччя та модерну, в свою чергу, впливає на активний розвиток найближчих околиць міста.

Сучасний стан обліку археологічної спадщини м. Києва ґрунтується на пам'яткоохоронній документації, складеної переважно за радянських часів і періоду незалежності України (1990-ті рр.). Культурна спадщина Києва нараховує 72 археологічні об'єкти. З них до Державного реєстру нерухомих пам'яток України занесено 25 пам'яток археології за категорією національного значення та 42 пам'ятки археології за категорією місцевого значення. Ще 5 об'єктів археологічної спадщини є щойновиявленими. Більша частина археологічних об'єктів (98 одиниць) перебуває поза межами охоронних зон і не має облікової документації. Ці об'єкти потребують додаткових археологічних досліджень для уточнення меж пам'яток і стану їх збереження для складання необхідної облікової документації.

Об'єкти археології, які не потрапили до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, повинні також охоронятися законом нарівні з пам'ятками археології згідно Європейської конвенції про охорону археологічної спадщини (Валлетта, 16.01.1992) ратифікованої Законом N 1369-IV (1369-15) від 10.12.2003, ВВР, 2004, N 15, ст. 224), яка у п. 2 ст. 1 визначає, що «складовими частинами археологічної спадщини вважаються всі матеріальні залишки та об'єкти, а також будь-які інші сліди існування людства у минулих епохах:

1) збереження і вивчення яких допомагає з'ясувати розвиток історії людства та його зв'язок з природним середовищем;

2) головними джерелами отримання інформації відносно яких є розкопки або знахідки й інші методи дослідження історії людства та середовища, що його оточує;

3) які знаходяться у будь-якому місці, що знаходиться під юрисдикцією Сторін».

У п. 3 ст. 1 вказано: «Археологічна спадщина включає споруди, архітектурні ансамблі, розбудовані та облаштовані ділянки території, рухомі об'єкти, інші пам'ятки, а також їхній контекст, незалежно від місця розташування на суходолі або під водою».

З метою охорони складовими частинами археологічної спадщини вважаються всі матеріальні залишки та об'єкти, а також будь-які інші сліди існування людства у минулих епохах:

– збереження і вивчення яких допомагає з'ясувати розвиток історії людства та його зв'язок з природним середовищем;

– головними джерелами отримання інформації відносно яких є розкопки або знахідки й інші методи дослідження історії людства та середовища, що його оточує.

Згідно чинного законодавства України відповідальність за охорону та збереження місцевих об'єктів культурної спадщини покладається на виконавчі органи сільських, селищних, міських і обласних рад. З метою запобігання руйнуванню або заподіяння шкоди, забезпечення захисту, збереження, утримання, відповідного використання об'єкта культурної спадщини, його території та зон охорони пам'яток в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь ними має здійснюватися постійний та періодичний моніторинг задля інвентаризації об'єктів культурної спадщини з метою уточнення даних облікової документації.

Згідно з ст. 8.2. Закону «Про охорону культурної спадщини», органи охорони культурної спадщини можуть залучати фахівців і громадян на правах громадських інспекторів задля виконання доручень щодо охорони культурної спадщини в порядку, що встановлюється центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони культурної спадщини [1]. Тобто – залучати спеціалістів-археологів для створення необхідної облікової документації.

Не зважаючи на чітку регламентацію ситуації законом, постановка на облік об'єктів археологічної спадщини в адміністративних межах столиці має катастрофічні показники (72 з 170) і у майбутньому буде мати ще більш сумні наслідки для археологічної спадщини столиці.

Наразі територія столиці є зоною активного урбаністичного освоєння, історичний ландшафт міста постійно підлягає зміні та часто – нівелюванню. У зв'язку з цим дуже гостро та нагально стоїть питання надання всім відомим археологічним об'єктам статусу пам'яток і внесення їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Дані кроки є необхідними для збереження археологічної спадщини столиці, її охорони та вивчення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 № 1805-III // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1805-14>. (Дата звернення: 19.10.2025).

REFERENCES

1. Pro okhoronu kulturnoi spadshchyny: Zakon Ukrainy vid 08.06.2000 № 1805-III // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1805-14>. (Data zvernennia: 19.10.2025).

Ivakin Vsevolod

Candidate of Historical Sciences,
Head of the Department of Archaeology of Kyiv,
Institute of Archaeology,
NAN of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
wkniaz16@ukr.net
ORCID iD: 0000-0002-0074-1963

Zotsenko Ivan

Junior Research Fellow,
Department of Archaeology of Kyiv,
Institute of Archaeology,
NAN of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
zotsenkoi@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8517-7101

ARCHAEOLOGICAL SIGHTS OF KYIV: ISSUES OF PROTECTION AND PRESERVATION

Annotation. *This article is the first to highlight the problems of protection and preservation of archaeological sites located within the boundaries of modern Kyiv. It briefly describes the current state of their registration. Attention is drawn to the protection status of archaeological sites in light of modern international legislation on the protection of cultural heritage. The publication emphasizes the relevance and urgency of the problem of protection and preservation of the capital's archaeological heritage.*

Keywords: *Kyiv, archaeological sites, register, protection of cultural heritage.*

Подано до друку: 19.10.2025 р.

УДК 94(477):902.6(477.41)

Івакін Всеволод

кандидат історичних наук,
завідувач відділу археології Києва,
Інститут археології НАН України,
Київ, Україна,
wkniaz16@ukr.net
ORCID iD: 0000-0002-0074-1963

Зоценко Іван

молодший науковий співробітник,
відділ археології Києва,
Інститут археології НАН України,
Київ, Україна,
zotsenkooi@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8517-7101

ДАВНІ КЛАДОВИЩА КИЄВА: ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ

Анотація. *У статті вперше висвітлено проблеми охорони та збереження давніх кладовищ, які знаходяться в межах сучасного м. Києва. Коротко охарактеризовано сучасний стан їх обліку. Звернено увагу на основні норми сучасного законодавства стосовно проблеми збереження давніх кладовищ міста. У публікації підкреслюється актуальність та нагальність проблеми охорони та збереження давніх кладовищ столиці.*

Ключові слова: *Київ, кладовища, реєстр, охорона культурної спадщини.*

Питання, пов'язані зі сприйняттям смерті давньою людиною, еволюцією поховальних традицій та обрядовістю завжди були нагальними – як на світанку людства, так і сьогодні. Через уривчастість і обмеженість збережених писемних джерел, археологічні дані про давні кладовища набувають важливого значення.

1. *Історія досліджень поховальних пам'яток давньоруського та модерного Києва* налічує більш ніж два століття. Головною джерельною базою для досліджень є археологічні та частково антропологічні матеріали, що походять з поховальних пам'яток, а також письмові та графічні матеріали. Відбувається постійне кількісне

накопичення матеріалів, а також розробляються нові сучасні методичні новації, які дають змогу переглядати вже відомі матеріали. Матеріали стародавніх поховань дозволяють реконструювати соціальні, етнокультурні й ідеологічні процеси, що відбувалися серед давнього населення сучасної території м. Києва, фіксують особливості формування власної матеріальної та духовної культури тогочасного суспільства.

2. *Давні некрополі м. Києва.* До найдавніших некрополів слід віднести різночасові могильники (III тис. до н.е. – початок I тис. н.е.) (12 локацій). Дохристиянські кладовища Києва X–XI ст. (досліджено близько 280 поховальних комплексів) представлені 8 локаціями. Функціонування християнських некрополів X–XIII ст. тісно пов'язане з монастирями та храмами, на території яких вони розміщувалися. Переважну більшість поховальних комплексів об'єднано в 37 некрополів (досліджено близько 1170 поховальних комплексів). Поховальні комплекси XV–XVIII ст. були зафіксовані на території 25 парафіяльних, 11 монастирських і 2 міських цвинтарів, а також 9 могильників, поблизу яких культових споруд не виявлено (досліджено понад 3000 поховальних комплексів) та детально проаналізовані О. Мельник. За картографічними джерелами відомо ще про 38 кладовищ, що функціонували протягом XVIII – початку XX ст., які не відносяться до компетенції археологів, однак являють собою історичні об'єкти культурної спадщини місцевого значення.

Таким чином, на території сучасного м. Києва нам відомо про 142 *давні кладовища*, більшість із яких сконцентровано в історичному центрі. Близько 27 знаходяться поза межами охоронних зон, а облікова документація на них відсутня. В столиці відсутні реєстри місць стародавніх кладовищ і окремих поховань, відповідно вони не мають статусу пам'яток культурної спадщини і не охороняються законом.

Подібний стан речей за наявності активної урбанізації та необмеженого будівництва обов'язково призведе знищення старих кладовищ – як це сталося з першим загальнокиївським кладовищем на г. Щекавиця: кладовище, на якому було поховано київську еліту кінця XVIII – початку XX ст. (родини Балабух, Войтенків, Стрельбицьких, Григоровичів-Барських, Максимовичів, А. Веделя, В. Іконнікова, Ф. Лебединцева, А. Меленського та багатьох інших [4, с. 20–22]), було знищено у результаті варварської забудови.

3. *Проблематика ігнорування виявлених цвинтарів як об'єктів культурної спадщини: правовий аналіз.* Охорона культурної спадщини є невід'ємним елементом державної політики у сфері гуманітарного та історико-культурного розвитку. У контексті сучасних викликів особливого значення набувають об'єкти похоронної культури – кладовища, меморіальні комплекси, місця масових і невідомих поховань. Нерідко такі об'єкти виявляються випадково під час будівельних, археологічних чи ландшафтних робіт. Проте реакція органів місцевого самоврядування й охорони культурної спадщини на такі знахідки часто обмежується констатацією факту, без виконання вимог законодавства щодо оформлення, реєстрації та забезпечення охорони, що створює ризик втрати історичної пам'яті та порушує норми чинного законодавства.

3.1. *Законодавче регулювання обліку й охорони місць поховань.* Закон України «Про поховання та похоронну справу» визначає правові, організаційні та соціальні засади діяльності, пов'язаної з похованням померлих і утриманням кладовищ. Основні положення:

– ст. 23: органи місцевого самоврядування зобов'язані забезпечувати належний рівень утримання цвинтарів та вести їх облік.

– ст. 24: у разі виявлення невідомих місць поховання, органи влади зобов'язані повідомити правоохоронні органи. Якщо ознаки злочину відсутні, такі поховання підлягають обстеженню та прийняттю на облік місцевими органами охорони культурної спадщини [3].

Закон України «Про охорону культурної спадщини». Цей нормативний акт визначає поняття культурної спадщини та основи її правового режиму.

– ст. 2: до об'єктів культурної спадщини належать визначні місця, включаючи окремі поховання та некрополі.

– ст. 6: Держава забезпечує облік, охорону та нагляд за станом таких об'єктів.

– ст. 37¹: органи охорони спадщини зобов'язані виявляти, враховувати та документувати об'єкти.

– ст. 44: знищення, пошкодження чи недбале ставлення до об'єктів спадщини тягне за собою юридичну відповідальність [2].

Київський науково-методичний центр по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій (далі – КНМЦ) було створено в 1997 р. як основну фахову міську установу для виконання «провідної ролі з охорони та збереження об'єктів культурної спадщини, єдину науково-дослідну, культурно-освітню установу». Проте, майже за 30 років свого існування КНМЦ (у складі якого функціонував спеціалізований відділ некрополістики) так і не спромігся облікувати перше загальноміське кладовище кінця XVIII – початку XX ст. як пам'ятку історії (не зважаючи на наявність видимих ознак у вигляді хрестів і пам'ятників). Що в купі з багаторічною службовою бездіяльністю представників Департаменту охорони культурної спадщини КМДА призвело до того, що територію давнього кладовища було віддано під забудову.

3.2. Юридична кваліфікація бездіяльності органів охорони культурної спадщини. Відсутність реакції або формальний підхід з боку місцевих органів влади при виявленні кладовищ утворює ознаки службової недбалості та порушення законодавства про охорону культурної спадщини:

– ст. 367 Кримінального Кодексу України: службова недбалість — невиконання обов'язків, що спричинило шкоду державним інтересам.

– ст. 298 Кримінального Кодексу України: знищення чи uszkodження об'єктів культурної спадщини.

– ст. 297 Кримінального Кодексу України: наруга над могилою чи місцем поховання [1].

Таким чином, бездіяльність посадових осіб може містити ознаки кримінального правопорушення.

Висновки. Науково-правова оцінка проблеми. Сучасна практика демонструє низький рівень інституційної відповідальності у сфері охорони об'єктів похоронної культури. Основні проблеми:

- відсутність системного моніторингу незареєстрованих кладовищ;
- бюрократична інертність органів охорони культурної спадщини;
- нерозробленість локальних програм фіксації давніх поховань;
- слабка взаємодія між органами культури, комунальними підприємствами та громадськими організаціями;
- відсутність персональної відповідальності посадових осіб.

Автори публікації сподіваються, що ганебний прецедент із трагічною долею Щекавицького кладовища призведе до відповідних висновків і необхідних дій Департаменту охорони культурної спадщини КМДА для збереження та охорони інших давніх кладовищ столиці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України: Кодекс України; Кодекс, Закон від 05.04.2001 № 2341-III // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2341-14>. (Дата звернення: 19.10.2025);
2. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 № 1805-III // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1805-14>. (Дата звернення: 19.10.2025);
3. Про поховання та похоронну справу: Закон України від 10.07.2003 № 1102-IV // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1102-15>. (Дата звернення: 19.10.2025);
4. Проценко Л.А. Історія Київського некрополя. К.: НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1993.

REFERENCES

1. Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Kodeks Ukrainy; Kodeks, Zakon vid 05.04.2001 № 2341-III // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2341-14>. (Data zvernennia: 19.10.2025).
2. Pro okhoronu kulturnoi spadshchyny: Zakon Ukrainy vid 08.06.2000 № 1805-III // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1805-14>. (Data zvernennia: 19.10.2025).
3. Pro pokhovannia ta pokhoronnu spravu: Zakon Ukrainy vid 10.07.2003 № 1102-IV // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1102-15>. (Data zvernennia: 19.10.2025).
4. Protsenko L.A. Istoriia Kyivskoho nekropolia. K.: NAN Ukrainy, Instytut ukrainskoi arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho, 1993.

Ivakin Vsevolod

Candidate of Historical Sciences,
Head of the Department of Archaeology of Kyiv,
Institute of Archaeology,
NAN of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
wkniiaz16@ukr.net
ORCID iD: 0000-0002-0074-1963

Zotsenko Ivan

Junior Research Fellow,
Department of Archaeology of Kyiv,
Institute of Archaeology,
NAN of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
zotsenkoi@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8517-7101

ANCIENT CEMETERIES OF KYIV: PROBLEMS OF PROTECTION AND PRESERVATION

Abstract. This article is dedicated to the problems of protection and preservation of ancient cemeteries located within the boundaries of modern Kyiv. It briefly describes the current state of their registration. Attention is drawn to the main provisions of current legislation concerning the preservation of ancient cemeteries in the city. The publication emphasizes the relevance and urgency of the problem of protection and preservation of ancient cemeteries in the capital.

Keywords: Kyiv, cemeteries, register, cultural heritage protection.

Подано до друку: 19.10.2025 р.

УДК 725.16(477.411)«18»

Кальницький Михайло

дослідник історії Києва,

начальник сектора,

Київський міський центр народної творчості

та культурологічних досліджень,

Київ, Україна

mikakiew@gmail.com

ПОШТОВА СТАНЦІЯ НА БЕРЕСТЕЙСЬКОМУ ШОСЕ: НОВІ ДАНІ ДО ІСТОРІЇ ТА АТРИБУЦІЇ

Анотація. У статті уточнено історію зведення поштових станцій за зразковими проєктами на Києво-Брестському шосе, зокрема найближчого до Києва Борщагівського станційного будинку – нині пам'ятки архітектури й містобудування національного значення. виправлено поширені нині невірні атрибуції споруди, названо імена відповідальних будівників, розкрито невідомі раніше подробиці будівельних робіт, введено до наукового обігу нові документальні джерела. Звернуто увагу на важливість достеменного датування об'єкта дослідження.

Ключові слова: поштові станції, Берестейське шосе, зразкові проєкти, пам'ятки архітектури, атрибуція.

Постановка проблеми. Збережені будинки поштових станцій середини XIX ст. на території України є цінними пам'ятками архітектури. Але поширені нині дані щодо їх датування та типології можуть бути неповними, такими, що суперечать архівним джерелам і призводять до хибних висновків щодо історії будинків.

Мета статті: розкрити історію будівництва пам'ятки архітектури й містобудування національного значення – колишнього Борщагівського станційного будинку на Берестейському шосе з уточненням датування, персоналій виконавців робіт, типологічного визначення згідно з тогочасною класифікацією поштових станцій.

Виклад основного матеріалу. Колишній станційний будинок поштової станції «Борщагівка» – це одноповерхова цегляна споруда. Він є найближчим до Києва історичним об'єктом міжміського поштового зв'язку на колишньому Києво-Брестському шосе. Згідно з постановою Ради Міністрів Української РСР № 442

від 06.09.1979 р. він отримав статус пам'ятки архітектури й містобудування національного значення з охоронним № 930. На той час будинок перебував на території Києво-Святошинського району Київської обл., на 15-му кілометрі Житомирського шосе. Нині він адміністративно належить до Святошинського району м. Києва за адресою: Берестейське шосе, 8 (у технічному паспорті – літера «Ж»).

Попри високий охоронний статус станційного будинку, наявна інформація про цей об'єкт є здебільшого неповною та недостовірною. Згадки про нього найчастіше повторюють дані з ілюстрованого довідника-каталогу «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР», де будинок датовано 1846 р. і визначено як «дім II розряду з готелем», споруджений за зразковим проектом 1843 р. [3, с. 135]. Як виняток може бути названа публікація Сніжани Гурбик про колишнє дачне селище Катеринівку [1], у якій майже точно стверджується, що земельну ділянку під Борщагівську поштову станцію було виділено у 1856 р., а будівництво велося до кінця 50-х рр. XIX ст. (проте конкретні архівні посилання відсутні).

Уточнимо, що, власне, мали являти собою типові станційні будинки за зразками 1843 р. Як відомо, режим військово-бюрократичної імперії, характерний для російського царизму, прагнув до максимальної уніфікації в усіх сферах життя. Такий підхід був особливо характерним для царювання (1825–1855) Миколи I. Тоді активно запроваджувалися типові («зразкові») вирішення фасадів громадських і житлових будинків.

Так, 31 березня 1843 р. (тут і далі дати – за юліанським календарем (т.зв. ст.ст.)) відбувся царський указ «О постройке почтовых на шоссе домов по вновь утвержденным фасадам». У ньому було скасовано більш давні типові проекти, наведено нові креслення (варіанти фасадів, планів будинків і садиб) для трьох розрядів поштових станцій, а також зауважено, що на одному шосе для більшої різноманітності слід будувати станції неоднакових фасадів [4, с.183, 184].

Усі типові вирішення передбачали наявність прямокутної в плані садиби стандартного розміру, на якій мали бути розташовані чільні станційні будинки, а також приміщення для зберігання фуражу та гужового інвентарю й стайні. Для станцій першого розряду було визначено стайні на 54 коня, другого розряду – на 36 коней, третього розряду – на 18 коней. У кожному розряді могли бути два варіанта станції: з готелем і без готелю. Готель, власне, являв собою особливе приміщення з трьох кімнат у станційному будинку. Відповідно, будинок із готелем мав фасад на 7 прорізів, без готелю – на 5 прорізів. Кожна така будівля містила сіни проти центрального входу, службову кімнату для реєстрації подорожніх документів, квартиру станційного доглядача з двох кімнат, дві чи три кімнати для короткочасного перебування подорожніх, а також кухню та вбиральню. Ізольована кімната для відпочинку ямщиків містилася у спеціальній прибудові з боку двору або, здебільшого (станції другого й третього розряду без готелів), безпосередньо в станційному будинку. Опалення скрізь було пічним, водопостачання – з колодязю посеред двору.

Будинки поштових станцій мали бути цегляними, одноповерховими, із симетричними фасадами. Для кожного виду будинку (з готелем чи без готелю в усіх розрядах) ілюстрований додаток до указу 1843 р. пропонував по три «зразкові фасади», тобто загалом 18 варіантів, на підставі яких мав бути визначений вигляд будь-якої станції на теренах імперії [4, додаток, арк.13–18]. При тотожних компо-

зиціях фасади могли відрізнятися декоративно-стильовим вирішенням: додаток передбачав мотиви з пізнього класицизму, бароко, ренесансу, готики (зі стрілчастими прорізами) або навіть «східної» чи «північної» архітектури. Площини фасадів мали бути тиньковані, з розшивкою під рустику або гладкі.

Станційні будинки третього розряду без готелю були особливо поширеними, зводилися на більшості поштових станцій. Вони забезпечували для подорожніх лише короткий відпочинок під час заміни коней або дрібного ремонту екіпажів.

Нагадаймо тепер обставини, за яких з'явився Борщагівський станційний будинок біля Києво-Брестського шосе. Виникнення шосе стало наслідком геополітичних амбіцій Миколи I. Самодержець вирішив прокласти прямий шосейний шлях від Києва до Бреста-Литовського (історичне українське Берестя, сучасне м. Брест у Білорусі) завдовжки близько 600 км. Саме тоді у Києві та Бресті велися роботи з розбудови фортець за проектами відомого інженера-фортифікатора Карла Оппермана. У такий спосіб цар підсилював військову присутність на українських, білоруських і польських землях, намагаючись продемонструвати, що його імперія здатна бути «жандармом Європи» та за потреби протистояти Заходу.

Отже, в 1843–1846 рр. відбувалися вишукувальні роботи для влаштування майбутнього шосе від Києва до Бреста (див.: [5]), а з 1847 р. тривали роботи безпосередньо на трасі (див.: [6]). Проектований шлях мав забезпечити надійний логістичний зв'язок між двома імперськими твердинями. З 1854 р. шосе вже пов'язало міста Київ і Корець на відстані 238 верст (див.: [12]), а від початку 1860-х рр. експлуатувалося в повному обсязі (див.: [11, арк.95; 13–15]).

У ході облаштування шосе були визначені місця для спорудження капітальних поштових станцій. Шосе загалом було поділено на 7 дистанцій. Найближчою до Києва була 1-ша дистанція – до м. Коростишів. На ній намітили 5 проміжних станцій з відстанями між ними від 12 до 20 верст (1 верста = 1,067 км). У жовтні 1855 р. правління X округу шляхів сполучень, який обслуговував київський регіон, затвердило місця розташування поштових станцій на новоствореному шосе. Спочатку перша станція від Києва мала міститися на 19-й версті шляху, неподалік від с. Гореничі, друга – на 36-й версті, біля с. Березівка. Але у березні 1857 р. з міркувань більшої зручності та кращих умов їхнє розташування було переглянуто. Для першої станції, зрештою, визначили місце на 14-й версті від Києва, поблизу с. Петропавлівська Борщагівка; другу розмістили біля с. Гурівщина [7, арк. 1а, 1б]. Отже, у підсумку на 1-й дистанції почалося будівництво таких станційних будинків (без готелів):

- Борщагівського, третього розряду, на 14-й версті;
- Гурівщинського, третього розряду, на 28-й версті;
- Фасовського (поблизу с. Фасової), третього розряду, на 48-й версті;
- Ставищенського (біля с. Ставища), першого розряду, на 64-й версті;
- Кочерівського (біля із с. Кочерова), третього розряду, на 76-й версті [9, арк. 339].

Між Борщагівським і Гурівщинським будинками, біля р. Ірпінь, розмістилася шосейна застава. Відсутність готелів при поштових станціях можна пояснити тим, що Києво-Брестське шосе проходило густонаселеною територією, між губернськими та повітовими містами, у яких були свої готелі, а у селах – постійні двори.

Упродовж 1857 р. щойно обрану ділянку Борщагівського будинку готували під нове будівництво. Загальна площа станційного двору, прямокутного у плані,

склала 600 кв. сажнів (2730 м²); його довжина фронтально становила 83 аршини (близько 59 м), глибина – 65 аршин (46 м).

Слід зауважити, що на час будівництва норми забудови поштових станцій дещо змінилися порівняно з указом 1843 р. В 1850-ті рр. Х округ шляхів сполучень мав декілька оновлених зразкових проєктів, зокрема станційних будинків третього розряду без готелю. Їхні фасади певною мірою наслідували мотиви зразків 1843 р., але вимогу різноманітності уже не брали до уваги. Кількість варіантів, обраних для Києво-Брестського шосе, була обмеженою: зі стрілчатими або напівциркульними прорізами, з розшивкою тиньку під рустику або без розшивки [8, арк. 3, 15, 20]. Композиція одного з них [8, арк. 15] цілком відповідала об'єкту дослідження. Як видно зі згаданих креслень, було змінено схему розташування приміщень із певним підвищенням комфортності. У станційному будинку третього розряду вже не містилося кімнати ямщиків – для них передбачалася окрема хата. Загалом, будівлі станційного подвір'я мали розміщуватися так: уздовж фронтальної довжини – станційний будинок із прибудованою вбиральною та дві брами обабіч нього (праворуч – для в'їзду, ліворуч – для виїзду екіпажів), у тилу – стайні, біля лівої межі – хата ямщиків, їхня вбиральня та сарай для інвентарю, біля правої межі – комора з льохом для фуражу та харчів і навіс для екіпажів, у центрі подвір'я – колодязь.

Уже безпосередньо перед спорудженням нових станційних будинків у правлінні Х округу шляхів сполучень підготували виконавчі креслення плану і фасаду «готичного» варіанту будівлі з уточненими лінійними розмірами у відповідності з прив'язкою до місця. Їх підписав помічник начальника робіт по Києво-Брестському шосе, інженер-капітан (згодом інженер-підполковник) Олександр Петрович Феттінг [8, арк. 34]. Начальником робіт по шосе був інженер-полковник Юлій Людвігович Віхман. Згадані креслення можна вважати проєктною документацією для досліджуваного й деяких інших станційних будинків Києво-Брестського шосе.

Щодо ходу будівельних робіт на Святошинський поштовій станції маємо вичерпні відомості завдяки наявності в архіві докладних звітів (див.: [9, арк. 70–70 зв., 71, 351–361 зв., 362; 10, арк. 132–135 зв., 136; 11, арк. 99–100 зв.]). Звіти складав і підписував безпосередній виконавець робіт, інженер-штабс-капітан Олександр Аполосович Авринський. Він, між іншим, брав участь у проєктуванні забудови Києва того часу.

Будівництво велося впродовж 1858–1860 рр. Можна сказати, що будівельники не надто поспішали, бо все одно визначальною була дата повного завершення самого шосе, а на ньому доводилося виконувати вкрай складний і тривалий комплекс робіт із улаштування мостів, водовідвідних труб, придорожніх каналів, упорядкування шляхового полотна тощо.

У 1858 р. для станційного будинку виконали фундаментні роботи з бутового каменю та цегляного щебеню, на фундаменті звели цегляний цоколь і стіни, поставили рами дверних та віконних прорізів і поклали балки підлоги. Цоколь укладали завтовшки у три цеглини, зовнішні та капітальні стіни – у дві з половиною цеглини.

У 1859 р. було здійснено перекриття даху, виконано горище та металеву покрівлю, укладено підлогу та підшито стелю, виготовлено й встановлено столярку прорізів, віконне скло і ставні, плінтуси, стільчаки для вбиральні («ретирада»), улаштовано «англійську кухню» (йдеться про складну, обличковану кахлями ку-

хонну установку з плитою), опалювальні кахлеві «голландські» та кухонну «російську» печі, два димарі над гребенем даху, гранітне крильце головного входу та дерев'яні крильця з двору. Потиньковано по цеглі зовні цоколь, стіни, пілястри, зовнішній карниз і фронтон, облямування прорізів, димарі, а також внутрішні стіни, «російську» піч і стелю; у кімнатах витягнуто карнизи й облямування стелі.

У 1860 р. відбувалися, фактично, завершальні роботи. На площині зовнішніх стін було виконано побілку вапном із крейдою та клеєм, а поверх неї – фарбування умброю (натуральним пігментом сірувато-коричневого кольору). Отже, кольорова гама будинку визначалася насамперед сполученням умбри та кольору нефарбованого тиньку виступаючих деталей. Металеві елементи (покрівлю даху, водостічні труби, ринви), а також димарі пофарбували у «дикий» колір (так називали фарбу сіро-сріблястого, сіро-блакитного чи сіро-жовтого відтінку). В інтер'єрах було влаштовано дерев'яні сходи на горище, підлогу пофарбовано вохрою; двері, віконниці та підвіконня – білим кольором; вапном побілено стіни, стелі, карнизи, печі, кімнати обклеєно шпалерами. В середині сіней при головному вході зробили дерев'яний тамбур. Над входом установили навіс і чавунного орла – зображення імперського гербу, обабіч входу розмістили металеві настінні гасові ліхтарі.

З тилу до станційного будинку прилучалася цегляна, дещо нижча вбиральня. Вона мала два відділення, кожне на два «очки». Цей «ретирад» був улаштований своєрідно: замість вигрібної ями використовувалися дерев'яні обсмолені скрині глибиною понад 2 м, котрі можна було, за потреби, виймати й вичищати. Для уникнення неприємного запаху вбиральня сполучалася з будинком доволі вузьким переходом.

В остаточному вигляді новобудова виглядала цілком аналогічно до наступних станційних будинків – Гурівщинського і Фасовського. Вони стали характерними орієнтирами уздовж Києво-Брестського шосе. Стильову манеру оформлення фасадів цих будівель часто називають неоготикою, хоча єдиним мотивом готичного стилю виявилися дверний та чотири віконні стрілчаті прорізи чільного фасаду. В них було виконано відповідне плетіння в дусі т.зв. мастверка – спарені ланцетні елементи завершувалися круглою розеткою зі вписаним чотирилисником.

Паралельно, в ті ж роки (головним чином у 1859–1860 рр.) було здійснено спорудження інших будівель станційної ділянки – хати ямщиків, комори з льохом, сараю, навісу та стайні. Хата, комора і сарай були цегляні, стайні та навіс – дерев'яні на цегляних стовпах. Цікаво, що, попри статус третього розряду Борщагівської станції, стайню для неї влаштували доволі значну – на 60 коней. Це можна пояснити близькістю до великого міста і бажанням «розвантажити» Київську поштову станцію від транзитних перевезень і кур'єрів. У 1860 р. на подвір'ї Борщагівської станції було влаштовано колодязь зі зрубом і навіс над ним. Окрім того, в 1859 р. на вільних відрізках периметра станційної ділянки було виконано огорожу на цегляних стовпах, що являла собою біля шосе цегляну стіну з карнизом, у інших місцях дерев'яний паркан. У 1860 р. обабіч головного будинку встановили дві брами з металевими фігурними стулками – згідно з розробленим у січні того ж року «нормальним кресленням» [9, арк. 58]. Стіни пофарбували вохрою, стулки – «дикою» фарбою. У 1861 р. відбулося мощення станційної території, навколо неї розчистили територію від дерев та кущів, улаштували городи для потреб персоналу.

Отже, від початку 1860-х рр. були наявні всі умови для активної експлуатації Борщагівської поштової станції (поблизу неї у 1890–1910-ті рр. склалася дачне селище Катеринівка). В ХХ ст. міжміські гужові перевезення поступово перетворилися на анахронізм. Однак головний будинок Борщагівської станції багато років зберігав доволі цілісний історичний вигляд, утративши, хіба що, царського орла на чільному фасаді після 1917 р. Про це, до речі, свідчить художній фільм «Якось улітку», знятий у 1936 р. за сценарієм Іллі Ільфа та Євгена Петрова за участю відомих акторів Ігоря Ільїнського та Леоніда Кміта. В одному з епізодів кінострічки можна бачити сцену проїзду колони автомобілів повз неушкоджений досліджуваний будинок із огорожею та брамами. Станційну садибу на 15-му кілометрі Берестейського шосе, що є аналогом 14-ї версти, тоді займала ШЕД (шляхово-експлуатаційна дільниця), котра перебувала тут і в повоєнні роки. У глибині комплексу розміщувалася автобаза.

З часом архітектурне оформлення колишнього Борщагівського станційного будинку зазнало певних змін. Усі зовнішні стіни було опоряджено керамічною плиткою «кабанчик» різних відтінків під лицьову цеглу. Віконне плетіння чільних прорізів значно спростили зі втратою розеток. Металеву покрівлю даху замінили на шиферну, при цьому було втрачено одне з двох слухових вікон горища – з боку шосе (інше вікно, з боку двору, збереглося). Цегляні стовпчики парапету над карнизом і димарі були розібрані. Значну частину огорожі та східну браму замінено на сучасні конструкції, західну браму було втрачено. Будівлю підключили до комунальних мереж. Завдяки оновленню вбиралень відпала потреба у вузькому переході біля тильної стіни, і його було розширено.

У пострадянський період будинком спершу володіло шляхове ремонтно-будівельне управління № 100 при державній акціонерній компанії «Автомобільні дороги України»; його використовували як приміщення деяких компаній і проектно-комерційних фірм. Над чільним фасадом зник аттиковий фронтон; біля голов-

Станційний дім поштової станції «Борщагівка»
на Києво-Житомирському шосе. Фото 1910 р. (Киевская искра. 1910. № 29)

ного входу деякий час існував новий арковий навіс. У 2021 р. об'єкт було приватизовано; нині його використання обмежене. Разом із тим, колишній Борщаківський станційний будинок (так само як Гурівщинський і Фасовський) зберіг своє об'ємно-просторове вирішення й основні архітектурні якості, до того ж він залишається своєрідним свідком історії вітчизняного транспорту і поштового зв'язку.

Щоправда, історична оцінка пам'ятки має ґрунтуватися на достеменних матеріалах, а не на викривленій інформації, яка досі є поширеною і вводить в оману дослідників. Приміром, у путівнику «Шляхом Київ – Житомир» (2018) відомий краєзнавець Дмитро Малаков повторив твердження згаданого раніше довідника-каталогу і на підставі цього дійшов хибного висновку, що існуючими станціями на Брест-Литовському тракті користувалися в 1840–1850-ті рр. видатні українські літератори Пантелеймон Куліш, його дружина Ганна Барвінок (Олександра Білозерська-Куліш), Марко Вовчок (Марія Вілінська) [2, с.18, 21]. Деякі автори інтернет-публікацій довільно називали серед користувачів згаданих станцій Тараса Шевченка (у 1846–1847 рр.), Ференца Ліста (у 1847 р.), Оноре де Бальзака (у 1850 р.).

Однак, попри все, це не зменшує історико-культурного значення старовинної будівлі, тим паче, що і в період достеменного існування Борщаківської поштової станції можна пов'язати з поштовими диліжансами на Берестейському шосе чимало знаних осіб (той-таки Дмитро Малаков згадував Миколу Лисенка, Миколу Костомарова, Михайла Старицького, Олену Пчілку, Лесю Українку й ін.).

Висновок. Маємо підстави стверджувати, що досліджуваний об'єкт – колишній станційний будинок третього розряду без готелю Борщаківської поштової станції, споруджений у 1858–1860 рр., – є цінним автентичним об'єктом культурної спадщини, тож потребує ремонтно-реставраційних робіт на підставі наявних архівних джерел.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гурбик С. Катеринівка // Про землю і про людей святошинських. Колективне дослідження. К., 2008. С. 317–320.
2. Малаков Д. Шляхом Київ – Житомир. Путівник. К., 2018.
3. Памятники архитектуры и градостроительства Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог. Т. I. Киев. Киевская область. К., 1983.
4. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. XVIII. Отделение первое. 1843. Санкт-Петербург, 1844.
5. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 692. Оп. 1. Спр. 497.
6. ЦДІАК України. Ф. 692. Оп. 1. Спр. 501.
7. ЦДІАК України. Ф. 692. Оп. 1. Спр. 6864.
8. ЦДІАК України. Ф. 692. Оп. 1. Спр. 6865.
9. ЦДІАК України. Ф. 692. Оп. 11. 1847 р. Спр. 2. Т. XIV.
10. ЦДІАК України. Ф. 692. Оп. 11. 1847 р. Спр. 2. Т. XV.
11. ЦДІАК України. Ф. 692. Оп. 11. 1847 р. Спр. 2. Т. XVI.
12. ЦДІАК України. Ф. 692. Оп. 11. 1855 р. Спр. 4.
13. ЦДІАК України. Ф. 692. Оп. 11. 1860 р. Спр. 12.
14. ЦДІАК України. Ф. 692. Оп. 11. 1863 р. Спр. 4.
15. ЦДІАК України. Ф. 692. Оп. 11. 1863 р. Спр. 4а.

REFERENCES

1. Hurbyk S. Katerynivka // Pro zemliu i pro liudei sviatoshynskykh. Kolektyvne doslidzhenia. Kyiv, 2008. S. 317–320.
2. Malakov D. Shliakhom Kyiv – Zhytomyr. Putivnyk. Kyiv, 2018.
3. Pamiatnyky arkhytektury y hradostroytelstva Ukrainyskoi SSR. Ylliustryrovannyi spravochnyk-kataloh. T. I. Kyev. Kyevskaia oblast. Kyev, 1983.
4. Polnoe sobranie zakonov Rossyiskoi ympery. Sobranie vtoroe. T. XVIII. Otdelenie pervoe. 1843. Sankt-Peterburh, 1844.
5. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (dali – TsDIAK Ukrainy). F. 692. Op. 1. Spr. 497.
6. TsDIAK Ukrainy. F. 692. Op.1. Spr. 501.
7. TsDIAK Ukrainy. F. 692. Op. 1. Spr. 6864.
8. TsDIAK Ukrainy. F. 692. Op. 1. Spr. 6865.
9. TsDIAK Ukrainy. F. 692. Op. 11. 1847 r. Spr. 2. T.XIV.
10. TsDIAK Ukrainy. F. 692. Op. 11. 1847 r. Spr. 2. T.XV.
11. TsDIAK Ukrainy. F. 692. Op. 11. 1847 r. Spr. 2. T.XVI.
12. TsDIAK Ukrainy. F. 692. Op. 11. 1855 r. Spr. 4.
13. TsDIAK Ukrainy. F. 692. Op. 11. 1860 r. Spr. 12.
14. TsDIAK Ukrainy. F. 692. Op. 11. 1863 r. Spr. 4.
15. TsDIAK Ukrainy. F. 692. Op. 11. 1863 r. Spr. 4a.

Kalnytskyi Mykhailo

researcher of Kyiv history,
head of sector,
Kyiv City Center for Folk Art and Cultural Studies,
Kyiv, Ukraine
mikakiew@gmail.com

THE POST STATION ON THE BERESTYA HIGHWAY: NEW DATA FOR HISTORY AND ATTRIBUTION

Annotation. *The article clarifies the history of the construction of post stations according to model projects on the Kyiv-Brest highway, in particular, the Borshchahivka station building closest to Kyiv – now the monument of architecture and urban planning of national importance. The currently widespread incorrect attributions of the structure are corrected, the names of the responsible builders are named, previously unknown details of the construction work are revealed, and new documentary sources are introduced into scientific circulation. Attention is drawn to the importance of accurate dating of the object of research.*

Keywords: *post stations, Berestya highway, model projects, architectural monuments, attribution.*

Подано до друку 31.10.2025 р.

УДК [351.853:7.072.2]:928(477-25)«1895»Петрицький А.Г.

Кучеренко Микола
провідний науковий співробітник
Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського,
Київ, Україна
mkucherenko@ukr.net
<https://orcid.org/0009-0002-9292-4683>

АНАТОЛЬ ПЕТРИЦЬКИЙ: «НАРОДИВСЯ Я В КИЄВІ НА ДМИТРІВСЬКІЙ ВУЛИЦІ, БУДИНОК 23»

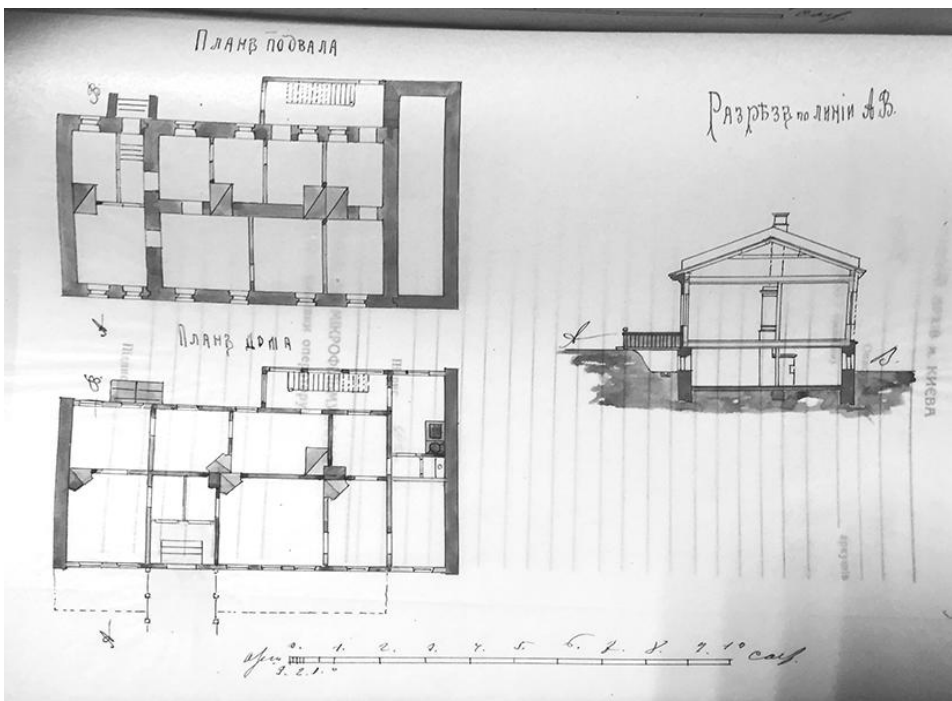
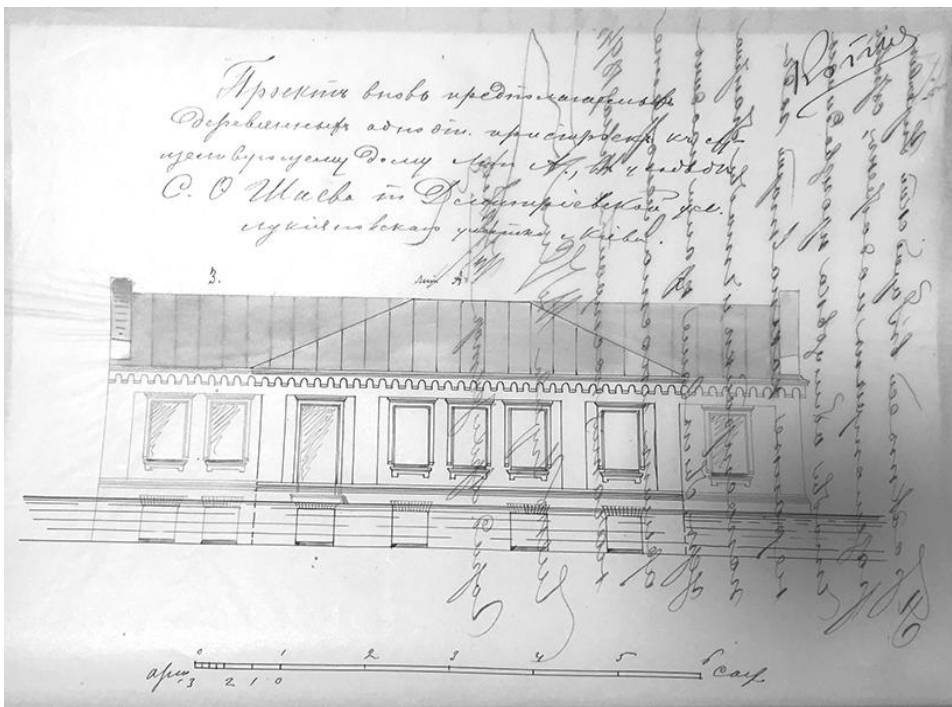
***Анотація.** Автор звертає увагу на одноповерховий будинок на вул. Дмитрівській, 23 у середмісті Києва, що мав давню історію і був зруйнований пожежею в 2023 р. Як свідчать архівні джерела, саме там народився і провів перші роки життя класик українського мистецтва, видатний художник-авангардист Анатоль Галактіонович Петрицький (1895–1964).*

***Ключові слова:** музей, художник-авангардист, мистецтво, грушевськознавець.*

Для науковців столичного Історико-меморіального музею Михайла Грушевського від самого його заснування було відомим і близьким ім'я видатного митця Анатолія Галактіоновича Петрицького (1895–1964). І не лише тому, що це був художник-новатор, геній українського авангарду, знакова постать для становлення української сценографії. Ще цікавішим для грушевськознавців він ставав через те, що був мешканцем садиби Грушевських на вул. Паньківській, 9. Так, протягом 1916–1918 рр. молодий художник жив у Великому Домі Грушевських на квартирі свого вчителя – славетного митця Василя Кричевського, а в 1918–1922 рр. – у розташованому поруч флігелі (в ньому тепер міститься Музей), де 1919 р. став зятем Грушевських.

Збираючи відомості про Анатолія Галактіоновича, ми натрапили на особовий фонд А.Г. Петрицького (ф. 237 Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України), де особливу увагу викликали його спогади «Мое детство и юность» (спр. 175). Саме звідти тепер можна довідатися про ранні роки життя художника. Цей документ часто використовувався при написанні праць про А. Петрицького. Але, на жаль, у жодній з публікацій так і не прозвучала його перша адреса, хоч її він власноруч зазначив у спогадах: «Народився я в Києві на Дмитрівській вул[иці], будинок 23 в 1895 р.» [4, арк. 1]. Тож кияни, проходячи повз непримітний одноповерховий будиночок неподалік від Галицької (Перемоги) площі, навіть не здогадувалися, що його стіни пам'ятають майбутнього класика українського мистецтва.

Той будинок мав давню складну, мало досліджену історію і вважався одним із найстаріших на вул. Дмитрівській. Припускають, що він був крамарнею (складським приміщенням) для розташованого зовсім близько Євбазу [2] і, судячи з плану, мав велике підвальне приміщення. Про це свідчили й частково збережені підвальні вікна. Згодом призначення будинку могло змінюватися, що ставало приводом для перебудов. Зокрема, в 1892 р. тогочасний власник Степан Оліфанович Шаєв отримувє дозвіл на «зведення кам'яного фундаменту під дерев'яний будинок і дерев'яний флігель» [3]. В 1894 р. він же отримувє дозвіл на зведення двох дерев'яних прибудов до головного будинку з подальшим облицюванням цеглою [3] (Мал. 1, 2). Пізніше з'явилися ще дві невеликі прибудови ліворуч (крайня ліворуч прибудова збереглася

Мал. 1, 2. Будинок за адресою: вул. Дмитрівська, 23 на кресленнях 1890-х рр.
Джерело зображення: <https://renovationmap.org/building/0KrS0>

до сьогодні вже у вигляді окремого невеличкого будиночка). Невдовзі будинок змінив власника – перше видання довідника «Весь Киев» (1899) називає власницею будинку № 23 якусь Усцинович Наталю Йосипівну [1, с. 132].

Родина Петрицьких оселилася на вул. Дмитрівській, 23, очевидно, не пізніше 1894 р. і, судячи з усього, не володіла будинком, а орендувала помешкання. Батько митця Галактіон Григорович*¹ упродовж багатьох років працював службовцем на залізниці, а мати Євдокія Петрівна (народжена Федорченко)*² була простою трудівницею з Полтавщини. З життям на вул. Дмитрівській пов'язані найперші ранні спогади Анатолія Петрицького.

«Я пам'ятаю себе з трьох років. Але я ніколи не бачив свого батька здоровим – я пам'ятаю батька, який пересувався з місця на місце з двома милицями. У нього був параліч двох ніг...

...коли мені було три роки, я пам'ятаю, що мій батько ранками чекав візника. Візник приїжджав, батько одягав циліндр, брав дві милиці і їхав на службу» [4, арк. 1].

На цьому обриваються ранні дитячі спомини майбутнього митця про його тогочасне життя на вул. Дмитрівській у Києві. У 1898 р. Галактіон Григорович із родиною перебрався до м. Володава (*польск.* Włodawa) Седлецької губернії, а в 1900 р. – до м. Кобеляки Полтавської губернії. В обох містах родина мешкала в залізничних колоніях серед колишніх залізничників. Повернеться хлопець до Києва вже 1904 р. у віці дев'яти років, коли за допомогою батькових друзів він буде влаштований до Сирітського притулку Південно-Західної залізниці імені імператора Олександра III на території київської залізничної колонії. Тоді й проб'ється, незважаючи на важке дитинство, непереборний талант Анатолія Петрицького, щоб поставити його в ряд найвидатніших українських митців ХХ ст. Але пам'ять про будиночок на вул. Дмитрівській, де пройшли перші роки дитинства, він збереже на все своє життя.

Той, умовно кажучи, «Дім Петрицьких» був зафіксований на численних фотознімках, лишився на сервісі Google Street View 2011 і 2015 рр. Його порожній фасад засвідчує, що про меморіальну дошку на тому будинку в пам'ять про свого видатного сина Київ не подумав. Знімок 2015 р. показує середню прибудову вже у процесі руйнування. Проте, це був лише початок...

*¹ Петрицький Галактіон Григорович (?–1922) прибіл. з 1869–1874 р. (у різних спогадах та автобіографіях А. Петрицького датування подій з батькового життя відрізняється) працював службовцем Управління Південно-Західної залізниці в Києві. Одружився, ймовірно, в першій половині 1890-х рр. У 1895 р. народився син Анатоль. Після 23-річної праці отримав параліч, що невдовзі охопив ноги і праву руку. Через це довелося надалі жити в залізничних колоніях у Володаві Седлецької губ. (з 1898 р.) та в селі Білики біля Кобеляк Полтавської губ. (з 1900 р.) (Л. Петрицька писала про «інвалідний дім» у Біликах, де він і провів решту життя). (див.: [4, арк. 1; 5, арк. 1, 34; 6, арк. 1]).

*² Петрицька (народжена Федорченко) Євдокія Петрівна (?–1944) походила із селянської родини з Прилук, що на Полтавщині (нині Чернігівська обл.). Рано осиротівши, наймитувала в Києві, де й вийшла заміж і народила сина Анатолія. Згодом із чоловіком жила в залізничних колоніях у Володаві (з 1898 р.) та в с. Білики біля Кобеляк (з 1900 р.). Після смерті чоловіка з 1922 р. мешкала в Києві (десь у 1922–1923 рр. якийсь час жила в будинку Грушевських у своєї свахи Ганни Шамраєвої). З 1925 р. жила в Харкові з новою родиною сина. У хворобі та злиднях самотньо пережила німецьку окупацію і невдовзі померла. У спогадах лишилася як добра і працьовита жінка, яка, хоч і була малописьменною, проте багато читала і любила історію (див.: 4, арк. 1; 5, арк. 34; 6, арк. 1, 9 зв.)).

Мал. 3. Будинок на вул. Дмитрівській, 23 (праворуч) із прибудовами (в центрі знімка).
Київ. 1980 р. Джерело зображення: <https://renovationmap.org/building/0KrS0>

Будинок двічі горів – восени 2021 р. та 28 серпня 2023 р. Сьогодні можна побачити лише прикрите зеленим парканом обвуглене згарище з рештками стін і стелі. Тепер це вже лише ділянка площею 0,04 га під кадастровим номером 8000000000:88:146:0005, на якій всюдисущий меткий забудовник планує звести «клубний будинок Dmytrivsky». Вціліла тільки крайня ліворуч частина – колишня прибудова, що тепер має вигляд окремого будиночка, оздобленого вказівником до Ведичного храму свідомості Крішні.

Наразі, коли нарешті стає відомим зв'язок цих руїн з класиком українського мистецтва Анатолем Петрицьким, може варто киянам замислитися: чи не відродити пам'ятку, з подальшим її використанням на ниві культури? Адже маємо добрий приклад з так само спаленим і відновленим будиночком Марії Заньковецької на вул. Великій Васильківській. Хтось може заперечити, що дослідникам творчості художни-

Мал. 4. Будинок на вул. Дмитрівській, 23. Київ. 2020 р.
Джерело зображення: <https://renovationmap.org/building/0KrS0>

ка відомо в Києві ще кілька пов'язаних з ним адрес, а на вул. Золотоворітській, 8/4 (там він мешкав останні три роки свого життя) навіть встановлено меморіальну дошку. І все ж хочеться вірити, що столиця не пропустить унікальний шанс збагатити свій культурний простір пам'яткою, пов'язаною з Анатолем Петрицьким – багатогранним художником, неперевершеним генієм українського авангарду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Весь Киев на 1899 год. Адресная и справочная книга. Киев, 1899. С. 132.
2. Дмитрівська вулиця (Київ) // Вікіпедія. Режим доступу: <https://sal0.li/1709742>.
3. Нежитлова будівля. Вулиця Дмитрівська 23В // Мапа реновацій. Режим доступу: <https://renovationmap.org/building/0KrS0>.
4. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України). Ф. 237. Оп. 2. Спр. 175.
5. ЦДАМЛМ України. Ф. 237. Оп. 2. Спр. 184.
6. ЦДАМЛМ України. Ф. 237. Оп. 3. Спр. 47.

Мал. 5, 6.
Рештки забудови
на вул. Дмитрівській, 23.
Вигляд із вулиці (вгорі)
і з двору (ліворуч).
Київ. 2025 р.
Фото М. Кучеренка

REFERENCE

1. Ves Kyev na 1899 hod. Adresnaia y spravochnaia knyha. Kyev, 1899.
2. Dmytrivska vulytsia (Kyiv) // Vikipediya. Rezhym dostupu: <https://salo.li/1709742>.
3. Nezhytlova budivlia. Vulytsia Dmytrivska 23V // Mapa novatsii. Rezhym dostupu: <https://renovationmap.org/building/0KrS0>.
4. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy (dali – TsDAMLM Ukrainy). F. 237. Op. 2. Spr. 175.
5. TsDAMLM Ukrainy. F. 237. Op. 2. Spr. 184.
6. TsDAMLM Ukrainy. F. 237. Op. 3. Spr. 47.

Kucherenko Mykola

leading researcher,

Historical and Memorial Museum of Mykhailo Hrushevskyi,

Kyiv, Ukraine

mkucherenko@ukr.net

<https://orcid.org/0009-0002-9292-4683>

ANATOL PETRYTSKY: «I WAS BORN IN KYIV ON DMYTRIVSKA STREET, 23»

Annotation. *The author draws attention to a one-story house at 23 Dmytrivska Street in the center of Kyiv, which had a long history and was destroyed by fire in 2023. According to archival sources, the classic of Ukrainian art, the outstanding avant-garde artist Anatol Halaktionovych Petrytskyi (1895–1964) was born and spent the first years of his life in this house.*

Keywords: *Museum, avant-garde artist, art, expert on Hrushevsky.*

Подано до друку: 19.10.2025 р.

УДК 908(477.84)(091)+719

Шиян Любов

кандидат історичних наук,

науковий співробітник,

Вишнівецький відділ Національного заповідника

«Замки Тернопілля»,

Вишнівець, Україна

shyan3@ukr.net

ПАЛАЦ КНЯЗІВ ВИШНЕВЕЦЬКИХ У ВИШНІВЦІ: СЬОГОДЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Анотація. *Національний заповідник «Замки Тернопілля» є базовим державним закладом, який займається вирішенням питань вивчення, збереження, відновлення та функціонального пристосування пам'яток історико-архітектурної спадщини на теренах Тернопільщини. У статті аналізується діяльність і найближчі плани на майбутнє структурної складової заповідника – Вишнівецького палацово-паркового відділу від часу повномасштабного вторгнення РФ в Україну.*

Ключові слова: *Національний заповідник «Замки Тернопілля», Вишнівецький палацово-парковий відділ, пам'яткоохоронна діяльність, сучасні проекти ревіталізації у Вишнівці.*

За свою майже 300-річну історію Вишнівецький палацовий ансамбль уже пережив дві війни. У роки Першої світової війни, залишившись без нагляду, він був спустошений і пограбований. Весною 1944 р. під час звільнення Вишнівця від німецьких окупантів палац тиждень горів, були суттєво пошкоджені офіцини (служби). Відремонтований на початку 60-х рр. XX ст. комплекс використовували як адміністративну споруду. В палацових службах розмістили виробничі цехи галантерейної фабрики. На теренах великого палацового парку був організований радгосп і споруджено оселі для його працівників [6, с. 76].

Створення у 1999 р. Вишнівецького відділу Державного історико-архітектурного заповідника у м. Збараж (від 2005 р. Національний заповідник «Замки Тернопілля») започаткувало новий етап в історії пам'ятки. Почали впроваджуватися перші пам'яткоохоронні заходи та відновлювальні роботи.

Вони сприяли не лише збереженню пам'ятки, але й перетворенню її у популярний об'єкт історичного та культурного туризму.

Від самого початку створення відділу його науковими співробітниками були започатковані важливі дослідницькі студії, які стали в нагоді під час вирішень концептуальних проблем майбутніх проектно-відновлювальних робіт. До наукового обігу було введено низку раніше неопублікованих джерел, які, крім наукового значення, мають і практичне застосування. Щороку відділом проводяться науково-практичні конференції, на яких висвітлюються актуальні проблеми історії, культури, архітектури та краєзнавства.

Проведені відновлювальні роботи у палаці, популяризація пам'ятки у засобах масової інформації, соціальних мережах, телекомунікаціях сприяли включенню Вишнівецького палацу до відомих туристичних маршрутів. У 2019 р. на грантові кошти Посольського фонду США та при сприянні Міністерства культури України і Тернопільської обласної державної адміністрації була відновлена перша історична зала палацу – дзеркальна. На основі документальних джерел – інвентарів XVIII ст., планів, світлин на стінах – були відновлені дерев'яні панелі, паркетні підлоги, аркадові вікна із дзеркальних тафель, мармуровий камін [4]. Важливим доповненням до інтер'єрів стали постійні експозиції меблів і живописних полотен із запасників львівських музеїв.

На даний час проводяться підготовчі роботи у лівому флігелі палацу, де відповідно до плану будуть відтворюватися особисті покої власника: альков, кабінет, китайські кімнати, гардеробні тощо. Проведені необхідні комунікації, встановлений паркет.

В одному з приміщень відкрита постійна експозиція унікальних артефактів трипільської культури із с. Бодаки, що поблизу Вишнівця. Поселення відносилось до найбільш розвинутого середнього періоду Трипілля (6000–2500 до н.е.) і локалізувалось на північно-західному рубежі ареалу його поширення у витоках р. Горинь (притока р. Прип'ять). За даними електромагнітної розвідки, воно займало територію близько 1,5 га. Спеціалізація трипільського поселення в Бодаках як центру виготовлення предметів із кремнію не могла не позначитися на його планувальних особливостях, побутовій культурі, характері господарської діяльності. До недавнього часу найдосконалішими знаряддями епохи енеоліту в Європі вважались вироби майстрів із регіону Добруджа в Румунії. Відкриття археологами

трипільського поселення майстрів-професіоналів на Волині, котрі створили свій спосіб обробітку кремнію і використовували його не лише для внутрішнього вжитку, але й на експорт, свідчить про високий рівень престижу наших предків серед представників інших різнокультурних регіонів. Ще задовго до них трипільці з Бодак зуміли перетворити традиційний домашній промисел на одну з найбільш розвинених згодом галузей общинних ремесел. В експозиції представлено більше 450 предметів – результати роботи багаторічних міжнародних археологічних експедицій за участі українських, російських, польських, молдавських, болгарських і французьких науковців [5, с. 36–37].

Перші тижні повномасштабного вторгнення 2022 р. запам'яталися не лише екстремними новинами з фронтів, евакуації цивільного населення. У маленькому провінційному мирному Вишнівці з'явилися перші переселенці. Це були маріупольці. Вони майже нічого не розповідали. Проте, їх і не розпитували – люди пережили те, що не можна було побачити навіть у фільмах жахів. Потім Вишнівець зустрічав біженців із Київщини. Від них ми вперше почули, «що хороших росіян не буває, а є погані та дуже погані». А далі – харків'яни. Над містом усе частіше пролітали гелікоптери та винищувачі. Росіяни бомбили Луцьк і Старокостянтинів. Ще зовсім недавно у виставкових залах вишневецького палацу було освітлено, вирувало життя, туристи оглядали відновлені зали, мистецькі колекції. З перших тижнів війни палац навіть вдень занурився у темряву, його численні вікна були забиті щитами, експозиції розібрані і сховані. Жінки-працівниці плели маскувальні сітки, готували передачі на фронт. Чоловіки записалися добровольцями до територіальної оборони...

Сьогодні в часи повномасштабного вторгнення в Україну незалежно від географічної локації історико-культурна спадщина знаходиться в зоні ризику. Її захист і збереження залишається нашим головним пріоритетом. Життя продовжується і в суспільстві є запит на культурні проекти, різного контенту та спрямування. Світова спільнота засуджує військові злочини, які чинить РФ проти України, мирного населення, екології та культурної спадщини. Фонди та громадські інституції країн-партнерів фінансово підтримують культурні проекти.

У наш час Національний заповідник «Замки Тернопілля» є замовником проекту впорядкування історичного ландшафтного парку, який є складовою Вишневецького палацового ансамблю. Завдяки Програмі транскордонного співробітництва Interreg NEXT Польща – Україна передбачене погоджене відновлення двох історичних парків: Дзіковського у Тарнобжегу та князів Вишневецьких у Вишнівці. В лютому 2025 р. у Тарнобжезі пройшла науково-практична міжнародна конференція, на якій погоджені основні деталі робочого проекту. Для його реалізації до 30 листопада 2026 р. Європейський Союз фінансує 992 тис. євро (понад 46 млн. грн.). Українська частка становить 436,5 тис. євро [2].

У своїй еволюції Вишнівецький парк увібрав у себе архітектурні концепції різноманітних епох. Загалом, він став втіленням основних композиційних, планувальних рішень і тенденцій, характерних для ландшафтного мистецтва Волині XVIII ст. Парк складався з декількох частин: регулярного саду, городів, оранжереї та ландшафтного парку. Над його створенням працювали відомі ландшафтні архітектори та садівники Д. Міклер, Бургійон, Я. Кубіцький, Я. Грізмайер [1].

Метою проєкту є відновлення історичного ландшафту парку, планувальної структури, малих архітектурних форм, збереження існуючого фонду місцевих та реліктових дерев. Передбачена також реконструкція паркової інфраструктури, проведення комунікацій: освітлення водопостачання та каналізації. Для відвідувачів буде створено вело- та пішохідні маршрути. Відродження Вишнівецького парку буде не просто ще однією локацією на теренах пам'ятки. Ми отримаємо ще один майданчик для проведення масових заходів, конференцій, екологічних акцій.

У 2005 р. за підтримки Українського культурного фонду заповідник розпочав новий проєкт «Інклюзивна мобільна виставка «Замки Тернопілля»». В межах проєкту – 11 текстильних макетів пам'яток. Серед них – Вишнівецький палацовий ансамбль. Це будуть відеоролики зі звукозаписом, перекладом жестовою мовою, які зможуть побачити мешканці різних регіонів України. Після закінчення проєкту буде видана книга. Створені макети допоможуть людям із проблемами зору, слуху, опорно-рухового апарату ознайомитися з пам'ятками культурної спадщини в доступний для них спосіб. На реалізацію проєкту Український культурний фонд виділив 999 тис. грн.

Упродовж 2025–2026 р. у Вишнівецькому палаці реалізується ще один новий культурний проєкт. ГО «Фонд культурної спадщини «Оберіг» у партнерстві з Національним заповідником «Замки Тернопілля» за підтримки Українського культурного фонду та UCORD реалізує ініціативу «Вишнівецький палац – спадщина роду Вишневецьких». Проєктом передбачено створення віртуальної 3D-екскурсії, встановлення сенсорного інформаційного кіоску для людей із вадами зору та слуху.

У Вишневецькому палаці постійно відбуваються зустрічі з діячами культури. Так, наприклад, до Дня Незалежності України відбувся поетичний захід поетеси Ольги Більчук «Коли говорить серце». У часи важких випробувань для кожного українця поезія авторки звучала особливо проникливо, знаходила відгуки в душах присутніх і вражала щирістю та відкритістю.

Навесні 2025 р. відвідувачі могли побачити у палаці виставку «Хліб наш насущний», присвячений пам'яті Народного художника України Мирослава Отковича. Створений за останні роки, цей мистецький проєкт розкриває глибокий символізм хліба в українській історії, духовності та культурі. Фундаментальні полотна представляють образ хліба як сакральний символ від біблійних сюжетів до тем, які висвітлюють національну історію в ретроспективі. Глядач немов би здійснює візуальну подорож епохами, які формували українську ідентичність. Творчість Мирослава Отковича не просто одкровення українця з великою та щирою любов'ю до своєї землі, людей, історії – це, насправді, великий внесок в антологію сучасного національного мистецтва. З експозицією «Хліб наш насущний» Мирослава Отковича змогли ознайомитися не лише наші співвітчизники з різних регіонів України, але й іноземці, зокрема естонці, норвежці, поляки, які відвідали палац і які підтримують Україну у боротьбі з російським агресором [3].

У червні 2025 р. у палаці відкрилася надзвичайно символічна виставка творів заслуженого художника України Юрія Нагулка «Під небом вічної України». У своїх роботах автор вкотре звернувся до глибин української ідентичності, філософії та духу. Поєднавши у своїх творах традиції реалізму, символізму та сюрреалізму, художник створив насправді вражаючі образи української культури.

Сьогодні Вишнівецький палацовий ансамбль XVIII ст. відома пам'ятка історії й архітектури не лише в Україні, але й за її межами. З кожним роком українці з усіх регіонів країни відвідують його експозиції, зростає зацікавленість в суспільстві до історії свого народу, його культури і традицій. Повне відновлення ансамблю поверне до скарбниці національної культури пам'ятку високого гатунку і буде важливим чинником для збереження української ідентичності, адже її буття впродовж століть тісно було пов'язане з визначними історичними особистостями та важливими подіями в житті народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Інститут рукопису Національної наукової бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Ф.1. Оп. 7. Спр. 150. 45 арк.
2. Вишнівецький парк отримує нове життя: стартував транскордонний проєкт ревіталізації історичної спадщини. Режим доступу: <https://toda.te.gov.ua>. (Дата звернення: 11.04.2025 р.).
3. На Тернопільщині відбулося відкриття виставки «Хліб наш насущний, присвячений пам'яті народного художника України Мирослава Отковича». Режим доступу: <https://ternopoliany.te.ua>. (Дата звернення: 09.04.2025 р.).
4. На Тернопільщині відкрили відреставровану дзеркальну залу. Режим доступу: <https://zamky.te.ua>. (Дата звернення: 20.06.2019 р.).
5. Шиян Л. Трипільська культура в колекціях Вишневецького палацу. *Матеріали XI міжнародної науково-практичної конференції «Аркасівські читання: історичні та краєзнавчі дослідження: виклики та перспективи* (м. Миколаїв МНУ ім. В.О. Сухомлинського). Миколаїв., 2017. С. 34–37.
6. Шиян Л. Вишневець та князі Корибути Вишневецькі. Тернопіль: Горлиця, 2006. 85 с.

REFERENCES

1. Opys Vyshnevetskoho zamku. [Vmishchenyy v mayetnostyakh Kremyanetskoho ta Letychivskoho povitakh Volynskoho ta Podilskoho voyevodstv]. Instytut rukopysu natsionalnoyi naukovoï biblioteki Ukrayiny im. Volodymyra Vernadskoho. F.1. Op.7. Spr. 150. 45 ark.
2. Vyshnivetsky park otrymuє nove zhyttya: startuvav transkordonnyy proekt revitalizatsiyi istorychnoyi spadshchyny. Rezhym dostupu: <https://toda.te.gov.ua/> (Data zvernennya: 11.04.2025)
3. Na Ternopilshchyni vidbulosya vidkryttya vystavky «Khib nash nasushchnyy, prysvyachenyy pamyati narodnoho khudozhnyka Ukrayiny Myroslava Otkovycha». Rezhym dostupu: <https://ternopoliany.te.ua/> (Data zvernennya: 09.04.2025).
4. Na Ternopilshchyni vidkryly vidrestavrovanu dzerkalnu zalu. Rezhym dostupu: <https://zamky.te.ua>. (Data zvernennya: 20.06.2019).
5. Shyyan L. Trypilska kultura v kolektsiyakh Vyshnevetskoho palatsu. *Materialy KHI mizhnarodnoyi naukovy-praktychnoyi konferentsiyi «Arkasivs'ki chytannya: istorychni ta krayeznavchi doslidzhennya: vyklyky ta perspektyvy* (m. Mykolayiv MNU im. V.O. Sukhomlynskoho). Mykolayiv, 2017. S. 34–37.
6. Shyyan L. Vyshnevetz ta knyazi Korybuty Vyshnevetski. Ternopil: Horlytsya, 2006. 85 s.

Shyan Lubov
Candidate of Historical Sciences,
Researcher,
Vyshnivets Department of the National Reserve
«Castles of Ternopil»,
Vyshnivets, Ukraine
shyan3@ukr.net

PALACE OF THE PRINCES OF VYSHNIEVTSKI IN VYSHNIEVTS: TODAY AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT

Annotation. *The National Reserve «Zamky Ternopillya» is a basic state institution that deals with the study, preservation, restoration and functional adaptation of monuments of historical and architectural heritage in the Ternopil region. The article analyzes the activities and immediate plans for the future of the structural component of the reserve – Vyshnevetskyi Palace complex of 18th century since the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine.*

Today it is important to preserve not only the physical existence of monuments, but also to ensure their new functional purpose, based on the documentary character, historical, cultural and spiritual significance. The object is considered as a complex integral harmonious spatial body, which embodied the lifestyle and thinking of its epoch. In the future, based on newly discovered documentary sources (plans, registers, inventories), it is planned to restore the main historical halls of the Vyshnevetskyi Palace, the interiors of which have the value of a modern public space.

Keywords: *The National reserve «Zamky Ternopillya», Vyshnevetskyi Palace complex of 18th century, monument protection activities, revitalization projects in Vyshnevets.*

Подано до друку: 17.10.2025 р.

УДК 94(477):929:718:7.025:726.8

Писаренко Юрій
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України
e-mail: zirin@ukr.net
ORCID 0000-0003-3247-1176

МОГИЛА МИКОЛИ ШАРЛЕМАНЯ НА ЗВІРИНЕЦЬКОМУ КЛАДОВИЩІ М. КИЄВА: ПИТАННЯ РЕСТАВРАЦІЇ ТА ДОГЛЯДУ

Анотація. *У статті автор ділиться особистим досвідом догляду та реставрації намогильних споруд на місцях поховань історичних особистостей на Звіринському кладовищі м. Києва, які провів як волонтер. Докладно описується відновлення (2022) частково зруйнованого пам'ятника відомого зоолога та історика, дослідника «Слова о полку Ігоревім» Миколи Васильовича Шарлеманя (1887–1970). Показано як ця робота збагатила автора новими знаннями щодо долі вченого та історії спорудження пам'ятника, неочікувано виявивши їхні певні перетини з біографією самого автора.*

У публікації порушується питання необхідності державного догляду і реставрації споруд на могилах історичних діячів на постійній основі.

Ключові слова: М.В. Шарлемань, Звіринецьке кладовище, «Слово о полку Ігоревім», пам'ятник, реставрація.

Зазвичай реставрація намогильних споруд є предметом угоди між родичами похованого та працівниками кладовища. Втім, на київських некрополях немало поховань історичних особистостей, які, внаслідок різних життєвих обставин, осиротіли. Незважаючи на те, що пам'яткоохоронні органи регулярно відряджають своїх представників для фіксації наявності таких могил, їхніх обмірів тощо, ніяких заходів щодо їх збереження не здійснюється. І, навіть, щодо руйнації, не кажучи про багатолітню непорядкованість могил, ніхто не б'є на сполох. Все виглядає дуже формально.

Метою статті є привернути увагу до проблеми необхідності організації офіційної підтримки – догляду та реставрації – пам'ятників історичним особистостям на місцях їхніх поховань, які втратили опіку близьких.

Серед таких пам'ятних і лише тимчасово несірїтських могил – поховання доктора біології, професора Миколи Васильовича Шарлеманя (1887–1970) та його дружини, Анни Парфентіївни (1886–1969) (8 ділянка Звіринецького кладовища, вул. Верхня, 21) на Київському Печерську.

Микола (Едуард) Шарлемань належав до числа нащадків імператора Карла Великого (†814) (фр. Charlemagne). Науковець був одним із активних учасників створення Української академії наук у 1918 р. У 1921–1932 р. очолював заповідник «Конча-Заспа» під Києвом, який Максим Рильський у своєму вірші назвав «мудрим Царством Шарлеманя». Впродовж 1934–1944 р. (з перервами) керував Зоологічним музеєм АН УРСР. Був відомим захисником екології й історичних пам'яток Києва, зокрема залишків Десятинної церкви, комплексу Софії Київської, Києво-Печерської лаври, церкви Спаса на Берестові, Золотих воріт, Кирилівської церкви, Видубицького монастиря, корпусів Києво-Могилянської академії. Підтримав ініціативу Д.С. Лихачова про створення «Товариства охорони пам'яток культури», також переймався станом збереженості природно-історичних пам'яток, зокрема залишків р. Почайни та Долобського озера.

Історикам найбільш відомі праці М.В. Шарлеманя, присвячені природному світу «Слова о полку Ігоревім» та з'ясуванню авторства поеми. Вчений також уважно вивчав фрески Софії Київської із зображенням тварин, з приводу чого плідно співпрацював із Сергієм Олександровичем Висоцьким.

Упродовж життя вченому пощастило спілкуватися з багатьма історичними особистостями: Вікентієм Хвойкою, Володимиром Вернадським, Ігорем Сікорським, Євгеном Патоном. Особливо близько він товаришував із Владиславом Городецьким [3; 8].

Дуже символічним є те, що могила провідного дослідника тваринного світу і полювання Давньої Русі знаходиться саме на Звіринці, де простягалися мисливські угіддя князів*¹. Поховання вченого залишається незмінним місцем відвідування численними екскурсіями Звіринецьким кладовищем.

*¹ Під час дослідження (2010) відкритого автором у північній частині Звіринця давньоруського поселення XI–XIII ст. було знайдено багато фауністичних решток, більшість з яких належала оленям [2, с. 121–122].

Про могилу М.В. Шарлеманя мені стало відомо в 2001 р. від скульптора, народного художника України Олександра Павловича Скоблікова (1929–2005) – під час відвідин його майстерні на вул. Перспективній. Тоді він працював над меморіальною дошкою, присвяченою маєму батькові, відомому вченому-механіку, академіку НАН України Георгію Степановичу Писаренку (1910–2001)*¹. У неформальному спілкуванні Олександр Павлович згадав: «У вас на Зоологічному кладовищі, на могилі Миколи Шарлеманя стоїть пам'ятник моєї роботи (голова професора), оригінал якої зберігається в Третьяковській галереї». Розповів, що ліпив цей портрет науковця в 1969 р. у його квартирі на вул. Калініна, 5 (нині – вул. Софійська). Він натоді вже був лежачим старим і показував на полиці зі своїми книгами, промовляючи зі сльозами, що його книги – це його діти [9, с. 85]. Я був дуже зворушений цією розповіддю про вченого, з працями якого про тваринний світ «Слова о полку Ігоревім» колись із зацікавленням познайомився. Під час відвідин Звіринецького кладовища, де незадовго до цього був похований мій батько, поцікавився у співробітника кладовища (наразі, його директора) Михайла Івановича Терещенкова, де знаходиться цей пам'ятник. Місце поховання М.В. Шарлеманя відшукав на пологому схилі гори, з якого, якби не густі дерева, було б видно Дніпро. На великій прямокутній брилі, що служить постаментом для видовженої квадратної в перетині колони – п'єдесталу для литої голови вченого (Мал. 1, 2), – написи:

ШАРЛЕМАНЬ

Анна Парфентьевна

1886 – 1969

ШАРЛЕМАНЬ

Николай Васильевич

1887 – 1970

Доктор биологических наук

Профессор

Автор классических комментариев

к «Слову о Полку Игореве»

Згодом, у 2010-х рр. відвідав могилу разом зі співробітником Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» Євгеном Кабанцем. Могила перебувала у занедбаному стані. Цоколь з лабрадориту через потрапляння вологи і дію морозів геть розпався, обрамляючи камені подекуди тріснули. Передній камінь зовсім зсунувся, нависаючи над бетонним фундаментом, який значно вивищувався над поверхнею землі, і єдиний щодо своєї міцності сумнівів не викликав (Мал. 3). Відразу стало зрозуміло, що одним із чинників руйнування було викладення внутрішнього простору між обрамляючими каменями і головною плитою брекчією. Велика кількість швів між окремими шматками стала пасткою для води, незважаючи на те, що їх хтось колись укрити гідроізолюючою сумішшю. У той наш візит ми з Є. Кабанцем, на знак нашої шани до відомого науковця, вирішили помити надгробок, адже він був вкритий густим багаторічним брудом. Як кажуть, зробили все, що могли. Але осад щодо занедбаного стану могили в душі залишився.

*¹ Відкрита за участі Б.Є. Патона в Інституті проблем міцності імені Г.С. Писаренка НАН України (див.: [4, с. 181]).

Мал. 1. Погруддя Миколи Шарлеманя на його могилі (скульп. О.П. Скобліков).

Мал. 2. Тильна сторона скульптури з автографом О.П. Скоблікова, 1969 р.

Маю зазначити, що моя увага до Звіринського кладовища формувалася з дитинства, адже на ньому поховано кілька моїх родичів, починаючи з бабусі – батькової мами – і брата батька. Десь років з п'яти (а я 1963 р.н.) супроводжував на їхню могилу свою тітоньку. Там, де наразі знаходиться база ШЕУ Печерського району на вул. Старонаводницькій, 12, раніше нам доводилося переходити дерев'яний міст над річечкою, і десь під цим мостом з-під гори виривався стрімкий потік води. Мої дитячі малюнки зафіксували перші враження про численні хрести навколо. Згодом, близько 2010 р. я виявив і відновив збережену частину скинутого з гори пам'ятника викладачам Олексіївського інженерного училища (зараз Військовий лицей імені Івана Богуну) – полковнику Леоніду Міллеру та генералу Болеславу Бильчинському, застреленим муравйовцями, що вдерлися до Києва у січні 1918 р. (3 ділянка). Вдалося відтворити медальйони з їхніми портретами, раніше розбиті, вочевидь, ломами, коли пам'ятник скидали з гори. Недарма місцеве населення Звіринське кладовище називало «3-й Арсенал» (бо там хоронили багатьох арсенальців), а вказані офіцери брали участь у штурмі більшовицького Арсеналу 29 жовтня 1917 р. [7, с. 179]. Оскільки з робітниками кладовища в мене склалися добрі стосунки, за допомогу в роботі вони з мене грошей не взяли. Але наразі під впливом геологічних процесів підмурований нами пам'ятник знову дещо нахилився і вимагає вирівнювання.

Після знайомства в 2019 р. з Іриною Михайлівною Трач-Тарновською (29.04.1936 – 20.05.2005)*¹, яка нещодавно пішла з життя, долучився до прибирання поховань Тарновських (1 ділянка) [4, с. 156]. Стан цього ансамблю могил також вимагає певного ремонту.

На краю північного схилу поздовжньої гори, що проходить зі сходу на захід – очевид-

*¹ Знайомство на поминках видатного киевознавця Віталія Васильовича Ковалінського (1941–2019) переросло в дружбу, хоча й, на жаль, не тривалу. Цікаво, що Ірина Михайлівна була студенткою мого батька, Г.С. Писаренка, і так само, як моя мама, Пугач Есмеральда Олександрівна (1936–2015) пережила окупацію Києва, і, навіть, жила з нею по сусідству.

но, колишнього фортечного валу – вдалося відшукати могилу відомого ученого-гігієніста, академіка, міністра народного здоров'я УНР, Овксентія Васильовича Корчака-Чепурківського (1857–1847) (4 ділянка), яка являє собою величний ансамбль у староукраїнському стилі*¹. І хоча її також постійно фіксують і заміряють, могилу відзначає багатолітня занедбаність. Де б знайти в собі сили та якось впорядкувати її?

І от настав 2022 р., який приніс із собою криваву війну. На її 61 день, 25 квітня (понеділок після Великодня) під Лиманом загинув наш 19-річний онук, Тимофій, який встиг на той момент прослужити півтора роки в ССО, прийнявши участь в Операції об'єднаних сил й отримавши звання старшого солдата, яким дуже пишався. Той вибух забрав життя ще трьох його побратимів [6]. Складно сказати, яким дивом мені вдалося відновити свою наукову роботу, і чому знову вирішив повернутися до питання занедбаного стану могили М.В. Шарлеманя. Але я усе ж звернувся з цього приводу до директора кладовища М.І. Терещенкова, завжди дуже чуйного до відвідувачів. Була названа досить невелика сума ремонту.

Я вийшов на зв'язок із відомим істориком, професором Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктором історичних наук Василем Іринарховичем Ульяновським. Саме він здійснив подвижницьку працю з редагування та видання фундаментальної збірки праць М.В. Шарлеманя «Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка. Киев, 2015», яка включила як раніше видані, так і досі ненадруковані праці історика-зоолога, фундаментальний вступ В. Ульяновського та опрацьовані ним архівні матеріали [9]. Василь Іринархович радо погодився профінансувати реставрацію намогильної споруди, і двоє молодих працівників кладовища, які належать до цілої династії упорядковувачів цього історичного некрополя, заходилися до роботи. Супровід періодичних сирен повітряних тривог підкреслював, що наше фізичне і духовне життя, на зло ворогам, триває. У пам'яті зринали рядки «Слова о полку Ігоревім» про «бісових дітей», які увесь час псували життя «храбрим русичам». А Руссю, як відомо, первинно називалася саме наша країна. Історія, на жаль, тому й повторюється, бо декого нічому не вчить...

Робітники зняли й перевстановили три з чотирьох обрамляючих камені, один із яких раніше зламався навпіл (Мал. 4). Відновили порушену мозаїку з брекчії. Щоправда, в мене склалося враження, що було б краще взагалі поміняти цементну подушку під брекчією й перевстановити її. Але це вимагало б значно більше коштів і часу. Пильно наглядаючи за роботами, я, в свою чергу, доклався до неї фізично, доробляючи деякі непомічені робітниками моменти, так само як це буває у випадках решти ремонтів. Згодом з'ясувалося, що, незважаючи на те, що ліворуч спереду пам'ятника відпочатково був прорізаний досить широкий жолоб для стоку води (а вона, апріорі, має там збиратися, адже конструкція являє собою короб), вода переважно накопичується в правому куті. Тому мені прийшлося пробити один із цементних швів між східною (передньою) бровкою і північною (правою), аби через прогалину вода могла виходити за межі споруди. Щоправда, через вузькість цієї щілини, вона часто засмічується.

*¹ У підніжжі гори, навпроти батькової могили, могила його сина Юрія Корчака-Чепурківського (1896–1967) – відомого українського демографа, який за свої переконання зазнав неодноразових заслань.

Мал. 3. Могила Миколи та Анни Шарлеманів зі слідами руйнування (2022)

Мал. 5. Вигляд могили Шарлеманів після реставрації (2022)

Мал. 4. Реставрація могили подружжя Шарлеманів. Робочий момент (2022)

Після проведених робіт, пам'ятаючи про «підступність» брекчії, вже два роки поспіль на зиму я вкриваю пам'ятник будівельною плівкою. Наступного року, спостерігаючи як птахи не полишають у спокої пам'ятник, я спробував мінімізувати кількість слідів їхньої життєдіяльності на поверхні скульптури, шляхом усунення одного зі стовбурів клена, що тризубом постав просто посеред однієї з сусідніх могил ліворуч, в результаті чого крона одного зі стовбурів опинилася над скульптурою вченого. Операція зі спилування дерева товщиною близько 10 см самотужки виявилася доволі ризикованою, але, на щастя, минулася без втрат. Щоправда, очам відкрилася крона величезної акації, що нависала над пам'ятником на недосяжній висоті...

Подарована Василем Ульяновським книга виявила безліч цікавих, раніше мені невідомих моментів як щодо долі Миколи Шарлеманя, так і щодо спорудження його пам'ятника. Зокрема, з'ясувалося, що Микола Васильович приятелював із народним художником України Василем Івановичем Забаштою (1918–2016) [1, с. 122–123, 186]. В книзі опубліковане фото товаришів біля могили дружини Шарлеманя – Анни Парфентіївни (1969) [8, с. 86]. Те саме місце, але величезних дерев немає. Пензлю Василя Забашти належить дуже виразний портрет М. Шарлеманя (1965) [8, с. 16]. Цікаво, що багато років я товаришую з сином Василя Івановича, відомим етнологом Ростиславом Забаштою, разом із яким ми намагаємося відстояти від зазіхань неуків автентичність Збруцького ідола. Отже, також ідеться про захист пам'ятника. Ростислав мені розповів як у дитинстві разом із батьком відвідував тоді вже хворого М. Шарлеманя на його квартирі. Фактично, це була комуналка, і вчений мешкав у прохідній кімнаті.

Ще один цікавий момент, який з'ясувався зі знайомства з книгою В. Ульяновського: лист від АН УРСР із замовленням на спорудження пам'ятника М.В. Шарлеманю був підписаний саме моїм батьком, Г.С. Писаренком:

«Академія наук УРСР.

<...>

1 червня 1971. Начальнику Українського спеціального науково-реставраційного виробничого управління В.І. Дубовицькому.

Президія Академії наук Української РСР просить Вас прийняти замовлення на виготовлення надгробка на могилі доктора біологічних наук, професора Шарлеманя Миколи Васильовича, одного із засновників Української Академії наук, що помер 29 квітня 1970 року і якого поховано на Звіринецькому кладовищі м. Києва.

*В.о. президента Академії наук Української РСР, академік АН УРСР Г.С. Писаренко*¹» [9, с. 816].*

Щоправда, через постійне затягування справи, пам'ятник вдалося встановити лише в 1976 р. Виявлені тоді численні недоробки, які знадобилося усувати додатково, вочевидь, й далися взнаки у подальшому руйнуванні основи.

2025 року з дозволу директора Звіринецького кладовища я вкрив літери на пам'ятнику бронзовою акриловою фарбою, адже на чорному тлі вони майже були

*¹ У 1970–1978 рр. – перший віцепрезидент АН УРСР [5, с. 384]. Примітно, що в ті роки заснування Академії наук України пов'язували з радянською владою і відносили до 1919 р.

непомітні (Мал. 5). Цього ж таки року, виявивши кілька не помічених раніше тріщин по швах між брекчіями, видалив старий розчин у цих місцях, заново заповнивши прогалини розчином цементу марки М500. Із наближенням зими, знову планую вкрити основу пам'ятника захисною плівкою. Однак, задаючись питанням чи зможу нарешті передати естафету реставрації й догляду за пам'ятником М.В. Шарлеманю якійсь офіційній інстанції, пригадую лише песимістичні рядки відомої пісні, образність якої також пов'язана із тваринним світом:

Вівці, мої вівці,
Вівці та отари,
Хто ж вас буде пасти,
Як мене не стане ?...

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Забашта В. Світ очима художника. К.: Майстерня книги, 2009. 191(1) с.: іл.
2. Івакін Г.Ю., Писаренко Ю.Г., Балакін С.А., Івакін В.Г. Давньоруська пам'ятка на території Києво-Печерської фортеці XVIII ст. *Археологія*. 2020. № 3. С. 106–125.
3. Ісасенко Н. Увічнення пам'яті дослідника давньоруської фауни Миколи Васильовича Шарлеманя – одного з фундаторів Академії наук України. URL: <http://www.mdch.kyiv.ua/node/1006>.
4. Ковалинський В. Київські мініатюри. Кн. 11. К.: Купола, 2016. 320 с.
5. Писаренко Г.С. Воспоминания и размышления. К.: Наукова думка, 1994. 448 с.
6. Писаренко Ю. «Нехай тікають вороги – сталеві вовки ми» . *Сім днів* (Рівне). № 21 (1585). 22 травня 2024 р. С. 1, 5.
7. Писаренко Ю., Писаренко Н. Полковник Міллер і генерал Бильчинський. Повернення із забуття. *Пам'ять століть*. 2010. № 1–2. С. 177–187.
8. Ульяновський В.И. Влюбленный в древности зоолог. *Шарлемань М.В. Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка / Сост., автор предисл. и коммент. В. Ульяновский*. К.: «Антиквар», 2015. С. 13–127.
9. Шарлемань М.В. Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка / Сост., автор предисл. и коммент. В. Ульяновский. К.: «Антиквар», 2015. 1136 с.

REFERENCES

1. Zabashta V. Svit ochyma khudozhnyka. Kyiv: Maysternya knyhy, 2009. 191 (1) s.: il.
2. Ivakin H.Yu., Pysarenko Yu.H., Balakin S.A., Ivakin V.H. Davnoruska pamyatka na terytoriyi Kyivovo-Pecherskoyi fortetsi XVIII st. *Arkheolohiya*. 2020. № 3. S. 106–125.
3. Isayenko N. Uvichnennya pamyati doslidnyka davnoruskoyi fauny Mykoly Vasylovycha Sharlemanya – odnoho z fundatoriv Akademiyi nauk Ukrayiny. URL: <http://www.mdch.kyiv.ua/node/1006>.
4. Kovalinskyy V. Kyivski miniatyury. Kn. 11. Kyiv: Kupola, 2016. 320 s.
5. Pisarenko G. S. Vospominaniya i razmyshleniya. Kiev: Naukova dumka, 1994. 448 s.
6. Pysarenko Yu. «Nekhay tikayut vorohy – stalevi vovky my». *Sim dniv* (Rivne). № 21 (1585). 22 travnya 2024 r. S. 1, 5.
7. Pysarenko Yu., Pysarenko N. Polkovnyk Miller ta heneral Bilchynskyy. Povernennya iz zabuttya. *Pamyat stolit*. 2010. № 1–2. S. 177–187.

8. Ulyanovskiy V.I. Vlyublenny v drevnosti zoolog. *Sharleman, M.V. Priroda i lyudi Kiyevskoy Rusi. Vospominaniya. Avtobiografii. Perepiska* / Sost., avtor predisl. i komment. V. Ulyanovskiy. Kiev: «Antikvar», 2015. S. 13–127.
9. Sharleman M.V. Priroda i lyudi Kiyevskoy Rusi. Vospominaniya. Avtobiografii. Perepiska / Sost., avtor predisl. i komment. V. Ulyanovskiy. Kiev: «Antikvar», 2015. 1136 s.

Pysarenko Yuriy

PhD of Historical Sciences,

Senior Researcher,

G. S. Skovoroda Institute of Philosophy,

NAS of Ukraine

e-mail: zirin@ ukr.net

ORCID 0000-0003-3247-1176

THE GRAVE OF NICHOLAS CHARLEMAGNE AT THE ZVIRYNETSKE CEMETERY IN KYIV: ISSUES OF RESTORATION AND CARE

Abstract. *In the article, the author shares his personal experience of caring for and restoring tombstones on the graves of historical figures at the Zvirynetske cemetery in Kyiv, which he spent as a volunteer. In particular, he discovered and restored the surviving part of the monument to the teachers of the Alekseevsky Engineering School, Colonel Leonid Miller and General Boleslav Bylchynsky, who were shot by Muraviov's gangs that invaded Kyiv in January 1918, that had been thrown down from the mountain. The article describes in detail the restoration (2022) of the partially destroyed monument to the famous zoologist and historian, researcher of the «The Tale of Igor's Campaign», Mykola Vasilyevich Charlemagne (1887–1970). The author first learned about this monument from the sculptor who sculpted the tombstone bust of the scientist, Alexander Skoblikov. It is shown how the work on the restoration of the monument to M. Charlemagne enriched the author with new knowledge about the fate of the scientist and the history of the monument's construction, unexpectedly revealing certain overlaps with the biography of the volunteer himself. In particular, upon completion of the work, the author learned that the order for the construction of the monument from the Academy of Sciences of Ukraine (1971) was signed by his father, Academician Georgy Pisarenko, at that time the first vice-president of the Academy of Sciences.*

The publication raises the issue of the need for state care and restoration of structures on the graves of historical figures on an ongoing basis.

Keywords: *M.V. Charlemagne, Zvirynetske cemetery, «The Tale of Igor's Campaign», monument, restoration.*

Подано до друку 09.10.2025.

УДК 821.161.2-3:908(477):069.01

Кепін Дмитро
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу
ретроспективної бібліографії,
Державна наукова установа
«Книжкова палата України імені Івана Федорова»,
Київ, Україна
e-mail: dKepin@gmail.com
ORCID; <https://orcid.org/0000-0002-4528-6095>

ІНДУСТРІАЛЬНА СПАДЩИНА У ТВОРЧОСТІ ПИСЬМЕННИКА С. КОВАЛІВА (1848–1920)

Анотація. У статті проаналізовано книжкові видання 1926–1961 років письменника, педагога, краєзнавця С.М. Коваліва, що зберігаються в Державному архіві друку Книжкової палати України. Загалом виявлено 8 творів друку: одне 1926 р., чотири – 1930 р., і по одному – 1952 р., 1958 р., 1961 р.

Опрацьовані видання дають змогу не лише простежити жанрове розмаїття літературної спадщини С. Коваліва, але і уточнити біографічні відомості. Твори письменника є унікальним джерелом для відтворення історії розвитку промисловості Дрогобищини.

Ключові слова: друковані видання, Державний архів друку, Книжкова палата України, пам'яткознавство, музейництво, музей просто неба.

Постановка проблеми. В Україні створена розгалужена мережа різних за видом і типом музеїв просто неба («скансенів»). Перспективним є організація експозицій просто неба з історії техніки різних хронологічних періодів з можливим збереженням об'єктів просто неба *in situ*, частковим збереженням їхньої первісної функції, пристосуванням деяких об'єктів під виставкові приміщення та створення макетів-реконструкцій деяких із них.

Серед таких проєктів, які почали реалізовуватися з 2000 р., є створення індустриального скансена з історії нафто-, газо- та солевидобування XIX – початку XX ст. у м. Борислав і селищі Східниця Львівської обл. [2; 3; 7]. У цьому зв'язку значний інтерес становлять твори С. Коваліва, в яких міститься опис об'єктів індустриальної спадщини, що розташовані у Львівській обл. Актуальність обраної теми статті зумовлена також і тим, що твори друку письменника до сьогодні малознані широкому загалу, і, зокрема, свого часу знаходилися у т.зв. спецфонді Книжкової палати України.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Дотепер повністю творча спадщина С. Коваліва не опублікована. Як прижиттєві, так і посмертні видання творів письменника стали бібліографічною рідкістю. До 2000-х рр. життя та діяльності С. Коваліва було присвячено невелика кількість публікацій літературознавців (Г.Д. Вервес, С.І. Дігтяр, О.І. Кисельов, В.М. Лесин, П.Г. Приходько, О.Є. Засенко, Є.К. Нахлік). Просвітницька та педагогічна діяльність прозаїка висвітлена у дисертаційному дослідженні 1979 р. В.Ф. Гетьмана [1].

Своєрідним підсумком став науковий збірник статей і матеріалів регіональної науково-практичної конференції до 175-ї річниці від дня народження С. Коваліва, що побачив світ у Дрогобицькому видавництві «Посвіт» у 2023 р. [6].

Мета статті: проаналізувати видання творів письменника, зокрема, з характеристики тодішнього стану газо- та нафтопромисловості м. Борислав і селища Схід-

ниця, що зберігаються в Державному архіві друку Книжкової палати України, а також залучивши видання, наявні у Національній науковій бібліотеці України ім. В.І. Вернадського, Національній бібліотеці України імені Ярослава Мудрого, Національній історичній бібліотеці України, Львівській національній науковій бібліотеці України імені Василя Стефаника; проаналізувати експозиції Історико-краєзнавчого музею м. Борислав, Музею нафтової та газової промисловості України (м. Борислав), експозиційні комплекси з історії техніки просто неба в м. Борислав і селищі Східниця, краєзнавчого музею «Дрогобичина» (м. Дрогобич), Музею міста-курорту Трускавець, Літературно-меморіального музею Івана Франка Державного історико-культурного заповідника «Нагуєвичі» (с. Нагуєвичі Дрогобицький район Львівська обл.).

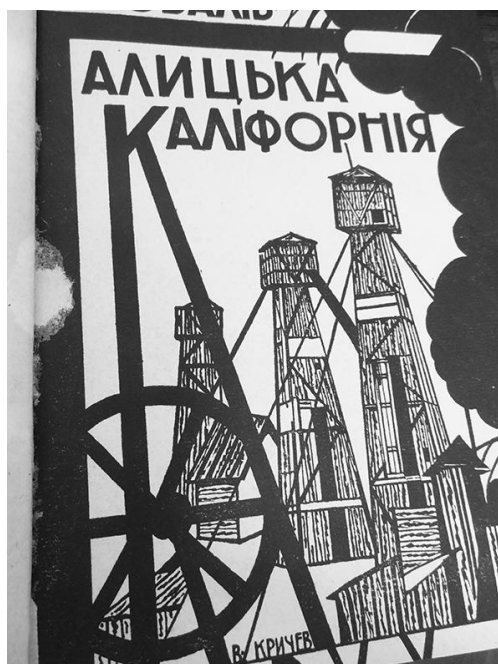
Виклад основного матеріалу. Випускник Львівської учительської семінарії 1875 р. С. Ковалів від 1879 р. постійно мешкав у Бориславі, обіймаючи посаду управителя (директора) місцевої вищої народної школи. Був почесним членом Українського педагогічного товариства (Львів). Разом із учнями створив природничий кабінет, обладнав хімічну та фізичну лабораторії, майстерню. Проводив природознавчі та краєзнавчі екскурсії як містом, так й іншими населеними пунктами Дрогобиччини, під час котрих знайомив школярів із природою краю, побутом місцевого населення, облаштуванням підприємств з переробки нафти [6].

Відомо бл. 150 оповідань, включно з нарисами, 40 педагогічних статей і методичних розробок, а також щоденникові записи, розрізнені фрагменти підготовлених статей, нотатки, листи письменника. Твори С. Ковалів друкував з 1881 р. у газетах «Батьківщина» (Львів), «Діло», «Буковина», «Русское слово»; журналах «Учитель», «Дзвінок», «Літературно-науковий вісник», «Бібліотека для молодіжі», «Зоря» та ін. як під власним прізвищем, так і псевдонімами, криптонімами: Блескачка; Гой за корчмою; Дрозд; Дроздишин; Естка; Плескачка; П'ятка; П'ятка С.; Пятка С.; П'ятка Степан; Пятка Степан; П'ятка Стефан; Пятка Стефан; Пятка Стефань; Стефан 5-ка; С. К.; 5 к.; 5-ка [5]. В одній із шкіл м. Борислава, де викладав педагог, 1969 р. відкрито меморіальну експозицію «Музейна кімната Стефана Коваліва та Івана Франка» [4, с. 17].

У Державному архіві друку Книжкової палати України зберігається 8 видань творів С. Коваліва, які побачили світ упродовж 1926–1961 рр.: «Ройтів шиб і інші оповідання» (Х.: Рух, 1926, 80 с.), «Галицька Каліфорнія: оповідання» (за ред. і з передм. А. Березинського. Х.: Рух, 1930, 228 с.), «Наслідки непорядності: оповідання з Галиц. нафт. басейну» (Х.: Рух, 1930, 12 с.), «Безконечний швіндель: оповідання» (з передм. А. Березинського. Х.: Рух, 1930, 16 с.), «Сорокаті штани: оповідання з Галиц. нафт. басейну» (Х.: Рух, 1930, 12 с.), «Вибрані оповідання» (Львів: Кн.-журн. вид-во, 1952, 248 с.), «Твори» (К.: Держ. вид-во худож. літ., 1958, 724 с.), «Чародійна скрипка» (Львів: Кн.-журн. вид-во, 1961, 80 с.).

Книга «Галицька Каліфорнія» найбільша за обсягом і містить 12 оповідань, нарис «Борислав, його минуле й сучасне» (1909 р.), фотопортрет автора, передмову А. Березинського, посторінкові примітки й укладений ним бібліографічний список літературної та педагогічної спадщини С. Коваліва, що нараховує бл. 100 записів (Мал. 1–2).

До сьогодні найбільш повним зібранням літературної спадщини прозаїка є «Твори», випущені 1958 р., куди увійшло 45 робіт, портрет автора та панорамний

Мал. 1. Обкладинка книги С. Коваліва
«Галицька Каліфорнія. Оповідання» (Х., 1930)

Мал. 2. Фотопортрет письменника у книзі
«Галицька Каліфорнія. Оповідання»

знімок міста 1904 р. На жаль, упорядники (В.М. Лесин, С.І. Дігтяр) не включили розлогі авторські примітки краєзнавчого характеру до деяких оповідань.

У прижиттєвих збірках видань, що зберігаються в найбільших бібліотеках держави, подано додаткову інформацію про історію промисловості Борислава та його околиць. Зокрема, збірка творів С. Ковалева «Похресник і інші оповідання» (Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1909. 195 с.) містить 16 творів й ілюстрацій – 6 графічних і фото з підписами, які зафіксували тодішні технічні пристрої з видобутку та переробки нафти. Оповідання «Андрій Кременяк» супроводжується авторськими примітками, які фактично є невеликою статтею про копальні Борислава, організацію праці ріпників тощо. Інша збірка оповідань письменника «Образки з Галицької Каліфорнії. З портретом автора» (Львів: 3 друкарні наукового товариства імені Шевченка, 1913, 141 с.) містить 4 оповідання, зокрема «Добрий заробок», «На Дрімайловім пустарищу» та 12 ілюстрацій, серед них – 10 графічних і фото, на яких зображено підприємства нафтової галузі у Бориславі. Оповідання «Добрий заробок» супроводжується докладними коментарями про промисловість міста.

На прохання І. Франка С. Ковалів підготував розвідку «Продукція нафти (скального олію)», що була надрукована під псевдонімом Стефан Пятка в Літературно-науковому віснику» (Львів, 1903, кн. XXII, ч. II, с. 100–113). Письменник докладно розглянув історію добування нафти у Бориславі з 1840 р., подав інформацію про зародження підприємств у місті, біографічні відомості про їх власників тощо.

Твори С. Коваліва та І. Франка з бориславської тематики, а також архів-

ні матеріали, що зберігаються як в установах України, так і за кордоном стали складовою частиною проєкту зі створення політехнічного скансена у Бориславі та Східниці. На території Музею нафтової та газової промисловості України в 2003 р. відкрито експозицію з демонстрацією обладнання. У міському парку культури та відпочинку відкрито 2020 р. макет озокеритової шахти та аптеку-музей Яна (Йоганна) Зега (1817–1897) (Мал. 3). У парку 2022 р. на двох нафтових «гойдалках» (верстатах) встановлено скульптури підприємця Р. Домса (1815–1893) та фармацевта-аптекаря Яна (Йоганна) Зега, а також у парковій зоні – скульптуру либака. У Східниці в 2019 р. відкрито «міні»-скансен із видобутку нафти (Мал. 4).

Висновки. Проаналізовані видання творів С. Коваліва дають можливість простежити історію зародження та становлення промисловості Дрогобиччини, особливості освітнього процесу того часу в регіоні, розкрити детальніше біографічні відомості, а також просвітницьку діяльність письменника. Отже, С. Коваліва можна вважати першим літописцем Борислава. Літературна та педагогічна спадщина прозаїка є унікальним джерелом розвитку сучасної регіональної пам'яткоохоронної справи.

Частково реалізований проєкт з організації індустриального скансена у м. Борислав і селищі Східниця є прикладом вдалого поєднання досягнень сучасної музеології та пам'яткознавства.

Перспективним напрямом подальшого дослідження є підготовка анотованого науково коментованого видання творів С. Коваліва бориславської тематики.

Мал. 3. Макет «Шахта» (м. Борислав). Фото І. Романюка 2020 р.
https://uk.wikipedia.org/wiki/Вхід_до_шахти

Мал. 4. Нафтовидобувний колодязь XIX ст. Реконструкція.
Скансен (м. Східниця). Фото доктора технічних наук,
проф. В.С. Білецького 2019 р.

https://uk.wikipedia.org/wiki/Колодязний_видобуток_нафти

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гетьман В.Ф. Просветительная деятельность и педагогические взгляды С.М. Ковалива: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Киев. гос. пед. ин-т им. А.М. Горького. К., 1979. 18 с.
2. Історико-культурні пам'ятки Борислава і Східниці: путівник / авт.-упоряд.: О. Микулич, Р. Тарнавський. Львів: Карті і Атласи, 2017. 112 с.
3. Клапчук В.М. Розвиток озокеритової галузі у Галичині XIX–XX ст. *Мандровець*. 2012. № 4. С. 50–59.
4. Літературні музеї Львівщини: краєзнавчий бібліогр. показч. / Львівська обл. б-ка для дітей; уклад. О.О. Сачинська. Львів: [б.в.], 2016. 35 с.
5. Маковей О. Стефан Ковалів. *Літературно-науковий вісник*. 1900. Т. 3, кн. 8. С. 81–91.
6. Стефан Ковалів: педагог, письменник, громадський діяч «Галицької Каліфорнії» та високоповажний друг Івана Франка: наук. зб. ст. і матеріалів регіон. наук.-практ. конф. до 175-ї річниці від дня народж. Стефана Коваліва, 24 листоп. 2023 р. / голов. ред. Богдан Лазорак. Дрогобич: Посвіт, 2023. 268 с.
7. Bajda Ł., Debiec M., Romaniuk I., Buchynska A. Historia solą przyprowadziana: przewodnik po gminie Sanok i Borysławiu. Rzeszów: Editorial, 2023. 256 s.

REFERENCES

1. Hetman V.F. (1979). Prosvetytelnaia deiatelnost y pedahohycheskye vzgghliady S.M. Kovalyva: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk / Kyev. hos. ped. yn-t ym. A.M. Horkoho. Kyev.
2. Mykulych O. & Tarnavskyi R. [avt.-uporiad] (2017). Istoryko-kulturni pamiatky Boryslava i Skhidnytsi: putivnyk. Lviv: Karty i Atlasys.
3. Klapchuk V.M. (2012). Rozvytok ozokerytovoi haluzi u Halychyni XIX–XX st. *Mandrovets*, 4. S. 50–59.
4. Sachynska O.O. [uklad] (2016). Literaturni muzei Lvivshchyny: kraieznavchy bibliohr. pokazhch. / Lvivska obl. b-ka dla ditei;. Lviv: [b.v.].
5. Makovei O. (1900). Stefan Kovaliv. *Literaturno-naukovyi visnyk*, 3 (8). S. 81–91.
6. Lazorak Bohdan [holov. red.]. Stefan Kovaliv: pedahoh, pysmennyk, hromadskyi diiach «Halytskoi Kalifornii» ta vysokopovazhnyi druh Ivana Franka: nauk. zb. st. i materialiv rehion. nauk.-prakt. konf. do 175-i richnytsi vid dnia narodzh. Stefana Kovaliva, 24 lystop. 2023 r. *Drohobych: Posvit*.
7. Bajda Ł., Debiec M., Romaniuk I., Buchynska A. (2023). Historia solą przyprowadziana: przewodnik po gminie Sanok i Borysławiu. Rzeszów: Editorial.

Dmytro Kepin

PhD of Historical Sciences,

Senior Researcher of the Retrospective Bibliography Department,

Book Chamber of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

e-mail: dKepin@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4528-6095>

THE INDUSTRIAL HERITAGE IN THE WRITER'S WORKS BY S. M. KOVALIV (1848–1920)

Annotation. An editions 1926–1961s of writer, teacher, local historian S. Kovaliv, which are stored in the State Archive of Printing of the Book Chamber of Ukraine was analysed. It was found that 8 has one's works editions: one 1926, four – 1930s and in one – 1952, 1958, 1961.

The expositions of the Historical and Local History Museum of Boryslav, the Museum of the Oil and Gas Industry of Ukraine (Boryslav), the open-air exhibition complexes on the history of technology in Boryslav and the village of Skhidnytsia, the Local History Museum «Drohobychchyna» (Drohobych), the Museum of the resort town of Truskavets, the Ivan Franko Literary and Memorial Museum of the State Historical and Cultural Reserve «Nahuyevychi» (Nahuyevychi village, Drohobych district, Lviv region) were analyzed.

The publications studied let possibility as soon as observe genre diverse the literary heritage by S. Kovaliv, but and clarify biographical news sing. A writings of author there is exceptional source for reproduce of history development industry at Drochobich region.

The partially implemented project to organize an industrial open-air museum in the cities of Boryslav and Skhidnytsia is an example of a successful combination of the achievements of modern museology and monument studies.

A promising direction for further research is the preparation of an annotated scientifically commented bibliographic index of S. Kovaliv's works on the Boryslav theme.

Keywords: printed editions, State archives of printing, Book chamber of Ukraine, monumentology, museum work, open-air museum.

Подано до друку: 03.10.2025 р.

УДК 929:37.014(477-25)«1836/1910»

Іванченко Леся

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
науково-методичного відділу,

Київський науково-дослідний центр
по охороні, реставрації та використанню пам'яток
історії, культури та заповідних територій,

Київ, Україна

ivanch2008@gmail.com

ORCID iD 0000-0002-5635-2772

ЗА ЖІНОЧУ ВОЛЮ І ДОЛЮ: КИЇВСЬКІ АДРЕСИ ПЕДАГОГІНИ І ПРОСВІТНИЦІ МАРІЇ ПОРСКАЛОВОЇ (1836–1910)

Анотація: Станом на сьогодні спостерігається очевидна недостатність ґрунтовних досліджень про Марію Яківну Порскалову – першу очільницю Новгород-Сіверської жіночої гімназії, одну з провідних діячок жіночого освітнього руху в Україні другої половини XIX ст., активну захисницю прав жінок. В публікації йдеться про життєвий шлях, комунікативні зв'язки, діяльність Марії Порскалової.

Ключові слова: Марія Бартош, Василь Порскалов, Пелагея Литвинова-Бартош, Новгород-Сіверська жіноча гімназія, жіноча освіта, бібліотеки Києва.

Станом на сьогодні спостерігається очевидна недостатність ґрунтовних досліджень про Марію Яківну Порскалову – першу очільницю Новгород-Сіверської жіночої гімназії, одну з провідних діячок жіночого освітнього руху в Україні другої половини XIX ст., активну захисницю прав жінок.

Детальний аналіз її діяльності в Новгороді-Сіверському подано в науковій публікації А.М. Федірка [18, с. 50–70]. Згадується М. Порскалова у переліку осіб, які доклалися до формування музейного фонду в Глухові у 1902 р. – «принесли в дар музею

цінні історичні речі для колекції предметів місцевої старовини: документи, портрети, книги, старовинні хрести, монети, медалі, кришталь, фаянс та ін.» [11, с. 432]. Короткі відомості надруковано в довідниках кінця XIX – початку XX ст. «Весь Київ» [3–6].

У наявних джерелах висвітлено несправедливо мало інформації про родину, діяльність якої в освітньому та інтелектуальному житті Чернігівщини й Київщини в другій половині XIX ст. відігравала важливу роль; яка мала широке визнання та повагу серед наукової й педагогічної спільноти; входила до осередку українофілів, Старої київської громади [10, с. 72].

На сьогодні, навіть, немає підтверджених фотографій чи художніх творів із зображенням М. Порскалової.

Мета статті: популяризація постаті М.Я. Порскалової.

Марія Яківна Бартош (в заміжжі Порскалова) народилася в 1836 р. в сім'ї збіднілого дворянина Якова Яковича Бартоша та Єлизавети Федорівни з родини Туманських. Батьківські маєтки знаходилися у Глухівському повіті Чернігівської губернії, зокрема, Туманських – у с. Черториги, Бартошів – у с. Землянка. Яків Бартош служив управителем маєтків у Безбородьків. На час народження Марії родина перебувала у м. Хмільник на Поділлі. Згодом, у 1839 р., сім'я повернулася на Сіверщину і проживала на хут. Теревень, що неподалік с. Землянка.

Старша сестра Марії – Пелагея (в заміжжі Литвинова) – відома етнографиня, дослідниця фольклору, старовини, узорів вишивок, тканин і писанок [14, с. 168–199]. Азів грамоти дітей навчали батьки. Початкову освіту доньки Бартошів здобули вдома – до них запрошували гувернерів. Гру на музичних інструментах їм викладав обрусілий чех Пішнек – капельмейстер Шосткинського порохового заводу [9]. Марія зростала у сім'ї, де панувала душевна атмосфера. Освічені батьки влаштовували домашні читання, концерти, обговорення. Голова родини Яків Бартош напам'ять знав «Енеїду» І. Котляревського, мав прогресивні погляди, прагнув дати донькам гарну освіту, пророкував гендерну рівність.

Потому сестри Бартош навчалися в Шостці – у приватному пансіоні Г.К. Серебрякової. У 1847 р. батьки відправили дочок до московського Єлизаветинського училища. У спогадах Пелагеї записано, що вони обидві гарно володіли французькою. Через це їх навіть приймали за француженок, на що Марія відповідала, що вони українки, і здібні до мов – то ж гарно володіють і рідною, й іноземною [14, с. 175].

У роки набуття освіти в Москві сестри Бартоші осиротіли. Тому опікувалися дівчатами родичі – Бартоші, Туманські, Кочубеї, Лихошерстові. Після п'ятирічного курсу в училищі перед сестрами постав вибір – влаштуватися гувернантками, продовжувати навчання чи повертатися додому. За наполяганням опікунів вони приїхали на Глухівщину в с. Некрасове, у бездітну родину Лихошерстових.

У 1853 р. старшу Пелагею видали заміж за Петра Олексійовича Литвинова, і вона переїхала до нього в с. Богданка, що на околиці с. Полошки. За Марією в той час упав студент Київського університету, тож коло її друзів складала університетська молодь [14, с. 180]. У серпні 1859 р. у полошківському Миколаївському храмі Марія взяла шлюб із Володимиром Васильовичем Порскаловим [18, с. 51]. У 1860-х рр. він вчителював у 2-й Київській гімназії [13, с. 126], з 1870 р. був інспектором Київської прогімназії. То ж спочатку молодята проживали в Києві. Згодом переїхали до Новгород-Сіверська. Впродовж 1871–1881 рр. В. Порскалов очолював Новгород-Сіверську чоловічу гімназію та педагогічну раду жіночої гім-

сві: Володимир Васильович встановлює порядки і нововведення в гімназії, а Марія Яківна стремить відкрити жіночу школу. Хоч їй це допоки не вдається, та вона не полишає намагань. Активна у всьому. Ось влаштовує любительські спектаклі. Такий буде 6 грудня. Хоч би ця розвага частково розвеселила суспільство, що загрузнуло у вирі сімейного життя як у калюжах новгород-сіверських вулиць; хоч би об'єднало уосібників у товариство і зменшило б апатичність мешканців. І в нас – запліснявілих юнаках, зачепило б живі струни молоді душі! 27.12.1872» [18, с. 55].

У молоді амбітної Марії Яківни була заповітна мрія – відкрити жіночу гімназію в місті. Питання жіночої освіти для неї було важливим. Тим паче, що мешканці давно ждали мати жіночу школу та зобов'язувалися утримувати заклад – щорічно виплачувати в Міську думу по 2 руб. від кожного купця і міського жителя [18, с. 54]. Проте питання довго залишалося не вирішеним через низку перепон. За відповідним державним наказом 1858 р. жіночі школи передбачали відкривати для всіх верств населення – за рахунок утримання міськими громадами, благодійними організаціями чи приватними особами [15].

Активна громадська діяльність, участь у культурно-просвітницькій роботі згуртували широке коло прихильників навколо Марії Яківни; вона мала авторитет серед урядовців, інтелігенції. То ж ідея відкрити в місті жіночий освітній заклад втілювалася. Місцеве дворянство та купці підтримували ідею росту загального культурно-освітнього рівня населення, коло зацікавлених розширювалося, долучалися нові впливові люди міста. Представники української еліти з інших міст – однодумці, передові громадяни, з якими Порскалові були дружні, лобіювали питання відкриття закладу в адміністративних інституціях Києва.

У 1872 р. попечителем Київського навчального округу був випускник Новгород-Сіверської чоловічої гімназії, уродженець м. Кролевець П.О. Антонович. Володимир Порскалов звернувся до нього з листом, в якому детально описав ситуацію жіночої освіти в Новгороді-Сіверському [18, с. 55]. Малими кроками загальної підтримки вдалося здолати перепони. Відкриття трикласної гімназії відбулося 28 вересня 1875 р. Через недостатність фінансування Марія Яківна виконувала обов'язки начальниці школи безкоштовно.

На засіданні Новгород-Сіверської міської думи у жовтні 1875 р. створили опікунську раду жіночої гімназії, членами якої обрано чимало відомих нам сьогодні постатей, як-от: М.І. Неплюєв, М.А. Маркович, представники родин Судієнків, Ханенків і багато інших свідомих громадян.

Новий заклад швидко набув авторитету. Число охочих навчатися в ньому зросло. В школу приймали представниць різних соціальних станів. Для кожної формувалися персональні умови – хтось навчався за власні кошти, хтось на дотації з міського бюджету чи за рахунок благодійних внесків тощо. При гімназії було облаштовано бібліотеку, якою опікувалася Марія Яківна. Її рівень освіти, просвітницькі ідеї, зв'язки з книгарнями та видавцями сприяли швидкому наповненню книгозбірні хорошою літературою. У 1876 р. бібліотечний фонд складався зі 160 найменувань.

Зростання кількості бажаючих вступити на навчання вимагало збільшення штату педагогічного колективу. Станом на січень 1877 р. він складався з начальниці, законовчителя, 8 учителів (з числа викладачів чоловічої гімназії), вчительки, 3 наглядців (із них двоє були викладачами російської мови). Учителькою 3-го кла-

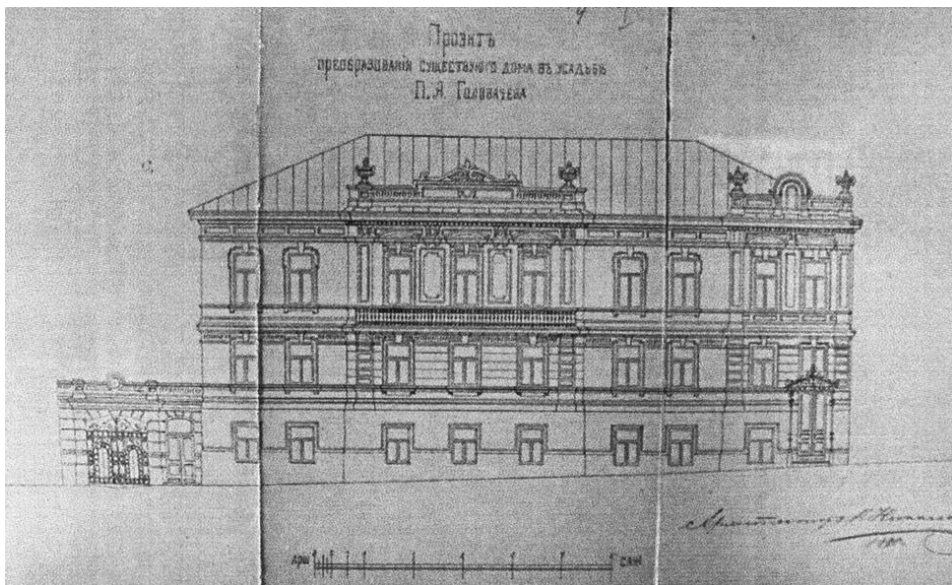

Рис. 2. Проект перебудови будинку на вул. Олексіївській, 3. Арх. В. Ніколаєв, 1890 р.
Державний архів міста Києва

су того року було призначено випускницю Київської жіночої гімназії Віру Петрівну Литвинову – небогу Марії Порскалової, одну з доньок сестри – Пелагеї Яківни Литвинової-Бартош.

Відповідно до своїх повноважень, очільниця жіночої школи приділяла увагу не лише наданню освіти, але й вихованню учениць: за необхідності надавали до-

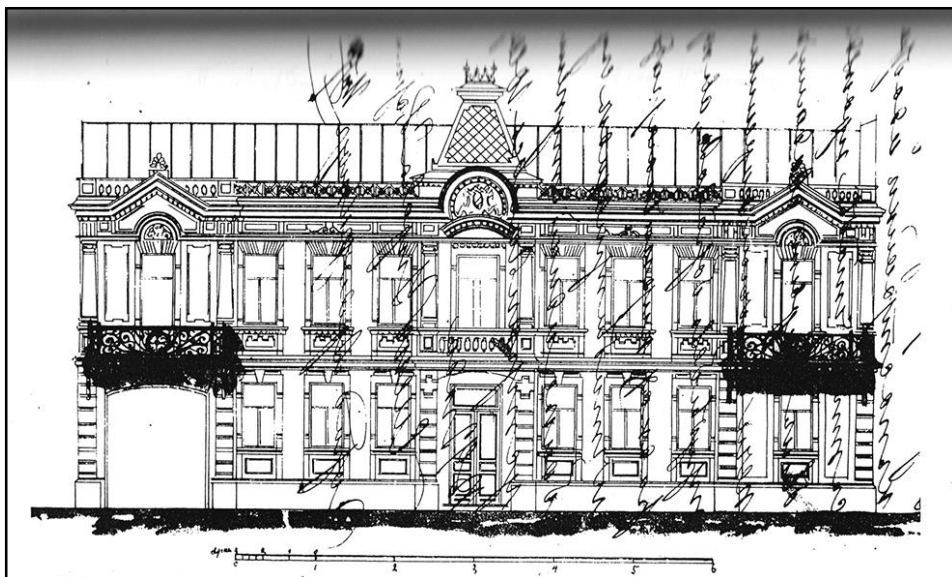

Рис. 3. Проект будинку І. Чепурковського (1892). Будинок не зберігся

даткові уроки; навчали правилам «хорошого тону», манерам, формували рівень поведінки; цікавилися їхнім позашкільним життям – у такий спосіб класні дами нерідко відвідували гімназисток удома.

На рівні з чоловічою гімназією новостворений навчальний жіночий заклад поступово перетворювався у потужний осередок національної освіти й патріотичного виховання. Під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на уроках рукоділля гімназистки готували корпії*¹ для шпиталів [18, с. 63].

Як зазначає А. Федірко, який скрупульозно досліджував функціонування освітніх закладів у Новгороді-Сіверському, для більшості батьків навчання і виховання дочок у стінах, хоч і тісного, приміщення жіночої школи виявилось вкрай життєвою потребою.

Від початку своєї діяльності Марії Порскаловій вдалося організувати навчально-виховний процес гімназії на засадах новаторської концепції, що ґрунтувалася на основах всестановості, відкритості й активного залучення громадськості до процесу розвитку закладу – принципів педагогічної системи К.Д. Ушинського (1823–1870) – колишнього випускника Новгород-Сіверської чоловічої гімназії. Сумісно та за підтримки педагогічної ради закладу було запроваджено систему навчання і виховання учениць на зразок жіночих навчальних закладів Києва.

Марія Яківна наполегливо торувала шлях до мети – перетворити чотирирічну прогімназію на повноцінну семирічну жіночу гімназію. Це надало б можливість вихованкам здобути повну середню освіту. Сприяли цьому її активна громадська, просвітницька діяльність, підтримка однодумців, звернення та клопотання до державних установ, профільних організацій.

Школа розросталася. На п'ятиріччя прогімназії (1878–1879 н.р.) там набували знання вже 117 учениць. Окрім грамотності, в них розвивали морально-вольові якості: гідність, чуйність, тактовність, чесність, справедливість, доброзичливість, працелюбство, бережливе ставлення до навколишнього середовища. Повсякденними рисами та манерами поведінки вихованки помітно відрізнялися від ровесниць.

Напружена робота Володимира Васильовича Порскалова, активна діяльність, швидкий ритм життя позначилися на його здоров'ї. Він клопоче до попечителя Київського навчального округу про переведення його на іншу посаду до іншого міста. У серпні 1881 р. його перевели до Чернігова, де він мав очолити чоловічу гімназію. Родина поїхала з Новгород-Сіверського [17, С. 352]. Проте Марія Яківна продовжувала опікуватись «дітищем» – не полишала ідею перетворення у Новгороді-Сіверському прогімназії в гімназію; провадила роботу із залучення додаткових коштів та пошуки відповідного приміщення для закладу.

Після відставки директора Новгород-Сіверської чоловічої гімназії М.Є. Фірсова (наступника В.В. Порскалова), який вперто гальмував справу розвитку жіночої освіти в місті, Педагогічна рада жіночої гімназії на чолі з новим директором чоловічої гімназії Е.А. Ронталером у лютому 1887 р. затвердила рішення про відкриття шостого класу. В 1889 р. – через чотирнадцять років після заснування – жіноча прогімназія набула статусу повної жіночої гімназії (із семирічним терміном навчання), а Міська дума запропонувала перевести заклад у будинок Соболевського, уз-

*¹ На кшталт бинтів.

годивши витрати на утримання приміщень. Того року гімназистки-випускниці вперше складали екзамени з усіх предметів, отримували звання домашньої вчительки й свідоцтво встановленої форми.

У звіті за 1895 р. попечителя Київського навчального округу, до якого належали навчальні заклади Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської та Полтавської губерній, Новгород-Сіверська жіноча гімназія посіла п'яте місце з річним показником успішності 3,9 балів [18, с. 67]. Випускниці характеризувалися високим рівнем освіченості, що було запорукою успішного працевлаштування. За короткий час школа досягла авторитету серед аналогічних установ у місті та губернії. З 1898 р. при гімназії було відкрито підготовчий клас до вступу на навчання для всіх верств населення.

Володимир Васильович Порскалов помер у віці 56 років [18, с. 53]. Марія Яківна згодом переїхала до Києва.

Рис. 4. Вул. Саксаганського, 93. Сучасний вигляд. Фото з відкритих джерел

У 1900 р. за ініціативи Новгород-Сіверської міської думи та Повітового земства відбулося урочисте засідання, присвячене 25-річчю заснування міської жіночої гімназії. Така піднесеність заходу свідчила про значиму роль закладу в освітянській сфері не лише міста, Сіверського краю, але й далеко за його межами. На свято до Новгорода-Сіверського запросили Марію Яківну. Міністерство народної освіти за заслуги, внесок у створення школи та за роки керування ним, відзначило М. Порскалову пам'ятною медаллю Олександра III [7, арк. 20]. На її адресу в столиці надходили вітальні телеграми від вихованок гімназії та закладу.

«Відзначаючи 25-ліття Новгород-Сіверської гімназії корпорація вважає обов'язком відмітити в ювілейний день вдячністю і вітанням ту, завдяки ідеям і почину якої гімназія зобов'язана своєю появою» [7, арк. 21, 22].

У довідниках «Весь Київ» кінця XIX – початку XX ст. зафіксовані адреси, за якими Марія Яківна проживала впродовж київського періоду: в 1897 р. на вул. Олексіївській, 3 (сучасна вул. Терещенківська) [19, арк. 3]; на вул. Назарівській, 11 (в 1905 р.) [4, стовп. 316]; на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 93 (нині вул. Саксаганського)

(в 1909–1910 рр.) [6, стовп. 502]. Згадані вулиці розташовані відносно неподалік одна до одної в центральній частині міста.

Як зазначає києвознавиця, дослідниця архітектури Києва, О. Мокроусова, з 1848 р. садибу на вул. Олексіївській, 3, придбав титулярний радник Іван Матвійович Іванов. Першим власником садиби був міщанин Іван Алфьоров. Йому в 1842 р. було відведено місце під забудову, і невдовзі там було зведено 2-поверховий будинок за типовим проєктом № 1 – тобто з шириною фасадів на 7 вікон.

У 1890 р. новим власником садиби став П. Головачов. Ним здійснена добудова до фасадного будинку (проєкт арх. В. Ніколаєва). Надбудували третій поверх, праворуч додано об'єм шириною на дві фасадні віконні осі, що глибоко заходить у двір. Це порушило симетрію фасаду, але водночас прикрасило будівлю опатним декором у стилі неоренесанс. Декоративні металеві опорядження – ганок на стовпчиках, огорожа балкону та брама ліворуч фасаду додали будівлі вишуканості (Рис. 2).

На межі XIX–XX ст. у будинку на вул. Олексіївській, 3 містилися контори заводів, консульства тощо. Також у ньому винаймалося житло. Серед мешканців були підприємці, урядовці, а також головна наглядачка Міністерської жіночої гімназії св. Ольги В. Грузевич-Нечай, засновниця і начальниця приватної жіночої гімназії і вечірніх Вищих жіночих курсів А.В. Жекуліна (1866–1950) [12, с. 78–80]. Зазначені панянки, як і Марія Порскалова, були активними діячками за права жінок і належали до кола її однодумців.

Цей будинок нині зберігся, але у перебудованому вигляді (1930-ті рр.). Її сучасний статус – щойновиявлений об'єкт культурної спадщини «Будинок житловий, в якому з 1930-х років містилися науково-дослідні інститути Академії наук України, працювали і проживали відомі вчені».

У другій половині XIX ст. навколо Київського університету св. Володимира сформувалася місцевість «Паньківщина». Там оселялися студенти, викладачі, науковці, діячі культури. Квартал дістав назву «Латинський» (за аналогією паризького «Латинського кварталу», де мешкали студенти Сорбонни). Вулиця Назарівська розташована поза територією університетського ботанічного саду (нині ботанічний сад імені академіка Олександра Фоміна; закладений у 1839 р.), тому має однорядну забудову по непарній стороні. У 1870-х рр., після відкриття залізничного вокзалу, тут активізувалося будівництво [2].

Садиба № 11 на вул. Назарівській, площею в 300 кв. саж. належала дворянці Замотовій. У 1870-х рр. – родині міщан Лихолобових. З 1888 р. новим власником став надвірний радник Іван Дмитрович Чепурківський. На його замовлення у глибині ділянки того ж року зведено дерев'яний житловий флігель при цегляному брандмауері. В 1892 р. за проєктом арх. М.М. Гарденіна з фронтального боку садиби споруджено двоповерхову житлову будівлю, перший поверх якої був цегляний, другий – дерев'яний (з чільного боку обкладений цеглою) [8]. За спогадами старожилів, на ділянці росли старезна шовковиця, вишні, абрикоси, липи. На жаль, будинок не зберігся (Рис. 3).

Поруч, у садибі № 9, мешкало подружжя Русових – викладачка Вищих жіночих курсів А. Жекуліної Софія Федорівна Русова (1856–1940) та етнограф, фольклорист громадський діяч Олександр Олександрович Русов (1847–1915), котрі входили до «Старої Громади». Вище вже згадувалося про коло однодумців Порскалових і Русових.

В історичному районі Києва «Паньківщина – Нова забудова» до 1850–1870-х рр. ще переважала одноповерхова дерев'яна та напівдерев'яна забудова садибного типу з великими дворами, садами, городами. В середині 1880-х рр. між вулицями Паньківською і Тарасівською прорізали шлях – утворили вул. Жандармську, мешканці якої з 1876 р. почали збір коштів на будівництво церкви. Тогочасний міський голова Густав Ейсман пожертвував для цього свою садибу. В 1878 р. утворилася Маріїнська громада сестер милосердя, яка займалася наданням медичної допомоги пораненим військовиками – учасникам тогочасної російсько-турецької війни. У 1883 р. Київська духовна консисторія офіційно дозволила звести на місці садиби Г. Ейсмана церкву Благовіщення (арх. В. Ніколаєв, 1887 р.). Сукупно це дало назву вулиці – Маріїнсько-Благовіщенська.

В останній чверті XIX ст. на вул. Маріїнсько-Благовіщенській проживали діячі культури, мистецтва, серед яких: Старицькі, Лисенки, Чикаленки, Косачі (Олена Пчілка, Леся Українка) й інші представники української інтелігенції, які мешкали неподалік і приятелювали.

Садиба на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 93, в 1890-х рр. належала дружині та нащадкам надвірного радника Н. Хандожко. В 1892 р. за проектом арх. М Гарденіна вздовж червоної лінії забудови було зведено двоповерховий із напівпідвалом дерев'яний житловий будинок, пізніше обкладений цеглою. До 1899 р., ймовірно, за проектом арх. А.-Ф. Краусса, споруджено двоповерховий флігель (№ 93-б) змішаної цегляно-дерев'яної конструкції, оздоблений у стилі історизму з рисами неоренесансу.

Библиотеки, Музеи, Театры и Клубы.

Аничкових (уголь) **Фундуклеев**, и **Нестеровской** ул. № 31 27 д. Орховец. Библиот. открыта ежедневно отъ 10 ч. утра до 7 час. вечера, а по праздникамъ отъ 12 до 2 ч.

Городская (открыта съ 10 ч. утра до 8 ч. веч., плата 2 коп. за разъ и 30 коп. въ мѣсяцъ; съ за. Дучи. *лицо*. С. Г. Ярославскій, помощникъ. М. И. Шерминскій и Е. Г. Шерминская.

Гриневича **Серг. Петр.** (Фундуклеевская, № 8) Плата за чтение отъ 40 к. въ мѣсяцъ. Библиотекъ постоянно пополняется новыми книгами.

Ивановского **Л.** (Крещатикъ № 29). Библиотека постоянно пополняется новыми книгами.

Мононович **М. Н.** Русскія и иностранныя книги. (Фундуклеев. № 29)

Мартосъ **Вѣра** **Андроний**, жены полковника (Б.-Владимир. № 53).

Порскаловой **Маріи** **Яковлевны** вдовы ст. собесѣдника (Б.-Житомирская № 22

Ржевской **Евгеніи** **Александр.** жены коллеж. секр. Институтск. № 10.

Саухасянаго **А. С.** Русскія, франц. и нѣмец. книги (Крещат. № 41)

Еврейской больницы (Здание больницы). Отвѣтственное лицо — Цинк. Тавел. Нейштубе.

Кіевского благотворительнаго общества. (Липки. Аннековская, № 16). Учреждена въ 1893 году. Предсѣдательницей **Сонѣта** **С. А. Драгомировой**. *Помощитель* ж. с. Ал. Ал. **Николаевскій**; *библиот.* — (авансія).

Общества взаимопомощи **повивальныхъ бабъ** и **фельдшерицъ** (уг. Михайловск. и Крещат. площади, № 13 21). Отв. лицо акушерка **Энта** **Гутанская**

Общества вспомоганія **прикащиковъ**. (Крещатикъ, 1) Отвѣтственное лицо **Василій** **Сиванъ**.

Чиновъ **Губернскаго** **Правленія** (въ зданіи губернскаго правленія) Заѣздующій библиотекой **Н. Ч.**

Борисъ **Александровичъ** **Родендорфъ**.

Чиновъ **Кіевской** **городской** **полиціи**. Зданіе полиціи.

Чиновъ **почтово-телеграфнаго** **вѣдомства**. — М.-Житом., 20).

Управленія **Юго-Западн. желѣз. дорогъ**. Театр. 8. Отвѣтств. лицо — д. с. с. **Клавдій** **Сем. Немцевъ**.

Городская **бесплатная** **народная** **читальня**. — Александр. пл. д. **Покровскаго**. Отвѣт. лицо — **Ю. Ф. Годованикъ**; *помощникъ* **А. П. Василенко** и **В. В. Озерова**.

Кіевского **уѣзднаго** **комитета** **о** **народной** **трезвости**.

1-я **народная** **библиотека** и **читальня** **Лукьяновка** **помѣщ.** **чайной**, Отвѣтствен. лицо священникъ **о. Константинъ** **Петровичъ** **Терлецкій**.

2-я **Куренська** **помѣщеніе** **чайной**, Отвѣтственное лицо — **Александра** **Семен** **Дараганъ**.

3-я — **Позолъ**, **Константинъ**, 8. Отвѣтств. лицо — **Вѣра** **Серг. Бо.** **гусавская**.

Рис. 5. Сторінка з довідника «Весь Київ» (1902), де розміщене повідомлення про бібліотеку М. Порскалової

Рис. 6. Фрагмент із газети «Киевлянинъ» (1910 р.), де розміщене оголошення про відспівування М. Порскалової

В угоді про найм М. Порскаловою житла на Маріїнсько-Благовіщенській, 93, датованій липнем 1909 р., розкрито деталі: «квартира № 3 має 5-ть кімнат, кухню, ванну, туалет; є сарай для дров, погріб, горище; каналізаційні і водопровідні труби, крани, раковини – все справне, чисте і в гарному стані. Оплата в рік становить 660 руб.». З боку власника документ підписаний Катериною Іванівною Танською (опікунка домовласниці). Орендарка «зобов'язувався виплачувати кошти вчасно, утримувати все в охайності; тварин – в призначених місцях, сміття – у спеціально відведених; не здійснювати видозмін без письмової згоди домовласниці; дотримуватися пожежної безпеки, користуватися лише справними ліхтарями». На архівних аркушах низка рукописних нотаток, серед яких: «Платню за листопад отримував П. Хандожка» [7, арк. 25–26] (Рис. 1).

Зважаючи на номер квартири, в якій проживала М. Порскалова (№ 3), можна припускати, що знаходилася вона у фасадному будинку садиби. Там само в 1898–1904 рр. проживала родина письменника, театрального, громадського діяча М. Старицького.

У 1987 р. садибу передано новоствореному закладу «Музей видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького». Через незадовільний технічний стан, головний будинок (№ 93) у 1990-х рр. було розібрано, а в 2001 р. відновлено з цегли у первісному вигляді. Будинок є об'єктом культурної спадщини (Наказ Головного управління охорони культурної спадщини від 25.09.2006 № 53- архітектура) (Рис. 4).

На сторінках «Весь Київ» в розділі «Музеї та бібліотеки» серед небагатьох інших знаходимо повідомлення про Приватну бібліотеку вдови статського радника М.Я. Порскалової на вул. Великий Житомирській, 22 [3, стовп. 514; 5, стовп. 379] (Рис. 5). Докладні відомості про бібліотеку на сьогодні не виявлено, що потребує подальших досліджень. Будинок не зберігся.

У серпні 1910 р. в газеті «Киянин» опублікували сумну звістку – про відспівування Марії Яківни Порскалової (Рис. 6). Відійшла вона у засвіти у віці 74 роки. Похована на Байковому кладовищі. Могила на сьогодні не знайдена.

Отже, М.Я. Порскалова попри всі складнощі життя їхньої епохи змінювала навколишній світ, впливала на трансформацію суспільства: торувала шлях освітніх і соціальних реформ; входила до прогресивних кіл української інтелігенції, орієнтованої на національне відродження. Вона підтримувала тісні взаємини з передовими жінкам того часу, брала активну участь в розвитку інтелектуального та громадського руху, зокрема, жіночого громадського руху в Україні другої половини XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Богачевська Марта. Дума України – жіночого роду. К, 1993. 110 с.
2. Бондаренко Р. Ветрова вул., 20 ст. *Звід пам'яток історії та культури України*: Енцикл. Вид. Київ. Кн. 1, ч. 1. А-Л. К, 1999. С. 239.
3. Весь Киев: адресная и справочная книга. изд. М.А. Радоминский. К.: Лубковского, Б. Владимирская ул. 49, соб. дом., № 40, 1902. 440 с.
4. Весь Киев: адресная и справочная книга. изд. С.М. Богуславского. К.: Тип. «Печатное дело в Киеве», Трехсвятительская ул. д. 5, 1905. 590 с.
5. Весь Киев: адресная и справочная книга. изд. С.М. Богуславского. К.: Тип. 1-й Киевской артели Печатного дела, Трехсвятительская ул. д. 5, 1906. 614 с.
6. Весь Киев: адресная и справочная книга. изд. С.М. Богуславский. К.: Тип. 1-й Киевской артели Печатного дела, Трехсвятительская ул. д. 5, 1910. 775 с.
7. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. Ф. 5. Спр. 6. 27 арк.
8. Кальницький М.Б. Забудова кінця XIX ст. по вул. Ветрова, 9 та 11 у Старокиївському районі міста Києва. Історико-архітектурна довідка. К.: 1999. Фонд науково-технічної документації КНМЦ.
9. Кужельна О. 1847–1852 роки в житті Пелагеї Литвиної-Бартош: навчання в Єлизаветинському училищі або Плюси і мінуси жіночої освіти в середині XIX сторіччя. *Берегиня народних традицій*. 36. н. пр. Вип. 1. Матеріали музейної зустрічі з нагоди 190-ї річниці від дня народження Пелагеї Литвиної-Бартош. 16 жовтня 2023 р. с. Землянка. Громадський історико-етнографічний музей Пелагеї Литвиної-Бартош / упоряд. Іванченко Л. Ямпіль, СПД ФО Пелешко О.О., 2024. 160 с.
10. Лиснак Л. «Моє друге я» (До виходу «Щоденника» О.Ф. Кістяківського). *Сіверянський літопис*. 1998. № 2. С. 157.
11. Мельник М.О. Роль Глухівського земства у становленні музейної справи на початку XX століття. *Сіверщина в історії України*. Вип. 9. Ніжин, 2016. 583 с. С. 428–434.
12. Мокроусова О. Архітектурний спадок Павла Альошина у Києві. До 140-ліття з дня народження. К.: ДОКС КНМЦ, 2021–2023. 104 с.
13. Мяскова Т. Бібліотека Імператорського університету Св. Володимира: з історії комплексування (1834–1927 рр.). НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. К.: 2005. 184 с.
14. Спаська І. Пелагея Яковівна Литвинова (1833–1904). *Етнографічний вісник*. Кн. 7. К, ВУАН, 1928. 271 с. С. 168–199.
15. Сухенко Т.В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 63–74.
16. Трегубова Т. Саксаганського, 93-б. Житловий будинок, кін. 19 ст. *Звід пам'яток історії та культури України*: Енцикл. Вид. Київ. Кн. 1. Ч. 2. М–С. Київ: 2004. С. 1101–1102.
17. Тутолмін М.Т. Століття Чернігівської гімназії: 1805–1905. Уклав вчитель Історії та географії Чернігівської гімназії М.Т. Тутолмін. Чернігів: тип. Губ. правл., 1906. 516 с.
18. Федірко А.М. Марія Бартош – фундаторка Новгород-Сіверської жіночої прогімназії. *Берегиня народних традицій*. 36. наук. пр. Вип. 1. Матеріали музейної зустрічі з наго-

ди 190-ї річниці від дня народження Пелагеї Литвинової-Бартош. 16 жовтня 2023 р. с. Землянка. Громадський історико-етнографічний музей Пелагеї Литвинової-Бартош / упоряд. Іванченко Л. Ямпіль, СПД ФО Пелешко О.О., 2024. 160 с. С. 50–70.

19. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 707. Оп. 53. Спр. 100. Акр. 1–6.

REFERENCE

1. Bohachevska Marta. Duma Ukrainy – zhinochoho rodu. Kyiv, 1993. 110 s.
2. Bondarenko R. Vietrova vul., 20 st. *Zvid pam'iatok istorii ta kultury Ukrainy*: Entsycl. Vyd. Kyiv. Kn. 1. Ch. 1. A–L. Kyiv, 1999. S. 239.
3. Ves Kyev: adresnaia i spravochnaia knyha. Izd.: M.A. Radomynskiy. Kyev: Lubkovskoho, B. Vladymyrskaia ul. 49, sob. dom., № 40, 1902. 440 s.
4. Ves Kyev: adresnaia i spravochnaia knyha. Izd. S.M. Bohuslavskoho. Kyev: Typ. «Pechatnoe delo v Kyeve», Trekhsviatytskaia ul. d. 5, 1905. 590 s.
5. Ves Kyev: adresnaia i spravochnaia knyha. Izd. S.M. Bohuslavskoho. Kyev: Typ. 1-y Kyevskoi artely Pechatnoho dela, Trekhsviatytskaia ul. d. 5, 1906. 614 s.
6. Ves Kyev: adresnaia i spravochnaia knyha. Izd. S.M. Bohuslavskiy. Kyev: Typ. 1-y Kyevskoi artely Pechatnoho dela, Trekhsviatytskaia ul. d. 5, 1910. 775 s.
7. Instytut mystetstvoznavstva, folklorystyky i etnografii im. M.T. Rylskoho. F. 5. Spr. 6., 27 ark.
8. Kalnytskyi M.B. Zabudova kintsia XIX st. po vul. Vietrova, 9 ta 11 u Starokyivskomu raioni mista Kyieva. Istoryko-arkhitekturna dovidka. Kyiv, 1999. Fond naukovy-tekhnichnoi dokumentatsii KNMTs.
9. Kuzhelna 1847–1852 roky v zhytti Pelahei Lytvynovoi-Bartosh: navchannia v Yelyzavetynskomu uchylshchi abo Plusy i minusy zhinochoi osvity v seredyni XIX storichchia. *Berehynia narodnykh tradytsii*. Zb. n. pr. Vyp. 1. Materialy muzeinoi zustrichi z nahody 190-yi richnytsi vid dnia narodzhennia Pelahei Lytvynovoi-Bartosh. 16 zhovtnia 2023 r. s. Zemlianka. Hromadskiy istoryko-etnografichnyi muzei Pelahei Lytvynovoi-Bartosh / Uporiad. Ivanchenko L. Yampil, SPD FO Peleshko O.O., 2024. 160 s.
10. Lysnak L. «Moie druhe ya» (Do vykhodu «Shchodennyka» O.F. Kistiakivskoho). *Siverianskyi litopys*. 1998. № 2. S. 157.
11. Melnyk M.O. Rol Hlukhivskoho zemstva u stanovlenni muzeinoi spravy na pochatku XX stolittia. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*. Vyp. 9. Nizhyn, 2016. 583 s. S. 428–434.
12. Mokrousova O. Arkhitekturny spadok Pavla Aloshyna u Kyievi. Do 140-littia z dnia narodzhennia. Kyev: DOKS KNMTs, 2021–2023. 104 s.
13. Miaskova T. Biblioteka Imperatorskoho universytetu Sv. Volodymyra: z istorii komplektuvannia (1834–1927 rr.) / NAN Ukrainy. Nats. b-ka Ukrainy im. V.I Vernadskoho. Kyiv, 2005. 184 s.
14. Spaska I. Pelaheia Yakovivna Lytvynova (1833–1904). *Etnografichnyi visnyk*. Kn. 7. K., VUAN, 1928. 271 s. S. 168–199.
15. Sukhenko T.V. Zhinocha serednia osvita v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1998. № 5. S. 63–74.
16. Trehubova T. Saksahanskoho, 93-b. Zhytlovyi budynok, kin. 19 st. *Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy*: Entsycl. Vyd. Kyiv. Kn. 1. Ch. 2. M–S. Kyiv, 2004. S. 1101–1102.
17. Tutolmin M.T. Stolittia Chernihivskoi himnazii: 1805–1905. Ukl. vchytel istorii ta heohrafii Chernihivskoi himnazii M.T. Tutolmin. Chernyiv: typ. Hub. prav., 1906. 516 s.
18. Fedirko A.M. Mariia Bartosh – fundatorka Novhorod-Siverskoi zhinochoi prohymnazii. *Berehynia narodnykh tradytsii*. Zb. nauk. pr. Vyp. 1. Materialy muzeinoi zustrichi z nahody 190-yi richnytsi vid dnia narodzhennia Pelahei Lytvynovoi-Bartosh. 16 zhovtnia 2023 r. s. Zemlianka. Hromadskiy istoryko-etnografichnyi muzei Pelahei Lytvynovoi-Bartosh. Uporiad. Ivanchenko L. Yampil, SPD FO Peleshko O.O., 2024. 160 s. S. 50–70.
19. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrayiny, m. Kyiv. F. 707. Op. 53. Spr. 100. Ark. 1–6.

Ivanchenko Lesya

Candidate of Historical Sciences,
Senior Researcher of the Scientific and Methodological Department,
KNMC for the Protection, Restoration and Use of Historical and Cultural Monuments and
Protected Areas,
Kyiv, Ukraine
ivanch2008@gmail.com
ORCID iD 0000-0002-5635-2772

FOR WOMEN'S life-free AND DESTINY: KYIV ADDRESSES TO THE TEACHER AND EDUCATOR MARIA PORSKALOVA (1836–1910)

Anotation. *As of today, there is no thorough research on Maria Yakivna Porskalova. She was the initiator of the creation and the first head of the Novhorod-Siverskii Women's Gymnasium. She is one of the leaders of the women's educational movement in Ukraine in the second half of the 19th century. She is an activist of the women's rights movement. Publication about the life path, communication ties, and activities of Maria Porskalova.*

Keywords: *Maria Bartosh, Vasyl Porskalov, Pelaheya Lytvynova-Bartosh, Novhorod-Siverskii Women's Gymnasium, women's education, libraries in Kyiv.*

Подано до друку: 14.10.2025 р.

УДК 725(477.44):929Стус

Якобчук Надія

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Науково-методичний відділ
Київського науково-методичного центру по охороні,
реставрації та використанню пам'яток історії,
культури і заповідних територій,
Київ, Україна
n_yakobchuk@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2679-2643>

«ЗА МНОЮ КИЇВ ТЯГНЕТЬСЯ У СНАХ»: КИЇВСЬКІ АДРЕСИ ВАСИЛЯ СТУСА

Анотація. *У статті досліджено будівлі міста Києва, пов'язані з життям відомого українського поета, публіциста, дисидента, правозахисника, учасника Української гетьманської групи, Героя України Василя Стуса. Описано сучасний стан будинків, у яких поет проживав з родиною, працював, зустрічався з однодумцями та друзями. Визначено історичну цінність цих споруд.*

Ключові слова: *Василь Стус, Київ, будинки, пам'ятки, історична цінність, пам'ять.*

Постановка проблеми. Багато простих і на перший погляд мало чим примітних багатоповерхівок у містах України є об'єктом історичної та культурної спадщини і становлять не меншу цінність ніж вишукані архітектурні споруди різних епох. Адже

часто у таких будинках жили люди, які своєю діяльністю, творчістю, громадською позицією залишили глибокий слід у національній історії. Всі вони, видатні, відомі чи малознані, були мешканцями звичайних квартир чи приватних будинків, які стали «свідками» формування їхнього світогляду та громадянської позиції, творчих чи наукових пошуків, тріумфу, слави чи особистих переживань. Нині такі будівлі заслуговують на особливу увагу дослідників, адже їхня історія, дає можливість реконструювати маловідомі деталі життєпису людини, яка мешкала за конкретною адресою.

У Києві немало подібних будинків і адрес, де проживали відомі діячі літератури, мистецтва, науки, громадського життя ХХ ст. До них належать і ті, що пов'язані з життям відомого українського поета, дисидента, Героя України Василя Семеновича Стуса. У долі цієї людини Київ займав особливе місце, адже саме там відбулося становлення його творчої кар'єри, формування громадської позиції та тривало протистояння з радянською тоталітарною системою за право на свободу та вільний розвиток національної культури. Бульвар Академіка Вернадського, 61; вулиця Чорнобильська, 13-а – це лише декілька «київських адрес» поета, яким присвячена наша публікація. Необхідність збереження таких пам'яток завжди буде лишатися актуальним питанням і мотивуватиме до поглиблення наукових студій, евристичного пошуку в цій сфері, і як наслідок гідного пошанування пам'яті відомих постатей. Адже дуже часто жителі таких будинків мало що знають про своїх видатних «сусідів» і дізнаються про них переважно під час встановлення меморіальних дощок або перейменування вулиць.

Мета статті: проаналізувати й узагальнити інформацію про місця проживання та перебування Василя Стуса в українській столиці, визначити їхній стан збереження й історичну цінність.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Місця, пов'язані з життям та діяльністю Василя Стуса в місті Києві, в останнє десятиліття привертають увагу громадських діячів, мовознавців, письменників, журналістів (Л. Белей, Д. Стус, В. Кіпіані й ін.) [1; 9; 11–13]. Вони стали об'єктом дослідження на інтернет-ресурсах, передусім офіційному сайті громадської спілки «Стус Центр», а також у довідкових виданнях, відеосюжетах, публікаціях у періодиці [1; 2; 6–8; 10–14].

Виклад основного матеріалу. У Києві Василь Стус навчався в аспірантурі, працював у різних установах, зустрічався з однодумцями-шістдесятниками, мешкав із родиною, бачився з друзями тощо. На деяких спорудах і локаціях, пов'язаних із ім'ям поета, встановлено меморіальні дошки та пам'ятні знаки; про якісь залишили спогади сучасники, а окремих на даний час уже немає.

Безпосередньо важливе значення мають будинки, в яких проживав письменник. Таких у столиці збереглося два. Вони розташовані за адресами бульв. Академіка Вернадського, 61 та вул. Чорнобильська, 13-а.

Уперше до української столиці майбутній поет-дисидент приїхав улітку 1954 р., щоб здійснити свою мрію – вступити на факультет журналістики Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Юний випускник середньої школи м. Сталіно (нині м. Донецьк) провів у Києві один день: у приймальній комісії університету він зіткнувся з байдужістю працівників й отримав відмову, у зв'язку з недосягненням відповідного для абітурієнтів віку, перебуванням родини під час Другої світової війни на окупованій території Донбасу та недостатнім рівнем поданих на роз-

гляд творів. 16-річний хлопець стійко прийняв першу «холодну зустріч» із Києвом і першу життєву поразку. Далі було повернення на Донбас, навчання на відділенні української філології та історії Сталінського педагогічного інституту (нині Донецький національний університет імені Василя Стуса), участь у студентських об'єднаннях, вдосконалення поетичної майстерності, друк перших поезій у пресі, служба у війську, викладання української мови і літератури в школах Донецчини та Кіровоградщини. А в 1963 р. він повернувся до Києва вдруге, щоб вступити до аспірантури Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР (нині Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України) [8; 13].

З листопада 1963 до вересня 1965 р. В. Стус мешкав у будинку № 61 на бульв. Академіка Вернадського. У той час це був гуртожиток для аспірантів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР, зведений у 1961 р. за типовим проектом 1-445-3. П'ятиповерховий, цегляний, нефарбований, прямокутний у плані, на підвалі, на високому цоколі, що обкладений керамічною плиткою прямокутної форми світлого та коричневого кольорів. Дах вальмовий, із горищем, критий хвилястим азбестоцементним листом (шифер). Бокові фасади, стіни кутових квартир з чолової та тильної сторін будинку утеплені гіпсокартоном, пофарбовані фасадною фарбою світло-рожевого (північно-східний бік) і помаранчевого (південно-західний бік) кольорів. Бокові фасади мають вікна. Будинок має 3 під'їзди. Містить однокімнатні квартири (5–6 на поверсі), на зразок «малосімейки». Балкони відсутні, фасади без оздоблення. На сьогодні використовується як житловий будинок. Стіни міжсходового та міжквартирного простору в середині під'їздів побілені та пофарбовані у білий та зелений кольори. Підлога міжквартирного та міжсходового простору викладена керамічною плиткою білого, коричневого, брунатного кольорів. Вхідні двері до під'їздів металеві. Більшість вікон у будинку металопластикові. Деякі вікна на першому поверсі захищені металевими ґратами.

Василь Стус мешкав у цьому гуртожитку на п'ятому поверсі. Номер під'їзду та квартири встановити не вдалося. Сусіди згадували його як мовчазного, замкнутого дивака. У цей час він потоваришував з Леонідом Селезненком, Іваном Світличним, Михайлиною Коцюбинською й іншими представниками творчої української інтелігенції. Долучився до кола українських шістдесятників. Брав участь у діяльності Клубу творчої молоді «Сучасник» (голова Лесь Танюк). У 1994 р. (за іншими джерелами у 1992 р.) на північно-східному боковому фасаді тепер уже колишнього гуртожитку встановлено меморіальну дошку літератору з його барельєфним портретним зображенням і пам'ятним написом: «В цьому будинку у 1963–1965 рр. жив поет ВАСИЛЬ СТУС». Автор – скульптор, учасник українського правозахисного руху, заслужений діяч мистецтв України Борис Степанович Довгань (1928–2019). Стан меморіальної дошки задовільний, має сліди патини, внаслідок впливу природного середовища та погодних умов [10; 12, с. 211]. Нині до фасаду будівлі, де розміщена пам'ятна дошка, облаштовано окрему доріжку з боку бульв. Академіка Вернадського.

У 1960-х рр. Василь Стус був частим гостем у київських будинках на вулицях Уманській, 35 та Терещенківській, 25. За першою адресою у невеликій однокімнатній квартирі п'ятиповерхової «хрущівки» мешкав один із його найкращих друзів, лідер київських шістдесятників літературознавець Іван Світличний. Його помеш-

кання Василь Семенович називав «голуб'ятнею», а самого господаря «вусатим сонечком». Друга – це ще одне місце зустрічей українських шістдесятників – простора квартира подружжя художників Алли Горської та Віктора Зарецького у центрі міста [1, с. 50–57].

У грудні 1965 р. письменник одружився з Валентиною Попелюх. Молоде подружжя оселилося разом із батьками дружини в квартирі № 1 двоповерхового приватного будинку на вул. Львівська, 62 (історична місцевість Святошин, Четверта Просіка). У листопаді 1966 р. у них народився син Дмитро. За кілька років батьки Валентини Стус переїхали до нової квартири у Дарницькому (нині Дніпровському) районі м. Києва, а молода родина залишилася мешкати у згаданій квартирі [9, с. 395–399, с. 401–404].

У квітні 1979 р. дружина Василя Стуса отримала нову двокімнатну квартиру у багатоповерхівці за адресою вулиця Чорнобильська, 13-а, позаяк їхнє попереднє житло підлягало знесенню в ході будівництва транспортної розв'язки ділянки Кільцевої дороги. Це був шістнадцятиповерховий, блочний, панельний, прямокутний у плані будинок, на високому цоколі, на підвалі, побудований за проектом БПС-6. Мав технічний поверх, розташований під дахом, над житловими поверхами. Дах плоский, критий руберойдом. Стіни усіх фасадів пофарбовані в білий колір. Торцеві (бічні) стіни глухі. Цоколь по всьому периметру будинку обкладений керамічною плиткою прямокутної форми коричневого кольору. Фасади без оздоблення. Балкони наявні з першого до шістнадцятого поверху, прямокутні, деякі мають скіс. Має 1 під'їзд на 2 виходи. Бічні стіни вхідної групи головного входу до будинку з внутрішньої сторони облицьовані керамічною плиткою коричневого кольору. Стіна обабіч вхідних дверей збудована зі скляних блоків, з віконним отвором. Головний вхід до під'їзду з фасадної (південно-східної) сторони обладнаний сходами (11 сходинок), облицьованими керамічною плиткою світлого кольору, металевими перилами, пандусом. Вхідні двері металеві. Територія навколо головного входу впорядкована, озеленена. Вхідна група з двору, з тильної (північно-західної) сторони будинку, також обладнана сходами, що облицьовані керамічною плиткою світлого кольору, та металевим поручнем. Стіни з обох сторін від вхідних дверей до під'їзду облицьовані керамічною плиткою коричневого кольору. Вхідні двері в під'їзд з двору сучасні металопластикові, накриті металевим козирком, вкритим металочерепицею. З правого боку від входу розміщені двері до приміщення господарського призначення. На сьогодні будинок використовується за функціональним призначенням.

У квартиру № 94 будинку на вул. Чорнобильській, 13-а на 12 поверсі Василь Семенович повернувся після першого ув'язнення і заслання у серпні цього ж року. До життя у багатоквартирному будинку-мурашнику поетові довелося довго звикати. Одна з кімнат помешкання перетворилася на його робочий кабінет, була повністю зайнята його рукописами та книгами. Саме тут, упродовж 1979–1980 рр., літератор закінчував роботу над другим варіантом збірки «Палімпсести».

У цьому помешканні Василь Стус прожив лише 9 місяців: від серпня 1979 р., коли повернувся з місця відбuvання заслання, до 14 травня 1980 р., коли був удруге заарештований. Нині у цій квартирі проживає двоюрідна онука літератора (онука його сестри Марії).

15 листопада 2024 р. відбулося урочисте відкриття меморіальної дошки Василю Стусу на фасаді будинку за адресою вул. Чорнобильська 13-а. Її автором став відомий український скульптор та архітектор Володимир Щур. У заході, який був приурочений до 35-х роковин повернення тіл Василя Стуса, Юрія Литвина та Олекси Тихого до України, взяли участь ініціатори проєкту (народний депутат Роман Грищук, син поета Дмитро Стус, скульптор Володимир Щур), рідні В. Стуса (сестра Марія), представники Святошинської райдержадміністрації, представники ЗМІ, кияни та гості української столиці [2; 6; 7; 14].

Меморіальна дошка складається з трьох частин: бронзового погруддя, виконаного в класичному стилі з давньогрецькими та давньоримськими елементами, постаменту і таблички з анотаційним написом із сірого граніту. Табличка, зроблена у вигляді розгорнутого сувою рукопису. Пам'ятний напис, виконаний друкованими літерами (меншого і більшого розміру) чорного кольору, «За мною Київ тягнеться у снах...» У цьому будинку в 1979–1980 рр. жив поет **ВАСИЛЬ СТУС**. Встановлено коштом небайдужих киян». З лівого боку на постаменті розміщений QR-код, за яким можна дізнатися імена меценатів (понад 700 осіб), котрі долучилися до збору коштів на виготовлення меморіальної дошки поету [6; 14].

Упродовж 1960-х – початку 1970-х рр. Василь Стус працював у різних установах міста Києва та Київщини, перебував під постійним наглядом співробітників Комітету державної безпеки УРСР, змушений був часто змінювати місця роботи. Будівлі цих організацій збереглися до нашого часу, але меморіальних дощок на них не встановлено.

У вересні – листопаді 1965 р. він був будівельником, згодом кочегаром в Українському науково-дослідному інституті садівництва (нині Інститут садівництва Національної академії аграрних наук України) в с. Новосілки під Києвом. У 2023 р. у цій будівлі розміщувався спортивний клуб. Упродовж січня – червня 1966 р. поет обіймав посаду молодшого, а від квітня старшого наукового співробітника Центрального державного історичного архіву УРСР (нині Центральний державний історичний архів України, м. Київ, вул. Солом'янська, 24). Від 17 вересня 1966 р. до 12 січня 1972 р. працював старшим інженером відділу технічної інформації проєктно-конструкторського бюро Міністерства промисловості будівельних матеріалів УРСР (вул. Володимирська, 16).

7 жовтня 1979 р. за Василем Стусом було встановлено адміністративний нагляд із заборобою виїздити за межі Києва та вимогою щодня, від 19-ї до 7-ї години, перебувати тільки за місцем проживання. Від 22 жовтня 1979 р. до 1 лютого 1980 р. він працював на заводі ім. Паризької комуни (нині ЗАТ «Аснова холдинг» (ЕСМА), вул. Гетьмана Кирила Розумовського, 27) формувальником 2-го розряду ливарного цеху. Від 1 лютого до 14 травня 1980 р. – на фабриці взуття «Спорт» Українського промислового об'єднання «Укрвзуттєпром» (нині компанія ZENKIS (вул. Івана Дзюби, 3) намажчиком затяжної кромки на конвеєрі цеху № 5, отримуючи зарплатню 80–120 крб. Незважаючи на те, що важка праця на виробництві була не під силу поету через травми ніг, отримані під час відбування заслання, він намагався всіляко допомагати своїм рідним.

З активною громадською позицією та діяльністю Василя Стуса пов'язана ще одна адреса у центрі м. Києва – вул. Архітектора Городецького, 5. Там розташову-

вався кінотеатр «Україна», в якому 4 вересня 1965 р. під час прем'єри фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» відбулася акція протесту проти арештів представників української інтелігенції. Поет став одним із учасників цього заходу і згодом був відрахований з аспірантури та виселений із гуртожитку.

Василь Семенович Стус помер 4 вересня 1985 р. у таборі особливого режиму ВС-389/36 в с. Кучино Чусовського району Пермської обл. (тоді РРФСР, нині РФ). Він був похований без присутності рідних у безіменній могилі № 9 табірної цвинтаря у с. Борисово Чусовського району Пермської обл. Смерть Василя Стуса адміністрація виправного закладу приховувала від інших в'язнів до початку жовтня. Дозвіл рідним на перепоховання не надавали до закінчення терміну ув'язнення поета. 17–19 листопада 1989 р., завдяки клопотанням рідних і однодумців, тіла Василя Стуса, Юрія Литвина та Олекси Тихого були повернуті до України та перепоховані на Байковому кладовищі в Києві (ділянка № 33). Відтак, остання київська адреса Василя Стуса – вул. Байкова, 6.

У 1990 р. прокурор УРСР М. Потебенько опротестував вирoki судової колегії в кримінальних справах Київського обласного суду, винесені поету від 07.09.1972 р. та 02.10.1980 р. Цього ж року Постановою Пленуму Верховного Суду УРСР та Ухвалою судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду УРСР Василя Стуса було реабілітовано посмертно.

Висновки. Сьогодні у місті Києві іменем Василя Стуса названі вулиця, сквер, а серед киян поступово зростає інтерес до його постаті й творчої спадщини. Будівлі, пов'язані із життям і діяльністю відомого українського поета, наразі впорядковані та заслуговують бути частиною історичної спадщини української столиці. Також вони можуть бути локаціями екскурсійних маршрутів, присвячених життєписам українських шістдесятників і дисидентів у Києві.

Перспективи подальших досліджень. Належне збереження та популяризація пам'яток історії та архітектури, прямо або опосередковано пов'язаних із відомими постатями України, які присвятили рідному народу своє життя і працю має стати пріоритетом для сучасного українського суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Белей Лесь. Ці місця пам'ятають поета. *Локальна історія*. 2024. № 2 (64). С. 50–57.
2. В столиці встановили меморіальну дошку на честь Василя Стуса. *Ми Україна LIVE*. YouTube: вебсайт. 15.11.2024. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=CccGzvi2REA>. (Дата звернення: 19.10.2025).
3. Василь Стус: Поет і Громадянин. Книга спогадів і роздумів / упоряд. В. Овсієнко. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2020. С. 650–652.
4. Вернадського Академіка бульвар. *Вулиці Києва*: довідник / за ред. А.В. Кудрицького. К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1995. С. 36–37.
5. Вернадського академіка бульвар 61. *My Realty. Портал Київської Нерухомості*: вебсайт. URL: <https://my-realty.kiev.ua/uk/houses/vernadskogo-akademyka-bulvar-61-1236>. (Дата звернення: 10.10.2025).
6. Катаєва М. У Святошинському районі відкрили меморіальну дошку видатному українському поету та дисиденту Василю Стусу. *Вечірній Київ*: інтернет-видання. 15.11.2024. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/105051/>. (Дата звернення: 12.10.2025).

7. Киреева В. Василь Стус: незламний бунтар, який любив Київ. *Ти Київ*: вебсайт. 6 січня 2025. URL: <https://tykyiv.com/vulici/vasil-stus-nezlamnii-buntar-iaicii-liubiv-kiyiv>. (Дата звернення: 19.10.2025).
8. Один день у Києві. 1954-й. Київ (1954). 10 вересня 2020. *Стус Центр*: електронний ресурс. URL: <https://stus.center/p/kiyiv-1954-4841>. (Дата звернення: 13.10.2025).
9. Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР / упоряд. В. Кіпіані. Х.: Віват, 2020. 878 с.
10. Степанець К. Історія Василя Стуса в Києві. Що надихало поета на його шедеври. *STEPANETS. YouTube*: вебсайт. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=m7w5VXuSujo&t=109s>. (Дата звернення: 05.10.2025).
11. Стус Д.В., Швидкий В.П. Стус Василь Семенович. *Енциклопедія історії України* в 10 т. / НАН України, Інститут історії / голова редкол. В.А. Смолій та ін. К.: Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 876–878.
12. Стус Д. Будинок кінця 1970-х рр., в якому проживав Стус В. С. (іст). *Звід пам'яток історії та культури України*: енциклопедичне видання: в 28-ми т. / відповід. ред. Петро Тронько. Київ: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. Кн. 1. Ч. 1: А – Л. С. 210–211.
13. Стус Д. Василь Стус – поет, людина, правозахисник. Василь Стус. Вивчення спадщини В. Стуса. 18 серпня 2020. *Стус Центр*: електронний ресурс. URL: https://stus.center/p/dmitro-stus-vasil-stus_poet-liudina-pravozakhisnik_vasil-stus-2795. (Дата звернення: 13.10.2025).
14. У Києві відкрито меморіальну дошку / бюст Василю Стусу. *Стус Центр*: електронний ресурс. URL: <https://stus.center/p/memorialna-doshka-vasiliu-stusu-na-chornobilskii-13-a-852085>. (Дата звернення: 15.11.2024).
15. Чорнобильська. *Звід пам'яток історії та культури України*: електронний ресурс. URL: <https://new.pamyatky.kiev.ua/streets/chokolivskiy-bulv>. (Дата звернення: 09.10.2025).
16. Чорнобильська вулиця 13а. *My Realty. Портал Київської Нерухомості*: вебсайт. URL: <https://my-realty.kiev.ua/uk/houses/chernobylskaya-ulycza-13a-10252>. (Дата звернення: 17.10.2025).

REFERENCE

1. Belei Les. (2024). Tsi mistisia pamiataiut poeta. *Lokalna istoriia*. No. 2 (64). S. 50–57.
2. My Ukraina LIVE. (2024, 15 Lystopada) *V stolytsi vstanovyly memorialnu doshku na chest Vasylia Stusa* [Video]. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=CccGzvi2REA>. (Data zvernennia: 19.10.2025).
3. Ovsienko V. (uporiad). (2020). Vasyl Stus: Poet i Hromadianyn. Knyha spohadiv i rozdu-miv. Kyiv: TOV Vydavnytstvo «Klio». S. 650–652.
4. Kudrytskyi A. V. (red.). (1995). Vernadskoho Akademika bulvar. Vulytsi Kyieva: dovidnyk. Kyiv: «Ukrainska entsyklopediia» im. M.P. Bazhana. S. 36–37.
5. Vernadskoho akademika bulvar 61. *My Realty. Portal Kyivskoi Nerukhomosti*: vebсайт. URL: <https://my-realty.kiev.ua/uk/houses/vernadskogo-akademika-bulvar-61-1236>. (Data zver-nennia: 10.10.2025).
6. Kataieva M.U. (2024, 15 Lystopada). Sviatoshynskomu raioni vidkryly memorialnu doshku vydatnomu ukrainskomu poetu ta dysydentu Vasylui Stusu. *Vechirniy Kyiv*: internet-vydannia. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/105051/>. (Data zvernennia: 12.10.2025).
7. Kyreieva V. (2025, 6 Sichnia) Vasyl Stus: nezlamnyi buntar, yakyi liubyy Kyiv. Ty Kyiv: vebсайт. URL: <https://tykyiv.com/vulici/vasil-stus-nezlamnii-buntar-iaicii-liubiv-kiyiv/>. (Data zvernennia: 19.10.2025).

8. Odyn den u Kyievi. 1954-y. Kyiv (1954). (2020,10 Veresnia). *Stus Tsentr*: elektronnyi resurs. URL: <https://stus.center/p/kyiv-1954-4841>. (Data zvernennia: 13.10.2025).
9. Kipiani V. (uporiad). (2020). *Sprava Vasylia Stusa. Zbirka dokumentiv z arkhivu kolyshnoho KDB URSR*. Kharkiv: Vivat. 878 s.
10. Stepanets K. (2023, 19 Lystopada). *Istoriia Vasylia Stusa v Kyievi. Shcho nadykhalo poeta na yoho shedevry* [Video]. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=m7w5VXuSujo&t=109s>. (Data zvernennia: 05.10.2025).
11. Stus D.V., Shvydkyi V.P. (2012). *Stus Vasyl Semenovych. Entsyklopediia istorii Ukrainy v 10 t. / NAN Ukrainy, Instytut istorii / holova redkol. V.A. Smolii ta in. Kyiv: Naukova dumka*. Vol. 9. S. 876–878.
12. Stus D. (1999). *Budynok kintsia 1970-kh rr., v yakomu prozhyvav Stus V.S. (ist). Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy: entsyklopedychne vydannia: v 28-my t. / vidpovid. red. Petro Tronko. Kyiv: Holovna redaktsiia Zvodu pamiatok istorii ta kultury pry vydavnytstvi «Ukrainska entsyklopediia» im. M.P. Bazhana. Kn. 1. Ch. 1: A – L. S. 210–211.*
13. Stus D. (2020, 18 Serpnia). *Vasyl Stus – poet, liudyna, pravozakhysnyk. Vasyl Stus. Vychennia spadshchyny V. Stusa. Stus Tsentr: elektronnyi resurs*. URL: https://stus.center/p/dmitro-stus-vasil-stus_poet-liudyna-pravozakhisnik_vasil-stus-2795. (Data zvernennia: 13.10.2025).
14. *U Kyievi vidkryto memorialnu doshku / biust Vasylu Stusu. Stus Tsentr: elektronnyi resurs*. URL: <https://stus.center/p/memorialna-doshka-vasiliu-stusu-na-chornobilskii-13-a-852085>. (Data zvernennia: 15.10.2025).
15. Chornobylska. *Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy: elektronnyi resurs*. URL: <https://new.pamyatky.kiev.ua/streets/chokolivskiy-bulv>. (Data zvernennia: 09.10.2025).
16. Chornobylska vulytsia 13a. *My Realty. Portal Kyivskoi Nerukhomosti*: vebсайт. URL: <https://my-realty.kiev.ua/uk/houses/chernobylskaya-ulycza-13a-10252>. (Data zvernennia: 17.10.2025).

Nadiia Yakobchuk

Ph.D. in History,

Senior Researcher,

Scientific and Methodological Department

of the Kyiv Scientific and Methodological Center for the Protection,

Restoration and Use of Monuments of History,

Culture and Protected Areas,

Kyiv, Ukraine

n_yakobchuk@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2679-2643>

«KYIV DRAWS FOR ME IN MY DREAMS»: KYIV ADDRESSES BY VASYLY STUS

Annotation. *The buildings of the city of Kyiv associated with the life of the famous Ukrainian poet, publicist, dissident, human rights activist, member of the Ukrainian Helsinki Group, Hero of Ukraine Vasyl Stus are studied in article. The current state of the houses in which the poet lived with his family, worked, met with like-minded people and friends is described. The historical value of these buildings is determined.*

Keywords: *Vasyl Stus, Kyiv, buildings, monuments, historical value, memory.*

Подано до друку: 20.10.2025 р.

УДК 72.035(477-25)

Дарчик Максим
аспірант,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
Київ, Україна,
mdarchyk@outlook.com
ORCID ID 0009-0004-0128-2860

СПАДЩИНА УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО ЯК ЧАСТИНА БРЕНДУ КИЄВА

Анотація. У статті досліджується роль спадщини Українського бароко у формуванні та розвитку сучасного бренду Києва. Проаналізовано ключові архітектурні пам'ятки XVII–XVIII ст., зокрема, творіння видатного архітектора Івана Григоровича-Барського, який зробив неоціненний внесок у формування архітектурного обличчя Києва доби Українського (Козацького) бароко. Досліджено вплив Українського бароко на туристичну привабливість міста, міжнародне сприйняття Києва та культурну ідентичність. Проведено порівняльний аналіз з іншими європейськими містами, які успішно інтегрували історичну архітектурну спадщину у міський брендинг. Виявлено потенціал української барокової архітектури для посилення культурного туризму й утвердження унікальної ідентичності Києва на міжнародній арені. Особлива увага приділена аналізу творчого доробку Івана Григоровича-Барського як ключового представника Українського бароко, чії архітектурні шедеври на Подолі визначають неповторний характер історичного центру столиці.

Ключові слова: Українське бароко, Козацьке бароко, Іван Григорович-Барський, брендинг міста, культурна спадщина Києва, туристичний потенціал, сакральна архітектура.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобалізації міста активно конкурують за увагу туристів, інвесторів і талановитих фахівців, використовуючи культурну спадщину як ключовий інструмент брендингу. Київ, маючи надзвичайно багату історико-архітектурну спадщину, особливо доби Українського бароко XVII–XVIII ст., володіє унікальним потенціалом для використання як сильного культурного бренду міста. Проте цей потенціал залишається недостатньо дослідженим і використаним у практиці міського брендингу. Українське бароко, яке представлене численними архітектурними пам'ятками у центральних районах міста, формує неповторний візуальний образ Києва. Однак його роль у побудові сучасної міської ідентичності потребує глибшого осмислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження Українського бароко останнім часом набуло більшої популярності у багатьох вітчизняних науковців, зокрема, публікували праці дослідники архітектури В. Вечерський, О. Горбик; на предмет використання витворів, зведених у даному стилі, в розвитку туризму досліджує І. Смирнов. Проблематика міського брендингу через культурну спадщину була широко досліджена європейськими дослідниками. Так, дослідники М. Кавараціс і М. Дж. Хатч у своїх працях підтверджують, що існує взаємозв'язок між ідентичністю місця та брендингом [5; 9]. Але комплексного дослідження ролі української барокової архітектури у формуванні бренду Києва та порівняння з практиками інших європейських міст досі не проводилося. Також щодо брендингу має великий потен-

ціал для подальшого вивчення внесок конкретних архітекторів (наприклад, Івана Григоровича-Барського) у створення туристичного потенціалу міста [1, с. 4].

Мета статті полягає у загальному аналізі спадщини Українського бароко як складової бренду сучасного Києва, виявленні ключових архітектурних пам'яток й оцінці їхнього впливу на туристичну привабливість і культурну ідентичність міста. Окрема увага приділяється дослідженню творчого доробку архітектора Івана Григоровича-Барського та його значення для формування архітектурного обличчя історичного центру Києва.

Виклад основного матеріалу. Українське бароко, відоме також як «козацьке» або «мазепинське» бароко, являє собою самобутній архітектурно-мистецький стиль, що сформувався у XVII–XVIII ст. внаслідок синтезу місцевих традицій і європейських барокових впливів. На відміну від західноєвропейського бароко з його пишним декором і складними формами, Українське бароко характеризується більш помірним орнаментуванням, конструктивністю, простішими й одночасно вишуканими формами, що робить його унікальним явищем у європейській архітектурі.

Розквіт Українського бароко припав на часи гетьманування Івана Мазепи (1687–1708), який активно підтримував будівництво й оздоблення храмів і монастирів. Цей період характеризувався інтенсивним церковним будівництвом, створенням монументальних комплексів та формуванням унікального архітектурного середовища, яке досі визначає обличчя історичних районів Києва. Києво-Печерська лавра, Софійський собор із його ансамблем барокових споруд, численні церкви Подолу стали втіленням національного духу та художньої майстерності.

Київ володіє виключним комплексом пам'яток Українського бароко, які є об'єктами Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО [10]. Києво-Печерська лавра представляє найбільш цілісний ансамбль Українського бароко, сформований у XVII–XVIII ст.

Софійський собор, хоча і збудований у XI ст., набув сучасного вигляду в XVIII ст. завдяки бароковим перебудовам. Ансамбль монастирських будівель навколо собору, включаючи дзвіницю, будинок митрополита, трапезну та брами, створений у стилі Українського бароко, формує гармонійне архітектурне середовище. Дзвіниця Софійського собору висотою 76 м, збудована в 1699–1706 рр. за кошти гетьмана Івана Мазепи та перебудована у 1744–1748 роках за проектом Готфріда Йоганна Шеделя, є символом Києва та включена до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Серед архітекторів доби Українського бароко особливе місце належить Іванові Григоровичу-Барському (1713–1791), який зробив визначальний внесок у формування архітектурного обличчя Києва. Народжений у родині київських міщан із м. Бар на Поділлі, Іван здобув освіту в Києво-Могилянській академії у 1720–1730-х рр., після чого присвятив своє життя архітектурній діяльності, здебільшого, в Києві та на Київщині [1]. І. Григорович-Барський був найяскравішим представником стилю Українського (Козацького) бароко і працював майже все своє життя у рідному місті, даруючи йому свою любов і талант. Його творчий доробок включає численні сакральні, громадські та господарські споруди, багато з яких збереглися до наших днів і визначають неповторний характер історичного Подолу.

До найвідоміших творінь Івана Григоровича-Барського у Києві належать церква та дзвіниця Кирилівського монастиря (1750–1760; зруйнована радянською владою), Покровська церква на Подолі (1766), Набережно-Миколаївська церква (1772–1775),

дзвіниця Петропавлівського монастиря (1761–1773), Стара бурса Києво-Могилянської академії (1778), Гостинний двір (1760-ті рр.) та фонтан «Самсон» (1748–1749). За межами Києва він спроектував церкву Трьох Святителів у Лемешах біля Чернігова (1761), будівлю полкової канцелярії у Козельці (1757) та собор Різдва Богородиці у Козельці (1752–1764; у співпраці з Андрієм Квасовим) [2].

Архітектурний стиль І. Григоровича-Барського поєднував традиції української барокової архітектури з елементами класицизму, наближуючи архітектуру Києва до європейського рівня. Його споруди характеризуються помірним декором, конструктивною логікою й органічною вписаністю в міське середовище. Архітектор адаптував традиції православної церкви до вимог свого часу, створюючи оригінальні та новаторські будівлі.

У 1785 р., за шість років до смерті, Іван Григорович-Барський написав власну епітафію, у якій підсумував свій творчий шлях: «Тут тіло київського громадянина радника Івана Григоровича-Барського (брата ченця Василя Григоровича-Барського, який подорожував різними землями та святими місцями і описав у книзі все побачене), цей самий його брат, який трудився у створенні різних споруд, проводив воду до різних місць, у цьому місті з різних джерел під горами, а потім будував кам'яні церкви, дзвіниці та палати» [2]. Ця епітафія свідчить про усвідомлення архітектором значущості власного внеску в розбудову Києва. У 2011 р. Національний банк України випустив пам'ятну срібну монету «Рід Григоровичів-Барських» у серії «Видатні роди України», що підкреслює визнання внеску обох братів у розвиток української культури. Іван Григорович-Барський залишається одним із найбільш шанованих архітекторів в історії української архітектури, а його творіння продовжують визначати культурну ідентичність Києва.

Історичний район Подолу представляє унікальний ансамбль української архітектури, що сформувався у XVII–XVIII ст. у період розквіту гетьманської України. Після надання Києву Магдебурзького права у 1494 р. Поділ став найбільшим культурним, освітнім і релігійним центром України на кілька століть, що відобразилося у будівництві значної кількості церков та монастирів. Серед збережених пам'яток Подолу виділяються Покровська церква, Набережно-Миколаївська церква, церква Миколи Притиська, Флорівський монастир, Іллінська церква – всі вони збудовані у традиціях Українського бароко і формують неповторний історичний ландшафт району. Ці храми були збудовані за підтримки українських гетьманів, зокрема, Самійла Кішки, Петра Конашевича-Сагайдачного, Богдана Хмельницького й Івана Мазепи, які активно сприяли розвитку та забудові Києво-Подолу доби Гетьманщини [4].

Поділ також був освітнім і науковим центром України XVII–XVIII ст., де функціонувала Києво-Могилянська академія – перший вищий навчальний заклад Східної Європи. Внесок братів Григоровичів-Барських – архітектора Івана і православного паломника-мандрівника, вченого-сходознавця Василя – у архітектурний та освітньо-науковий розвиток Києва-Подолу XVIII ст. був надзвичайно значним [3].

Досвід європейських міст демонструє, що історична архітектурна спадщина відіграє ключову роль у формуванні міського бренду та залученні туристів. Такі міста як, наприклад, Прага та Відень успішно інтегрували свою архітектурну спадщину у туристичну промоцію та бренд міста. Прага, яку часто називають «живою галереєю архітектурних стилів», активно використовує свої, зокрема, барокові

пам'ятки – Карлів міст з його бароковими скульптурами та церкви старого міста – для промоції й залучення мільйонів туристів щороку [8].

Відень, осередок габсбурзької пишності, побудував свій бренд навколо барокових палаців (Шенбрунн, Бельведер) й архітектури міста загалом, зображуючи пам'ятки у відео-візитівці туризму в місті [7].

Розвиток культурного туризму на основі української барокової спадщини стикається з низкою викликів. По-перше, багато пам'яток потребують реставрації та належного утримання. По-друге, існує потреба у створенні якісної туристичної інфраструктури, інформаційних матеріалів та освітніх програм. По-третє, необхідна комплексна стратегія брендингу, яка б послідовно представляла Українське бароко як унікальну складову міської ідентичності.

Досвід міста Альба-Юлія в Румунії показує як середні міста можуть успішно використати свою культурну спадщину для брендингу [6]. Місто створило інтегрований підхід до брендингу, безпосередньо пов'язаний зі стратегічним плануванням, позиціонуванням і актуалізацією своїх активів, що дозволило залучити значне фінансування на реставрацію цитаделі та збільшити кількість туристів на 65% за п'ять років. Подібний підхід може бути застосований до популяризації Києва. Столиця, володіючи унікальною спадщиною Українського бароко, яке відрізняється від західноєвропейського своєю самобутністю та національним характером, має значний потенціал для формування сильного культурного бренду міста. Унікальність українського бароко полягає у поєднанні візантійських традицій, місцевих народних елементів та європейських барокових форм, що створює архітектурний стиль, не схожий на інші європейські школи.

Особливу цінність представляють споруди Івана Григоровича-Барського, які формують каркас архітектурної спадщини історичного Подолу, де й було зосереджено міське життя в часи Гетьманщини. Популяризація імені архітектора та його творчого доробку може суттєво посилити привабливість цих пам'яток для культурних туристів. У контексті використання та популяризації імені Івана Григоровича-Барського, хорошим рішенням може бути встановлення табличок з іменем архітектора, зазначенням архітектурного стилю, до якого належить та чи інша пам'ятка, та, можливо, коротким описом задуму митця й особливостей пам'ятки. Виходячи з того, що публічне розміщення інформації емпірично її популяризує, логічним твердженням є те, що ім'я архітектора на пам'ятці архітектури робить популярнішими й інші його роботи. Коли туристи чують або читають про об'єкт, пов'язаний з ім'ям архітектора, вони стають більш схильними досліджувати інші його роботи. Це своєрідний бренд у світі архітектури, який призводить до підвищення інтересу до інших праць цього творця. Таким чином, ім'я архітектора є важливою складовою туристичного бренду пам'ятки, а ім'я Івана Григоровича-Барського, як національного архітектора, є не лише визначальним для Українського бароко, але й важливим елементом формування серед громадян України й іноземних туристів образу архітектурного обличчя України, з власним національним архітектурним стилем та митцями, які цей стиль створювали [1].

Висновки. Спадщина Українського бароко XVII–XVIII ст. становить унікальний культурний потенціал Києва, який може стати основою для формування сильного міського бренду та розвитку культурного туризму. Києво-Печерська лавра,

Софійський собор із його ансамблем барокових споруд, церкви та монастирі Подолу формують неповторний архітектурний ландшафт, що відрізняє Київ від інших європейських столиць.

Особливе значення має творчий доробок Івана Григоровича-Барського, чиї архітектурні шедеври визначають обличчя історичного Подолу і втілюють найкращі традиції Українського бароко. Популяризація імені архітектора та його творінь може суттєво посилити туристичну привабливість історичного центру Києва та сприяти формуванню культурної ідентичності міста.

Порівняльний аналіз з європейськими містами, такими як Прага, Відень, Будапешт і Альба-Юлія, демонструє, що історична архітектурна спадщина може бути потужним інструментом міського брендингу й економічного розвитку. Київ володіє унікальним потенціалом завдяки самотності Українського бароко, яке поєднує візантійські традиції, народні елементи та європейські барокові форми.

Для повної реалізації туристичного потенціалу Української барокової спадщини необхідна комплексна стратегія, яка включає реставрацію пам'яток, розвиток туристичної інфраструктури, створення освітніх програм та ефективну комунікаційну політику. В умовах війни особливої актуальності набуває збереження та документування пам'яток як матеріальних носіїв української національної ідентичності.

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на детальний аналіз окремих пам'яток Українського бароко в контексті їхнього туристичного потенціалу, розробку конкретних туристичних маршрутів і програм, вивчення сприйняття української барокової спадщини різними категоріями туристів, а також аналіз економічного впливу культурного туризму на розвиток історичних районів Києва. Окремої уваги потребує дослідження можливостей використання цифрових технологій для популяризації української барокової спадщини й створення віртуальних турів пам'ятками.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дарчик М., Смирнов І. Ім'я архітектора як складова туристичного бренду пам'ятки на прикладі українського архітектора Івана Григоровича-Барського. *Стан та перспективи сучасного туризму: матеріали IX Міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених* (Суми, 2023 р.). Суми: ФОП Цьома С.П., 2023. С. 23–26.
2. Григорович-Барський Іван Григорович. *Національний університет «Києво-Могилянська академія»*. URL: <https://www.ukma.edu.ua/index.php/news/91-about-us/vudatni-prof-stud/122-grygorovych-barsky>. (Дата звернення: 18.10.2025).
3. Смирнов І., Дарчик М., Теплюк О. «Пішоходець» Василь: Василь Григорович-Барський – український прочанин, сходознавець, палестинолог доби українського бароко. *Меморіалізація: від наукових засад до світових практик: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 22 листопада 2024 р.). К., 2024. С. 100–103.
4. Смирнов І.Г., Дарчик М. Козацьке бароко у сакральній архітектурі Київського Подолу: геотуристичний потенціал. *Географічний вісник*. 2024. № 1. С. 45–58.
5. Ashworth G., Kavaratzis M. *Towards Effective Place Brand Management: Branding European Cities and Regions*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2010. 272 p.
6. City branding: making the invisible visible. *URBACT*. 2017. URL: <https://urbact.eu/good-practices/city-branding-making-invisible-visible>. (Дата звернення: 18.10.2025).
7. Experience Vienna as a brand. Vienna. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=XjBYp9xK43I>. (Дата звернення: 18.10.2025).

8. In Prague for the first time. Prague City Tourism. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ZRmz09-rtQc>. (Дата звернення: 18.10.2025).
9. Kavaratzis M., Hatch M. J. The dynamics of place brands: An identity-based approach to place branding theory. *Marketing Theory*. 2013. Vol. 13(1). P. 69–86.
10. UNESCO World Heritage: Kyiv: Saint-Sophia Cathedral and Related Monastic Buildings, Kyiv-Pechersk Lavra. *UNESCO*. URL: <https://whc.unesco.org/en/list/527/>. (Дата звернення: 18.10.2025).

REFERENCES

1. Darchyk M., Smyrnov I. The architect's name as a component of the monument's tourist brand on the example of Ukrainian architect Ivan Hryhorovych-Barsky. *Status and prospects of modern tourism: Proceedings of the IX International Scientific and Practical Conference of Young Scientists* (Sumy, 2023). Sumy: FOP Tsioma S.P., 2023. P. 23–26.
2. Hryhorovych-Barsky Ivan Hryhorovych. *National University of Kyiv-Mohyla Academy*. URL: <https://www.ukma.edu.ua/index.php/news/91-about-us/vudatni-prof-stud/122-grygorovych-barsky>. (Accessed: 18.10.2025).
3. Smyrnov I., Darchyk M., Tepliuk O. «Wanderer» Vasyl: Vasyl Hryhorovych-Barsky – Ukrainian pilgrim, orientalist, palestinologist of the Ukrainian Baroque era. *Memorialization: from scientific principles to world practices: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference* (Kyiv, November 22, 2024). Kyiv, 2024. P. 100–103.
4. Smyrnov I.H., Darchyk M. Cossack Baroque in the sacred architecture of Kyiv Podil: geotouristic potential. *Geographical Bulletin*. 2024. No. 1. P. 45–58.
5. Ashworth G., Kavaratzis M. *Towards Effective Place Brand Management: Branding European Cities and Regions*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2010. 272 p.
6. City branding: making the invisible visible. *URBACT*. 2017. URL: <https://urbact.eu/good-practices/city-branding-making-invisible-visible>. (Accessed: 18.10.2025).
7. Experience Vienna as a brand. Vienna. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=XjBYp9xK43I>. (Accessed: 18.10.2025).
8. In Prague for the first time. Prague City Tourism. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ZRmz09-rtQc>. (Accessed: 18.10.2025).
9. Kavaratzis M., Hatch M. J. The dynamics of place brands: An identity-based approach to place branding theory. *Marketing Theory*. 2013. Vol. 13(1). P. 69–86.
10. UNESCO World Heritage: Kyiv: Saint-Sophia Cathedral and Related Monastic Buildings, Kyiv-Pechersk Lavra. *UNESCO*. URL: <https://whc.unesco.org/en/list/527>. (Accessed: 18.10.2025).

Darchyk Maksym

PhD Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv,

Kyiv, Ukraine,

mdarchyk@outlook.com

ORCID ID 0009-0004-0128-2860

UKRAINIAN BAROQUE HERITAGE AS PART OF KYIV'S BRAND

Anotation. This article investigates the role of Ukrainian Baroque heritage in shaping and developing the contemporary brand of Kyiv as Ukraine's cultural capital. The research analyzes key architectural monuments from the 17th-18th centuries, with particular emphasis on the crea-

tive legacy of Ivan Hryhorovych-Barskyi (1713–1791), an outstanding architect who made an invaluable contribution to forming Kyiv's architectural identity during the Cossack Baroque period. The study examines the influence of Ukrainian Baroque on the city's tourist attractiveness, international perception, and cultural identity formation.

The research employs comparative analysis methodology, examining practices of European cities such as Prague, Vienna, Budapest, and Alba Iulia, which have successfully integrated their historical architectural heritage into urban branding strategies. The study reveals that Ukrainian Baroque architecture, characterized by its synthesis of Byzantine traditions, local folk elements, and European Baroque forms, represents a unique phenomenon in European architecture that distinguishes Kyiv from other European capitals.

Special attention is devoted to analyzing the creative work of Ivan Hryhorovych-Barskyi, whose architectural masterpieces in the historic Podil district – including the Intercession Church (1766), St. Nicholas Church on the Embankment (1772–1775), the bell tower of St. Peter and Paul Monastery (1761–1773), and the Old Bursa of Kyiv-Mohyla Academy (1778) – define the distinctive character of the capital's historic center. The article examines UNESCO World Heritage sites, including Kyiv-Pechersk Lavra and Saint Sophia Cathedral complex, as fundamental components of Kyiv's cultural brand.

The study identifies significant potential for Ukrainian Baroque architecture to enhance cultural tourism and establish Kyiv's unique identity on the international stage. The research demonstrates that popularizing the architect's name and his creative legacy can substantially strengthen the tourist appeal of historic monuments. The article concludes that comprehensive strategy implementation, including monument restoration, tourist infrastructure development, educational programs, and effective communication policies, is essential for fully realizing the tourist potential of Ukrainian Baroque heritage, particularly in the context of preserving Ukrainian national identity during wartime.

Keywords: *Ukrainian Baroque, Ivan Hryhorovych-Barskyi, city branding, Kyiv's cultural heritage, tourism potential, sacred architecture, Cossack Baroque.*

Подано до друку: 17.10.2025 р.

УДК 728:747(091)(477.411)«17/18»

Карпенко Олексій

старший науковий співробітник відділу

«Музей «Кам'яниця київського війта»»,

Київський науково-методичний центр з дослідження,

реставрації та використання пам'яток історії, культури

і заповідних територій

oleksijkarpenko88@gmail.com

ORCID.org/0000-0001-7931-3605

РЕКОНСТРУКЦІЙНЕ ВІДТВОРЕННЯ ВТРАЧЕНИХ СВІТСЬКИХ МЕШКАЛЬНИХ ІНТЕР'ЄРІВ КИЄВА XVII–XVIII СТОРІЧ. ПРОБЛЕМИ ТА МОЖЛИВОСТІ

Анотація. *Статтю присвячено висвітленню можливостей відтворення історичних інтер'єрів Козацької Доби (XVI–XVIII сторіч), аналізу історичних свідчень та потенціалу використання незначних решток, які могли визначати вигляд житлового інтер'єру досліджуваної епохи.*

Ключові слова: *інтер'єр, меблярство, міщанський побут, Києво-Поділ.*

Постановка проблеми. Проблема, котру ми підняли зачепити в даній статті, опрацьована слабо, що потребує деякого екскурсу. Розкриття цього питання та його вагомості для суспільства, науки і культури – також утруднюється через майже цілковиту відсутність ґрунтовних вітчизняних досліджень.

Ідеться про світські інтер'єри міщанських жител – головним чином на прикладі Києво-Подолу – козацької епохи (умовно визначеної нами для даного дослідження в хронологічних рамках XVII–XVIII ст.*¹).

Світські інтер'єри, як і світська культура у принципі, – недосліджене місце в українській історії мистецтва. Елітарний пласт світської української культури – від самого початку не надто багатий та бучний – свідомо зачищався іноземними загарбниками, з чого зрозуміло, що для дослідника українських історичних інтер'єрів (як і багатьох інших типів пам'яток національної культури) істотно обмежені дослідницькі перспективи.

Щоправда, певною мірою рятує той чинник, що сільська та міська культура як що не були зрошені, то, принаймні, перебували у стані динамічної взаємодії і взаємообміну. Так, Ніна Мікс-Рудковська не раз вказує на факти подібної наближеності у своїй праці [Miks-Rudkowska, 1975], присвяченій приміщенням польських міщанських жител другої половини XVII–XVIII ст. Ще більше це проявлялося в Наддніпрянській Україні. Недарма Сергій Цапенко підтверджує (як і чимало інших дослідників української архітектури епохи Гетьманату) виразну збіжність світських кам'яниць того періоду з українською народною хатою [Цапенко, 1960, с. 28].

Однак це аж ніяк не означає можливість «автоматичної» екстраполяції рис сільського середовища на міщанське: адже, крім безлічі подібностей, були й відмінності!

Місцями – як показує досвід культури шляхетських та посполитих сіл – вони можуть бути доволі різкими.

Адже співіснування породжувало й протилежну тенденцію: дрібніша шляхта й вельможі, мешкаючи поруч своїх володарів, чимало переймали з їхнього способу життя [Мак-Коркодейл, 1990, с. 40], якимсь уподібнюючи власний побут.

Дефіцит джерельної бази побуту українських міст (елітарного суспільного пласту взагалі) настільки катастрофічний, що, як видно, спеціально досліджувати це питання навіть не пробували. Причому необхідно наголосити, що проблема стосується, зокрема, саме Нової Доби – яка фактично збігається з козацькою епохою в історії України – а не пізніших XIX–XX ст., котрі мають значною мірою зросійщений, інтернаціональний, а відтак – штучний характер.

Натомість світська матеріальна культура до середини – третьої чверті XVIII ст. включно має природний вигляд, і головне – питомо українське забарвлення; вона безпосередньо витікає зі середньовічної традиції, та щонайтісніше зрощена з прин-

*¹ Хоча ні соціально, ані політично, Козаччину неможливо вписати в окреслені рамки, належить розуміти, що деякі культурні явища – як-от світська побутова культура, про яку в даній статті йдеться, сформована (так чи інакше) під впливом Козаччини (тобто козацького стану як фактично панівного, визначального для політичного й культурного розвитку українського народу), розвинулася значно пізніше від самого козацтва, помітно пізніше від заснування Гетьманату – і в багатьох аспектах надовго пережила його. Тому описуючи це явище, ми не можемо прив'язувати його до вже встановленої наукою хронологічних меж віх політичної та соціальної історії. Недослідженість та мала відомість же досліджуваного в даній статті явища, природно, не дозволяє поки окреслити його хронологічні межі з бажаною чіткістю.

ципами народної естетики. Останнє відбувалося, є підстави гадати, навіть більше, ніж, приміром, у сусідній Польщі, де модернізація та захоплення всілякими «останніми модами» почало помітно витісняти народну культуру в XVIII ст. В Україні ця «модернізація моди» почалася на півсторіччя пізніше – деś за гетьманування Кирила Розумовського, що завдало надзвичайно тяжкого удару по народних, суто українських традиціях, які визначали художнє життя Козацької України досі – і, щонайгірше, через стійку асоціацію саме «новітньої моди» з гетьманською державністю, народна естетика була позбавлена в народі «іміджевої переваги», бо оскільки безлика «загальноєвропейська» мода насаджувалася своєю ж, національною владою в особі, власне, гетьмана (слідом за ще раніше модернізованою Московщиною) – формально ніхто не міг назвати цю чужу нам естетику окупаційною, ворожою українській ідеї.

Втрата саме інтер'єрів для українського народу тим більше відчутна, що – як указував Чарльз Мак-Коркодейл – при наслідуванні античних форм із часів Ренесансу й копіювання античних форм на фасадах споруд, їх майже не переносили до інтер'єрів – бо до кінця XVIII ст. просто не знали як той античний інтер'єр виглядав [Мак-Коркодейл, 1990, с. 10]. Об'єктивно це мало розчистити дорогу питомим, національним давнім традиціям, які завдяки цьому мали більше шансів зберегтися. Відтак, й українці мали б свій пласт національної культури, вираженої в найрізноманітніших формах (бо ж інтер'єр і передбачає тісне суміщення цілого ряду напрямків ужиткового мистецтва й технік художньо-ремісничої творчості). Але українцям не пощастило й тут.

Обмежена поширеність у «світському сегменті» мурованої архітектури – досить стійкої принаймні перед пожежами, і довговічнішою, порівняно з дерев'яними будинками – також не сприяли збереженню унікальних ансамблів інтер'єрів українського панства блискучої козацької епохи, коли якщо не політична влада, то принаймні світська культура належала українцям.

А тимчасом цей період потребує виразного візуального представлення.

Адже інтер'єр – це середовище, в якому чимало людей проводить більшу частину свого життя. Відтак, очевидно, що без цього простору годі уявити і репризентувати побут, діяльність й узагалі щоденне життя історичних осіб – загалом скласти уявлення про епоху в цілому, неможливо створити візуальні матеріали – картини чи історичний фільм.

Сфера, де історичний інтер'єр актуальний не меншою мірою – у музейній справі. Відтворення історичного середовища у виставковій залі для повноцінного представлення експонатів немислиме без бодай загальних уявлень про конкретне оздоблення та наповнення інтер'єру.

Якісна ж реставрація історичних споруд включає бодай часткове відтворення історичного опорядження приміщень.

Потрібні не просто окремі пам'ятки, пов'язані з оздоблення інтер'єру – а, поперше, комплекс пам'яток більш-менш однорідних (щоб можна було скласти хоч якесь уявлення про розмаїтість традиції та конкретні способи реалізації цієї розмаїтості: адже вона завжди має якісь негласні, проте духовно вловлювані «рамки», яким несвідомо слідує добродісний мистець) і (в ідеалі), по-друге, розуміння хоч якихось загальних принципів, за якими різні елементи оздоблення ін-

тер'єру та начиння узгоджувалися між собою, розташовувалися в приміщенні, добиралися одне до одного, розміщувалися в інтер'єрі. Наївно гадати, що на принципи розташування предметів начиння й оздоблення в інтер'єрі впливав лише практичний чинник.

Нарешті є ще одна проблема: повернення традицій національного оздоблення інтер'єрів у національну культуру та дизайн. Адже якщо у світі відомі, приміром «скандинавський» чи «японський» стиль – то як не бути стилю українському?

Саме здатністю запропонувати подібні досягнення світові, народ завойовує собі право на існування.

Ясна річ, в наші дні таке явище було б модернізоване (що на практиці – якщо відкинути красиві «наукові» терміни на кшталт щойно згаданого – означає банальну примітивізацію) – але перше ніж братися до будь-якого «переосмислення» давньої традиції, їй належить ще багато разів відтворити та ґрунтовно освоїти в «чистому вигляді»: тобто уникаючи спокус «осучаснити» її – звісно, там де цього не вимагає елементарна практичність.

Більшість народів Західної та Центральної Європи, маючи куди сприятливіші умови розвитку ніж український народ, давно пройшли цей етап – і, треба сказати, розумно не квапляться з ним остаточно розлучатися: бо ж не на те створювалися історичні набуток й спадщина, щоб їх занехати й благополучно «забути». Бажання порвати зі старовиною під приводом «модернізації» й надуманої «актуальності» виказує глобального хама, підлу сутність якого давно вже викрив великий український мислитель-монархіст В'ячеслав Липинський*¹.

Це з усією виразністю втілюється в сучасній забудові як Києва, так і багатьох інших українських міст, котрі обростають геть чужими їм (як і українській культурі в принципі) скляними хмарочосами й огромами багатоквартирних будинків, котрі, нахабно вторгаючись до міських ландшафтів, сформованих сторіччями, безнадійно нищать сформовані протягом віків історичні панорами українських міст.

Свавільне нищення власниками будівель-пам'яток їхнього історичного обличчя й інтер'єрів мусить переслідуватися й неодмінно каратися не менш жорстко: гірка доля «Будинку з Мухами» яскраво показує, що відбувається, коли відсутність жорстких і негайних заходів з урядуванню національної культурної спадщини прикривають наявністю формально прописаного, проте мертвого закону, котрий захищає більше злочинця (шляхом пасивності й відсутності негайної реакції державних силових органів на його протиправні дії), ніж того, кого мав би захищати в першу чергу.

Зрозуміло, що описаний геноцид не міг би мати такого успіху, якби в Україні вже була добре опрацьована національна «дизайнерська школа», та проникало в широкий побут загальновідоме обличчя суто українського інтер'єру, заснованого на історичних традиціях – що, звісно, немислиме без якнайповноцінніших музейних реконструкцій; а також – потенційно розширюваної «бази даних», котра б споряджала потенційних відтворювачів інтер'єру – чи то на науковому, чи то на

*¹ Хам і Яфет: з приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р. / В.К. Липинський. Львів: Поступ, 1928. 30 с. Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Lypynskyi_Viacheslav/Kham_i_Yafet.pdf

любительському, чи то на популярному рівнях – матеріалом для варіювання окремих рис, щоб кожному новому ансамблеві надати бажаної індивідуальності.

А тимчасом історичні інтер'єри є куди менше численними ніж самі історичні споруди. Чимало будівель, які могли б відігравати на порядок більшу роль у культурному розвитку й освіті української спільноти ніж нині, в цьому стосунку переважно «простоюють» значною мірою саме через неповноцінне освоєння інтер'єрів – котрі б також мали показувати повноцінне життя старожитньої доби, передавати атмосферу минувшини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На просто буде аналізувати історіографічний доробок, не зачіпаючи власне спроб реконструкції інтер'єрів окресленої доби. Що ж до історіографії, яка пов'язана з питанням реконструкції історичних інтер'єрів козацької доби – то вона доволі незначна.

Найбільш ґрунтовною і повною працею, щедро ілюстрованою унікальними зображеннями, понині лишається праця К. Шероцького «Художественное убранство дома в прошлом и настоящем. Очерки по истории искусства Украины» (1914). Автор подає, серед іншого, зразки настінних розписів, аналізує, залучаючи ряд аналогій (аж до античних), посилаючись на доробок видатних дослідників минулого і своїх сучасників: А. Скальковського І. Франка, П. Куліша, Закревського й ін.

Упродовж останніх десятиліть мало не єдиний Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» (м. Батурин) стабільно висвітлює різні сторони опорядження та реконструкції в серії буклетів «Історико-археологічні дослідження Батурина»^{*1} – в т.ч. інтер'єрів житла. Такі вузькі теми, як наповнення меблями, мощення підлоги тощо ґрунтовно досліджують науковці Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, Зенон Когут. Щоправда, там ідеться про житла не так міщанські, як вищої козацької старшини. Втім, в одному з випусків автори вказують – ведучи мову про одного з будинків не зовсім ясного призначення фахверкової конструкції: «На базі знахідок у цьому інтригуючому будинку можна міркувати, що озброєні старшини чи службовці гетьмана там харчувалися, курили тютюн, спілкувалися, грали в шахи і читали книжки, користуючись місцевими та імпортованими виробами. У тому приміщенні й поруч нього вони губили дрібні предмети свого озброєння, військового обладунку, одягу, забав, прикраси, монети, люльки тощо» [З. Когут та ін., 2013, с. 15]. Таким чином, автори наочно показують можливості висвітлення повсякденного побуту мешканців будинку на основі археологічних знахідок, упривнюючи інформаційний потенціал останніх.

Однак опубліковані інтер'єри (як натурні, так і комп'ютерні реконструкції) реконструйованих батуринських приміщень козацької доби – Гетьманського дому, будинку Кочубеїв – показує, наскільки мало загалом відомо про оздоблення, власне, інтер'єрів: форми меблів реконструйовано вкрай умовно (добре видно, що про них учені не мають жодного уявлення), стіни не оформлені ні тканинами, ні шальованням, ані хоч якими розписами – що, зважаючи за збережені зразки інтер'єрних ансамблів та історичних приміщень навіть в Україні (приміром, розкішні міщанські кам'яниці Львова, не кажучи вже про куди ближчі – митрополичі в Києві), важко визнати реалістичним. Окремі надзвичайно штудерно виконані, ше-

^{*1} Вони приступні до завантаження за адресою: <https://www.ualberta.ca/en/canadian-institute-of-ukrainian-studies/centres-and-programs/jacyk-centre/projects/baturyn-project.html>.

девральні об'єкти – професійно реконструйовані кахлеві печі – замість організувати інтер'єр як «дизайнерський» ансамбль, часто «повисають у повітрі», не підтримані іншими скількись прикметними об'єктами з начиння інтер'єру.

Такі об'єкти, як килими, розписи на стінах, різьблені та чи мальовані сволоки, пристінні лави (також укриті килимами-налавниками) завдяки не просто своїм великим розмірам, а протяжності (нерідко – з краю в край приміщення), здатні візуально об'єднувати композицію, візуально ніби «стягуючи» окремі об'єкти, «розкидані» приміщенням, до одного ансамблю.

Безперечно, цим ми в жодному разі не сміємо критикувати і так видатний і самопожертвенний доробок батуринських спеціалістів: у катастрофічних умовах вони зробили багато більше, ніж, здавалося б, могли! І низький їм уклін і шана. Тим більше, що, як указує вже згадуваний Чарльз Мак-Коркодейл, через цю помилку пройшла вся Європа. Він справедливо нагадує, що приміщення середньовічних замків виглядали куди барвистіше, від нинішній їхній вигляд, й аж ніяк не нагадували голі стіни, котрі реставратори воліли лишати навіть непоштукатуреними [Мак-Коркодейл, 1990, с. 44]! Це досягалось саме завдяки розписам, тканинам, меблям і всілякому іншому начинню. Проте якщо приміщення європейських замків принаймні білили (і, схоже, геть не конче розписували), то українські панські резиденції ранньомодерного часу самим білінням вже точно не обмежувалися!

Змістовне заповнення цієї лакуни мусить стати справою наступних досліджень.

Блискучий приклад вдалої реконструкції являють натомість інтер'єри приватних покоїв у Митрополичих палатах, що на території Софії Київської. Там певною мірою, певно, «підказали» ідею художнього оформлення збережені розписи – унікальний випадок в історії українського житлового будівництва козацької держави – що, звісно, в жоднім разі не применшує заслуг музейників й учених Софійського заповідника – а якраз навпаки.

У Києві зберігся будинок (перебуває в юрисдикції ДІАЗ «Стародавній Київ») кінця XVIII ст., відомий як Дім Киселівського (або як його часто ще називають «Останець»), де було реконструйовано чудову розписану кахлеву піч. Попри руйнацію будинку (для якого на сьогодні передбачається конче необхідне йому реставраційне втручання) піч уціліла, як і частина шпалер, відтворених за стилем XVIII ст. На жаль, представлено історичне опорядження лише одного кута одного приміщення – на цьому автентична атмосфера обривається, не сягаючи навіть на пів кімнати! Тобто в цілому історичному будинку – лише один кут адекватно пам'ятку «відтворює зсередини».

Потенціал міг бути куди більшим! Адже, оскільки піч із будинку Киселівського зібрано із залученням багатьох відтворень-«макетів» втрачених кахлів, вона є яскравим прикладом того як навіть частково збережений автентичний об'єкт не лише сам собою може прикрасити інтер'єр, але й «підтягує» інші його частини, організовує його історичне обличчя, врешті спонукаючи поширювати на решту приміщення реконструйоване історичне середовище.

Зазначимо, що даний приклад відтворення, як і, власне, унікальний для Києво-Подолу об'єкт – щедро розписана кахлева піч, – навіть не є широко відомим!

Не дивно, що реставрація інтер'єрів фактично відсутня: розлогий шерех недоліків перелічує у свої статті про інтер'єри масового київського житла XIX – початку XX ст., Олена Ярославівна Роздорожнюк (про XVII–XVIII ст., либонь, і казати нема чого!): «Зараз в Україні нема не тільки інтер'єрної авторської реставрації, але й науково не опрацьовані підходи та методики з питань класифікації, комплектації і критеріїв у вирішенні історичного середовища інтер'єрного ансамблю, що підлягає реставрації. Це стосується не лише масового житлового будівництва кінця XIX – початку XX ст., але й питання щодо інтер'єрної реставрації в Україні взагалі» [Роздорожнюк, 1995].

Невтішна картина вимальовується зі слів поважного автора! Адже якщо проблеми аж настільки глибоко закорінені та всеохопні – то можна собі уявити стан, в якому (логічно – при таких-бо недоліках!) має перебувати на сьогодні в Україні реставрація історичних інтер'єрів! І знову-таки: якщо так стоїть питання з XIX – початком XX ст., то що казати про попередні епохи – від яких кількість збережених джерел зменшується, можна сказати, в геометричній прогресії?!

А це ж автор перелічив іще не всі недоліки становища!

Відсилаючи шановного Читача по повний їх список до вказаного джерела, додамо тут лише ті ще з проблем реставрації українських інтер'єрів, що нас цікавлять у першу чергу. Годі й казати, що проблеми, окреслені Оленою Ярославівною для інтер'єрів кінця XIX – початку XX сторіч для давніших інтер'єрів традиційної доби (цебто до XVIII ст. включно) не менш актуальні: «Відсутні методичні розробки щодо комплексної реставрації архітектурних споруд будь-якого типу з урахуванням тісного зв'язку їхніми з інтер'єрами¹, основний етико-практичний недолік в існуючій реставраційній практиці²... – веде далі Олена Ярославівна. – Не розроблена методика виявлення, обліку, систематизації та реставрації як інтер'єрних ансамблів і їхніх фрагментів, так і окремих предметів, що є пам'ятками з урахуванням авторства і ансамблевості³».

Оці-от самі «окремі предмети» варті окремої, особливо пильної уваги, з огляду хоча б на те, що чимало їх нерідко трапляється на «блошиних ринках» та онлайн-платформах, і непередбачення в державному бюджеті фінансування на їхнє придбання (в тому числі із закордонних аукціонів) для загального огляду мусить розглядатися не інакше як саботаж та пасивне продовження політики більшовиків на позбавлення Українського народу його матеріальної спадщини.

Забігаючи наперед, ми торкнемося в даній праці питання про доповнення інтер'єрного ансамблю рухомими пам'ятками гончарства, котрі свого часу відігравали чільну роль в оздобленні інтер'єру.

Вважаємо за необхідне ще раз наголосити, що частково мізерна кількість інтер'єрів є не тільки наслідком, а й причиною вказаних проблем, окреслених Оленою Роздорожнюк: через мізерну кількість пам'яток такого типу, як історичні інтер'єрні ансамблі, вони не кидаються в очі, відтак і не привертають уваги.

Відтак, дещо з викладеного понижче в даній статті – як сподіваємося – бодай частково наблизить нас до закриття окреслених проблем.

*¹ Судячи з контексту, тут в Автора мало, б, певно, стояти тире.

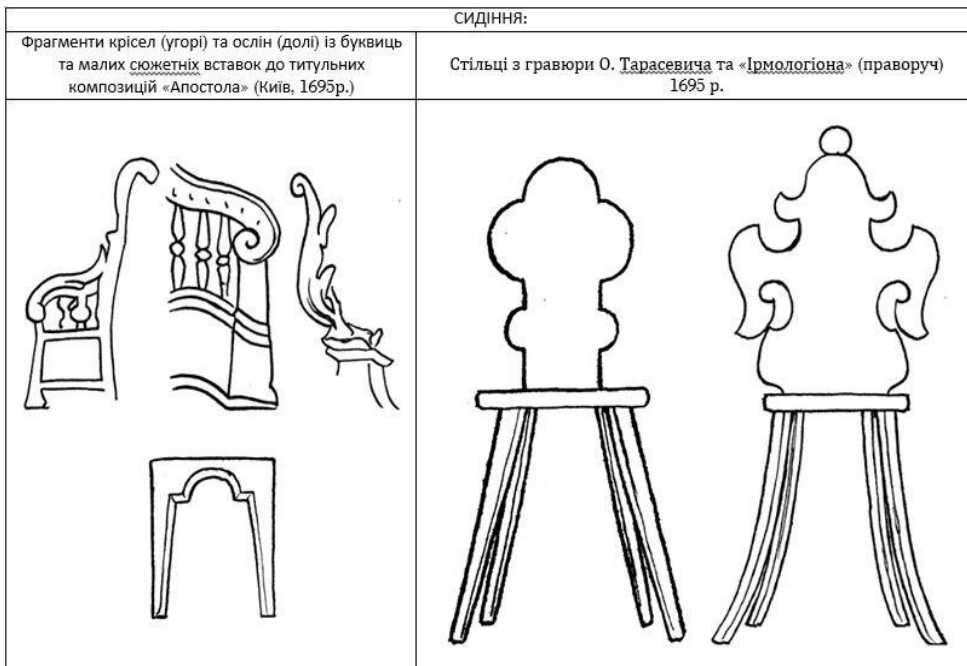
*² Там само.

*³ Там само.

Тож, **метою цієї статті** є проаналізувати проблеми, які стоять перед реконструкторами історичних інтер'єрів козацької доби – умовно визначної нами, нагадаємо, в межах XVII–XVIII ст. – та подати шляхи вирішення питання. Адже відсутність не лише історичних інтер'єрів, очевидного й докладного ілюстративного матеріалу (історичної іконографії) на цю тему, але й достатньої кількості рухомих пам'яток не дають можливості музейникам (та й іншим діячам культури!) втілювати проекти, котрі вимагають відтворення атмосфери побуту середнього класу українського суспільства козацької доби.

Виклад основного матеріалу. Помітною частиною і яскравим представником українського середнього класу ранномодерного часу було міщанство. Йому не пощастило бути свого часу зафіксованим і дослідженим як селянству та козацтву – але ж те, що вони мали чимало спільного (втішлива обставина!) в матеріальній культурі й побуті, не дає підстав екстраполювати геть уже бездумно. Навпаки, щоб здійснити екстраполяцію з селянства чи козацтва на міщанство побутової культури (опорядження інтер'єрів, зокрема), варто хоч трохи уявляти обличчя цього самого міщанства. Що своєю чергою вже й дасть можливість адекватніше застосовувати екстраполяцію – тобто там, де вона дійсно буде доречнішою та менше порушуватиме самотутній вигляді міщанського середовища.

Справа, щоправда, ускладнюється (з точки зору визначення «власне міщанського» культурного обличчя порівняно з таким у інших станів: козацтва, духівництва, посполитих) і полегшується (з точки зору здійснення реконструкції взагалі: бо знімає низку обмежень у застосуванні та взаємному поєднанні джерел) тим, що в Києві на Подолі мешкали, крім міщан, ще козаки, меншою мірою – шляхта, а головне – духівництво: та й не абихто, а чільні представники церковної ієрархії, очіль-

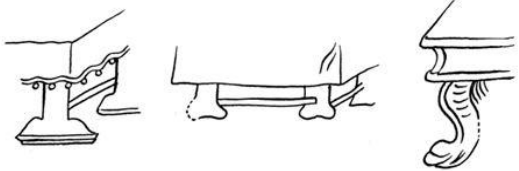
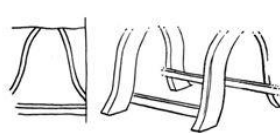
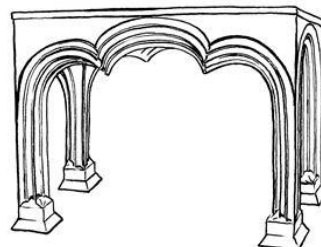
ники монастирів; урешті, не можна забувати й про близькість до Подолу Києво-Печерської лаври та резиденції митрополита (ще ближче). Над самим же Подолом мешкав київський воєвода – що зазвичай належав до числа найбільших магнатів.

Ясна річ, усі ці елітарні мешканці – представники привілейованих станів (до яких належали й міщани) – мусили хоч якось взаємно впливати. І вже певно – мусили користуватися послугами подільських ремісників – насамперед, сницарів і теслярів – в облаштуванні й оздобленні інтер'єрів своїх помешкань, резиденцій тощо. Взаємодія у суспільстві міщан і шляхти сприяла тому, що заможні міщани намагалися наслідувати шляхту в побуті й облаштуванні інтер'єрів своїх помешкань.

Докладніше з приводу життя київських міщан і стосунків із представниками інших станів й окремих аспектів цих стосунків можна дізнатися з праць, наприклад, Олени Русини та Наталі Білоус, присвячених різним аспектам історії Києва якраз досліджуваної доби.

Поки ж нагадаємо загальновідомий факт, що найзаможніші міщани магдебурзьких міст, як правило, намагалися в побуті та звичаях наслідувати шляхту (ясна річ, її заможніший прошарок, в ідеалі – навіть магнатів).

З описаного ясно, що Києво-Поділ становив надзвичайно своєрідний та унікальний соціальний конгломерат. Тим-то, крім власного обличчя, він якоюсь мірою представляє явища, характерні для цілої Руси-України. З цієї точки зору міг би слугувати (як підказує логіка) своєрідним її «соціально-культурним зрізом». Ще одним унікальним парадоксом була значна патріархальність. Консервативність київських міщан – у сусідстві з дворами та резиденціями поважних магнатів і церковних ієрархів: воєводи (часто «за сумісництвом» також гетьмана польного чи коронного), православного митрополита, католицького єпископа – і це не рахуючи панів на кшталт

СТОЛИ:		
Ніжки столів (промальовки з гравюр та реконструкції)		
Промальовки з гравюр київського видання: «Апостол» 1666 р.	Зображення з гравюри	Спроба приблизної реконструкції
		
Стіл у романо-готичних формах		
Спроба реконструкції	Фрагмент зі зображенням столу	Частина ікони «Старший Суд»
		

Гальшки Гулевичівни чи князя Януша Острозького, котрий мав під Києвом свої володіння. Так розвивався Києво-Поділ протягом XVI–XVII ст., що мусило значною мірою закласти базу його культурного розвитку в наступний – уже суто «козацький» – період.

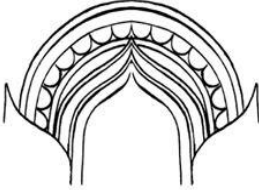
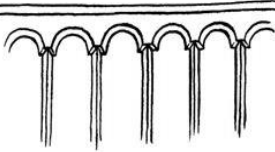
Не маючи достатньої кількості історичних джерел або їхню крайню фрагментарність, можемо значною мірою відшкодувати цей недолік джерельної бази знанням історичного та соціального контексту. Це має особливе значення в тих випадках, коли йтиметься про застосування аналогій і справедливості їхнього застосування для кожного конкретного, окремо взятого випадку.

Поки що ж, враховуючи соціальну строкатість й активні торгові зв'язки Києво-Подолу, його стратегічне розташування на перехресті торгових шляхів, ясно, що й культурні та «трендові» зв'язки в нього могли бути найрізноманітнішими з вельми широкою географією. Запозичення могли, відтак, приходити і з досить віддалених закутків Речі Посполитої, не кажучи вже про «зовсім сусідню» Литву-Білорусь.

Для початку слід зібрати бодай частину свідчень про інтер'єри, котрі бодай чимось наближені до елітарних.

Почнемо з наративних джерел – описів інтер'єрів українських міщан і церковної еліти. Чи не найколеритнішим й найбагатшим є хрестоматійно відомий опис Павла Халебського лаврських келій, котрі мали всі ознаки заможного світського житла.

«... Зобабіч тиснуться чернечі оселі, гарненькі та чепурненькі, з чудовими скляними вікнами на саму дорогу ... Кожна келія має три кімнати, двері яких міцно замикаються дивовижними залізними засувами. Стіни барвисто розмальовано, прикрашено усялякими картинами й іншими пречудовими витворами, стоять столи і довгі лавки, взимку келії обігріваються грубками, обличкованими розмальованими кахлями» [Халебський, 2009, с. 121].

АРХІТЕКТУРНЕ ОПОРЯДЖЕННЯ			
Надпоріжжя готичної форми		Сходові поруччя з баліасинами	
Спроба реконструкції (спрощений промальовок)	Фрагмент гравюри з «Апостола»	Спроба реконструкції (спрощений промальовок)	Фрагмент гравюри з «Апостола»
			
Шальовання		Декоративне риштування в (народно-)бароковому стилі	
Спроба реконструкції за фрагментом гравюри з «Апостола»	Світлина зовнішнього шальовання церкви Воскресіння Христового в Седневі	Спроба реконструкції за фрагментом гравюри з «Апостола» (вимальовано лише видиму частину оздоблення: зображення вікна частково перекрите)	Вікно з Інезна (Катедр). Стор. 58 «Willman Anna. Polska. Skarby architektury. SEM Renata Gmitrzak, Warszawa, 2012.
	 Джерело фрагменту світлини: https://vandrivka.com.ua/voskresens-ka-tserkva-snt-sedniv/		

Описи майна козацької старшини (наприклад, маєтностей П. Полуботка), містять перелік меблів, портретів, що висіли на стінах (цього разу вже поза сумнівом – станкових картин), килимів, скатертин і тканин чи шпалер, якими було оббито стіни.

Із наративних джерел бачимо, на які саме сфери декоративно-ужиткового мистецтва варто звернути увагу, беручись до реконструкції житлових інтер'єрів козацької епохи:

- гончарство і кахлярство насамперед;
- живопис;
- монументальні декоративні розписи;
- килимарство;
- меблярство;
- ковальство;
- шклярство.

Також серед категорій начиння варто пригадати виготовлення освітлювальних приладів, посуд (не лише керамічного) тощо.

Не зайве буде сказати, що чимало про ці галузі міститься в опублікованих працях на основі аналізу археологічних знахідок і досліджень матеріальних пам'яток. Геть погані справи, хіба що, з меблярством. Натомість гончарство чи не найкраще досліджене та представлене найбагатше.

Про ремесла загалом і народну художню творчість писали Яким Запаско, Степан Таранушенко, Григорій Логвин, Павло Жолтовський, Юрій Лашук, Олесь Пошивайло (кераміка), Софія Боньковська (ковальство*¹) й ін.

Що ж стосується перелічених категорій стосовно Києва, то в двох словах, потенційна джерельна база могла б виглядати так.

Кераміка – частий і масовий матеріал серед археологічних знахідок, тож, відомості про київське гончарство містяться в безлічі статей. Безперечно, є й спеціальні статті, на кшталт «Загальна характеристика знахідок пічної кахлі Києво-Печерської лаври» Дарії Фінадоріної.

Натурно кахлеві печі відтворені, наприклад, у «Будинку Митрополита» Національного аповідника «Софія Київська», у Будинку Киселівського на Подолі. Найбільше про елітарне кахлярство, продукти якого становили чи не головну окрасу приміщень від селянського до великокняжого, королівського і гетьманського – можна дізнатися зі спеціальних праць [З. Когут, Мезенцев, Ситий, 2020; З. Когут, Мезенцев, Ситий, 2023]. У них неодноразово згадується про київських авторів, кахлі яких зустрічаються в Батурині, то природно, що матеріали великої Гетьманської Столиці представляють і київську культуру тих часів. А отже, потребують пильної уваги також киевознавців.

Поки що ж відзначимо, що реконструкція унікальних кахлевих груб відіграла вирішальну роль в успішному відтворенні приміщень не лише Батуринської резиденції, але й палацу Великих князів Литовських у Вільно (до речі, також свого часу підло знищеному московітськими загарбниками).

*¹ Тут ми маємо на увазі саме ті частини наукового доробку перелічених учених, котрі нас цікавлять у зв'язку з тематикою даної статті.

Тож, очевидно, що реконструкція історичних кахлевих груб – унікальна можливість, котра дозволяє створити об'єктивного рівня достовірності у випадках, коли не вціліли колтрини, тканні шпалери, розписи й сволоки, навіть, сама споруда. Тим більше зрозуміло, що сучасні державні адміністративні споруди, не кажучи вже про навчальні заклади та громадські приміщення мають містити інтер'єри задля естетичного, патріотичного виховання українського громадянства та й туристичної привабливості.

У цій шляхетній справі перевагу, ясна річ, необхідно надавати місцевим зразкам, виявлених археологами.

Ковальство серед археологічних знахідок (наскільки відомо) не представлене скількись показовими витворами – якщо тільки не йдеться про дрібну металопластику. Проте ясно, що мали бути ковані замки, фігурні завіси на двері та ворота, врешті ґрати. Єдиний зразок кованих художніх ґрат на Подолі вцілів у одному вікні дзвіниці церкви Миколи Доброго. Проте буквально кілька гравюр і мініатюр усе ж містять зображення фігурних завіс та інших елементів, хоча й простого малюнка.

Про *килимарство* лишається хіба здогадуватися, формуючи уявлення про це ремесло з портретів київських церковних (головним чином) діячів XVII–XVIII ст. та окремих світлин XIX – початку XX ст., де килими потрапили до кадру (в прямому й переносному значеннях слова!), а також аналізуючи художню вишивку XVII–XVIII ст. Останні проаналізувала й результати досліджень опублікувала у своїх працях Тетяна Кара-Васильєва. Також певні відомості можуть дати й мініатюри, головним чином на предмет орнаментальних мотивів, котрі використовували у київському килимарстві. Але поки важко сказати, де та як саме варто шукати ці свідчення.

Пильне вивчення та співставлення всіх згаданих джерел, як видається, можуть пролити деяке світло на тенденції київського килимарства. Гравюри, щоправда, подають орнаментовані полотна, які прикрашають столи, стіни й балдахіни. Орнаменти там читаються доволі умовно й про відтворення повного малюнка казати важко, не кажучи вже про колористику. Єдина праця, котра спеціально присвячена килимам, і подає найповніші відомості про килими в побуті київської еліти – це стаття Галини Когут «Килими на портретах митрополита Дмитрія Туптала (1651–1709): Реконструкція та атрибуція орнаментів». Ясна річ, досвід цього дослідження може бути корисним і при аналізі інших «київських» портретів з килимами.

Про *художні монументальні розписи* відомо ще менше. Проте їхні зразки могли відтворювати на архітектурних стафажах ікон. Деякі орнаменти книжкової ілюмінації також містять мотиви, явно запозичені безпосередньо з настінних розписів. На це можуть вказувати краще збережені аналоги зі Словаччини, Литви, Білорусі, Польщі, Угорщини, Німеччини, – тобто збіжність мотивів цих натурних пам'яток із орнаментами українських мініатюр і гравюр може вказувати, що останні таки являють собою копію з утрачених настінних розписів, а отже, звісно, можуть правити за надійне джерело.

Саме такий приклад маємо зі шмуцтитолом з «Євангелії Учительної», випущеної за Петра Могили, – аналогічну композицію мають ренесансові розписи, виявлені в одній із міщанських кам'яниць м Тарнов (Тарнув) у Польщі [Stawicki, 1957].

Шклярство (гутництво) – представлене археологічними знахідками більш-менш показово. Ф. Рожанківський справедливо вказує, що гутне скло відіграло помітну роль в оздобленні приміщень, і перелічує вражаючий список типів гутних виробів.

«У народному побуті були поширені склянки, чарки, питушки, братини, стопки, шкалики, рюмки, склянки, пивні кухлі, глечики тощо ... Для козацької старшини, магнатів, духовенства, взагалі для заможних верств суспільства на гутах виготовлялися коштовні кубки, глечики та бокали. Для розливання напоїв вживалися такі вироби: дзбанки, карафки, глечики, барила, і особливі посудини, формою подібні до тикв (гарбузів – авт.)» [Рожанківський & Петрякова^{*1}, 1974, с. 17].

Це вже саме собою свідчить про розвиненість гутництва в козацькій Україні, котра не лише ущерть наповнювала внутрішній ринок, але постачала до сусідніх країн, зокрема, до Московщини, котра власного гутного виробництва практично не знала, – Ф. Рожанківський вказує, що там змушені рахуватися з культурою, запровадженою українцями, виготовляючи свій посуд, уподібнений до українського [Рожанківський & Петрякова, 1974, с. 16]!

Незважаючи на порівняну рідкісність знахідок художнього гутного скла, з фрагментованих знахідок можна скласти уявлення про низку форм і особливостей виготовлення, типів гутного посуду та способів його прикрашання. Вони цілковито підтверджують ту багату картину, котру змалював щойно згаданий автор. Їх варто особливо похвалити вже за те, що у виданні вміщено багатющій ілюстративний ряд, котрий більше нагадує каталог. Він значною мірою «ілюструє» слова Ф. Рожанківського, насамперед, стосовно розмаїтості форм виробів. З них можна також перекоонатися в багатстві форм і декоративному ефекті українських гутних виробів. Ще спеціальна стаття, присвячена знахідкам гутного шклярства з київських монастирів (як вже знаємо зі слів Павла Халебського, вони були поважними осередками ужиткового мистецтва та побутової культури!) «Стеклянная посуда из раскопок на территориях киевских монастырей XVII–XVIII веков», дає чимало цікавих і вельми корисних відомостей.

Що ж до шибок-блонів, то їхні фрагменти було виявлено археологічними розкопками на територіях Михайлівського Золотоверхого монастиря, Києво-Печерської лаври та звісно Києво-Подолу. Фрагменти двох блонів було в експозиції Музею «Кам'яниця київського в'їта» (на сьогодні розформована). Гравюри – як побачимо далі – доповнюють те, що не збереглося наживо: подають малюнки зашкленних гутними шибками вікон. Ці відомості цілковито узгоджуються з археологічними даними: виявлено форми тих самих шибок.

Щодо *меблярства*, то відомі одиниці простих меблів. З елітних же зразків нам відома лише одна поважна пам'ятка, виконана безперечно в українських традиціях козацької доби: розписаний народно-бароковий стіл XVIII ст. із колекції Національного художнього музею України.

Чи не єдині віцілілі на Подолі від козацько-барокових часів (і виконані у відповідному стилі!) меблярські вироби збереглися в Іллінській церкві. Це – дві підставки, декоровані в пізньому народно-бароковому стилі. На жаль, їх вкрито пізнішим розфарбуванням, але, в цілому, вони зберегли свої форми.

^{*1} Другий автор (А. Петрякова) не має стосунку до дорадянського періоду, що висвітлював В. Рожанківський, позаяк у виданні прямо вказано, що саме їй належить дослідження радянського періоду.

Ще присутні подільські скрині простих форм у Музеї Гетьманства.

В експозиції ж Музею «Кам'яниця київського війта» знаходився різьблений дерев'яний диван зі спинкою та поруччям фігурної форми. Ці дані можемо доповнити усними свідченнями, одержаними нами свого часу від одного з відвідувачів кам'яниці, який указував на наявність подібного дивану у Флорівському монастирі.

Від іншого відвідувача нам відомо про розписані скрині київських подільських мешканців. І що на початку 90-х рр. XX ст. нові господарі осель викидали ці витвори на смітник.

Тож, «декоративний потенціал» подільських меблів не слід недооцінювати, зважаючи на те, що збережені натурні пам'ятки – як-от загадані скрині – знаходяться в Музеї Гетьманства.

Наведений приклад ілюструє, що беззастережена довіра до одиничних джерел, незалежно від ступеня їхньої автентичності, не подає цілісної кратини стану проблеми (явища), може призвести до хибних висновків попри те, що існують артефакти.

На гравюрах меблі – часто умовні, часто фрагментовані – трапляються доволі часто. З них можна зібрати доволі небідний асортимент! Доповненні зображеннями зі станкових ікон – як правило, куди докладніших і більших – вони різко збагачують картину. За яскравий приклад може правити ікона «Страшний Суд», що містить зображення столу надзвичайно цікавої форми: романської, з глибоким готичним профілюванням [Уманцев, 1967, с. 285 (див. іл. 3)].

Усе ж може виникнути при реконструкції питання щодо висоти й характеру рельєфів, манери виконання, конкретних обрисів декоративних елементів. Про що можуть свідчити збережені бароккові іконостаси. Зокрема, що збереглися в Софійському соборі, Троїцькій надбрамній церкві Києво-Печерської лаври; пізніший іконостас XIX ст. – але також із виразними народніми рисами – зберігся в церкві Миколи Набережного (Мокрого) на Подолі. Всі вони містять окремі елементи, котрі, поза сумнівом, могли застосовувати й для меблярства. Адже, врешті, виконували їх ті самі сницарі, які на замовлення могли виготовляти й меблі. Безперечно майстри працювали в одній манері й використовували ті самі художні прийоми та мотиви, що й під час створення іконостасу. Цей елемент опорядження внутрішнього простору сакральної споруди взагалі містять низку прикрас, котрі могли оздоблювати інтер'єри будь-якого приміщення. Найпростіше серед таких «вирахувати» розетки, які мають прямі аналогії в кам'яному різьбленні інтер'єрів львівських кам'яниць, ґрунтовно проаналізованих у спеціальних працях Світлани Оляніної. Проте ця тема варта окремої розробки.

Менш очевидним, але свого часу не менш яскравим елементом художнього оздоблення інтер'єру, було зображення янгольської голівки з крильцями обабіч. Цей мотив, що цікаво, майже не трапляється поза Києвом і Батурином, де його активно застосовано для оздоблення кахлів – шедеврів козацько-гетьманського ужиткового мистецтва. Поширенню цього мотиву в гетьманській столиці, зв'язку з Києвом (звідки він, за версією авторів, і був привнесений до Батурина київськими майстрами), присвячена окрема науково-популярна праця [З. Когут, Мезенцев & Ситий, 2023]. А розташування таких елементів у іконостасах (наприклад, також у численних слобожанських, відзнятих Степаном Таранушенком до їхнього знищення більшовика-

ми) підказує як їх розташовували в інтер'єрі (можливо, й у екстер'єрі: вони займали смугу під карнизом – улюблене місце в орнаментах.

Згадана підкарнизна смуга – поширене місце розташування декору у інтер'єрі та в екстер'єрі.

Як указував*¹ Станіслав Ставицький, в багатьох випадках підкарнизний фриз становив неодмінну рису ренесансного оздоблення приміщення [Stawicki, 1957, с. 240–241].

Знаючи напевне про переважання живописного оздоблення в цьому місці, постає й наступне логічне питання: чи не поширені були в багатьох (а радше, навіть, у більшості) випадках значно дешевші від різьблених мальовані зображення цих самих мотивів – янгольських голівок із крильцями?

Та на цім питання не завершуються.

Звернувшись до української народної гончарної продукції (не лише з Києва) – розписних тарілок, серед яких є такі, що прикрашені тими самим голівками янголів із крильцями, задаємося наступним питанням: чи не могли ті самі майстри, які розписували так кераміку, розписати й власне житло? Адже подібним опорядженням власного житла – як відомо зі свідчень етнографів XIX–XX ст. – займалися навіть найбідніші селяни. То з чого б міщани не могли собі цього дозволити? І хіба не мали вони використовувати ті самі мотиви – як-от загадані янгольські голівки, – якщо вже вони свого часу були поширені через модні віяння?

Історичний контекст, численні прецеденти застосування «модних» мотивів для свого часу в народному мистецтві, й, врешті, навіть, здоровий глузд – зобов'язують відповісти на питання ствердно.

Але «допитування» історичних джерел і на цім не стане.

Зважаючи, що маємо явний прецедент повторення розписів полів керамічних тарілок із оздобленням підкарнизного простору – постає природне питання: чи не відтворюють розписані поля й інших тарілок втрачені розписи підкарнизних просторів інших міщанських (можливо, й селянських, козацьких або шляхетських) хат і світлиць? Однозначно відповісти на це питання ризиковано: навряд буквально кожна розписана тарілка копіювала підкарнизний розпис конкретної хати. Або навпаки – правила за взірцем для розпису хати. Однак те, що мотиви, що використовувалися для оздоблення карнизів, успішно застосовано й для розпису тарілок – варто визнати доконаним фактом, хоча б у світлі означеного й очевидного прецеденту. Імовірність перетворюється на цілковиту впевненість, коли візьмемо до уваги очевидний практичний аспект: порівняно дешевий і масовий матеріал – кераміка – давав можливість народним мистцям здійснити «пробу пера» – апробувати свої «дизайнерські» рішення й окремі композиції у значно легший і швидший у часі виконуваний художній роботі, порівняно з більш масштабнішим розписом архітектурної споруди, нехай і не найбільшою за розмірами!

Здавалося б, годі було й мріяти встановити тенденції в оздобленні підкарнизних смуг, не маючи жодної збереженої міщанської хати XVII–XVIII ст., ані скіль-

*¹ Вочевидь маючи на увазі в першу чергу – Польщу, й ширше – Річ Посполиту. Київ можна вважати також стосовним до окресленої тенденції, з огляду на його порівняно тісні зв'язки з іншими регіонами.

кись докладного їхнього історичного зображення. Тут же ми потенційно отримуємо багатющій асортимент, якого аналізувати й аналізувати: адже розписаних глиняних тарілок і їхніх уламків із розписаними полями збереглося чимало.

Як бачимо, зіставлення джерел і ретельний аналіз контексту поширення окремих художніх мотивів, не випускаючи з уваги питань елементарної практичності й здорового глузду, може успішно вести нас від одного відкриття до іншого.

Тепер звернемося до іконографічних джерел.

За час активного розвитку друкарства в Києві, заснованого на місцевих традиціях (воно якраз і припадає на XVII та більшу частину XVIII ст.) виникло чимало граверних творів-ілюстрацій, де простежуються, попри цензуру, чимало подробиць місцевого побуту. На це вказував, наприклад, Дмитро Степовик: «...в образну гравюру стали вводити речі українського народного та панського побуту, зображення обрядів, елементів тогочасної архітектури, орнаменти, вжиткові речі, краєвиди» [Степовик, 2001, с. 28]. Учений, фактично, окреслив коло тих предметів і явищ, що візуально формували побутове оточення*¹.

Варто наголосити, що на значну кількість саме *панства* у Києві (про котре згадував Дмитро Власович у контексті побуту) не раз виразно вказував уже цитований Павло Халебський. Тому речам побуту розкішного вигляду цілком можна вірити на предмет їхнього саме «київського» походження, яке відображали художники. Малоймовірно, щоб вони мусили звертатися до «позакиївських» зображень.

Таким чином, за відсутності збережених інтер'єрів з XVII–XVIII ст. цю лакуну певною мірою покривають саме гравюри. Деякі подають більш-менш цілісну картину інтер'єрного простору.

Щоб зрозуміти рівень недооцінки графічних джерел, досить проаналізувати «житійну» гравюру «Мойсей Угрин» з «Києво-Печерського Патерика» (1661).

Гравюра містить низку сюжетів, переважна більшість яких відображає інтер'єр. Деякі не подають жодних відомостей, решта дає можливість зробити кілька дуже конкретних і цінних спостережень.

На частині гравюри (ліворуч) зображено балдахін, на якому простежується, крім завіс, фестончаста тканина вздовж краю: варто сказати, що київський іконографічний матеріал подає низку таких фестонів різної форми. На заднім же плані бачимо форми балясин парапету чи то ганку, чи то кружганку. В сцені зі зображенням продажу Мойсея в невілляництво (верхня праворуч) бачимо багате приміщення – на що безпомилково вказує візерунчаста тканина на заднім плані – завширшки, мабуть, із пересічний рушник або килим-налавник. Простежується навіть композиція його візерунка! Вона центрична (а не «рапортна»), має бароковий характер.

На передньому плані видно предмет побуту, який важко віднести до елітарних, але, безперечно, народного характеру: круглий ослін на трьох ніжках. Видно вигнуту спинку багатого крісла та скатертину, що спускається мало не до самої долівки. А ось розкішне крісло на нижній гравюрі праворуч видно майже повніс-

*¹ Попри цю пряму вказівку, київські гравюри, здається, так і досі не стали предметом дослідження київської старовини – цебто матеріального оточення й побуту насамперед.

тю: простежується його пелюсткоподібна спинка, що, вочевидь, мала форму різьбленої гірлянди. Проте поруччя виявляють різочу подібність із поруччям бамбетлів – «диваноподібних» лав, поширених в українському народному побуті ще в середині ХХ ст. А це ж іще не найрозкішніші та не найдокладніші гравюри!

Низка гравюр подає й інші деталі та відомості. Серед київських видань із найбільш «інформативним» у цьому плані ілюстративним рядом можна назвати «могилянські» видання – «Євангелію Учительну», «Требник» Петра Могили, а також «Тріодь Квітну» й «Апостол» 1666 р. (промальовки з гравюр із якого подаємо в ілюстраціях до цієї статті) та розкішні видання періоду гетьманування Івана Мазепи та Кирила Розумовського.

Проаналізувавши іконографічні джерела – як бачимо, доволі небідні – можемо зіставити й доповнити їх археологічними знахідками: рештками кераміки, пічних кахель, уламками гутного скла тощо. Фрагментовані, проте конкретні та прямі археологічні свідчення дозволять відтворити начиння тих інтер'єрів, котрих гравюри подають лише приблизно. Збережені архітектурні пам'ятки України (віднайдені поза Києвом) і сусідніх держав дають можливість уточнити елементи оздоблення архітектурних споруд, трактування як окремих їхніх деталей, так і загальних форм. Іноземні аналогії та пильне відстеження контексту застосування різних художніх форм і мотивів у багатьох випадках перетворює сумніви на впевненість із достатнім рівнем обгрунтованості.

Висновки. Тож, високий рівень наукової обгрунтованості й історичної достовірності забезпечує пильне (за можливості тотальне) врахування місцевих джерел і багаторівневе залучення аналогій.

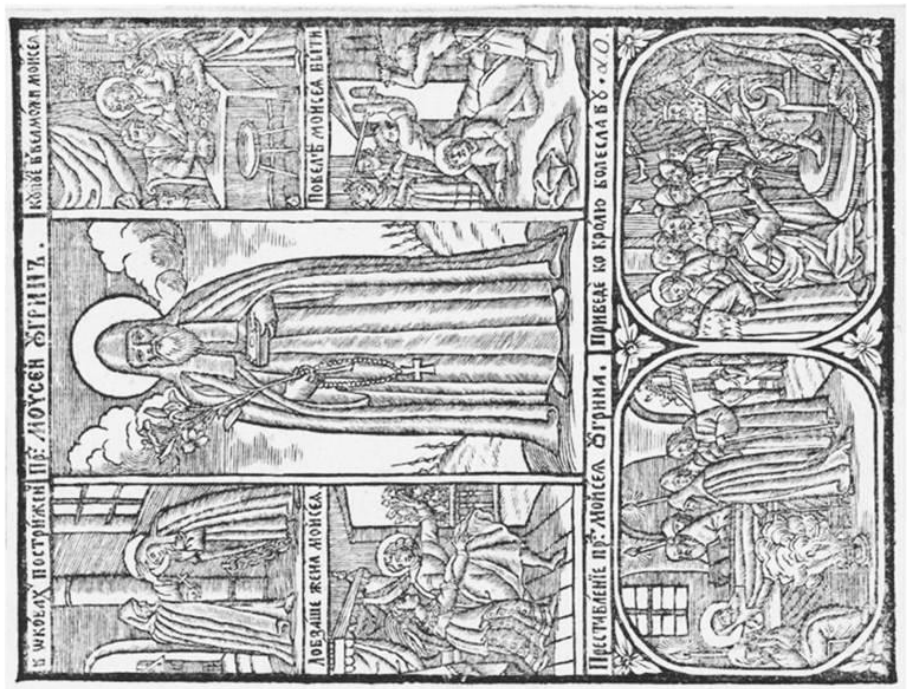
«Перехресний допит» опосередкованих джерел та історичних свідчень як правило зводить нанівець недоліки «опосередкованості», наближаючи їх, фактично, до прямих джерел впритул за рівнем достовірності й обгрунтованості: позаяк, імовірність випадкового збігу мізерна.

Із вірою в «шаблонність», а тим паче «фентезійність» іконографічних інтер'єрів XVII–XVIII ст., як бачимо, варто розлучитися – скепсис тут є надзвичайно небезпечним для встановлення історичної дійсності. Він – як і всяке твердження – повинен бути вмотивований конкретними переконливими свідченнями (чи бодай логікою) для кожного окремо взятого випадку.

Перспективи подальших досліджень. Меблі, вікна, вигляд начиння, мотиви орнаментів, якими оздоблено київський будинок XVII–XVIII ст., – все це може бути темою окремих досліджень, для яких потенційно – як виявилось – є достатній матеріал. Тобто якщо пильно проаналізувати інформаційний потенціал кожної знахідки та джерела, то можна виявити аспекти, котрі дозволяють «пристикувати» їх до існуючих та переконливо встановлених джерел і тенденцій, що панували в художній культурі та побуті XVII–XVIII ст., з тим щоб урешті побудувати більш-менш цілісний – і при тому як логічно, так і історично вмотивований – ансамбль.

Використовуючи такий алгоритм видається можливим вирішити цілу низку питань, пов'язаних із реконструкцією історичного інтер'єру помешкань козацької епохи.

Превелебний Мойсей Угрин («Київ-Печерський Патерик»- 1666 р.)

Джерело: <http://prachebnyitemreader.kiev-pechersky-paterik-prachebny-moisey-ugrin>

Гравюра «Пригача про багатьох покланник» («Святигеля Учительна», Київ, 1637 р.) Джерело: Степовик Д. «Київська Біблія».

Гравюра «Спасушання Іосипа» («Святигеля Учительна», Київ, 1637 р.) Джерело: Степовик Д. «Київська Біблія».

Однак подальші успіхи пов'язані з глибоким і щонайдокладнішим вивченням усіх сфер матеріальної та художньої культури. Зокрема, спеціальних досліджень потребують різьблення й орнаментальні розписи в інтер'єрі, меблярство, а також інформаційний потенціал іконографії в цьому плані. Особливо бажаним видається визначення тенденцій у побутуванні символічних і художніх форм та мотивів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Апостол. (1695). К.: [б.в.]. Режим доступу: <https://kp.rusneb.ru/item/reader/apostol-11>.
2. Когут, Г. (2015). Килими на портретах митрополита Дмитрія Туптала (1651–1709): Реконструкція та атрибуція орнаментів. *Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство* / Bulletin of the Lviv, (16), 227–233. Режим доступу: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/artstudies/article/download/3262/3318>.
3. Когут, З., Мезенцев, В., & Ситий, Ю. (2020). Розкопки у Батурині 2019 року. Кахлі гетьманської столиці XVII – початку XVIII ст. Видавництво «Гомін України». Режим доступу: <https://file.litdiaspora.org.ua/pdf/2793-rozkopky-u-baturyni-2019-roku-kahli-getmanskoji-stolyczi-xvii-pochatku-xviii-st.pdf>.
4. Когут, З., Мезенцев, В., & Ситий, Ю. (2023). Янголи у декорі Палацу Івана Мазепи в Батурині: за матеріалами розкопок. Світлій пам'яті д-р Юрія Коваленка. Видавництво «Гомін України». Режим доступу: <https://www.ucrianica.ca/UserFiles/Image/Booklet%2023%20angels%20Bat%20proof%203.pdf>.
5. Рожанківський, В., & Петрякова, А. (1974). Українське народне скло. *Українське народне мистецтво*: Т. 5. Кераміка і скло (с. 15–21). Мистецтво.
6. Роздорожнюк О. (1995). Інтер'єр масового житла у Києві наприкінці XIX – на початку XX ст. (проблеми вивчення і реставрації). *Архітектурна спадщина України* / За ред. В. Тимофійенка. К., 1995. 276 с.: іл.
7. Степовик, Д. В. (2001). Київська Біблія XVII століття. Українське Біблійне Товариство.
8. Уманцев, Ф. (1967). Живопис кінця XVI – першої половини XVII століття. *Історія українського мистецтва*: Т. 2. Мистецтво XIV – першої половини XVII століття (с. 275–318).
9. Халебський, П. (2009). Україна – земля козаків: подорожний щоденник. Ярославів Вал.
10. Цапенко, М. (1960). Українська цивільна архітектура XVII–XVIII століть. (Архітектура Лівобережжя.). *Вісник академії будівництва і архітектури*, (02), 28–32. Режим доступу: <http://calameo.download/004735713c8cc06826af0>.
11. Miks-Rudkowska N. (1975). Wnętrza mieszkalne w miastach polskich w 2 połowie XVII i w XVIII w. *Dom i mieszkanie w polsce (druga połowa XVII – XIX w.)*: T. L. Studia i materiały z historii kultury materialnej. Ossolineum, Wyd. PAN.
12. Stawicki, S. (1957). Renesansowa polichromia w kamienicy mieszczańskiej z XVI wieku w Tarnowie. *Ochrona Zabytków*, 10(4), 236–247. Режим доступу: http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/Content/63480/Ochrona_Zabytkow-r1957_T10_N4.pdf.
13. Мак Коркодейл, Ч. (1990). Убранство жилого интерьера от античности до наших дней. Искусство.
14. Починок Э.Ю., Чекановский А.А. (2015) Стекло из раскопок на территориях киевских монастырей XVII – XVIII веков. *Стекло Восточной Европы с древности до начала XX века*. СПб.: Нестор-История, 294–309.
15. Шероцкий, К. (1914). Художественное убранство дома в прошлом и настоящем. Очерки по истории искусства Украины. К.: Типография С.В. Кульженко.

REFERENCES

1. Apostol. (1695). Kyiv: [vydavnytstvo ne zaznachene]. Rezhym dostupu: Otrymano z <https://kp.rusneb.ru/item/reader/apostol-11>.
2. Kohut, H. (2015). Kylymy na portretakh mytropolyta Dmytriia Tuptala (1651–1709): Rekonstruktsiia ta atrybutsiia ornamentiv. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia mystetstvoznavstvo / Bulletin of the Lviv, (16), 227–233*. Rezhym dostupu: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/artstudies/article/download/3262/3318>.
3. Kohut, Z., Mezentssev, V., & Sytyi, Yu. (2020). Rozkopky u Baturyni 2019 roku. Kakhli hetmanskoï stolytsi XVII – pochatku XVIII st. Vydavnytstvo «Homin Ukrainy». Rezhym dostupu: <https://file.litdiaspora.org.ua/pdf/2793-rozkopky-u-baturyni-2019-roku-kahli-getman-skoyi-stolyczi-xvii-pochatku-xviii-st.pdf>.
4. Kohut, Z., Mezentssev, V., & Sytyi, Yu. (2023). Yanholi u dekori Palatsu Ivana Mazepy v Baturyni: za materialamy rozkopok. Svitlii pamiati d-r Yuriiia Kovalenka. Vydavnytstvo «Homin Ukrainy». Rezhym dostupu: <https://www.uchainica.ca/UserFiles/Image/Booklet%2023%20angels%20Bat%20proof%203.pdf>.
5. Rozhankivskiy, V., & Petriakova, A. (1974). Ukrainske narodne sklo. *Ukrainske narodne mystetstvo*: T. 5. Keramika i sklo (s. 15–21). Mystetstvo.
6. Rozdorozhniuk O. (1995). Interier masovoho zhytla u Kyievi naprykintsi XX – na pochatku XX st. (problemy vyvchennia i restavratsii). *Arkhitekturna spadshchyna Ukrainy / Za red. V. Tymofienka*. Kyiv, 1995. 276 s.: il.
7. Stepovyk, D. V. (2001). Kyivska Bibliia XVII stolittia. Ukrainske Bibliine Tovarystvo.
8. Umantsev, F. (1967). Zhyvopys kintsia XVI — pershoi polovyny XVII stolittia. *Istoriia ukrainskoho mystetstva*: T. 2. Mystetstvo XIV – pershoi polovyny XVII stolittia (s. 275–318).
9. Khalebskyi, P. (2009). Ukraina – zemlia kozakiv: podorozhnii shchodennyk. Yaroslaviv Val.
10. Tsapenko, M. (1960). Ukrainska tsyvilna arkhitektura XVII–XVIII stolit. (Arkhitektura Livoberezhzhia.). *Visnyk akademii budivnytstva i arkhitektury*, (02), 28–32. Rezhym dostupu: <http://calameo.download/004735713c8cc06826af0>.
11. Miks-Rudkowska N. (1975). Wnętrza mieszkalne w miastach polskich w 2 połowie XVII i w XVIII w. *Dom i mieszkanie w polsce (druga połowa XVII – XIX w.)*: T. L. Studia i materiały z historii kultury materialnej. Ossolineum, Wyd. PAN.
12. Stawicki, S. (1957). Renesansowa polichromia w kamienicy mieszczańskiej z XVI wieku w Tarnowie. *Ochrona Zabytków*, 10(4), 236–247. Rezhym dostupu: http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/Content/63480/Ochrona_Zabytkow-r1957_T10_N4.pdf.
13. Mak Korkodeil, Ch. (1990). Ubranstvo zhyloho ynterera ot antychnosty do nashykh dnei. Iskustvo.
14. Pochynok E.Yu., Chekanovskiy A.A. (2015) Stekliannaia posuda iz raskopok na territoriakh kievskikh monastyrei XVII – XVIII vekov. *Steklo Vostochnoi Evropy s drevnosti do nachala XX veka*. Sankt-Peterburh: Nestor-Istoriya, 294–309.
15. Sherotskiy, K. (1914). Khudozhestvennoe ubranstvo doma v proshlom y nastoiashchem. Ocherky po ystoriy yskusstva Ukrainy. Kiev: Typohrafiia S.V. Kulzhenko.

Karpenko Oleksiy

Senior Researcher of the Department

«Museum «Kamyanytsia of the Kyiv Viyt»,

Kyiv Scientific and Methodological Center for Research,

Restoration and Use of Historical, Cultural Monuments

and Protected Areas,

oleksijkarpenko88@gmail.com

ORCID.org/0000-0001-7931-3605

RECONSTRUCTIONAL RENOVATION OF LOST PROFAN'S LIVING INTERIOURS OF KYIV XVII–XVIII CENTURIES: PROBLEMS AND PERSPECTIVES

Annotation. The article analyzes the possibilities of reproducing historical interiors in bourgeois and elite houses of Kyiv of the 17th–18th centuries. The almost complete absence of interiors of the specified period as a whole ensemble in Kyiv gives special relevance to the problem of its reproduction, since due to the absence of this layer of monuments, in fact, the entire period of the history of the ancient city seems to practically disappear.

Key words: interior, furniture, burger's daily life, Kiyvo-Podil.

Подано до друку 29.10.2025 р.

УДК 72.01

Діденко Катерина

кандидат архітектури, доцент,
старший науковий співробітник,

Вільнюський технічний університет ім. Гедимінаса,
Вільнюс, Литва;

доцент, доцент кафедри основ архітектурного проєктування,

Харківський національний університет
міського господарства ім. О.М. Бекетова,

Харків, Україна

yekaterina.didenko@gmail.com

ORCID ID 0000-0003-2567-686X

ВРАЗЛИВА СПАДЩИНА ПОСТРАДЯНСЬКИХ МОНОМІСТ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ. КЕЙС ВІСАГІНАС, ЛИТВА

Анотація. У ХХ столітті прискорена урбанізація спричинила виникнення мономіст, центрованих навколо ключових промислових підприємств, із модерністською архітектурою та плануванням. Вісагінас у Литві, збудований для працівників Ігналінської АЕС, є яскравим прикладом: місто планували як компактний простір із мікрорайонами, пішохідними зонами, велосипедною інфраструктурою та зеленими зонами. Після закриття АЕС місто зіткнулося з економічними, демографічними та соціокультурними викликами. Модерністська спадщина Вісагінаса залишалася без належного захисту, зазнала занедбання та навіть знесення. Завдяки активності мешканців, а також залучення професіоналів та міжнародних організацій зараз ведеться робота щодо захисту модерністських об'єктів та підвищення усвідомленості щодо цінності архітектурної спадщини. Це відкриває перспективу її охорони та збереження.

Ключові слова: мономісто; модернізм, архітектурна спадщина; Ігналінська АЕС; Вісагінас.

Вступ. Швидка урбанізація ХХ ст. спричинила появу нових типів міських структур, серед яких мономіста – населені пункти, зосереджені навколо одного промислового або енергетичного об'єкта – вирізняються специфічними соціальними, економічними та просторовими особливостями. Ці мономіста, що часто створювалися для виконання стратегічних державних завдань. У Радянському Со-

юзі подібні міські утворення зосереджувалися навколо великих промислових і енергетичних комплексів, а їхнє планування й архітектура відображали модерністські принципи – акцент на функціональному зонуванні, створенні комфортного міського середовища та інтегрованих громадських сервісах.

Місто Вісагінас у Литві є особливо яскравим прикладом такого явища. Місто було спроектоване для розміщення працівників Ігналінської атомної електростанції й уособлює радянську модерністську концепцію планування, що поєднує стандартизовані житлові моделі з індивідуальними архітектурними рішеннями, організованими громадськими просторами та мережею пішохідної й велосипедної інфраструктури. Його компактне планування забезпечувало зручний доступ до шкіл, дитячих садків і зон відпочинку та високу якість міського життя.

Оскільки мономіста, подібні до Вісагінаса, спочатку будувалися для обслуговування одного підприємства, їхнє фінансування та функціонування були тісно пов'язані з діяльністю цього підприємства, що робило їх особливо вразливими у випадку його занепаду або закриття. Після розпаду соціалістичного режиму Вісагінас – як і багато інших пострадянських мономіст – зіткнувся із серйозними проблемами: економічною перебудовою, зростанням безробіття, відтоком населення, соціальною дезінтеграцією та руйнуванням державних механізмів підтримки, які раніше забезпечували життєздатність міського середовища. Крім економічних і демографічних труднощів, постіндустріальні мономіста зіткнулися з нагальними питаннями збереження своєї архітектурної та міської спадщини. У Вісагінасі багато модерністських споруд не мають юридичного захисту й зазнають занедбання, неконтрольованих реконструкцій або знесення, що порушує розлогі питання сталості пост'ядерних міських ландшафтів.

Основна проблема полягає у вразливості архітектурної й урбаністичної спадщини пострадянських мономіст, зокрема, таких як Вісагінас, у контексті економічної трансформації та демографічного спаду. Вона напряму пов'язана з ключовими науковими завданнями сучасного урбанізму – розробкою моделей сталого розвитку, адаптивного використання модерністських середовищ і збереження культурної ідентичності постіндустріальних міст.

Метою цієї статті є дослідження модерністської спадщини Вісагінаса, розгляд міста в ширшому контексті радянського планування мономіст, а також аналіз викликів і можливостей, пов'язаних із збереженням його унікальної міської й архітектурної ідентичності. Зосереджуючись на прикладі Вісагінаса, це дослідження робить внесок у дискусію про збереження пост'ядерних міських середовищ, управління модерністською спадщиною та роль громадських ініціатив у збереженні культурних ландшафтів у контексті сучасного міського планування.

Аналіз сучасних наукових досліджень. Останні наукові праці зосереджуються на комплексному пошуку стратегій ревіталізації пострадянських мономіст і на визнанні їхньої архітектурної спадщини як важливого ресурсу для сталого місцевого розвитку. Дискурс охоплює кілька взаємопов'язаних напрямів: дослідження ідентичності й репрезентацій міст – монопрофільних осередків після закриття провідних підприємств, практики перетворення інфраструктури й адаптивного повторного використання, роль громадського потенціалу в процесах відновлення та підходи до збереження модерністської спадщини у новому наративі міста.

Теоретичну основу становлять дослідження про «міста, що скорочуються», місцеві ініціативи та стійкість. Дослідження показують, що трансформація монофункціональних міст можлива завдяки малим, локальним стратегіям – редизайну публічних просторів, озелененню, підтримці місцевого бізнесу та програмам адаптивного використання [13; 14; 21]. Ці підходи дають інструменти для розуміння того як на місцевому рівні можлива стійка трансформація Вісагінаса.

Дослідження Балтійського регіону показують, що креативні індустрії та культурні ініціативи можуть стати рушієм місцевого розвитку. Європейські програми співпраці (Interreg) й наукові огляди підтверджують, що такі ініціативи – навчальні школи, культурний туризм, креативні хаби – допомагають переосмислити постсоціалістичну модерністську спадщину [11; 12]. Для Вісагінаса це особливо важливо: його образ «ядерного міста» може бути використаний у музейних, освітніх чи туристичних проєктах.

Колективні дослідницькі ініціативи [12] розглядають «knowledge infrastructures» Вісагінаса – бібліотеки, освітні та культурні інституції, локальні ініціативи – як простір переобладнання, у якому формується нова функціональність міста. Практики «перепрограмування» публічних інституцій (наприклад, реінтерпретація бібліотеки як мультифункціонального центру) демонструють приклади місцевих інтервенцій, що поєднують дослідницьку, освітню та туристичну ролі.

Сучасні дослідження модерністської спадщини у постсоціалістичних країнах демонструють зміщення акценту від ідеологічної оцінки до культурно-урбаністичного аналізу [13]. Марія Дремайте пропонує методiku визначення атрибутів модерністського містобудування на прикладі Каунаса [7], тоді як Світлана Смоленська розкриває феномен «переможного модернізму» Харкова 1920–1930-х рр. [16]. Низка останніх досліджень зосереджена на збереженні модерністської архітектури Південного Кавказу та Центральної Азії [2; 15]. Декілька досліджень останніх років аналізують суперечливе сприйняття індустріальної спадщини Литви й узагальнюють підходи до переосмислення соціалістичних урбаністичних просторів у Східній Європі [8; 18]. Усі роботи підкреслюють потребу в адаптивних підходах до охорони модерністської спадщини як ресурсу розвитку.

Одночасно залишаються недостатньо опрацьованими питання комплексного осмислення модерністської спадщини, зокрема Вісагінаса, у ширшій системі радянського містобудівного планування. Недостатньо досліджено взаємозв'язок між політикою спадщини, просторовими трансформаціями та громадськими ініціативами, що формують сучасний культурний ландшафт.

Основна частина. Історія Васагінаса. Місто було сплановане і збудоване в 1970-х рр. як новий населений пункт для працівників Ігналінської атомної електростанції (далі – Ігналінської АЕС) – одного з найбільших енергетичних об'єктів Європи того часу. На відміну від міст, що розвивалися органічно, Вісагінас не мав історично сформованої структури – він був цілеспрямовано спроектованим поселенням, зведеним «з нуля». Його створення відображало стратегічні цілі держави: забезпечити атомну електростанцію кваліфікованими спеціалістами та сформувати житлове середовище з повною інфраструктурою, що повністю обслуговувала потреби підприємства.

Будівництво Ігналінської атомної електростанції було затверджено в 1975 р. Перший реактор було введено в експлуатацію у 1983 році, другий – у 1987 р. із за-

тримкою, спричиненою катастрофою на Чорнобильській АЕС. Плани зведення третього та четвертого реакторів були скасовані у 1989 р. Проектування та будівництво електростанції, промислової зони та самого міста здійснювали Північне будівельне управління та Державний комітет із будівництва Литовської РСР [10]. Підготовчі роботи щодо спорудження міста розпочалися в 1975 р., а перші мешканці оселилися тут у квітні 1977 р.

Місто було засноване на місці кількох сіл [9; 21], і задумане як монофункціональний осередок, орієнтований на забезпечення функціонування Ігналінської АЕС – фахово-кваліфікаційними та соціально-побутовими ресурсами. Заселення відбувалося централізовано: сюди приїздили спеціалісти, інженери й технічний персонал з усіх куточків СРСР разом із родинами. Таким чином, Вісагінас став багатонаціональною спільнотою, позбавленою історичних коренів, але з виразно окресленою професійною ідентичністю, тісно пов'язаною з атомною енергетикою. Саме ця спільна спрямованість сформувала особливу професійно-галузову ідентичність «атомщиків», яка забезпечила високий рівень згуртованості мешканців.

Після відновлення незалежності Литви на початку 1990-х рр. майбутнє Ігналінської АЕС стало ключовим питанням подальшого розвитку міста. Рішення про виведення станції з експлуатації, реалізоване поетапно між 2004 і 2009 роками, суттєво вплинуло на економічну та соціальну структуру Вісагінаса. Закриття електростанції призвело до втрати значної частини робочих місць, руйнування професійних мереж, а також до демографічних змін, пов'язаних із міграцією населення у пошуках праці. Ці процеси не лише поставили під загрозу економічну стабільність міста, але й підірвали соціальну згуртованість й унікальну професійну ідентичність. Подібно до інших монофункціональних міст, Вісагінас виявився вразливим до постіндустріальних трансформацій, що створює підґрунтя для подальшого аналізу механізмів міського управління та збереження його архітектурної спадщини [4].

Урбаністичні й архітектурні особливості. Планування будівництва міста розпочалося у 1975 р., а перші мешканці оселилися у Вісагінасі вже у 1977 р. До розроблення проєкту міста долучилася велика команда архітекторів й інженерів, серед яких – Й. Вуйма, В. Горбунов, Т. Ільїна, Т. Лавренова, І. Алексєєв, Л. Шнерх, Н. Терехова й ін. Вісагінас було розташовано поблизу озера. Проєктні рішення ретельно враховували наявний рельєф і природні умови місцевості. Планувальний процес базувався на поетапній стратегії розвитку, що дозволяло поступово реалізовувати житлові, рекреаційні та громадські зони при збереженні функціональної цілісності міського простору. Особливу увагу було приділено інтеграції зелених зон і збереженню навколишніх лісових масивів, що відображало прагнення поєднати ефективність забудови з гармонійною взаємодією природного та штучно створеного середовища [10; 20].

Генеральним планом міста передбачалося створення семи мікрорайонів для забезпечення проживання працівників спроектованої чотириреакторової атомної електростанції. Однак цей план так і не був реалізований у повному обсязі. Перші три з передбачених семи мікрорайонів були збудовані майже повністю. Проте й вони не відповідали початковим проєктним рішенням – частину запланованих елементів не було реалізовано, а окремі будівлі так і не зведено. Мікрорайони 4 і 5 були частково реалізовані, тоді як 6-й і 7-й залишилися незбудованими взагалі.

Унікальність містобудівного планування Вісагінаса полягає у його компактності та чіткій просторовій структурі. Три збудовані мікрорайони охоплюють тери-

торію близько 9 км² і пов'язані продуманою системою пішохідних алеї і велосипедних доріжок, що забезпечують високу доступність і внутрішню злагоженість міського простору. При щільній забудові збережено значні зелені насадження навколо міста. Відповідно до «8-хвилинного принципу», мешканці можуть дістатися центральної частини міста з будь-якої точки приблизно за 8 хвилин. Кожен мікрорайон було спроектовано таким чином, щоб інтегрувати соціальну інфраструктуру: школи й дитячі садки розташовувалися безпосередньо в житлових зонах, а багатоквартирні будинки групувалися навколо озелених дворів, що сприяло соціальній взаємодії та формуванню спільнотної єдності [10].

Периметральні дороги, велосипедні маршрути та пішохідні алеї були системно організовані довкола мікрорайонів, забезпечуючи транспортну зв'язність як усередині них, так і між ними. Перший і третій мікрорайони перетинають головні дороги, тоді як другий обслуговується переважно внутрішніми проїздами. Визначальною особливістю міського планування є пішохідна Седулінос-алея, що з'єднує всі три мікрорайони. У першому мікрорайоні вона перетинається з іншою пішохідною вулицею – Вісагіно.

Архітектурне середовище Вісагінаса формувалося через поєднання типових проєктів, індивідуальних розробок і комплексної забудови, у межах якої стандартні залізобетонні панельні конструкції поєднувалися з характерними вставками з червоної або жовтої цегли. Малі архітектурні форми в стилі «атомної епохи» – дитячі майданчики, декоративні басейни, фонтани – підкреслювали самотність міського середовища. Стандартні житлові будинки були створені на основі серій, виготовлених на заводах у Вільнюсі, Каунасі та Клайпеді. До індивідуальних проєктів належали перший освітній комплекс, що об'єднував дві школи зі спільним спортивним залом (арх.: Л. Гедгаудене, Д. Греблікене) та два дитячі садки (арх. Д. Матуконіте), один із яких мав декоративний басейн і фонтан у закритому атріумі; а також інші громадські та житлові споруди. Загальний архітектурний ансамбль поєднує елементи бетону й жовтої (та червоної) цегли, різноманітні рішення вхідних груп і декоративних деталей, що надає стандартизованим будівлям індивідуальності й формує впізнаване, людиноцентричне міське середовище [20].

Виклики збереження модерністської спадщини та перспективи розвитку Вісагінаса. Після відновлення незалежності Литви у 1990-х рр. майбутнє Ігналінської АЕС стало центральним питанням для подальшого розвитку міста. У межах підготовки вступу Литви до Європейського Союзу розпочалися роботи з її виведення з експлуатації, унаслідок чого перший реактор було зупинено у 2004 р., а другий – у 2009 р. Подібно до багатьох інших мономіст, Вісагінас зіткнувся з низкою економічних, демографічних і соціокультурних проблем.

Окрім цих структурних викликів, місто зіткнулося з важливими проблемами, пов'язаними зі збереженням і управлінням своєю модерністською спадщиною. Пост'ядерний модерністський міський і архітектурний шар, який фактично становить єдиний культурний шар Вісагінаса, не отримав належного правового захисту, унаслідок чого став вразливим до занедбання, неконтрольованих змін і, навіть, знесення. Ані місто в цілому, ані його промисловий комплекс, ані окремі будівлі не мають офіційного статусу об'єктів культурної спадщини, що значно ускладнює їхнє збереження. На відміну від багатьох мешканців, які завдяки ініціативам «зни-

зу» – культурним і громадським рухам, що активно розвиваються у Вісагінасі впродовж останнього десятиліття, – дедалі більше усвідомлюють цінність свого архітектурного середовища, муніципальна влада досі не визнає модерністську архітектуру культурним надбанням. Така інституційна байдужість ще більше ускладнює процес охорони спадщини. Її наслідки особливо помітні у нещодавніх втручаннях, які вплинули на ключові елементи модерністської міської тканини – від хаотичних реконструкцій до знесення будівель і демонтажу архітектурних структур.

У Вісагінасі проблему неконтрольованої реконструкції яскраво ілюструє приклад двох шкіл зі спільним спортивним залом. Спочатку задуманий як цілісний модерністський ансамбль, цей освітній комплекс зазнав фрагментарних і несистемних змін, зокрема, застосування невідповідних матеріалів і архітектурно недоречних втручань. Такі перетворення не лише спотворили архітектурну цілісність будівель, але й порушили візуальну та функціональну єдність навколишнього середовища.

Перша школа у Вісагінасі (вул. Вільтієс, 5), що розпочала роботу 1 вересня 1977 р., упродовж останніх десятиліть зазнала суттєвих змін, які зруйнували початкову композицію її фасадів. Варто зазначити, що ця будівля була споруджена за індивідуальним проектом і вирізнялася оригінальними інтер'єрними рішеннями, частина з яких збереглася донині: облицювання коридорних стін черепашковим вапняком, декоративна вітражна стіна з підсвічуванням у холі та дерев'яна рельєфна панель у гардеробній зоні для учнів.

Друга середня школа – «Доброї надії» («Gerosios Vilties») (вул. Партизану, 2/7) – відкрилася у 1982 р. й становила невід'ємну частину архітектурної композиції комплексу. Всі три споруди – дві школи та спільний спортивний зал із басейном, з'єднаний підземним переходом – були збудовані з червоної керамічної цегли. Такий вибір матеріалу відповідав архітектурному контексту довколишньої забудови, забезпечуючи візуальну та конструктивну узгодженість ансамблю. Після проведених реконструкцій фасади будівель, крім уже згаданих втручань, було пофарбовано у різні кольори, що суттєво змінило їхній первісний вигляд і порушило матеріально-естетичну єдність комплексу.

Якщо школи демонструють негативний вплив неконтрольованої реконструкції, то інші приклади у Вісагінасі свідчать про ще радикальніші форми можливої втрати архітектурної спадщини, що підкреслює нагальність ситуації. Готель «Аукштайтія», розташований у центрі міста, був одним із символічних архітектурних орієнтирів Вісагінаса й важливим елементом його ідентичності. В 2017 р. будівлю знесено, що викликало суспільне обурення та критику з боку архітектурної спільноти. Подібна доля спіткала й пішохідну алею Седулінос, яка об'єднує три мікрорайони та є характерним прикладом модерністського міського планування: в 2019 р. внаслідок реконструкції було демонтовано бетонні опори й пішохідні віадуки, що істотно змінило її автентичний характер.

Нещодавно стало відомо намір міської адміністрації знести перший дитячий садок, створений як індивідуальний архітектурний проєкт із виразними об'ємно-просторовими та естетичними рішеннями. Цей приклад засвідчує системну відсутність стратегічного підходу до збереження модерністської спадщини, яка становить не лише архітектурну, але й культурну цінність міста, визначаючи його історичну унікальність і соціальну пам'ять.

Архітектурний ансамбль шкіл і дитячих садків: потенціал модерністської спадщини та перспективи збереження. Спираючись на попередній аналіз, архітектурний ансамбль двох шкіл зі спільним спортивним залом варто розглядати як єдиний цілісний комплекс, що також охоплює два дитячі садки на вул. Вільтієс, 1 та вул. Вільтієс, 3. Перший дитячий садок Вісагінаса був одним із двох ідентичних об'єктів, спроектованих арх. Д. Матуконіте у 1970-х рр. спеціально для цього міста. Завершений і введений в експлуатацію у 1978 р., він становить важливий приклад литовського модернізму пізнього соціалістичного періоду (всі інші муніципальні дитячі садки, згідно з типовою практикою в СРСР, зводилися за стандартизованими проектами).

Дитячий садок на вул. Вільтієс, 3 вирізняється унікальними інтер'єрними рішеннями, серед яких мармурові та паркетні підлоги, зимовий сад, мармуровий фонтан і гранітні квітники. Після його закриття у 2009 р. будівля залишалася без догляду й опалення протягом років, що спричинило значну деградацію. У 2019 р. муніципалітет висунув пропозицію знести споруду, щоб звільнити місце для нового будівництва. Проте завдяки активним діям місцевих жителів, а також втручання міжнародних і національних професійних організацій – *DOCOMOMO International* та осередок *DOCOMOMO Lithuania* – плани щодо демонтажу були призупинені, і будівлю наразі вдалося зберегти [6].

Цей випадок свідчать про те, що проблеми збереження потенційної модерністської спадщини Вісагінаса відображають ширші тенденції, характерні для подібних мономіст: відсутність правового захисту, недооцінку культурної цінності, обмежені ресурси та нестачу фахової компетенції у сфері управління спадщиною. Водночас досвід ініціатив «знизу» демонструє, що залучення місцевих спільнот і професійних організацій є ключовим чинником у збереженні унікального архітектурного й урбаністичного середовища міста, створюючи передумови для довгострокової охорони його історико-культурної ідентичності.

Збереження модерністської архітектурної спадщини Вісагінаса забезпечує культурну тяглість міста. Архітектурні інтервенції, дослідження, освітні та мистецькі проекти – від «(Не)типової архітектури» до муралів – формують нову міську ідентичність [5]. *Visagino Architectural Guide*, створений ініціативою *Urbanistic Stories*, залучає мешканців і дослідників до вивчення архітектури міста. Проект документує «архітектурні портрети», відкриваючи Вісагінас через фотографію, рух, історію та виставкові маршрути [1]. Поєднання громадської участі й експертизи формує основу збереження спадщини. Дедалі активніше усвідомлюють цінність модерністських об'єктів, *DOCOMOMO International* та *DOCOMOMO Lithuania*, забезпечують фаховий супровід, а Міжнародні платформи, зокрема, *NuSPACES* та *New Towns / New Narratives*, створюють умови для досліджень і обміну досвідом. Сукупність цих заходів відкриває перспективу офіційного визнання Вісагінаса та його ключових споруд як об'єктів культурної спадщини й створює можливості для захисту модерністської архітектури від знесення і неконтрольованих змін.

Висновки. Вісагінас – показове пост'ядерне мономісто, спроектоване за цілісним генеральним планом модернізму 1970–1980-х рр., що поєднує функціональність і гармонію з природою. Після закриття Ігналінської АЕС місто стало символом пост'ядерної спадщини, її вразливості та потреби збереження модерністської архітектури й урбаністики. Сучасні процеси демонструють розбіжні тенденції. На

рівні місцевих ініціатив і культурного туризму спостерігаються приклади успішної діяльності. Ці практики свідчать про потенціал громадської участі у процесах управління міським середовищем у періоди соціальних і економічних трансформацій. Одночасно залишаються невирішеними ключові питання правового й інституційного характеру. Наявна ситуація ускладнює залучення фінансування, робить будівлі вразливими до знесення чи неконтрольованих перебудов.

Досвід Вісагінаса висвітлює необхідність комплексного підходу до збереження модерністської спадщини, який має поєднувати правовий захист, фахову експертизу, участь місцевої громади та міжнародну співпрацю.

Подальші дослідження можуть зосередитися на архітектурі мономіст і потенціалі адаптивного використання їхньої модерністської спадщини.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Architectural Guide of Visaginas. (2023). *Architectural Guide of Visaginas*. Режим доступу: <https://visaginas.guide>. (Дата звернення: 02.11.2025).
2. Art and Culture Development Foundation of Uzbekistan. (н.д.). *Tashkent Modernism XX/XXI: A research and preservation project for Uzbekistan's architectural heritage*. (Дата звернення: 02.11.2025).
3. Balockaitė, R. (2010). Post-Soviet transitions of the planned socialist towns: Visaginas, Lithuania. *Studia Transilologica: States & Societies*, 2(2), 63–81.
4. Cinis, A., Drėmaitė, M., & Kalm, M. (2008). Perfect representations of Soviet planned space: Mono-industrial towns in the Soviet Baltic Republics in the 1950s – 1980s. *Scandinavian Journal of History*, 33(3), 226–246. Режим доступу: <https://doi.org/10.1080/03468750802079409>.
5. DOCOMOMO Portugal. (2020). *Former kindergarten in Visaginas under threat of demolition*. Режим доступу: <https://www.docomomo.pt/heritage/former-kindergarten-in-visaginas-under-threat-of-demolition>. (Дата звернення: 02.11.2025).
6. Delfi. (н.д.). *Viešajai miesto erdvei pakitus*. Режим доступу: <https://www.delfi.lt/bustas/nt-rinka/viesajai-miesto-erdvei-pakitus-80046373>. (Дата звернення: 02.11.2025).
7. Drėmaitė, M. (2023). Defining the attributes for modernist urban heritage: The case of «Kaunas 1919–1939: Architecture of Optimism». *Buildings*, 13(1), 196. Режим доступу: <https://doi.org/10.3390/buildings13010196>.
8. Ilchenko, M. S. (2019). Discourse of modernist heritage and new ways of thinking about socialist urban areas in Eastern Europe. *Changing Societies & Personalities*, 3(3), 243–257. Режим доступу: <https://doi.org/10.15826/csp.2019.3.3.074>.
9. Ignalinos atominė elektrinė. (н.д.). *Istorija*. Режим доступу: <https://www.iae.lt/lt/istorija>. (Дата звернення: 02.11.2025).
10. Kavaliauskas, A. (2003). *Visaginas 1972–2002*. Vilnius: Istorijos Fragmentai.
11. Klein, M., et al. (2021). Creative and cultural industry in the Baltic Sea Region. *Sustainability*. Режим доступу: <https://doi.org/10.3390/su13084239>.
12. Liubimau, S., & Cope, B. (Eds.). (2021). *Re-Tooling Knowledge Infrastructures in a Nuclear Town*. Vilnius Academy of Arts Press.
13. Mihaylov, V., & Ilchenko, M. (Eds.). (2023). *Post-utopian spaces: Transforming and re-evaluating urban icons of socialist modernism*. Routledge.
14. Nedučín, D., & Krklješ, M. (2016). Post-socialism and urban transition: Transforming the socialist city. *Facta Universitatis, Series: Architecture and Civil Engineering*, 14(3), 347–357. DOI:10.2298/FUACE160817023N.

15. Sagaryan, Z., & Azatyan, K. (2025). Analysis of the current state of the compositional ensemble of Yerevan's central square: challenges and proposed solutions. *Budownictwo I Architektura*, 24(2), 157–189. Режим доступу: <https://doi.org/10.35784/bud-arch.6934>.
16. Smolenska, S. (2024). Kharkiv in the 1920s–1930s as the capital of victorious modernism. *DOCOMOMO Journal*, 70, 8–17. <https://doi.org/10.52200/docomomo.70.02>.
17. Statyba ir Architektūra. (n.d.). *Unusual architecture photography workshop in Visaginas with Norbert Tukaj*. <https://sa.lt/netipines-architekturos-fotografijos-dirbtuves-visagine-su-norbert-tukaj>. (Дата звернення: 02.11.2025).
18. Tranavičiūtė, B. (2023). Modernist heritage versus contested legacy: The case of «Radio City». *Buildings*, 13(1), 246. Режим доступу: <https://doi.org/10.3390/buildings13010246>.
19. Vale, L.J. (2014). *Designing Resilience: Preparing for Extreme Events*. Routledge.
20. Vilniaus regioninis valstybės archyvas. (n.d.). *Вільнюський регіональний державний архів, ф.1218, он.1, с.645*.
21. Wikipedia contributors. (n.d.). Visaginas. In *Wikipedia*. Режим доступу: <https://en.wikipedia.org/wiki/Visaginas>. (Дата звернення: 02.11.2025).

REFERENCES

1. Architectural Guide of Visaginas. (2023). *Architectural Guide of Visaginas*. URL: <https://visaginas.guide>. (Accessed: November 2, 2025).
2. Art and Culture Development Foundation of Uzbekistan. (n.d.). *Tashkent Modernism XX/XXI: A research and preservation project for Uzbekistan's architectural heritage*. (Accessed: November 2, 2025).
3. Baločkaitė, R. (2010). Post-Soviet transitions of the planned socialist towns: Visaginas, Lithuania. *Studia Transilologica: States & Societies*, 2(2), 63–81.
4. Cinis, A., Drėmaitė, M., & Kalm, M. (2008). Perfect representations of Soviet planned space: Mono-industrial towns in the Soviet Baltic Republics in the 1950s–1980s. *Scandinavian Journal of History*, 33(3), 226–246. URL: <https://doi.org/10.1080/03468750802079409>.
5. DOCOMOMO Portugal. (2020). Former kindergarten in Visaginas under threat of demolition. URL: <https://www.docomomo.pt/heritage/former-kindergarten-in-visaginas-under-threat-of-demolition>. (Accessed: November 2, 2025).
6. Delfi. (n.d.). *Viešajai miesto erdvei pakitus*. URL: <https://www.delfi.lt/bustas/nt-rinka/viesajai-miesto-erdvei-pakitus-80046373>. (Accessed: November 2, 2025).
7. Drėmaitė, M. (2023). Defining the attributes for modernist urban heritage: The case of «Kaunas 1919–1939: Architecture of Optimism». *Buildings*, 13(1), 196. URL: <https://doi.org/10.3390/buildings13010196>.
8. Ilchenko, M. S. (2019). Discourse of modernist heritage and new ways of thinking about socialist urban areas in Eastern Europe. *Changing Societies & Personalities*, 3(3), 243–257. URL: <https://doi.org/10.15826/csp.2019.3.3.074>.
9. Ignalinos atominė elektrinė. (n.d.). *Istorija*. URL: <https://www.iae.lt/lt/istorija>. (Accessed: November 2, 2025).
10. Kavaliauskas, A. (2003). *Visaginas 1972–2002*. Vilnius: Istorijos Fragmentai.
11. Klein, M., et al. (2021). Creative and cultural industry in the Baltic Sea Region. *Sustainability*. URL: <https://doi.org/10.3390/su13084239>.
12. Liubimau, S., & Cope, B. (Eds.). (2021). *Re Tooling Knowledge Infrastructures in a Nuclear Town*. Vilnius Academy of Arts Press.
13. Mihaylov, V., & Ilchenko, M. (Eds.). (2023). *Post-utopian spaces: Transforming and re-evaluating urban icons of socialist modernism*. Routledge.

14. Nedučín, D., & Krklješ, M. (2016). Post-socialism and urban transition: Transforming the socialist city. *Facta Universitatis, Series: Architecture and Civil Engineering*, 14(3), 347–357. URL: <https://doi.org/10.2298/FUACE160817023N>.
15. Sagaryan, Z., & Azatyan, K. (2025). Analysis of the current state of the compositional ensemble of Yerevan's central square: Challenges and proposed solutions. *Budownictwo i Architektura*, 24(2), 157–189. URL: <https://doi.org/10.35784/bud-arch.6934>.
16. Smolenska, S. (2024). Kharkiv in the 1920s–1930s as the capital of victorious modernism. *DOCOMOMO Journal*, 70, 8–17. URL: <https://doi.org/10.52200/docomomo.70.02>.
17. Statyba ir Architektūra. (n.d.). *Unusual architecture photography workshop in Visaginas with Norbert Tukaj*. URL: <https://sa.lt/netipines-architekturos-fotografijos-dirbtuves-visagine-su-norbert-tukaj>. (Accessed: November 2, 2025).
18. Tranavičiūtė, B. (2023). Modernist heritage versus contested legacy: The case of «Radio City». *Buildings*, 13(1), 246. <https://doi.org/10.3390/buildings13010246>.
19. Vale, L.J. (2014). *Designing resilience: Preparing for extreme events*. Routledge.
20. Vilniaus regioninio valstybės archyvas. (n.d.). *f.1218, op.1, p.645*.
21. Wikipedia contributors. (n.d.). *Visaginas*. In *Wikipedia*. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Visaginas>. (Accessed: November 2, 2025).

Kateryna Didenko

PhD in Architecture,
Associate Professor, Senior Researcher,
Gediminas Technical University,
Vilnius, Lithuania;
Associate Professor,
Associate Professor of the Department
of Architectural Design Fundamentals,
O.M. Beketov National University
of Urban Economy,
Kharkiv, Ukraine
yekaterina.didenko@gmail.com
ORCID ID 0000-0003-2567-686X

VULNERABLE HERITAGE OF POST-SOVIET MONOTOWNS: CONTEMPORARY CHALLENGES. THE CASE OF VISAGINAS, LITHUANIA

Abstract. In the 20th century, rapid urbanization led to the emergence of industrial monotowns closely linked to specific enterprises. These settlements, typical of the Soviet Union, were planned according to modernist principles and reflected state economic strategies. Visaginas in Lithuania is a notable example, built in the 1970s–1980s for the employees of the Ignalina Nuclear Power Plant. Designed as a new town in a natural setting, it was planned with compact microdistricts, green zones, and an integrated pedestrian and cycling network. The city's structure emphasized accessibility, with schools, kindergartens, and public services located within walking distance, following the «eight-minute» principle.

Visaginas combined standardized Soviet housing with individual architectural projects that introduced local variations in materials and spatial organization. Distinctive features such as pedestrian axes, public facilities, and small architectural forms in the «atomic» aesthetic created a unique urban identity within the framework of modernist planning.

Following Lithuania's independence and the shutdown of the Ignalina Nuclear Power Plant (2004–2009), Visaginas faced economic, demographic, and cultural challenges. The city's modernist architectural heritage, once an expression of late Soviet urban ideals, remains largely unprotected. Losses such as the demolition of valuable public buildings illustrate the fragility of this legacy. However, ongoing civic and professional initiatives, including those by DOCOMOMO International and its Lithuanian Chapter, are helping to raise awareness of the city's cultural value and could gradually contribute to better heritage recognition and protection. Visaginas thus represents both the historical phenomenon of Soviet industrial urbanism and the ongoing, determined efforts to preserve its modernist legacy.

Keywords: *monotown; modernism, architectural heritage, Ignalina NPP; Visaginas.*

Подано до друку: 31.10.2025 р.

УДК 72.01;725

Носов Юрій

аспірант третього курсу напрямку
«Архітектура та містобудування»
(науковий керівник – Роздорожнюк Олена,
кандидатка архітектури, доцентка),
Національна академія
образотворчого мистецтва і архітектури,
Київ, Україна
yurii.nosov@naoma.edu.ua
ORCID ID: 0009-0008-0594-180X

ЗАСАДИ ПРОЄКТУВАННЯ СЛУЖБ ШВИДКОГО РЕАГУВАННЯ В СИСТЕМІ ІСТОРИЧНОГО МІСТА

Анотація. В статті обґрунтовано питання щодо доцільності проєктування служб швидкого реагування в системах історичних міст, визначено засади розміщення служб швидкого реагування в системі історичного міста.

Ключові слова: *архітектура, історичні міста, міське середовище, ревіталізація, сталий розвиток.*

Мета дослідження – розкрити питання важливості інтеграції служб швидкого реагування в історичне міське середовище, визначити доцільність формування таких служб у системах історичних міст і визначити засади розміщення служб швидкого реагування в системі історичного міста.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети автором розглянуто проблеми, з якими стикаються архітектори та містобудівники під час проєктування споруд в історичному середовищі, особливо в міських пам'яткоохоронних ареалах. У статті використано комплекс теоретичних та емпіричних методів дослідження. Використовуючи дедукцію й індукцію, синтез і порівняння, аналіз та моделювання, систематизацію й узагальнення, автор виходить на системний розгляд поточних практик розміщення служб швидкого реагування, вивчення їхнього впливу на історичне середовище міських територій і розробку нових підходів до планування та розміщення служб швидкого реагування з метою інтеграції їх в іс-

торичних міських територіях. Інформаційною базою статті є дослідження та публікації, що стосуються методів проектування громадських споруд у контексті історичних міст за умови сталого розвитку міста. Опрацювання цього інформаційного підґрунтя відбувалося з використанням системного підходу, прийомів аналізу, порівняння та узагальнення.

Постановка проблеми. Історичні міста – це складні багатошарові структури, що поєднують у собі особливості культурної спадщини з актуальними потребами сучасного міського планування. Однією з нагальних проблем є інтеграція об’єктів критичної інфраструктури, зокрема, служб швидкого реагування в тканину історичного середовища. Розміщення пожежних депо, відділень поліції та швидкої допомоги часто стикається з конфліктом між функціональною доцільністю і вимогами збереження автентичного міського ландшафту.

Актуальність цієї теми посилюється умовами війни та післявоєнного відновлення, коли необхідність оперативного реагування на надзвичайні ситуації набуває особливого значення. Історичні міста акумулюють культурну пам’ять і формують наявну міську просторову структуру, що змушує по-новому переосмислювати розміщення критичної інфраструктури. Пожежні депо, відділення поліції та станції екстреної медицини мають забезпечувати нормативний час виїзду для підрозділів швидкого реагування, але будь-яке втручання не повинно порушувати автентичності споруд і міських ландшафтів у межах охоронних зон.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання розміщення громадських споруд в історичному міському середовищі окреслюють як українські закони та нормативні акти (Закон України «Про охорону культурної спадщини» [1]), так і міжнародні документи, зокрема, Рекомендація ЮНЕСКО (HUL) [2] та «Принципи Валлети» ICOMOS [3], які закликають інтегрувати безпекові функції в історичний ландшафт через інструменти сталого розвитку та управління архітектурною й історичною спадщиною. Згідно з положеннями Венеційської хартії (1964), будь-яке втручання в історичне міське середовище має враховувати автентичність і контекст пам’яток [4]. Це створює передумови для застосування адаптивного підходу до проектування служб швидкого реагування, при якому нові об’єкти гармонійно інтегруються в історичну тканину міста без її порушення.

Українська школа охорони спадщини акцентує увагу на необхідності адаптації нових функцій будівель і споруд до умов історичного середовища міста. Так, Л.В. Прибега розкрив сутність історичного середовища та методи його збереження [5], а також обґрунтував категорію автентичності як головний критерій допустимої трансформації архітектурної пам’ятки [6]. Математичні моделі локалізації служб реагування активно розробляються в зарубіжних дослідженнях. Так, J. Yao, X. Zhang та A.T. Murtagh представили модель оцінки покриття для вибору оптимальних місць розміщення пожежних депо в системі міста [6]. L. Тао уточнив підхід, ввівши критерій резервного покриття для стійкості міської безпекової системи [8]. Y. Chen та ін. запропонували мультиоб’єктну модель, що враховує добові коливання попиту на виїзди для визначення оптимального місця розташування служб швидкого реагування у системі міста [7].

Виклад основного матеріалу. Методологічна рамка пошуку розміщення служб швидкого реагування в історичному середовищі міста включає аналіз нормативних

актів і законів, міжнародних хартій та конвенцій задля подальшої інтеграції безпечної інфраструктури в тканину міста з урахуванням наявних буферних зон і можливою мінімізацією часу реагування підрозділів на екстрені виклики. Крім цього, спираючись на HUL-підхід і «Принципи Валлети», запропоновано трирівневу систему розміщення служб:

1. На макрорівні (містобудівному рівні) – моделювання зони оперативного покриття із застосуванням алгоритму визначення максимального покриття радіусу безпечового обслуговування з подальшою корекцією під резервне перекриття новими службами швидкого реагування.

2. На мезорівні (на рівні квартальної структури) – адаптивне перепрофілювання неавтентичних тильних фасадів і внутрішніх дворів, описане Л.В. Прибегою.

3. На мікрорівні (об'єктному рівні) – модульні, компактні будівлі з фасадною «мімікрією», що повторюють характерні пропорції історичної забудови та використовують локальні для історичного середовища будівельні матеріали. Важливі критерії розміщення служб швидкого реагування в системі історичного міста, з якими потрібно рахуватись при проектуванні, включають в себе час реагування підрозділів швидкого реагування, що складає ≤ 8 хв. для пожежних підрозділів і ≤ 10 хв. для підрозділів екстреної медичної допомоги (згідно з нормативами ДБН).

Урахування культурного контексту при проектуванні служб швидкого реагування передбачає забезпечення відсутності втрати кутових візуальних перспектив у панорамі історичного міста; така перевірка має проводитися згідно з методикою видового аналізу, запропонованою Л.В. Прибегою, що забезпечує забезпечення візуального сприйняття й ідентифікацію будівель в історичному середовищі, а також історико-культурну змістовність історичного середовища історичного міста [5].

Соціальна інтеграція служб швидкого реагування в історичне середовище включає комплексну взаємодію з населенням міста, для якого історичне міське середовище слугує фокусною лінзою – фактором що інтегрує служби швидкого реагування в соціальному контексті, включаючи у свою структуру відкриті громадські функції (навчальні класи з пожежної безпеки, пункти швидкої зарядки електробайків тощо), що підсилюють взаємодію громади зі службами.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Інтеграція служб швидкого реагування в історичних містах можлива без втрати автентичних характеристик за умови врахування HUL-принципів, запропонованих UNESCO і «Принципів Валлети». Системні математичні моделі (такі як MaxCover, резервне покриття) дають змогу мінімізувати кількість нових об'єктів і скоротити втручання в тканину міста. Подальші дослідження мають бути спрямовані на розроблення типових модулів служб реагування з варіативними фасадними сценаріями та створення національних методичних рекомендацій, які поєднають охоронне законодавство та будівельні норми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 № 1805-III: станом на 14 грудня 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>. (Дата звернення: 26.10.2025).
2. UNESCO Recommendation on the Historic Urban Landscape. Paris, 2011. URL: <https://whc.unesco.org/en/hul/>. (Дата звернення: 26.10.2025).

3. ICOMOS.Valletta Principles for the Safe guarding and Management of Historic Cities, Townsand Urban Areas. 2011. URL: https://civvih.icomos.org/wp-content/uploads/2022/03/Valletta-Principles-GA-_EN_FR_28_11_2011.pdf. (Дата звернення: 26.10.2025).
4. International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter 1964). ICOMOS. URL: https://admin.icomos.org/wp-content/uploads/2025/03/Venice_Charter_UK.pdf. (Дата звернення: 26.10.2025).
5. Прибега Л.В. Історичне середовище міста: сутність і засади охорони // Українська академія мистецтва. 2021. Вип. 30. С. 14–20. DOI:10.33838/naoma.30.2021.14-20. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Uam_2021_30_4. (Дата звернення: 26.10.2025).
6. Прибега Л.В. Поняття автентичності в архітектурному пам'яткознавстві і реставрації // Українська академія мистецтва. 2022. Вип. 31. С. 7–14. DOI: 10.33838/naoma.30.2021.14-20. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/2035559>. (Дата звернення: 26.10.2025).
7. Yao J., Zhang X., Murray A.T. Location optimization of urban fire stations: access and service coverage // Computers, Environment and Urban Systems. 2019. Vol. 73. P. 184–190. DOI: 10.1016/j.compenvurbsys.2018.10.006. URL: https://www.researchgate.net/publication/328579112_Location_optimization_of_urban_fire_stations_Access_and_service_coverage. (Дата звернення: 26.10.2025).
8. Tao L. Location optimization of urban fire stations considering the backup coverage // International Journal of Environmental Research and Public Health. 2023. Vol. 20, № 1. Art. 627. DOI: 10.3390/ijerph20010627. URL: https://www.mdpi.com/1660-4601/20/1/627?utm_source=chatgpt.com. (Дата звернення: 26.10.2025).
9. Chen Y. Location optimization of urban fire stations considering the backup coverage // International Journal of Digital Earth. 2025. Vol. 18, № 1. P. 1–18. DOI: 10.1080/17538947.2025.2454386. URL: https://colab.ws/articles/10.1080%2F17538947.2025.2454386?utm_source=chatgpt.com. (Дата звернення: 26.10.2025).

REFERENCES

1. On the Protection of Cultural Heritage: Law of Ukraine dated 08.06.2000 (Pro okhoronu kulturnoyi spadshchyny: Zakon Ukrayiny vid 08.06.2000) No. 1805-III: as of December 14, 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>. (Access date: 26.10.2025). (in Ukrainian).
2. UNESCO.Recommendation on the Historic Urban Landscape. Paris, 2011. URL: <https://whc.unesco.org/en/hul>. (Access date: 26.10.2025). (in English).
3. ICOMOS.Valletta Principles for the Safe guarding and Management of Historic Cities, Townsand Urban Areas. – 2011. URL: https://civvih.icomos.org/wp-content/uploads/2022/03/Valletta-Principles-GA-_EN_FR_28_11_2011.pdf (Access date: 26.10.2025). (in English).
4. International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter 1964). ICOMOS. URL: https://admin.icomos.org/wp-content/uploads/2025/03/Venice_Charter_UK.pdf. (Access date: 26.10.2025) (in English).
5. Pribeha L. V. The historical environment of the city: essence and principles of protection // Ukrainian Academy of Arts. (Istorychne seredovyshe mista: sutnist i zasady okhorony // Ukrayinska akademiya mystetstva). 2021. Issue 30. P. 14–20. DOI: 10.33838/naoma.30.2021.14-20. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Uam_2021_30_4. (Access date: 26.10.2025). (in Ukrainian).

6. Pribeha L. V. The concept of authenticity in architectural monument studies and restoration // Ukrainian Academy of Arts. (Ponyattya avtentychnosti v arkhitekturnomu pamyatkoznavstvi i restavratsiyi // Ukrayinska akademiya mystetstva). 2022. Issue 31. P. 7–14. DOI: 10.33838/naoma.30.2021.14-20. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/2035559>. (Access date: 26.10.2025). (in Ukrainian).
7. Yao J., Zhang X., Murray A. T. Location optimization of urban fire stations: access and service coverage // Computers, Environment and Urban Systems. 2019. Vol. 73. P. 184–190. DOI: 10.1016/j.compenvurbsys.2018.10.006. URL: https://www.researchgate.net/publication/328579112_Location_optimization_of_urban_fire_stations_Access_and_service_coverage (Access date: 26.10.2025). (in English).
8. Tao L. Location optimization of urban fire stations considering the backup coverage // International Journal of Environmental Research and Public Health. 2023. Vol. 20, № 1. Art. 627. DOI: 10.3390/ijerph20010627. URL: https://www.mdpi.com/1660-4601/20/1/627?utm_source=chatgpt.com (Access date: 26.10.2025). (in English).
9. Chen Y. Location optimization of urban fire stations considering the backup coverage // International Journal of Digital Earth. 2025. Vol. 18, № 1. P. 1–18. DOI: 10.1080/17538947.2025.2454386. URL: https://colab.ws/articles/10.1080%2F17538947.2025.2454386?utm_source=chatgpt.com. (Access date: 26.10.2025). (in English).

Nosov Yurii

Third-year postgraduate student
in the field of «Architecture and Urban Planning»
(scientific supervisor – Rozdorozhnyuk Olena,
Candidate of Architecture, Associate Professor),
National Academy of Fine Arts and Architecture,
Kyiv, Ukraine
yurii.nosov@naoma.edu.ua
ORCID ID: 0009-0008-0594-180X

PRINCIPLES OF DESIGNING RAPID RESPONSE SERVICES IN THE HISTORIC CITY SYSTEM

Annotation. *The article concludes on the feasibility of designing rapid response services in the systems of historical cities, and defines the principles of placing rapid response services in the system of a historical city.*

Keywords: *architecture, historical cities, urban environment, revitalization, sustainable development.*

Подано до друку: 28.10.2025 р.

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ПІД ЧАС ВІЙНИ

НЕРУХОМІ ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ВИКЛИКИ ТА СТРАТЕГІЇ

***Анотація.** У статті досліджується проблема втрат нерухомої культурної спадщини України внаслідок сучасної російсько-української війни, наголошується на актуальності наукових досліджень культурної спадщини, яка в умовах воєнного стану набула стратегічного значення та розглядається як національний ідентифікатор і мнемологічний код українського народу, означені інноваційні наукові підходи як теоретико-методологічний інструментарій до осмислення культурної спадщини, приділено увагу питанням фіксації руйнувань нерухомих пам'яток і документуванню втрат знищеної та зруйнованої спадщини, використання цифрових технологій для збереження об'єктів культурної спадщини, міжнародної підтримки України та її основним напрямом, відзначено роль ЮНЕСКО в захисті культурного надбання України, акцентовано увагу на правових засадах відповідальності країни агресора за руйнування й означено подальші заходи з відновлення культурної спадщини.*

***Ключові слова:** нерухомі пам'ятки історії та культури України, втрати, фіксація, російсько-українська війна, ЮНЕСКО.*

Постановка проблеми. Російсько-українська війна спричинила масштабні втрати нерухомих пам'яток культурної спадщини України, що становить серйозну загрозу національній ідентичності. В умовах воєнних дій виникає потреба у формуванні системи фіксації та документування руйнувань, використанні цифрових технологій для збереження спадщини, а також у розробленні ефективних стратегій її відновлення. Проблема полягає у пошуку дієвих наукових, правових і організаційних механізмів захисту нерухомих пам'яток як ключового елемента культурної пам'яті українського народу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема втрат культурної спадщини в період російсько-української війни стоїть у центрі уваги вчених, наукових установ і громадськості. Завдання української соціогуманітаристики в умовах воєнного часу та проблеми збереження культурного надбання в період війни висвітлюються в працях науковців В. Смолія, О. Яся [15], Р. Маньковської [9], Г. Денисенко [2], З. Чегусової [19], О. Рішняка [14], Н. Іванової [3] та ін. В Інституті історії України НАН започатковано спеціальні наукові проекти з фіксації втрат культурної спадщини України, де співробітники Центру досліджень історико-культурної спадщини України розробляють цю тематику і публікують праці [2; 9]. В Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України досліджується наукова тема «Культурна спадщина України: дослідження, її стан у період новітніх викликів сучасності» [5]. Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що питання збереження культурної спадщини України в умовах російсько-української

війни набуло міждисциплінарного характеру та стало одним із пріоритетних напрямів сучасної гуманітарної науки. Українські науковці не лише фіксують масштаби втрат, але й розробляють теоретико-методологічні засади для подальшого відновлення й охорони нерухомих пам'яток. Активізація наукових досліджень, створення спеціалізованих центрів і міжінституційна співпраця засвідчують формування нового наукового підходу до осмислення культурної спадщини як стратегічного ресурсу національної пам'яті та стійкості українського суспільства.

Мета статті: проаналізувати масштаби втрат нерухокої культурної спадщини України в умовах російсько-української війни, визначити ключові виклики пам'яткоохоронної сфери й окреслити стратегічні напрями її відновлення та правового захисту. Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання** дослідження: з'ясувати сучасний стан збереження нерухокої культурної спадщини України в умовах воєнного часу; проаналізувати масштаби руйнувань, втрат і викрадень об'єктів культурної спадщини внаслідок збройної агресії РФ; розглянути науково-методологічні підходи до документування та фіксації фактів знищення культурних цінностей; оцінити міжнародно-правові механізми притягнення держави-агресора до відповідальності за воєнні злочини у сфері культури; запропонувати стратегічні напрями відновлення та реституції об'єктів культурної спадщини України, зокрема через розроблення державної програми з відбудови.

Виклад основного матеріалу. Цілеспрямоване нищення національної культурної спадщини з боку країни-агресора актуалізує проблему її збереження як одного з ключових пріоритетів політики національної безпеки України. Значущість культурної спадщини для держави та суспільства визначається тим, що саме в ній зберігається генетичний код нації, формуються та проявляються основні складові її самоідентифікації. Широкомасштабне вторгнення російських військ на територію України засвідчило прагнення агресора знищити українську державність, здійснити геноцид народу й позбавити його історичної пам'яті, що втілена у духовних і матеріальних надбаннях українців.

Особливого удару зазнають нерухомі пам'ятки – носії історичної та культурної цінності, які фіксують пам'ять про визначні події минулого українського народу. Через системні акти меморициду ворог намагається стерти культурне надбання України, позбавити націю її історико-культурних маркерів і витіснити зі свідомості народу сліди його минушини.

Міждисциплінарний характер наукового простору, в якому здійснюються дослідження культурної спадщини, визначає багатоаспектність підходів до її осмислення. У цьому контексті поєднуються соціокультурний, пам'яттєвий, візуальний, аксіологічний, комунікаційний, антропологічний та емоційний аспекти аналізу.

Звернення до наукового поля культурної спадщини дозволяє окреслити її вагомe суспільне та наукове значення. Сучасні інноваційні підходи, що формуються в межах пам'яттєвих студій (*memory studies*), розкривають механізми створення й функціонування пам'яттєвого простору суспільства. Дослідження також набуває особливої актуальності у світлі розвитку напрямку «візуальних студій» (*visual studies*), який зосереджується на вивченні візуальної історії. Цей підхід передбачає реконструкцію «історії образів» і формує здатність «навчитися бачити» – усвідомлювати як нерухомі пам'ятки стають візуальними джерелами пізнання історично-

го минулого та чинниками становлення національної свідомості. Проблематика культурної спадщини перегукується з інтелектуальними завданнями сучасної галузі історичних знань – публічної історії (*Public History*). Саме через культурну спадщину ця дисципліна налагоджує комунікацію з суспільством і презентує історичні маркери широкій громадськості.

З початком російсько-української війни увага вчених-гуманітаріїв була зосереджена на воєнній тематиці та збереженні культурного надбання. В Інституті історії України НАН України започатковано спеціальний проєкт із фіксації втрат культурної спадщини. До ініціативи долучилися співробітники Центру досліджень історико-культурної спадщини України, Національної історичної бібліотеки України, Національної спілки краєзнавців України за підтримки Міністерства культури та стратегічних комунікацій України. У межах цього проєкту підготовлено наукове видання «Нерухомі пам'ятки культурної спадщини України: втрати внаслідок російсько-української війни. Каталог-довідник», у якому представлено узагальнену характеристику зруйнованих і пошкоджених об'єктів.

У ньому систематизовано та задокументовано втрати нерухомих пам'яток культурної спадщини у 2022–2023 рр., представлено історико-культурний опис 890 об'єктів із 16 областей України та м. Києва, доповнений 1072 ілюстраціями. Видання структуроване за адміністративно-територіальним принципом і містить: вступну статтю, у якій руйнування пам'яток визначається як прояв культурного геноциду; розгорнуті описи зруйнованих і пошкоджених об'єктів із даними про їхню архітектуру, датування, будівельні матеріали, етапи перебудов; інформацію про масштаби та дати руйнувань; науково обґрунтовану джерельну базу й світлини; іменний, географічний та предметний покажчики для зручності науковців, дослідників і міжнародних експертів.

Паралельно в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України реалізується наукова тема «Культурна спадщина України: дослідження, її стан у період новітніх викликів сучасності». Одним із важливих напрямів роботи є створення «Довідника пошкоджених і зруйнованих пам'яток культури окремих регіонів України під час російсько-української війни 2022 року», що має на меті систематизувати інформацію про масштаби руйнувань і стан культурної спадщини [5].

В умовах воєнного стану актуалізується й особливої ваги набуває накопичений досвід пам'яткознавчої роботи з підготовки 28-томного фундаментального енциклопедичного наукового видання «Звід пам'яток історії та культури України». Науково-методичне забезпечення науково-дослідницького проєкту здійснює Інститут історії України НАН України. Це результат багаторічної титанічної праці українських істориків, пам'яткознавців, мистецтвознавців, архітекторів із інвентаризації пам'яток, які стоять на державному обліку, а також виявлення й дослідження нових об'єктів культурної спадщини. Фактично Звід є науковою базою для Державного реєстру нерухомих пам'яток України з перспективою створення автоматизованої бази даних про всі об'єкти, своєрідною публічною охоронною грамотою для кожного об'єкту національного культурного надбання. Вочевидь, підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України» має стати ключовою складовою гуманітарної політики держави.

Зауважимо, що на квітень 2018 р. на державному обліку в Україні перебувало близько 130 тис. об'єктів (з урахуванням демонтованих пам'яток) культурної спадщини. Найкращі взірці комплексів і ансамблів культурної та природної спадщини України внесені до Списку об'єктів всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Серед таких об'єктів – 7 історико-культурних і 1 природний. Києво-Печерська лавра і Софія Київська – шедеври культурної спадщини. У Попередній список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО включені 17 об'єктів від України, з яких 5 – перебувають на окупованій території АР Крим.

Культурна спадщина України потерпає з 2014 р., коли російські загарбники тимчасово окупували території Криму, Севастополя, частини Донецької та Луганської областей, розпочавши її нищення та грабунок. Зауважимо, що перед окупацією на 2013 р. в АР Крим і Севастополі – одному з найбільш багатих регіонів України за кількістю та різноманіттям об'єктів культурної спадщини – знаходилося 8694, у Севастополі – 2073 пам'ятки історії та культури від епохи неоліту та раннього заліза, скіфського й античного часу до раннього нового та новітнього періоду [2, с. 164–165]. Під час тимчасової окупації АР Крим постраждав Ханський палац в Бахчисараї – єдиний у світі зразок кримськотатарської палацової архітектури (збудований у 1532–1783 рр.: тобто пам'ятка XVI–XVIII ст.). У 2016 р. відбувся акт вандалізму – т.зв. ремонтно-реставраційні роботи у Хан-Сараї, внаслідок чого суттєво постраждали найстарша будівля ансамблю – Велика Ханська мечеть, а також вітражі будівлі [18]. Під час будівництва залізничного полотна мосту через Керченську протоку [22] в 2017–2020 рр. відбулося руйнування археологічних пам'яток. Щонайменше 90 з них було знищено. Жертвами будівельної техніки стали поселення бронзової доби, скіфські кургани та городища.

У Донецькій та Луганській областях також константовано критичну ситуацію в пам'яткоохоронній галузі, де станом на 2013 р. на державному обліку перебували: на Донеччині – 7541 пам'ятки історії та культури, працювали 59 державних музеїв, у т.ч. на підконтрольній Україні території – 30; на Луганщині – 6317 пам'яток, діяли 34 державні музеї, з них 14 – на контрольованій українською владою території [9, с. 179]. Однак найбільші музеї регіону із значною частиною Музейного фонду України залишилися на тимчасово окупованій території.

Серед сотні руйнувань на Донеччині знищено перлини маріупольського зібрання монументалістики – мозаїки «Дерево життя» та «Боривітер», створені в 1967 р. бригадою монументалістів на чолі з Аллою Горською та Віктором Зарецьким, разом із Галиною Зубченко, Борисом Плаксієм, Григорієм Пришедьком, Василем Парахіним і Надією Світличною [1]. 19 травня 2022 р. у результаті ворожого обстрілу повністю зруйновано храм у Богородичному жіночому скиту Святогірської лаври (с. Богородичне).

Починаючи з 2014 р., після анексії Криму й втрати контролю над частиною територій Донецької й Луганської областей, визначити масштаби втрат об'єктів культурної спадщини або кількість вивезених музейних цінностей із окупованих регіонів залишається неможливим. Одночасно кількість зафіксованих випадків руйнувань і знищень культурних об'єктів неухильно зростає, формуючи моторошну статистику втрат національної спадщини.

Особливої ваги в умовах воєнного стану набуває проблема фіксації та документування втрат культурного надбання. Нині цією справою опікуються на державному рівні – Міністерство культури та стратегічної комунікації України, частково відомості подає Український інститут національної пам'яті, працівники Національної історичної бібліотеки України започаткували проєкт «Міста і села України. Втрати воєнного часу» – це серія бібліографічних покажчиків про зруйновані пам'ятки архітектури в областях України [13]. За підтримки Українського культурного фонду розроблена Інтерактивна мапа культурних втрат [4], де позначені пошкоджені та зруйновані пам'ятки історії та культури України.

Значну роботу щодо вирішення проблем фіксації руйнувань культурної спадщини під час війни здійснює громадський сектор українського суспільства. Кримський інститут стратегічних досліджень з 2016 р. займається питанням документування порушень проти культурних цінностей на тимчасово окупованих територіях України, громадські об'єднання «Крим SOS», «Таврійська гуманітарна платформа», «Блакитний щит Україна» та інші плідно працюють в цьому напрямі. З перших днів повномасштабного вторгнення громадська організація «Антикорупційний штаб» фіксує зруйновані та пошкоджені об'єкти, створила Карту руйнувань та відновлення [6]. За окремим проєктом здійснюється фіксація пам'яток культурної спадщини та об'єктів, які становлять історичну цінність для України в 5-ти регіонах України: Миколаївщина, Київщина, Харківщина, Чернігівщина, Сумщина, розроблена методологія фіксації руйнувань, яка включає визначення термінів і законодавчої бази, технічну базу фіксування, інструменти фіксації, категорії об'єктів, що фіксуються, з тим, аби збирати докази з подальшим доведенням фактів воєнних злочинів у суді [10]. На 15 липня 2023 р. понад 664 об'єктів культурної спадщини в Україні постраждали від російського вторгнення [7].

Страшна статистика втрат нерухомої історико-культурної спадщини України свідчить, що ворог здійснює культурний геноцид в Україні та створює гуманітарну катастрофу. З початку повномасштабного вторгнення до осені (станом на 26 жовтня) 2022 р. в Україні було зруйновано та пошкоджено 552 об'єкти [11]. Майже через рік війни літом (станом на 25 липня) 2023 р. втрати склали вже 823 об'єкти культурної спадщини [12]. На початок 2024 р. страшна цифра втрат нерухомих пам'яток зросла до понад 1100 об'єктів. Станом на 25 вересня 2025 р. зруйновано і пошкоджено 1599 пам'яток культурної спадщини у 18 областях України. Серед них: 149 мають статус національного значення, 1300 – місцевого, 150 – щойно виявлені. Найбільші руйнування зафіксовані в Харківській області – 341, Херсонській – 293, Одеській – 182, Донецькій – 173, Київській та Києві – 154 об'єкти.

Наголосимо, що на територіях Луганської та значній частині територій Херсонської, Запорізької, Донецької областей, в Криму, які перебувають у тимчасовій окупації і страждають від бойових дій та окупації, відомості про втрати культурної спадщини, із зрозумілих причин, відсутні. Остаточні дані про втрати в культурній галузі України стануть відомими після завершення війни і розмінування територій. Лише за перший рік повномасштабної війни РФ, згідно зі звітом ООН, завдала збитків спадщині й культурним об'єктам країни приблизно на 2,6 млрд. доларів США, а для їхнього усунення та відновлення необхідно 6,9 млрд. доларів [12].

У цей складний час важливою є підтримка міжнародних організацій та партнерів. Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) сприяло формуванню та впровадженню системи геопросторової ідентифікації злочинів з фото фіксацією, розробці електронних реєстрів з обліку культурних пам'яток. Міжнародна організація ЮНЕСКО, головою Бюро якої в Україні є професорка зі збереження архітектури К'яра Децці Бардескі, надала методики з фіксації злочинів проти культурної спадщини, документування зруйнованих об'єктів культурної спадщини для позову проти РФ щодо порушення Гаазької конвенції про охорону культурної спадщини, фінансування експертних груп з фіксації втрат [16], започаткувала реєстр зруйнованої культурної спадщини України (Destroyed cultural heritage of Ukraine), розширило охоронну зону історичного центру в Одесі. 7 вересня 2023 р. внесено 20 локацій в Україні до Міжнародного списку культурних цінностей, які перебувають під посиленим захистом [21]. До цього списку готуються включити історичний центр Чернігова. Підтримка ЮНЕСКО дозволить зібрати додаткові юридичні аргументи для доказів агресії РФ проти культурної спадщини України.

Аналіз сучасного стану пам'яткоохоронної сфери та її перспектив розвитку засвідчує необхідність системного підходу до питань відбудови й реставрації зруйнованих об'єктів культурної спадщини. У цьому контексті вже на сьогодні постає завдання розроблення на державному рівні Концепції Стратегії відновлення культурної спадщини України. Необхідність формування такої стратегії була предметом обговорення під час форуму «Реставрація та відновлення культурної спадщини України після Великої війни», який відбувся на початку грудня 2023 р. в Києві під патронатом ICCROM – Міжнародного центру з вивчення питань збереження та реставрації культурних цінностей (Рим, Італія). У межах зазначеного заходу культурна спадщина була розглянута як один із ключових чинників національної безпеки.

Під час дискусій експерти визначали основні критерії відбору об'єктів, що підлягатимуть відновленню, обговорювали можливі формати реставраційних робіт й окреслювали коло державних і міжнародних інституцій, залучених до процесу відбудови [17]. У напрямі реконструкції знищених і зруйнованих пам'яток перспективним видається залучення новітніх технологій. Питання оцифрування культурної спадщини України вже у травні 2022 р. обговорювалися на спільному засіданні України, Литви та Польщі щодо створення цифрової платформи для збереження, охорони, розвитку та популяризації культурних об'єктів України.

Діджиталізація цієї сфери сприятиме збереженню історико-культурної спадщини. В Україні запроваджений проєкт Національної Платформи Культурної Спадщини України в частині менеджменту державного музейного фонду: «Музей, у межах якого планується створення Єдиного порталу культурних цінностей Музейного фонду України. Стартапери Chameleon Age запропонували застосунок, за допомогою якого створюються 3D-моделі відновлених пам'яток культури, що дасть можливість відтворити 3D-зображення історичних будівель та окремих музейних предметів. Проєкт «Листівки з України» («Postcards from Ukraine») за підтримки USAID покаже світові зруйновані внаслідок бомбардувань історичні та культурні пам'ятки України [8].

Відповідальність держави-агресора за цілеспрямоване та систематичне знищення культурного надбання України є невід'ємною складовою міжнародно-правової практики захисту культурних цінностей у період воєнних конфліктів.

Згідно з нормами міжнародного права, така держава повинна понести покарання за завдані збитки у сфері культури та забезпечити їхнє повне відшкодування.

Міжнародні правові механізми охорони культурної спадщини відіграють ключову роль у притягненні до відповідальності за воєнні злочини та злочини проти людяності. Ці інструменти виступають підґрунтям для діяльності міжнародних інституцій, спрямованої на документування порушень, встановлення фактів руйнувань і визначення правових наслідків для сторін конфлікту. В цьому контексті реституція та репарації мають розглядатися як основні засоби компенсації культурних втрат України. Реалізація цих механізмів є необхідною умовою для відновлення справедливості та збереження світової культурної спадщини. Російська Федерація, як держава, що спричинила гуманітарну катастрофу в культурній сфері, повинна нести міжнародно-правову відповідальність за свої дії. Викрадені злочинним шляхом культурні цінності мають бути повернуті Україні відповідно до міжнародних конвенцій і принципів реституції.

Висновки. Проведений аналіз сучасного стану збереження і втрат нерухомої культурної спадщини України в умовах воєнного часу засвідчує необхідність переорієнтації діяльності пам'яткоохоронної сфери на функціонування в кризових обставинах. Визначальним завданням у цьому контексті є адаптація наявних механізмів охорони спадщини до умов війни й розроблення нових форм реагування на виклики воєнних дій. Незважаючи на обмежені можливості моніторингу пошкоджених і зруйнованих об'єктів під час російсько-української війни, одним із пріоритетів залишається системна фіксація фактів воєнних злочинів у сфері культури. Необхідним є створення єдиного реєстру, каталогу та бази даних зруйнованих пам'яток, викрадених культурних цінностей і втрат об'єктів культурної спадщини, що можуть стати документальним доказом злочинів, учинених державою-агресором. Такі дії мають на меті забезпечення Україні науково обґрунтованих та правових підстав для притягнення агресора до міжнародної кримінальної відповідальності, ініціювання процесів реституції культурних цінностей і відшкодування збитків, завданих унаслідок культурного геноциду. Актуальним напрямом подальшої роботи виступає розроблення «Комплексної програми з відновлення об'єктів культурної спадщини України», яка має інтегрувати нормативно-правові, соціально-економічні, науково-реставраційні й організаційні аспекти. Реалізація такої програми дозволить забезпечити цілісний підхід до відбудови культурного середовища, зміцнити національну ідентичність і сприяти відновленню історичної пам'яті українського народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Горлач П. У Маріуполі внаслідок обстрілів зруйновані мозаїки Алли Горської. *Суспільне Культура*. URL: <https://susplne.media/culture/263297-u-mariupoli-vnaslidok-obstriliv-zrujnovani-mozaiki-alli-gorskoi>.
2. Денисенко Г. В якому стані перебуває культурна спадщина України під час російсько-української війни 2014–2022 рр.? *Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минулих*. Діалоги з істориками. У двох книгах. Кн.1. К., 2022. С. 164–165.
3. Іванова Н. Правові аспекти збереження культурної спадщини в умовах війни. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2022. Вип. 64. С. 28–42.

4. Інтерактивна мапа культурних втрат. *Український культурний фонд*. URL: <https://uaculture.org/culture-loss>.
5. Кара-Васильєва Т. Культурна спадщина України: дослідження, її стан у період новітніх викликів сучасності. *Вісник Національної академії наук України*. 2022. № 7. С. 42–46. URL: <https://whc.unesco.org/en/statesparties/ua>.
6. Карта руйнувань та відновлення. Антикорупційний штаб. URL: <https://reukraine.shtab.net/objects>.
7. Культурний геноцид: понад 664 об'єктів культурної спадщини в Україні постраждали від російського вторгнення. Антикорупційний штаб. URL: <https://shtab.net/news/view/kulturnij-genocid-ponad-664-obektiv-kulturnoji-spa>.
8. Листівки з України. Український інститут. URL: <https://ui.org.ua/postcards-from-ukraine-ua>.
9. Маньковська Р. Нерухома історико-культурна спадщина: актуальні проблеми у викликах воєнного часу. *Ucraina Magna*, vol. VI. 2024. С. 174–186.
10. Методологія фіксування знищення Росією культурної та історичної спадщини. Антикорупційний штаб. URL: <https://shtab.net/articles/view/metodologiya-fiksuvannya-zni-shhennya-rosieyu-kultu>.
11. Мінкультури підтвердило понад 550 воєнних злочинів РФ проти культурної спадщини України. *Travels Ukraine*. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/868118.html>.
12. Новини громадянського суспільства України, 19 вересня // USAID/ENGAGE від американського народу. URL: <https://engage.org.ua/novyny-hromadianskoho-suspilstva-ukrainy-19-veresnia>.
13. Проект «Міста і села України. Втрати воєнного часу» // Національна історична бібліотека України. URL: https://nibu.kyiv.ua/msu_vtraty.
14. Рішняк О. Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини XX – початку XXI ст. та українська дійсність. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 159–173.
15. Смолій В., Ясь О. Українська соціогуманістика воєнного часу: виклики, перспективи, можливості. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 55–70.
16. Спеціальний випуск новин: Форум «Українська культурна спадщина: #ДійЗадляСпадщини». USAID/ENGAGE від американського народу. URL: <https://engage.org.ua/spetsialnyj-vypusk-novyn-forum-ukrainska-kulturna-spadshchyna-dijzadliaspadshchyny>.
17. Форум «Реставрація та відновлення культурної спадщини України після Великої Війни». Національний заповідник «Софія Київська». URL: <https://st-sophia.org.ua/uk/novini/forum-restavratsiya-ta-vidnovlennya-kulturnoyi-spadshhini-ukrayini-pislya-velikoyi-vijni>.
18. Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки. URL: <https://culturecrimes.mkip.gov.ua>.
19. Чегусова З. Культурна спадщина України: до питання дослідження її стану в контексті наслідків військового вторгнення. *Народна творчість та етнологія*. 2022. № 2. С. 88–94.
20. Через російську агресію в Україні постраждали 823 об'єкти культурної спадщини – Мінкультури. *Interfax-Україна*. Інформаційне агентство. 12 вересня 2023 р. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/934437.html>.
21. ЮНЕСКО взяло 20 об'єктів культурної спадщини України під посилений захист. *Travels Ukraine*. URL: <https://travels.in.ua/uk-UA/news-detail/afafbf3b-dc3a-48a2-3f20-08dbb07e2664/yunesko-vzyalo-20-obyektiv-kulturnoyi>.
22. Яшний Д. Моніторинг об'єктів археологічної спадщини на території АР Крим та м. Севастополя (2014–2020 рр.). *Голос Криму. Культура*. URL: <https://culture.voicocrimea.com.ua/uk/monitoring-ob-ektiv-arkheolohichnoi-spadshchyny-na-terytorii-ar-krym-ta-m-sevastopolia-2014-2020-rr>.

REFERENCES

1. Horlach P. U Mariupoli vnaslidok obstriliv zruinovani mozaiky Ally Horskoï. *Suspilne Kultura*. URL: <https://suspilne.media/culture/263297-u-mariupoli-vnaslidok-obstriliv-zruinovani-mozaiky-ally-horskoï>.
2. Denysenko H. V yakomu stani perebuvaie kulturna spadshchyna Ukrainy pid chas rosiïsko-ukrainskoï viiny 2014–2022 rr.? Perelom: viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny. *Dialohy z istorykamy. U dvokh knykhakh*. Kn. 1. K., 2022, s. 164–165.
3. Ivanova N. Pravovi aspekty zberezhenia kulturnoi spadshchyny v umovakh viiny. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho*, 2022, vyp. 64, s. 28–42.
4. Interaktyvna mapa kulturnykh vtrat. *Ukrainskyi kulturnyi fond*. URL: <https://uaculture.org/culture-loss>.
5. Kara-Vasylieva T. Kulturna spadshchyna Ukrainy: doslidzhennia, yii stan u period novitnikh vyklykiv suchasnosti. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. 2022. № 7. S. 42–46. URL: <https://whc.unesco.org/en/statesparties/ua>.
6. Karta ruinuvan ta vidnovlennia. *Antykoruptsiinyi shtab*. URL: <https://reukraine.shtab.net/objects>.
7. Kulturnyi henotsyd: ponad 664 obektiv kulturnoi spadshchyny v Ukraini postrazhdaly vid rosiïskoho vtorhnennia. *Antykoruptsiinyi shtab*. URL: <https://shtab.net/news/view/kulturnij-genocid-ponad-664-obektiv-kulturnoji-spa>.
8. *Lystivky z Ukrainy // Ukrainskyi instytut*. URL: <https://ui.org.ua/postcards-from-ukraine-ua>.
9. Mankovska R. Nerukhoma istoryko-kulturna spadshchyna: aktualni problemy u vyklykakh voïennoho chasu. *Ucraina Magna*, vol. VI. 2024 S. 174–186.
10. Metodolohiia fiksuvannia znyshchennia Rosiïieu kulturnoi ta istorychnoi spadshchyny. *Antykoruptsiinyi shtab*. URL: <https://shtab.net/articles/view/metodolohiia-fiksuvannia-zni-shchennia-rosiïeu-kultu>.
11. *Minkultury pidtverdylo ponad 550 voïennykh zlochyniv RF proty kulturnoi spadshchyny Ukrainy // Travels Ukraine*. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/868118.html>.
12. *Novyny hromadianskoho suspilstva Ukrainy, 19 veresnia // USAID/ENGAGE vid amerykanskoho narodu*. URL: <https://engage.org.ua/novyny-hromadianskoho-suspilstva-ukrainy-19-veresnia>.
13. Proïekt «Mista i sela Ukrainy. Vtraty voïennoho chasu» // *Natsionalna istorychna biblioteka Ukrainy*. URL: https://nibu.kyiv.ua/msu_vraty.
14. Rishniak O. Kulturna spadshchyna u voïennomu konflikti: mizhnarodnyi dosvid druhoï polovyny XX – pochatku XXI st. ta ukrainska diïnist. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2022, № 4, s. 159–173.
15. Smolii V., Yas O. *Ukrainska sotsiohumanistyka voïennoho chasu: vyklyky, perspektyvy, mozhlyvosti*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2022, № 4, s. 55–70.
16. *Spetsialnyi vypusk novyn: Forum «Ukrainska kulturna spadshchyna: #DiiZadliaSpadshchyny» // USAID/ENGAGE vid amerykanskoho narodu*. URL: <https://engage.org.ua/spetsialnyj-vypusk-novyn-forum-ukrainska-kulturna-spadshchyna-dijzadliaspadshchyny>.
17. *Forum «Restavratsiia ta vidnovlennia kulturnoi spadshchyny Ukrainy pislia Velykoï Viiny»*. *Natsionalnyi zapovidnyk «Sofiia Kyivska»* // URL: <https://st-sophia.org.ua/uk/novini/forum-restavratsiia-ta-vidnovlennia-kulturnoyi-spadshchyny-ukrayini-pislya-velykoï-viiny>.
18. *Tsentr stratehichnykh komunikatsii ta informatsiinoï bezpeky*. URL: <https://culturecrimes.mkip.gov.ua>.
19. Chehusova Z. Kulturna spadshchyna Ukrainy: do pytannia doslidzhennia yii stanu v konteksti naslidkiv viiskovoho vtorhnennia. *Narodna tvorchist ta etnolohiia*, 2022, № 2, s. 88–94.

20. Cherez rosiisku ahresiiu v Ukraini postrazhdaly 823 obiekty kulturnoi spadshchyny – Min-kultury // Interfax-Ukraina. Informatsiine ahentstvo. 12 veresnia 2023 r. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/934437.html>.
21. YuNESKO vzialo 20 obektiv kulturnoi spadshchyny Ukrainy pid posylenyi zakhyst // Travels Ukraine. URL: <https://travels.in.ua/uk-UA/news-detail/afa1bf3b-dc3a-48a2-3f20-08dbb07e2664/yunesko-vzyalo-20-obyektiv-kulturnoyi>.
22. Yashnyi D. Monitorynh obektiv arkhеolohichnoi spadshchyny na terytorii AR Krym ta m. Sevastopolia (2014–2020 rr.). Holos Krymu. Kultura. URL: <https://culture.voicecrimea.com.ua/uk/monitorynh-ob-ektiv-arkheolohichnoi-spadshchyny-na-terytorii-ar-krym-ta-m-sevastopolia-2014-2020-rr>.

Ruslana Mankovska

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Center for Research on the Historical
and Cultural Heritage of Ukraine,
Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ruslana_man@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4581-2128>

IMMOVABLE MONUMENTS OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: CHALLENGES AND STRATEGIES

Abstract. *The article examines the problem of losses of Ukraine's immovable cultural heritage as a result of the ongoing Russian-Ukrainian war. It emphasizes the relevance of scientific research on cultural heritage, which, under martial law, has acquired strategic significance and is viewed as a national identifier and a mnemonic code of the Ukrainian people. The paper outlines innovative scientific approaches as theoretical and methodological tools for comprehending cultural heritage, draws attention to the issues of recording the destruction of immovable monuments and documenting the losses of destroyed heritage, highlights the use of digital technologies for heritage preservation, and analyzes the main directions of international support for Ukraine. The role of UNESCO in protecting Ukraine's cultural assets is noted, as well as the legal foundations of the aggressor state's responsibility for destruction. The article also outlines further measures for the restoration of cultural heritage.*

Keywords: *immovable monuments of Ukrainian history and culture, losses, documentation, Russian-Ukrainian war, UNESCO.*

Подано до друку: 17.10.2025 р.

Нукало Надія

кандидат історичних наук,
молодший науковий співробітник,
Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні –
Музей Революції Гідності,
Київ, Україна
Nadya_Nykalo@ukr.net
ORCID iD 0000-0001-7664-1638

ВИКЛИКИ ДЛЯ МУЗЕЙНИХ ПРОСТОРІВ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ

***Анотація.** Музейні простори у воєнний час виходять за межі класичних функцій і стають дієвим інститутом соціальної пам'яті. Вони не лише виконують функцію збереження минулого, а й документують сучасність, формуючи підґрунтя для майбутнього. Завдяки музеям суспільство отримує можливість осмислити травматичний досвід, консолідуватися перед викликами та залишити спадок для наступних поколінь.*

***Ключові слова:** музей, колекція, документування, історична пам'ять, культурна пам'ять, культурна ідентифікація, захист музейних установ, «музейний фронт», артефакт.*

Мета статті: аналіз основних викликів і можливостей, пошук ефективних моделей функціонування, з якими стикаються музеї України в умовах воєнного часу, та окреслити стратегії їхнього збереження й адаптації для забезпечення збереження культурної спадщини.

Постановка проблеми. В умовах воєнних дій музеї України виконують важливу роль у збереженні історичної та культурної спадщини, включаючи збереження національної історії й традицій. Водночас війна провокує знищення музейних колекцій, архівів, пам'яток культури та історичних місць. Це створює нагальну потребу в пошуку ефективних механізмів збереження культурної спадщини й адаптації музейних просторів до нових екстремальних умов. Дослідження цих викликів допоможе в з'ясувати, які саме артефакти й колекції постраждали, які були збережені та які зараз потребують відновлення.

Виклад основного матеріалу. Музейні простори відіграють важливу роль у збереженні культурної спадщини, сприянні освіті й розумінню своєї культури, та, в цілому, культур різних країн, часів, цивілізацій тощо. Вони є охоронцями історії, мистецтва й цивілізації, оскільки формують свої колекції, в яких збирають, зберігають і демонструють артефакти, які представляють наше минуле та сьогодення. Музейна справа та збереження пам'яток – дуже чутлива сфера, зокрема до економічних і політичних негараздів. Російсько-українська війна, особливо початок повномасштабного наступу, показали вразливість галузі та окреслили термінові питання, вирішення яких (у т.ч. нормативне регулювання) є життєво необхідним.

Зважаючи на те, яку важливу роль музеї відіграють у збереженні та популяризації культурної спадщини та її цінностей, важливо дослідити виклики й заходи, які можна вжити для їхнього захисту та зробити внесок у постійний діалог про важливість збереження культурної спадщини та роль музеїв під час збройного конфлікту [1].

Станом на початок 2025 р. в Україні функціонує понад 500 державних музейних закладів, а також комунальні, відомчі, музеї-заповідники, приватні та громадські музеї, музейні кімнати, філіали музеїв, в яких зберігаються колекції, що охоплюють широкий спектр різної тематики. Географічно музеї розподілені нерівномірно, з більшою концентрацією у великих містах, освітніх та культурних центрах. Всього в означений період діяло понад 5 тис. закладів.

Основою функціонування музеїв є Закон України «Про музеї та музейну справу». Також діяльність музеїв регулюється Законом України «Про охорону культурної спадщини» (особливо в частині збереження пам'яток історії та культури, що можуть бути музейними об'єктами або знаходитись на території музеїв), Законом України «Про Національний архівний фонд та архівну справу» (у частині взаємодії з архівними установами), Законом України «Про культуру», іншими законами України, що стосуються питань власності, бюджету, праці, освітньої діяльності. Постановами Кабінету Міністрів України, які деталізують окремі положення законів (що деталізують порядок обліку, зберігання, оцінки музейних предметів, створення та функціонування окремих видів музеїв). Наказами Міністерства культури та стратегічних комунікацій України (як центрального органу виконавчої влади, що формує та реалізує державну політику у сфері культури, зокрема музейної справи). Статутами конкретних музеїв, які розробляються на основі чинного законодавства та визначають їхню специфічну діяльність, структуру та завдання. Оскільки зазвичай музеї є цивільними об'єктами за своєю природою, на них поширюються загальні положення гуманітарного права, що захищають громадянську власність. З іншого боку, спеціальний захист культурної спадщини всіх народів, закріплений Гаазькою конвенцією 1954 р. про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту та Додатковими протоколами 1977 р. до Женевських конвенцій 1949 р., став частиною звичайного міжнародного права (Другий Протокол До Гаазької Конвенції, 1954). Крім того, ще існує ціла низка громадських благодійних організацій, що безпосередньо чи опосередковано займаються питаннями збереження спадщини [1, с. 3]. Це, зокрема, організації:

1. Український комітет Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS) 1994 р. Україна приєдналася до ICOMOS. Сьогодні Український комітет ICOMOS об'єднує понад 150 фахівців [9];
2. Український Фонд культури;
3. Національна спілка краєзнавців;
4. Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О. Гончара;
5. Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000»;
6. Історико-просвітнє товариство «Меморіал» та ін.

Однак існуюче законодавство не завжди відповідає сучасним потребам, що значно ускладнює міжнародне співробітництво та залучення приватних інвестицій, або створення ефективних механізмів управління. Централізація та бюрократія є фактором, що сповільнює процеси розвитку установ, адже часто рішення приймаються на центральному рівні, що обмежує можливості швидко реагувати на виклики.

З початком повномасштабного вторгнення перед музеями постали абсолютно непередбачені виклики часу, починаючи від технічних, законодавчих, фінансових,

методологічних і культурологічних. Саме музейні установи під час війни стали тими стратегічними об'єктами, які не лише транслюють культурні сенси, але й працюють як соціокультурні хаби, волонтерські організації, центри для комунікації, стають осередками соціальної згуртованості. Починаючи від 24 лютого 2022 р. працівники музеїв вимушені були терміново убезпечувати свої колекції, переходити на дистанційну роботу та шукати нові можливості для роботи установ. Наразі багато з них відновили свою роботу.

У січні 2023 р. у виданні The New York Times з'явилася публікація під назвою «As Russians Steal Ukraine's Art, They Attack Its Identity, Too», де описано факти знищення та незаконне вивезення музейних цінностей. Автори публікації зазначили, що це пограбування культурної спадщини України може бути найбільшим із часів Другої світової війни [4]. За інформацією прокуратури України, лише в Херсоні росіяни викрали понад 15 тис. предметів, що належать до Музейного фонду України. Окупанти пограбували або повністю знищили понад 30 музеїв, у т.ч. у Маріуполі, Мелітополі та Херсоні. Ці цифри стосуються лише тієї частини культурних цінностей, вилучення яких документально зафіксовано, – вочевидь, насправді масштаби розкрадань значно більші. Мародерство мало централізований і системний характер, вилучення експонатів проходило під видом евакуації експонатів окупантами.

Першочерговим викликом для працівників музейних закладів на початку повномасштабної війни стало збереження колекцій. Не чекаючи наказів МКСК, багато музеїв почали знімати експозиції, сформувати списки експонатів і порядок їхнього збереження у сховищах, активно велись перемовини про евакуацію в умовно безпечні регіони. Відразу оголилася проблема нестачі пакувального матеріалу, спеціалізованої тари, транспорту, логістичних маршрутів тощо. На допомогу прийшли колеги з Європейського Союзу, які передали матеріали для правильної консервації та захисту колекцій. Активно включилася в допомогу музейній спільноті організація Музейного кризового центру. Основною функцією якого став пошук фінансової підтримки, відновленням документів, допомога працівникам музейної сфери. За короткий проміжок часу Музейний кризовий центр допоміг 604 співробітникам із 98 музеїв. Також активно включилися в допомогу такі європейські організації як: Ukraine Art Aid Center, World Heritage Watch, Tandem Kunsttransporte, фонд Coromandel Stiftung й ін.

З точки зору безпекової ситуації та загроз найбільш критичною є ситуація на тимчасово окупованих територіях: частини Луганської та Донецької областей (музеї системно розграбовувалися та знищувалися ще з 2014 р.; після 24 лютого 2022 р. ситуація лише погіршилася), в окупованій частині Херсонської та Запорізької областей, на території АР Крим, на прифронтових і прикордонних територіях Харківської, Сумської, Чернігівської, території Миколаївської, Одеської, Дніпропетровської областей, що постійно обстрілюються загарбниками. Умовно «безпечними» є Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька, Закарпатська, Хмельницька, Вінницька, Волинська, Житомирська області. Ці області слугують основними логістичними та безпековими хабами для збереження музейних колекцій. Загалом, до початку російсько-української війни в Україні налічувалося понад 12 млн. музейних об'єктів державної частини Музейного фонду України. Приблизно 1,7 млн. залишилося на тимчасово окупованих територіях (ТОТ).

Наприкінці лютого 2022 р. події розвивалися надто швидко. Частина музейних інституцій України опинилися в зоні окупації. Перед музеями на підконтрольній Україні території та тимчасово окупованих територіях виникли одночасно і відмінні, і схожі проблеми. Насамперед, необхідно було зберегти життя музейних співробітників. Постало завдання евакуації музейних співробітників як з підконтрольної, так і з окупованої територій. Однак із окупованої території це було зробити значно важче, в ЗМІ з'являлася інформація про викрадення й допити музейних працівників. Деякі з музейних працівників з сім'ями шукали притулку в більш безпечних місцях України чи світу, хтось перемістився в середині країни, хтось став до лав ЗСУ та ТРО, на жаль, серед музейників є й загиблі. Частина музейних працівників залишилася в своїх містах і намагалася знайти можливості забезпечувати схоронність музейних колекцій. Фактично, навіть зараз, співробітники музеїв ризикують своїм життям.

Найважливішим викликом залишається збереження життя працівників та відвідувачів. Більшість музеїв України не мають бомбосховищ чи хоча б «найпростіших укриттів» (термін визначений у документах ДСНС, постанові КМУ №388 від 2022 р., та методичних рекомендаціях із цивільного захисту). Тому під час повітряної тривоги відвідувачів просять залишити приміщення й перейти в найближче укриття.

Після 24 лютого 2022 р. – початку повномасштабного наступу військ РФ, музеї розбирали експозиції, дотримуючись суворої таємниці, евакуюювали в більш безпечні місця зібрання, співробітники цілодобово перебували в музеях, аби забезпечувати охорону колекцій. Національний комітет Міжнародної ради з розвитку музеїв (ICOM) і Міністерство культури та інформаційної політики склали червоний список культурної спадщини – цінностей з різних музейних закладів, які висвітлюють історію України та перебувають під загрозою незаконного вилучення чи викрадення. Так, очевидно, потребує удосконалення механізм евакуації музейних інституцій (можливо, із залученням міжнародних організацій). Слід запровадити в Україні електронний облік музейних колекцій, дані реєстрів якого можна буде використати при подальших процесах реституції культурних цінностей. Розграбування краєзнавчих й історичних музеїв на ТОТ стало найбільшими втратами для вітчизняної археології. Непоправні збитки стали наслідком відсутності розроблених алгоритмів захисту музейних колекцій від бомбардувань і евакуації колекцій з прифронтових територій. Ця проблема не вирішена й дотепер, незважаючи на постійно зміну лінії фронту на півдні та сході держави. В таких умовах втрати неймовірні – розграбовані сотні локальних краєзнавчих музеїв. Серед найбільш відомих – це музеї Херсона, Мелітополя та Маріуполя [13].

Визначення точної кількості викрадених РФ музейних предметів – процес довгий і складний, адже вивезено також облікову документацію, відтак, повернення цінностей буде процесом тривалим. Не дивлячись на обмежений доступ до інформації, вже стало відомо про вивезення колекцій цілої низки музейних установ, наприклад, Мелітопольського краєзнавчого музею, краєзнавчих і художніх музеїв Маріуполя та Херсону; з музею «Кам'яна могила» в Запорізькій обл. вивезено археологічні експонати начебто на виставку до Криму, в заповідник «Херсонес Таврійський». Як показує історія, музейні предмети з таких виставок, що проходять у російських музейних закладах, не повертаються.

Музеї стикалися і тепер стикаються з труднощами у формуванні безпечних логістичних маршрутів, ті, що успішно евакуювали свої колекції стикаються з труднощами безпечного та належного зберігання. З початку повномасштабного вторгнення було евакуйовано понад 546 тис. музейних предметів з 63 музеїв у 12 регіонах України. Найбільшу кількість вдалося вивезти з Харківської та Донецької областей. Як наголошує заступник Міністра МКСК, спочатку вивозять предмети першої категорії цінності, при цьому музеї самостійно формують пріоритети. Для евакуйованих музейних закладів фактично постала проблема відновлення статутної та фінансової документації, музейного колективу. Багато музейних закладів розпочали процеси документування перебігу воєнних дій в Україні.

Окремо необхідно виділити стан справ музейних установ Криму, Донецька та Луганська. Окупація Криму була умовно «безкровною», бойових дій не відбувалося, музеї були переформатовані та перереєстровані відповідно до законодавства держави-агресора, яка відразу почала вносити музейні колекції Криму до свого реєстру об'єктів культурної спадщини, державного музейного фонду, національного надбання РФ, захоплюючи, оголошуючи своєю власністю, не тільки території, але й культурну спадщину. Серед них – майже 150 об'єктів, що занесено до каталогів ЮНЕСКО. Станом на червень 2023 р. до Держкаталогу РФ внесено (тобто визнано факт крадіжки) понад 248 тис. музейних предметів із кримських музеїв (під позначками «Краснодарський край»), зокрема Євпаторійського краєзнавчого музею (споруда музею внесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України) – 27086 одиниць, Кримського республіканського краєзнавчого музею «Центрального музею Тавриди» – 17438, Історико-археологічного заповідника «Неаполь Скіфський» (столиця кримських скіфів) – 7614, Феодосійського музею старожитностей (заснованого в 1811 р., одного з найстаріших історико-археологічних музеїв України) – 11479, музею «Судацька фортеця» (філіалу Національного заповідника «Софія Київська») – 8854, Бахчисарайського державного історико-культурного заповідника – 21356, Національного заповідника «Херсонес Таврійський» (занесено до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в 2013 р.) – 6145, Керченського історико-археологічного музею (заснованого в 1826 р.) – 13574. В деяких випадках відбувалося фізичне переміщення музейних предметів з Криму (Херсонесу Таврійського, Судака, Центрального музею Тавриди, Феодосійської національної картинної галереї тощо) на територію держави-окупанта. Останній факт, а також те, що ці предмети слугують російській ідеології, відмічено, навіть, ЮНЕСКО. Всі ці музейні заклади та їхні колекції тепер служать російській пропаганді.

Однак самі музеї й колекції, що в них знаходяться, вочевидь, не представляють значної цінності для окупаційної влади. Так, наприклад, уже після анексії Криму серйозних пошкоджень зазнав комплекс Бахчисарайського заповідника, який було внесено до попереднього списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО у 2013 р. – уже в 2015 р. місцеві мешканці вказували на аварійний стан пам'ятки. Під час втілення проєкту «реставрації» пам'ятки (розробник документації – фірма із Сімферополя «Кірамет», генпідрядник – Atta-group із Москви (обидві без досвіду в сфері реставрації)) було пошкоджено унікальні розписи XVIII ст., розпиляли та знищили автентичні балки та черепицю; на стінах багатьох споруд утворилися тріщини. Фактично втрачено автентичність об'єктів. У доповіді ЮНЕСКО 2021 р.

визнано навмисний характер таких дій. Результати цієї «реставрації» далися взнаки вже на початку 2022 р.

Неодноразово також повідомлялося про незаконні, несанкціоновані органами влади України, розкопки в Криму (в т.ч. на території заповідника та пам'ятки все-світньої спадщини – Херсонеса Таврійського) та ініційовані окупантами будівництва (наприклад, спорудження оглядового майданчика в Херсонесі Таврійського, що ставить під загрозу автентичність пам'ятки), котрі призводять до руйнування нерухомої спадщини тощо [11].

Доля музеїв Луганської та Донецької області була дещо іншою. Про них слід говорити починаючи ще від 2014 р. Це були території, на яких велися активні бойові дії і музейні заклади не були убезпечені від фізичних руйнувань. Одним із перших постраждав артцентр «Ізоляція», приміщення якого перетворено на в'язницю та катівню. Команді арт-проєкту вдалося евакуювати частину колекції, але найбільш цінні роботи не могли бути вивезені, оскільки були вбудовані в архітектуру та ландшафт простору.

У результаті артобстрілів у серпні 2014 р. зруйновано споруду Донецького обласного краєзнавчого музею (одного з найбільших музеїв України до 2014 р.). Музей втратив свої колекції, установу та її співробітників евакуювали до Краматорська, відчувалися проблеми з фінансами, в т.ч. заробітною платою працівників, приміщеннями тощо.

Двічі довелося переїжджати Луганському обласному краєзнавчому музею: спочатку з окупованого Луганська до Старобільська, а після повномасштабного вторгнення – з окупованого Старобільська до Львова. Навчені досвідом 2014–2015 рр. співробітники музею, перед повномасштабним наступом, підготували колекції до евакуації зі Старобільська, але події розвивалися дуже швидко й здійснити евакуацію не вдалося. Відтак, музей втратив свої колекції двічі [10].

Висновки. Поточні події в Україні суттєво впливають на стан музеїв, створюючи як нові виклики, так і нові можливості. Музеї стикаються з безпрецедентними загрозами пошкодження або знищення колекцій та будівель, втратою фінансування та кваліфікованих кадрів. Водночас вони активно долучаються до фіксації та документування поточних подій, стають центрами стійкості – музеї раді приймати відвідувачів, пропонуючи різноманітні заходи. Замість звичайних екскурсій у стінах музею, проводяться вуличні.

Незважаючи на ці виклики, музеї в Україні продовжують відігравати життєво важливу роль у збереженні культурної спадщини країни. Вони слугують важливими сховищами історичних знань і надають можливість громадськості оцінити та дізнатися про багату культурну спадщину України. Збереження культурних артефактів під час війни є надзвичайно важливою місією для музейних просторів та держави. Адже вони матимуть вирішальну роль у процесі післявоєнного відновлення, надаючи відчуття єдності та збереження власної ідентичності населення. Крім того, культурні артефакти часто мають значну економічну цінність, сприяючи розвитку важливої туристичної індустрії, вони є безцінною частиною національної ідентичності та історії України.

Подальші перспективи дослідження можуть бути зосереджені на аналізі ефективності стратегій збереження музейних колекцій і адаптації майбутніх інвестицій до післявоєнних умов розвитку.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Другий Протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту (1954). *Офіційний веб. портал Парламенту України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_r001-99#Text.
2. Закон України «Про охорону археологічної спадщини». *Офіційний веб. портал Парламенту України*. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15#Text>.
3. Закон України «Про охорону культурної спадщини». *Офіційний веб. портал Парламенту України*. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>.
4. As Russians Steal Ukraine's Art, They Attack Its Identity, Too. Режим доступу: <https://www.nytimes.com/2023/01/14/world/asia/ukraine-art-russia-steal.html>.
5. Албул, С. 2023. Окупанти розграбували музей-заповідник «Херсонес Таврійський» у Криму. *LB.ua*. 23 травня 2023. Режим доступу: <https://bit.ly/443EsHs>.
6. Борсукова, О (2023). «Рятувала експонати в окупації»: колеги згадують директорку музею в Куп'янську, яка загинула від обстрілу РФ. *Українська правда*. Життя, 27 квітня 2023. Режим доступу: <https://bit.ly/3pqF4rI>.
7. Голубов, О. (2018). Пам'ятка під загрозою. Про «реконструкцію» Ханського палацу. *Крим. Реалії*. 26 липня 2018. Режим доступу: <https://ua.krymr.com/a/29391676.html>.
8. Донецький обласний краєзнавчий музей <https://muzei-dokm.pp.ua/pro-muzei>.
9. Катаргіна, Т.І. (2018). Міжнародна рада з питань охорони пам'яток і визначних місць. *Енциклопедія Сучасної України*. Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-6ic5129>.
10. Луганський обласний краєзнавчий музей нині базується у Львові. *Суспільне*. Режим доступу: <https://bit.ly/3r9vdam>; Луганський обласний краєзнавчий музей. Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-58991>.
11. Нація мародерів: росіяни готуються вивозити експонати музеїв Криму. *UAinfo*. 4 грудня 2022. Режим доступу: <https://bit.ly/3PDP4Zf>. (Мамонова та ін. (2022); Янковський (2022); Шиян (2022); Черновол (2022)).
12. Палієнко, М. (2022). Українські архіви, війна і збереження національної ідентичності. *Архіви України*. Вип. 1. № 330 (2022). С. 12–38. Режим доступу: <https://doi.org/10.47315/archives2022.330.012>.
13. Російські загарбники вивезли з України десятки тисяч культурних цінностей, але про точну кількість таких предметів стане відомо пізніше. *Укрінформ*. 15 березня 2023. Режим доступу: <https://bit.ly/3Xvz3GX>.

REFERENCES

1. Second Protocol to the Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict (1954). *Official Web. portal of the Verhovna Rada of Ukraine*. Retrived from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g001-99#Text.
2. Law of Ukraine «On the Protection of Archaeological Heritage». *Official Web Portal of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrived from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15#Text>.
3. Law of Ukraine «On the Protection of Cultural Heritage». *Official Web. Portal of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrived from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>.
4. As Russians Steal Ukraine's Art, They Attack Its Identity, Too. (2023, January 14) Режим доступу: <https://www.nytimes.com/2023/01/14/world/asia/ukraine-art-russia-steal.html>
5. Albul, S. (2023, May 23) The occupiers looted the museum-reserve «Tauric Chersonesos» in Crimea. *LB.ua*. Retrived from <https://bit.ly/443EsHs>.

6. Borsukova, O. (2023, April 27). «She saved exhibits during the occupation»: colleagues remember the director of a museum in Kupiansk, who died from Russian shelling. *Ukrainska Pravda. Life*. Retrieved from <https://bit.ly/3pqF4rI>.
7. Golubov, O. (2018, July 26). The monument is in danger. About the «reconstruction» of the Khan's Palace. *Crimea. Realities*. Retrieved from <https://ua.krymr.com/a/29391676.html>.
8. Donetsk Regional Museum of Local Lore. Retrieved from <https://muzey-dokm.pp.ua/pro-muzej>.
9. Katargina, T.I. (2018). International Council for the Protection of Monuments and Sites. *Encyclopedia of Modern Ukraine*. Retrieved from: <https://esu.com.ua/article-6ic5129>.
10. Luhansk Regional Museum of Local Lore is currently based in Lviv. *Suspilne Media*. Retrieved from <https://bit.ly/3r9vdam>; Luhansk Regional Museum of Local Lore, <https://esu.com.ua/article-58991>.
11. A Nation of Looters: Russians are preparing to take away exhibits from Crimean museums (2022, December 4). Retrieved from <https://bit.ly/3PDPĖ4Zf>.
12. Palienko, M. (2022). Ukrainian archives, war and preservation of national identity. *Archives of Ukraine*. Issue 1. № 330 (2022). P. 12–38, <https://doi.org/10.47315/archives2022.330.012>.
13. Russian invaders took tens of thousands of cultural values from Ukraine, but the exact number of such items will be known later (2023, March 15) *Ukrinform*. Retrieved from <https://bit.ly/3Xvz3GX>.

Nukalo Nadiia

Ph.D. in History,

Researcher,

National memorial to the Heroes of the Heavenly Hundred –

Revolution of Dignity Museum,

Kyiv, Ukraine

Nadya_Nykalo@ukr.net

ORCID iD 0000-0001-7664-1638

CHALLENGES FOR MUSEUM SPACES IN UKRAINE IN WARTIME

Annotation. *Museum spaces in wartime transcend classical functions and become an effective institution of social memory. They not only perform the function of preserving the past, but also document the present, forming the basis for the future. Thanks to museums, society gets the opportunity to understand the traumatic experience, consolidate before challenges and leave a legacy for future generations.*

Keywords: *museum, collection, documentation, historical memory, cultural memory, cultural identification, protection of museum institutions, «museum front», artefact.*

Подано до друку: 29.09.2025 р.

УДК 908:304.44.008

Шевченко Роман

кандидат географічних наук,
старший науковий співробітник,
Науково-освітній центр підготовки та підвищення кваліфікації
Державної наукової установи
«Інститут екологічного відновлення та розвитку України»,
Київ, Україна
azimut90@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-7528-6184

Шевченко Зінаїда

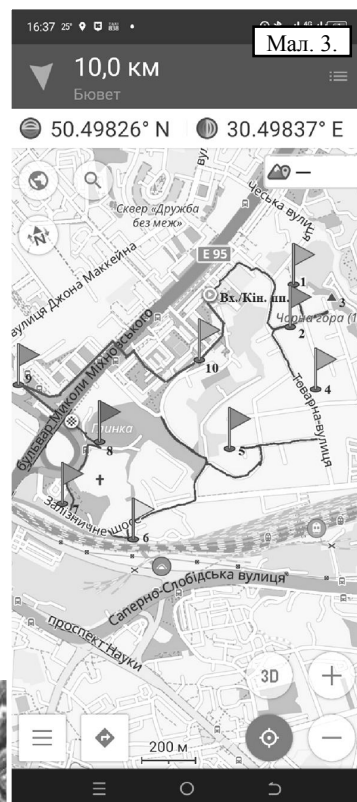
історик, вчитель-методист,
Заклад загальної середньої освіти № 210
Оболонського району м. Києва,
Київ, Україна
0980710374@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ КРАЄЗНАВЧО-РЕКРЕАЦІЙНОЇ ТА ТУРИСТСЬКОЇ СПАДЩИНИ УРОЧИЩА ЧОРНА ГОРА МІСТА КИЄВА ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

***Анотація.** В статті вперше розглянуто урочище Чорна гора м. Києва як історико-туристична й еколого-рекреаційна дестинація м. Києва. Проведений історичний аналіз місцевості за картографічними джерелами (ретроспективними та сучасними). Проведене польове рекогносцирування місцевості. Виявлені новітні пам'ятки історії, архітектури, культури та довкілля. Розроблений пізнавальний для освітніх установ краєзнавчий екскурсійний маршрут урочищем Чорна гора та апробований матеріал в одному із закладів середньої освіти. Зазначені особливості збереження нових туристичних артефактів та їхнє туристичне відвідування під час воєнного стану.*

***Ключові слова:** туристична дестинація, довкілля, пам'ятка, екскурсія, краєзнавство.*

Постановка проблеми. Місто Київ відоме своїми історико-культурними ландшафтами, серед яких виділяються літописні природні пагорби Щекавица, Хорєвица, Уздихальница, Старокиївська гора, Киянка, Кирилівські висоти тощо. З топографічної точки зору вони розташовані в центральному історичному та географічному положенні (ядрі) міста й відомі серед містян і гостей столиці. Периферійні висоти навколо Києва є менш відомими, наприклад, ур. Чорна гора. Вона за своєю історичною топографією, історико-культурними та природними заповідними шарами не поступається таким, більш відомим навколо неї, стратегічним висотам, як: Лиса, Багринова, Бусова гори. Відтак, дане дослідження буде присвячене історичному, топографічному, культурному та природно-географічному вивченню ур. Чорна гора з точки зору залучення її туристично-рекреаційного потенціалу до екскурсійних програм, насамперед, у науково-освітніх цілях перепідготовки й підвищення кваліфікації різних фахівців – гідів-інтерпретаторів культурної та природної спадщини, істориків і географів-києвознавців, освітян, здобувачів середньої, вищої та післядипломної історичної та природознавчої освіти тощо.

Мал. 1. Економічна інфраструктура на західних експозиціях Чорної гори (світлина 1960-х рр.)

Мал. 2. Космофотознімок урочища Чорна гора (геопортал Google Maps. 2025).

Мал. 3. Скрін маршруту у програмному навігаційному забезпеченні: **Вх./Кін. пп.** – вихідний та кінцевий пункти рекогносцирувального екскурсійного маршруту. Обраний центральний майданчик ліцею № 80 Печерського району м. Києва – найвища вистона позначка за адресою: бульвар М. Міхновського, 12-Б; **1** – приватний маєток в неоготичному архітектурному стилі (вул. Лубенська, 1); **2** – будинок з червоної цегли та кованою брамою. Посольство Республіки Молдова (вул. Яготинська, 2); **3** – найвища топографічна позначка на рівнем моря (перший пік Чорної гори – 142,5 м.). GPS-координати: $\varphi = 50.41159^0$; $\lambda = 30.54094^0$; **4** – Будинок з постерами краєвидів В'єтнаму із флаштокми. Посольство Соціалістичної Республіки В'єнам (вул. Товарна, 51-А); **5** – місцерозташування ДВТ Першої та Другої світових війн (друга гірська вершина Чорної гори). Це було культурне місце зустрічі неформалів різних часів, починаючи із 1960-х рр. XX ст. («стіляг»). Є мурал на одному з гаражів; **6** – ревіталізована частина (набережна р. Либідь) із входом у підземний колектор, інстаграмне місце (rapogama view-point); **7** – сакральний простір маршруту: храмовий комплекс Воскресіння Христового (бувша територія цегляного заводу); **8** – берег озера Глинка (бувший цегляний кар'єр); **9** – меморіал кримськотатарського народу. Збудований на місці пам'ятника чекістам (демонтований у 2015 р.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Природне урочище Чорна гора є малодослідженою туристичною дестинацією столиці України. Загальну інформацію про походження назви урочища, особливості історичної та сучасної забудови можна знайти у електронних енциклопедичних виданнях [2], сайтах краєзнавчого змісту [3], а також у картографічних джерелах різного тематичного спрямування [4]. Окремих статей чи розділів монографій у києвознавчих наукових часописах, присвячених ур. Чорна гора, наразі не виявлено. Це пов'язано, насамперед, із відсутністю повномасштабних краєзнавчих досліджень даної місцевості, що є наслідком хибного уявлення про те, що урочище не має значного туристсько-рекреаційного потенціалу.

Мета статті. Показати ур. Чорна гора як новітній туристсько-рекреаційний і унікальний історико-топографічний простір із не менш ексклюзивними історико-культурними локаціями, природними ексклюзивами та туристичними атракціями. Представити матеріали польової історико-географічної та культурно-топографічної експедиції (реконостування) з дослідження туристсько-рекреаційного та еколого-освітнього потенціалу ур. Чорна гора. Висвітлити особливості проектування та реалізації апробаційної еколого-краєзнавчої навчальної екскурсії ур. Чорна гора й навколо річки Либідь – «Київська Чорногорія», яка була проведена у межах уроку києвознавства дисципліни «Географія» для 8 класу.

Виклад основного матеріалу. Чорна гора або пагорбне урочище на лівому березі правої притоки р. Дніпро – літописної ріки Либідь, представляє собою плоскогір'я з максимальним значенням висоти 143,2 м. над рівнем моря.

Проведемо ретроспективний аналіз відповідної території за історичними картографічними джерелами. На плані Києва Х ст. (автор М.В. Закревський, 1887 р.) місцевість є незаселеною, вкрита ярами та плоскими підвищеннями фізичної поверхні. На дні ярів протікали невеликі струмки. На планах міста періоду 988–1240 та 1400–1600 рр. планово-висотна основа не змінилася. На плані міста за авторством полковника І. Ушакова у підніжжя гори – зарегульовані ставки з комплексами млинів на р. Либідь. На плані М.В. Закревського 1700–1800 рр. біля оз. Глинка (на захід від Чорної гори) умовними знаками показаний кар'єр із видобування глини та збудований цегляний завод Йоганна Ейсмана, який проіснував до середини XX ст. (Мал. 1).

На мапі околиць Києва 1842 р., яка була гравійована на камені, ур. Чорна гора позначена як військове поселення. Тут розташовується артилерійський склад і побудований ДВТ (довготривала вогняна точка), яка використовувався при обороні міста 1943 р. Під час нацистської окупації Києва на Чорній горі була влаштована шибениця. Кияни того часу Чорну гору йменували «фашистською» [3]. На місці фортифікаційної споруди зараз розташовується гаражний кооператив. Фундаменти ДВТ під час його будівництва використали як підмурок.

На плані 1902 р. через ур. Чорна гора було прокладена траса між Новою Забудовою та Звіринець (Наводичами); територія відносилася до Печерської поліцейської дільниці згідно з адміністративно-управлінським поділом міста. Відповідно, з плану видно, що на початку ХХ ст. тут почали будуватися заміські дачі киян, була також збудована товарна станція Києво-Московської залізниці, поряд ще було влаштовано скотобійню.

На плані міста 1912 р. ур. Чорна гора було віднесено до Либідської поліцейської дільниці, а значна кількість території на схід від найвищої точки, була передана до земель, відведених для практичних саперних робіт.

На плані міста 1913 р. на території урочища було закладено першу рекреаційну зону – парк для працівників Південно-Західної залізниці. Невеличка ділянка зеленої інфраструктури розташовувалася неподалік майданчика сучасного ліцею № 80 Печерського району.

На довоєнних планах 1930–1941 рр. на Чорній горі з'являються перші квартали одно- та двоповерхових будинків. Прокладені 6 вулиць: Товарна, Залізнична, Чорногірська, Тиха та Верхньогірська. Їхня топографічна особливість взаємного розташування збереглася до теперішнього часу. Вони лише зараз поєднані провулками від бульв. Миколи Міхновського.

Сучасна топографія урочища продовжує формуватися. На сьогодні ур. Чорна гора географічно обмежене наступними автошляхами. На півночі – бульв. Миколи Міхновського. Він мав декілька назв: у 1850–1900-х рр. – Артилерійська дорога, у 1948 р. після прокладення як міської вулиці (згодом – проспекта) – Автострада; у 1959–2022 рр. – бульв. Дружби народів. На сході частину урочища обмежує вул. Михайла Бойчука. Вулиця виникла від початку ХХ ст. під назвою Військова дорога (Військовий шлях). Назва пояснюється розквартируванням уздовж траси саперних таборів військових. У 1940 р. вулиця отримала назву Островитянське шосе. Це пояснювалося тим, що магістраль веде у напрямку до хут. Острів (пізніше мав назву хут. Комсомольський), де зараз знаходиться ТЕЦ-5. Під час Другої світової війни у 1944 р. вулиці повернули назву Військовий шлях. У 1957 р. траса набула назву вул. Кіквідзе. Сучасна назва на честь українського маляра-монументаліста Михайла Бойчука була запроваджена під час декомунізації в 2017 р. Південною межею урочища є русло р. Либідь, яке заведене у колектор. Таким чином, якщо провести дешифрування космічного зображення Google Maps, – у плановому положенні, гора має вигляд рівностороннього трикутника (Мал. 2).

Для організації польових рекогносциувальних робіт (історико-географічної краєзнавчої експедиції) постала необхідність прокладання оптимального маршруту

Прізвище та ім'я _____ Задано: _____ Дата _____

**ДОРОЖНІЙ ЛИСТОК ЗАВДАНЬ
ЕКОЛОГО-КРАЄЗНАВЧОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ЕКСКУРСІЇ УЧОНИЦЬ
НАВКОЛО РІЧКИ ЛІВІДЬ «КІПІВСЬКА ЧОРНОГОРЯ»**

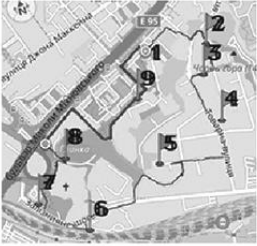
I. Інструктаж та загально-географічна інформація про екскурсію

1. Метеорологічні умови екскурсії: t = _____ °C, вологість _____, білий, тис: _____ мм рт.ст.,
напрямок вітру _____, сила вітру _____ м/с. Час початку екскурсії _____

2. Огляд місцевості _____

3. Річка Лівідь є _____ природний річок. Протягом поїздки урочиські _____
гора _____, поле _____, Снобська, на межі _____ та _____

4. Адресу вуку екскурсії: _____

II. На екскурсії

Репер 1. Інструктаж. Адреса _____

Репер 2. Віз якого зоря в Україні видється відомі абсолютної висоти? Як називається гора, на якій він знаходиться? _____

Репер 3. З яких напрямків наміч Республіка Молдова? З яких областей України наміч Республіка Молдова? _____

Репер 4. До якого субрегіону світу відноситься конусність країни, де знаходиться? Як її форма проявляється? _____

Репер 5. Як називається верхня частина гори? Як тут позначається висота? _____

Репер 6. Опишіть варичі річки Лівідь. Як називаються її проміслові варичі? Як різноманітні штучні гідротехніки тут з'являються? _____

Репер 7. Як називаються водні туризми, що пов'язані із хранюванням конусності? Як цей туризм називається? _____

Репер 8. Як називається озеро, де знаходиться? Чому така назва озера? Як називається книга про хазяки об'єктів ідентифікації та наука, яка вивчає озеро? _____

Репер 9. Як називається цей тип лісового водопостачання? Який тип підземних вод використовується? _____

Репер 1. Як називається екскурсійний маршрут здійснюється та на здійснюється пошу? _____

Час завершення екскурсії _____

III. Висновки

Найцікавіше, що нового дізналися з навчальної екскурсії? Що таке реалістична наука? _____

Мал. 4.

Мал. 5. На екскурсійні локації. Новітня пам'ятка архітектури – приватний масток у неоготичному стилі (вул. Лубенська, 1). На світлині в центрі – Роман Шевченко, автор та організатор краєзнавчої експедиції-екскурсії та учениці 8-Б класу ліцею № 80 Печерського району м. Києва

за основними потенційними туристсько-рекреаційними destinations. Пріоритет для польового картографічного забезпечення при орієнтуванні на місцевості надавався краудосорсинговим Smart-застосункам, а саме програми Osmand Map [5, с. 45].

У програмному забезпеченні був прокладений краєзнавчий маршрут, який позначений на скріншоті (Мал. 3).

Далі рекогносцирувальний маршрут прямує до бульв. Миколи Міхновського до мурала на будинку за номером 3-А, а далі – до штучного гідрографічного об'єкту – бювету, за адресою: вул. Остапа Вишні, 6. Завершується дослідницький маршрут знов на ганку ліцею № 80.

Для апробації сформованого туристсько-краєзнавчого маршруту екскурсією під назвою «Еколого-краєзнавча навчальна екскурсія урочищами навколо річки Либідь – «Київська Чорногорія» було запрошено учнів 8-Б класу науково-педагогічного проєкту «Інтелект України» ліцею № 80 Печерського району м. Києва, для яких було проведено відповідний захід 23 квітня 2025 р.

Краєзнавча екскурсія включала не лише поетапне відвідування туристичних локацій за маршрутом, але й передбачала заповнення здобувачами середньої освіти історико-географо-краєзнавчого дорожнього листка завдань. У такий спосіб екскурсія перетворювалася на інтерпретаційний захід набуття інтегрованих знань у контексті Нової української школи – STEAM-освіти, який забезпечує формування інтегративних знань історії, географії, топографії, культури та краєзнавства місцевості, де проходить навчання здобувачів освіти. В даному випадку, насамперед вивчалися щойновиявлені пам'ятки ур. Чорна гора. Це об'єкти архітектури, а саме: нові архітектурні стилі сучасної міської забудови, визначення серед них цікавих й ексклюзивних локацій на базі вже отриманих знань з історії та географії. Обов'язковим упродовж екскурсії постало залучення сучасних технічних прийомів визначення географічних координат GPS-застосунками, що використовували учні.

Заповнюючи персональний дорожній листок завдань (Мал. 4) учні ознайомлювалися зі спеціальними історичними та географічними дисциплінами: геральдику, топонімікою і картографією місцевості.

Під час краєзнавчої екскурсії пам'ятками ур. Чорна гора виявлені нові пам'ятки мистецтва (мурали та живопис) у житлових будовах, що в подальшому будуть включені до реноваційних варіантів екскурсії урочищем.

Окрім набутих краєзнавчих компетентностей, здобувачі освіти винайшли новий пласт історико-культурних і еколого-географічних пам'яток, що не входили до жодних краєзнавчих каталогів і туристичних довідників історико-культурних та природних заповідних територій столиці України (Мал. 5).

Висновки. В науковій статті визначені особливості збереження краєзнавчо-рекреаційної та туристської спадщини ур. Чорна гора м. Києва під час воєнного стану. Це включає наступні етапи:

- ретроспективний картографічний аналіз історичної, географічної, демографічної, топонімічної інформації про місцевість за допомогою відкритих геопросмотрових даних. Детальна топографічна інформація на сьогодні є закритою, тому відкриті краудсорсингові картогеоінформаційні системи постають як єдине і, водночас, надійне джерело історико-географічної інформації;

- проведення експедиційного дослідження проводилося в межах дозволеного воєнним станом природними й антропогенними урочищами, які не входять до те-

риторій, що використовуються Силами Оборони України; наявність природних зелених зон на маршруті екскурсії підвищило її екологічну атрактивність відповідних туристичних DESTINATION-пам'яток урочища;

– прокладений у картографічній системі новий краєзнавчий маршрут, що включає ур. Чорна гора до загальноміської мережі природних і антропогенних пам'яток історії, культури та географії; ознайомлює нове покоління із новітніми, раніше не відомими, місцевими ексклюзивами і має спрямування патріотичного виховання, що реалізується через знання місцевої історії, географії, культури та довкілля.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Організацію робіт із краєзнавчого вишукування місцевих пам'яток буде продовжено і реалізовано у межах науково-дослідної роботи науково-освітнього центру перепідготовки та підвищення кваліфікації Інституту екологічного відновлення та розвитку України на тему: «Розроблення методичних рекомендацій з оцінки впливу екологічної деградації, викликаних збройною агресією РФ на рекреаційні та еколого-освітні DESTINATION ПЗФ та зелених зон».

Апробація деяких результатів НДР знайде своє практичне використання при викладанні інтегрованого курсу «Києвознавство» у закладі середньої освіти № 210 Оболонського району м. Києва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вулиці міста Києва. Офіційний довідник. Київ. КМДА. 2025. 325 с.
2. Чорна гора (Київ). Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org>.
3. Чорна гора. Екскурсія. URL: https://hiddenkyiv.com/chorna_gora.
4. Київ. Мапа В.П. Аманди. Мірло 1:40 000. Київ. НВП «Картографія». 1996.
5. Шевченко Р.Ю. Києвознавство: просторова інтерпретація урболандшафту / М-во захисту довкілля та природних ресурсів України; Держ. еколог. акад. післядиплом. освіти та упр. К., 2021. 248 с.

REFERENCES

1. Vulici mista Kiyeva (2025). Oficijnij dovidnik. Kyiv. KMDA. 325 s.
2. Chorna gora (Kyiv). Vikipediya. URL: <https://uk.wikipedia.org>.
3. Chorna gora. Ekskursiya. URL: https://hiddenkyiv.com/chorna_gora.
4. Kyiv. Mapa (1996). V.P. Amandi. Mirilo 1:40 000. Kyiv. NVP «Kartografiya».
5. Shevchenko R.Yu. (2021). Kiyevoznavstvo: prostorova interpretaciya urbolandshaftu / M-vo zahistu dovkillya ta prirodnih resursiv Ukrayini; Derzh. ekolog. akad. pislyadiplom. osviti ta upr. Kyiv. 248 s.

Shevchenko Roman

Candidate of Geographical Sciences (Ph.D. in Geography),

Senior Researcher,

Scientific and Educational Center for Training and Advanced Training

at State Scientific Institution «Institute of Ecological Renovation

and Development of Ukraine»,

Kyiv, Ukraine

azimut90@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-7528-6184

Shevchenko Zinaida

Historian, Teacher-Methodologist,
Secondary Education Institution № 210, Obolonsky District, Kyiv,
Kyiv, Ukraine
0980710374@ukr.net

FEATURES OF PRESERVATION OF LOCAL HISTORY, RECREATIONAL AND TOURIST HERITAGE OF THE NATURAL TRACT OF BLACK MOUNTAIN OF THE CITY OF KYIV DURING MARTIAL LAW

Annotation. *The article first examines tract of Black Mountain in Kyiv as a historical, tourist and ecological and recreational destination in Kyiv. A historical analysis of the area was conducted using cartographic sources (retrospective and modern). A field reconnaissance of the area was conducted. New historical, architectural, cultural and environmental monuments were identified. A local history excursion route through of Black Mountain was developed for educational institutions and the material was tested in one of the secondary education institutions. The features of the preservation of new tourist artefacts and their tourist visits during martial law are indicated.*

Keywords: *tourist destination, environment, landmark, excursion, local history*

Подано до друку: 28.08.2025 р.

УДК 94(477)351.853«364»

Денисенко Галина

кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця,
Центр досліджень історико-культурної спадщини України
відділу історії другої половини XX століття
Інституту історії України НАН України,
e-mail: denisenko51@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4672-1586>

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Анотація. *В статті проаналізований стан нерухомої культурної спадщини в умовах російсько-української війни 2014–2025 рр. В умовах російської агресії, яка є екзистенційною загрозою українському народу, державна політика у сфері культури стає важливим чинником забезпечення національної безпеки України, а збереження культурної спадщини є одним з головних елементів формування ідентичності і збереження історичної пам'яті. Російська Федерація свідомо та цілеспрямовано знищує історію, культуру, національну культурну спадщину, музеї і заклади освіти, грабує й вивозить рукописні книги, археологічні знахідки, бібліотечні колекції, створюючи на тимчасово окупованій території України гуманітарну катастрофу.*

Приділена увага процесам декомунізації та деколонізації в публічному просторі, які значно посилилися після російського вторгнення в Україну 2022 р. Системна декомунізація і деколонізація, осмислення радянського досвіду є запорукою протидії українського суспільства доктрині «русского миру» і творенням «українського світу», з включенням пам'яток вида-

ним українським діям, важливим подіям в історії України, що відповідає основному змісту гуманітарної політики. **Актуальність.** Сучасна російсько-українська війна, спрямована на знищення України як держави українського народу (нації), його світогляду та історичної пам'яті, актуалізувала низку проблем, у т.ч. у гуманітарній сфері. Події війни прискорили процес переосмислення історичного минулого, активізували заходи щодо вилучення маркерів імперської, радянсько-комуністичної ідеології з публічного простору, що посилює актуальність дослідження. **Мета роботи** передбачає аналіз стану культурної спадщини України в сучасних умовах, процеси декомунізації та деколонізації публічного простору, які мають стати надійною перепорою «руському миру». **Методологію дослідження** складають принципи історичного аналізу та наукової об'єктивності, а також порівняльно-історичний і проблемно-хронологічний методи. **Наукова новизна** полягає у дослідженні стану культурної спадщини України під час російсько-української війни, розв'язаної Росією в 2014 р., масштаби збитків культурного надбання, завданих Україні під час другої фази війни – повномасштабного вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 р.

Ключові слова: війна, культурна спадщина, публічний простір, декомунізація, деколонізація, музей, пам'ятка.

У сучасній українській історіографії не тільки в численних наукових статтях, але й у фундаментальних виданнях представлені проблеми становлення і процес розвитку пам'яткоохоронної галузі, комплексний системний підхід до організації збереження культурної спадщини, роль державних інституцій і громадських організацій у вирішенні актуальних питань пам'яткоохоронної справи в різні історичні періоди. Найменш висвітленими залишаються складні та драматичні події в пам'яткоохоронній сфері під час російсько-української війни з 2014 р., пов'язані з окупацією й анексією АР Крим, м. Севастополь, окремих районів Донецької і Луганської областей.

Після повномасштабного вторгнення російських військ в Україну в 2022 р. культурна спадщина зазнає значних руйнувань на всій території України. Поряд із руйнуванням пам'яток, РФ незаконно вивозить артефакти, протиправно переміщає об'єкти Музейного фонду України, привласнює культурні цінності. Характеристика стану культурної спадщини в анексованому Криму, м. Севастополі, тимчасово окупованих районах Донецької та Луганської областей знайшли висвітлення в публікаціях Г. Денисенко, С. Кота, О. Рішняка, О. Титової, В. Солошенко, Д. Яшного й ін. [1–10]. Російсько-українська війна прискорила заходи щодо декомунізації публічного простору України, ініційовані пакетом законів, прийнятих 9 квітня 2015 р., які розглядаються в роботах О. Гриценка, М. Рябчука й ін. авторів [11–12]. Логічним продовженням декомунізації стала деколонізація, яка передбачає позбавлення публічного простору від імперської спадщини. В роботах українських дослідників процеси, які передбачають заміну радянського та російського спадку на український, розглядаються фрагментарно. Відсутня загальна картина стану культурної спадщини в умовах російсько-української війни, руйнування пам'яток під час другої фази війни – повномасштабного вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 р. Для дослідження сучасного стану культурної спадщини використані матеріали ЗМІ, повідомлення з інтернету, статистичні дані Міністерства культури та стратегічних комунікацій України (далі – МКСК України).

Під час гібридної війни РФ проти України з 2014 р. та повномасштабної агресії 24 лютого 2022 р. стоїть надзвичайно актуальне завдання захистити унікальний пласт української культури – культурну спадщину, яка відображає тисячолітню іс-

торію і набуває ключового значення для формування історичної пам'яті й національної свідомості українського народу, розвитку України як суверенної, цілісної та демократичної держави. Візуальний компонент, який включає пам'ятники, пам'ятні місця, будинки, монументи, меморіальні комплекси, цвинтарі, окремі поховання, є матеріалізованим виявом історії і створює публічний простір. В умовах російської агресії державна політика у сфері культури стає важливим чинником забезпечення національної безпеки України, а культурна спадщина є одним із головних елементів формування ідентичності й збереження історичної пам'яті.

Починаючи з 2014 р., російські окупанти нищили і грабували культурну спадщину на тимчасово окупованих територіях. Т.зв. захист російськомовного населення, наратив щодо «історичної належності Криму» РФ використала для виправдання окупації АР Крим та м. Севастополя, частини Донецької і Луганської областей. Під час незаконних розкопок на території Південного передмістя Херсонеса в зоні охорони об'єкта Всесвітньої спадщини «Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора (V ст. до н.е. – XIV ст. н.е.)» для будівництва паломницького центру й історико-археологічного парку в 2021–2023 рр. знищено 85 тис. квадратних метрів культурного шару, вилучено (за даними окупаційної адміністрації) близько 4 млн. предметів і понад 1500 археологічних комплексів. Колекція знахідок, які становлять музейну цінність, досягла 360 тис. предметів, які не надійшли до фондів «Государственного историко-археологического музея-заповедника «Херсонес Таврический» – створеного окупаційною владою під час привласнення майнового комплексу і колекцій Національного заповідника «Херсонес Таврійський» [13]. Визнаючи рухомі і нерухомі об'єкти своїм національним надбанням, але не маючи фізичних можливостей впливати на ситуацію, Україна веде опосередкований моніторинг стану пам'яток на території Криму і тимчасово окупованих територіях України, фіксує злочини російського режиму. Точних даних про стан і кількість рухомих і нерухомих об'єктів на тимчасово окупованих територіях не існує, оскільки каталогізація пам'яток історії та культури пам'яткоохоронними органами України останнім часом не проводилася. У в 2021 р. до Державного реєстру нерухомих пам'яток України внесені – 7 пам'яток Святогірського Успенського монастиря, а в 2022 р. – 18 пам'яток історії, архітектури і монументального мистецтва у м. Краматорську і 4 – у Маріуполі Донецької обл. [14].

Війна, яка прийшла в Україну в XXI ст., вбила тисячі мирних громадян, обездолила інших і змусила виїхати з рідних осель, перетворила в руїни десятки сіл і міст України. Кожне українське місто, селище стає метою ворога, який не зупиняється ні перед дитячими садками, освітніми закладами, дитячими лікарнями і пологовими будинками, знищуючи все і створюючи страшну картину «випаленої землі». Першими зазнали удару російських військ і тимчасової окупації містечка навколо Києва – Буча, Бородянка, Ворзель, Гостомель, Ірпінь – на карті світу стали не просто географічними пунктами, а містами-героями, до яких їдуть державні діячі світу, щоб віддати шану мужності захисникам і жертвності місцевих жителів. У Києві зі стели міст-героїв на Шулявці прибрали назви російських міст, замість яких з'явилися назви 26 українських міст-героїв України, – у т.ч. Харкова, Херсона, Чернігова, Миколаєва, Волновахи, Охтирки, Ірпеня, Бучі, Гостомеля, Маріуполя [15]. Тимчасово окуповані і знищені міста Бахмут, Попасна, Волнова-

ха, Рубіжне, Мар'їнка, Авдіївка (Донецька обл.), Сіверськодонецьк (Луганська обл.), Ізюм, Чугуїв, Куп'янськ, Вовчанськ (Харківська обл.), Мелітополь, Бердянськ (Запорізька обл.), Нова Каховка (Херсонська обл.).

Станом на 18 квітня 2018 р. на державному обліку в Україні перебувало близько 130000 об'єктів [4, с. 8–9]. З 24 лютого 2022 року до 25 вересня 2025 р. в Україні зруйновано та пошкоджено 1599 пам'яток культурної спадщини. З них пам'яток національного значення – 149, місцевого значення – 1300, щойновиявлених об'єктів культурної спадщини – 150. Найбільших руйнувань зазнали пам'ятки у Харківській, Херсонській, Одеській, Донецькій, Київській областях і м. Київ (1143) [16].

У перші дні повномасштабного вторгнення нищівного бомбардування зазнала Харківщина. Внаслідок цього постраждали пам'ятки археології, історії, монументального мистецтва старовинного козацького міста Ізюм, поруйнована Ізюмська фортеця, зведена наприкінці XVII ст. На г. Крем'янець пошкоджена скульптурна група «Атака», яка увічнювала подвиг українців у боротьбі з нацизмом, зруйнований Національний літературно-меморіальний музей українського мислителя Г. Сковороди (с. Сковородинівка, Богодухівський район). 18–24 березня 2022 р. у Харкові зруйновані будівлі в історичному ареалі міста: Палац праці, корпус економічного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, центральний корпус Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди, будинок обласної ради та облдержадміністрації, які були і залишаються частиною історичного обличчя міста. Під час обстрілів пошкоджений Свято-Успенський собор XVIII ст., знаковий для Харкова та української літератури 1920-х років будинок «Слово», де жили і працювали представники «Розстріляного відродження» [17]. 23–24 березня 2022 р. у Харкові через ракетні обстріли постраждав Українсько-польський меморіал жертв тоталітаризму, споруджений 17 червня 2000 р. на цвинтарі, де знаходяться 15 братських могил польських військовополонених і 60 братських могил радянських громадян [20, с. 200]. 20 квітня російські терористичні війська вдруге цілеспрямовано обстріляли цвинтар жертв тоталітаризму, страчених у період із 10 квітня до 12 травня 1940 р. органами НКВС [18]. Однією з причин руйнації пам'ятників, які увічнюють діячів української історії, внесок України у перемогу у Другій світовій війні, є прагнення росіян викреслити і заборонити історію України, знівелювати українських діячів, привласнити перемогу над нацизмом у Другій світовій війні, заперечивши роль і внесок українського народу.

Сучасна російсько-українська війна є не тільки протистоянням із путінською Російською Федерацією, але й війною за остаточний розрив із радянською та старою імперською спадщиною. Російська агресія актуалізувала саме ті аспекти української колективної пам'яті, які пов'язані з ідеями національної солідарності, самопожертви, патріотизму та збройного опору загарбникам. Першим етапом на шляху до звільнення України від тоталітарного минулого стало юридичне оформлення фактичної декомунізації – прийняття Верховною Радою України 9 квітня 2015 р. пакету декомунізаційних законів. Прийняття чотирьох законів про декомунізацію – «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного

режиму 1917–1991 років», «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» [19] – значно прискорило процес очищення українського публічного простору і ввело його у правове поле. Закони поставили на порядок денний низку назрілих питань, у т.ч. щодо демонтажу пам'яток періоду тоталітаризму, який проводився стихійно і неорганізовано. Декомунізаційне законодавство забороняє подальше перебування радянських пам'ятників на вулицях і площах міст і сіл, але, разом із тим, дає можливість експонувати їх у музеях. Саме в музейному просторі відкриваються можливості для правдивої та об'єктивної оцінки подій та діячів XX ст. На жаль, у законах не йдеться про необхідність створення музею для демонтованих пам'яток. Питання створення такого музею в Києві залишається відкритим і сьогодні, а доля демонтованих пам'ятників залишається невизначеною. Після демонтажу їх транспортують на територію Державного музею авіації ім. О. Антонова. Серед перших були пам'ятники льотчику В. Чкалову, генералу армії М. Ватутіну, радянському військовому діячу М. Щорсу (останній демонтували 9 грудня 2023 р. [20]).

Автори законів обійшли увагою відношення до монументально-декоративного мистецтва другої половини XX ст., яке пов'язують з радянським періодом і комуністичною ідеологією. Розглядати монументальне мистецтво лише через призму радянського періоду – це недооцінювати культурну цінність творів, які існують в єдиному екземплярі й відображають один із історичних періодів у житті народу. Варто сприяти збереженню творів монументального мистецтва, зокрема елементів оздоблення та декору у публічному просторі та критично їх переосмислювати з позиції подолання антиукраїнського впливу російських цивілізаційних міфів, російської імперської та радянської тоталітарної політики. При ухваленні рішення щодо збереження у публічному просторі або демонтажу та перенесення до музею твору монументального мистецтва варто враховувати рівень майстерності та внесок автора у розвиток українського мистецтва, художню цінність й оригінальність твору. Сучасні комеморативні практики передбачають цивілізовані способи позбавлення від пам'ятників і назв, які символізують комуністичний період історії XX ст., створення меморіальних просторів, спрямованих на переосмислення минулого та дискусії про майбутнє.

Для очищення публічного простору від маркерів тоталітарного минулого центральним і місцевим пам'яткоохоронним органам необхідно вирішувати дуже багато питань. Головне, щоб це відбувалося цивілізовано з дотриманням норм пам'яткоохоронного законодавства. Наявність музеїв, виставок комуністичної символіки знизить конфліктність у справі очищення публічного простору України, введе цей процес у рамки законних дій. Тільки виважений підхід, толерантне ставлення дозволить дійти миру і порозуміння у суспільстві й зупинить нав'язану «війну пам'ятників». Щоб не виникало суспільних суперечок слід адаптувати пам'ятник у нових історичних умовах або музеєфікувати його у відведеному для цього місці. Протягом 2015–2016 рр. було змінено назви понад 50 тис. вулиць і 1000 населених пунктів, а також демонтовано кілька тисяч пам'ятників. Протягом 2022 р. в Україні було перейменовано 9859 географічних назв і демонтовано 145 пам'ятників, пов'язаних із періодом тоталітаризму. Близько 350–400 об'єктів

культурної спадщини, здебільшого в Донецькій, Луганській областях і тимчасово окупованому Криму, не демонтовані [11, с. 160]. За останнє десятиліття в Україні в межах дерусифікації та деколонізації змінено близько 80 тис. назв вулиць, площ та населених пунктів, а також демонтовано приблизно 5 тис. пам'ятників (за даними Українського інституту національної пам'яті) [21].

Держава має взяти на себе обов'язок охорони і збереження пам'ятників і пам'ятних знаків про учасників і жертв Другої світової війни. Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» інкорпорував частину символів і наративів «Великої Вітчизняної війни» у наратив Другої світової війни як цілком легітимну частину національної історії, що зняло низку нагальних питань, передусім щодо національно-визвольного руху [11, с. 110]. На пам'ятниках і пам'ятних знаках, які увічнюють події Другої світової війни, необхідно замінити дату «Великої Вітчизняної війни» на хронологічні рамки Другої світової – 1939–1945 рр. – й усунути радянську символіку. Як приклад зваженої одностайної позиції членів Експертної комісії з питань обліку об'єктів культурної спадщини МКСК України було запропоновано на постаментах пам'ятників Казимиру Гапоненку (1931–1942), учню київської школи, страченого нацистськими окупантами за допомогу партизанам (школа №110); Герою Радянського Союзу, санітарці Марії Боровіченко, учасниці оборони Києва 1941 р. (школа №122); на честь захисників Києва 1941 р. в Голосіївському парку ім. М. Рильського; викладачів, співробітників і студентів Київського політехнічного інституту, загиблих у роки німецько-радянської війни зафіксувати дату – 1939–1945 рр. У багатьох місцях на п'єдесталах знаходиться військова техніка періоду Другої світової війни, яку іноді розбирають на брухт, відправляють на переплавку. Водночас існують воєнно-патріотичні клуби, які займаються реконструкцією бойових дій, проводять ретро-виставки військової техніки, різноманітні конкурси, тренування, і члени цих клубів із задоволенням скористаються можливістю використати військову техніку у патріотичному вихованні молоді, відновленні історичної пам'яті [8].

Для багатьох міст, сіл, містечок деякі монументи є формоутворюючими елементами меморіального ландшафту міста і набули популярності серед населення і туристів, і до цього слід підходити зважено, з урахуванням голосу місцевої громади. В деяких випадках варто переосмислити пам'ятку, надавши їй інший смисл. 14 травня 2022 р. було ухвалено рішення Київради про перейменування арки Дружби народів у Києві на арку Свободи українського народу [23]. Крім арки, перейменовували ще понад 40 пам'ятників і пам'ятних знаків, які потрібно прибрати з вулиць і будівель столиці й передати до музею тоталітаризму.

У публічному просторі залишаються переважно об'єкти, які експерти відносять до складних випадків декомунізації, коли монумент одночасно має бути демонтований як символ тоталітаризму, але охороняється як витвір мистецтва. Так, Пам'ятник Артему у Святогірську (Донецька обл.), споруджений 1927 р., – яскраве відображення ленінського плану монументальної пропаганди, елемент ідеологічної пропаганди раннього радянського періоду. Разом із тим, це – унікальний твір у стилі кубізму геніального українського скульптора І. Кавалерідзе – найбільший у цьому стилі в Європі. Пам'ятка монументального мистецтва національного значення, розташована на території державного історико-культурного заповідни-

ка, являється частиною Музейного фонду України. Для збереження твору видатного скульптора об'єкт потребує переосмислення з акцентом на творчості українського митця і збереженні для нащадків історичної пам'яті про минуле [24].

Ініціаторами ідеї зібрати і зберегти демонтовані пам'ятники комуністичної доби та створити експозицію «Парк радянського періоду» в 2016 р. стали наукові співробітники Державного історико-культурного заповідника у м. Путивль (Сумська обл.) на чолі з директором С. Тупиком. Заповідник включає Музей партизанської слави, Музей зброї та військової техніки, а також єдиний в Україні Музей просто неба «Парк радянського періоду», відкритий у вересні 2019 р. До останнього завезено близько 90 пам'ятників, демонтованих, здебільшого, на Сумщині, встановлено 49 пам'ятників партійних і державних діячів комуністичної доби [25, с.19]. Експонати оздоблені табличками із супровідною інформацією (адреса, де перебував пам'ятник, дані про авторів, час встановлення). Експозиція музею тоталітаризму має на меті не забуття радянського минулого, ігнорування великого періоду в житті народу, а навпаки – бути прикладом того, що жакливі події тоталітарної доби з голодоморами, репресіями ніколи не повинні повторитися.

Логічним продовженням декомунізації стає деколонізація, яка передбачає позбавлення публічного простору від імперської спадщини. Незалежна Держава Україна постала на руїнах Російської імперії, логічним наступником якої став тоталітарний Радянський Союз. Колонізація і русифікація упродовж століть запроваджувалися в Україні в усіх сферах. Пам'ятники, назви, присвячені російським діячам науки і культури нав'язувалися імперським центром, щоб прив'язати українську історію, культуру до імперії, формували стереотип про вторинність української культури та її зв'язок з російською, використовуючи фальшиві наративи на підтримку імперських амбіцій. Через повномасштабне вторгнення РФ запит на заміну радянського й російського спадку на український в нашій державі значно активізувався. 21 березня 2023 р. Верховна Рада України ухвалила законопроект № 7253 «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів». Закон забороняє присвоювати географічним об'єктам назви, що звеличують, пропагують або символізують державу-окупанта або її визначні, пам'ятні, історичні та культурні місця, дати, події, її діячів, які здійснювали військову агресію проти України та інших суверенних країн, державну тоталітарну політику та практику, пов'язану з переслідуванням опозиції (опозиційних діячів), дисидентів та інших осіб за критику тоталітарного радянського й тоталітарного російського режиму, зокрема й громадян України, які мешкають на тимчасово окупованих територіях України або тимчасово перебували на території держави-окупанта та стали жертвами переслідування з боку російських репресивних органів [26].

Формуванню публічного простору України стосується безпосередньо схвалений 3 травня 2023 р. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей формування Державного реєстру нерухомих пам'яток України». До Державного реєстру нерухомих пам'яток України станом на 5 березня 2023 р. за даними МКІП України було включено 21094 пам'яток. У 2023 р. відбулися певні зміни у формуванні Реєстру. Завдяки сучасним інноваційним програмам, 29 листопада 2023 р. презентований Державний реєстр «еПам'ятка», який включає 105532 одиниці включно з пам'ятками на тимчасово окупованих терито-

ріях, що знаходяться під охороною держави. Автори запропонували зміни до статей 13 і 151 Закону України «Про охорону культурної спадщини» з акцентом на незанесення до Реєстру щойно виявлених об'єктів культурної спадщини та пам'яток, які є символами комуністичного тоталітарного режиму або російської імперської політики. Прийняття цих законів значно спростило вирішення низки питань місцевим пам'яткоохоронним органам із усунення з публічного простору – демонтажу, перенесення об'єктів культурної спадщини, які не відповідають історичним і мистецьким критеріям, пам'яток із імперським чи радянським минулим. Цивілізований демонтаж допомагає очистити публічний простір й унеможливило повернення імен російських діячів на українські вулиці та площі.

Важливим кроком на шляху формування та реалізації завдань у сфері політики зі збереження національної пам'яті, культурної спадщини українського народу став Закон України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу», прийнятий Верховною Радою України 21 серпня 2025 р. Серед ключових засад виокремлені положення, які стосуються відновлення та збереження національної пам'яті, захисту державної мови й охорони культурної спадщини, які стають складовою національної безпеки. Закон визначає ключові принципи збереження пам'яті, нові правила щодо назв, місць пам'яті і символіки в публічному просторі, проведення процесів декомунізації та деколонізації, вводить у правове поле поняття «Війна за незалежність України. Закон виокремлює етапи нинішньої війни, закріплює визначення терміну «рашизм». Впровадження цих положень робить Закон більш системним, чітко визначаючи його мету – подолання російської імперсько-тоталітарної спадщини, зменшення розбіжності у сприйнятті минулого в суспільстві, а також усунення впливу держави-агресора в інформаційній, освітній і культурній сферах, що сприятиме зміцненню єдності України перед обличчям агресора [28].

Важливу суспільну роль у вихованні патріотизму, роз'ясненні та підтримці моральних принципів й інституцій, на яких тримається кожне суспільство, дозволяють глибше зрозуміти історичні процеси, що відбувалися у минулому, стан суспільства і повсякденне життя кожної людини в екстремальних обставинах, відіграють місця пам'яті, про які йдеться у Законі. Місцем пам'яті, до якого були прикуті погляди не тільки українців, але й світової спільноти під час Революції Гідності 2013–2014 рр., став Майдан Незалежності, де вирішувалася доля країни. Специфічну групу пам'яток історії становлять місця пам'яті воєнної історії. Визначаючи і надаючи їм статус пам'ятки місцевого або національного значення, необхідно охарактеризувати важливість історичної події для держави, регіону, окремої місцевості, наявність певної локалізованої території, де відбувалася зазначена подія.

У ході російсько-української війни важливо відзначити пам'ятними знаками місця боїв воїнів АТО (ООС), ЗСУ з ворогом, у кожному населеному пункті створити алеї слави загиблих захисників України, встановити меморіальні дошки на будівлях, де мешкали, вчилися і працювали сини і дочки українського народу, які віддали життя за Батьківщину. 25 серпня 2025 р. в с. Мархалівка (Київська обл.) відбулося офіційне відкриття Національного військового меморіального кладовища. Будівництво музеїв і меморіальних комплексів, кладовищ, збереження і увічнення місць пам'яті важливих історичних подій, вшанування пам'яті про жертви репре-

сій, Голодоморів, Голокосту, учасників Революції Гідності, війни за незалежність України у ХХІ ст. – пріоритетні завдання гуманітарної політики держави.

Висновки. Після закінчення війни, паралельно з відновленням національної економіки основними напрямками у сфері охорони культурної спадщини є документальне опрацювання фактів воєнних злочинів проти об'єктів культури для притягнення винних до відповідальності. Враховуючи ситуацію із нищенням пам'яток необхідно запровадити спеціальну програму по документуванню, фотографуванню, діджиталізації пам'яток і їхнього стану в умовах російської агресії. За допомогою цифрових технологій вдається відновити хоча б у віртуальній реальності зруйновані об'єкти культурної спадщини. Актуальним завданням є продовження програми з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України», матеріали якого дозволяють ознайомитися з пам'ятками на тимчасово окупованій території України з використанням цього важливого інформаційного потенціалу для відновлення культурного надбання у майбутньому.

Важливим завданням має стати глибоке переосмислення нашої історії і культури, культурної спадщини без великодержавних наративів й ідеологічних кліше, нав'язаних офіційною радянською пропагандою. Події війни активізували заходи щодо вилучення з публічного простору маркерів імперської, радянсько-комуністичної ідеології – пам'ятників, пов'язаних з історією Російської імперії, Радянського Союзу. Важливо враховувати, що подолання наслідків колонізації і русифікації не повинно призводити до звуження та примітивізації культурного простору в Україні, а натомість має стимулювати розвиток гуманітарного і культурного середовища, наповнюючи його власним унікальним ціннісним змістом. Системна деколонізація і деколонізація є запорукою протидії українського суспільства доктрині «руського миру». Це – складний процес, який передбачає відновлення національної пам'яті, культурної та історичної ідентичності, повернення із забуття видатних постатей і подій української історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Денисенко Г. Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2018. 318 с.
2. Денисенко Г., Денисенко О. Культурна спадщина в умовах війни: українські реалії (2014–2022 рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей*. Київ, 2023. Вип. 27. С. 251–270.
3. Денисенко Г. Який стан культурної спадщини України в умовах російсько-української війни. *Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минулих часів. Діалоги з істориками: у двох книгах*. Кн. 1. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. С. 163–173.
4. Кот С. Про стан культурної спадщини України (Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» 18 квітня 2018 р.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2018. С. 36–37.
5. Кот С. Історичний досвід та актуальні проблеми збереження пам'яток історії та культури України. *Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України»*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015.
6. Рішняк О. Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини ХХ – початку ХХІ ст. та українська дійсність. *Український історичний журнал*. 2022. № 4 (565). С. 40–41.

7. Солошенко В. Якої шкоди завдає агресія РФ проти України вітчизняній культурній спадщині та музеям, зокрема? *Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минулини. Діалоги з істориками: у двох книгах.* Кн. 1. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. С. 173–176.
8. Титова О.М. Культурна спадщина Криму та Донбасу за сучасних умов: загрози, втрати, перспективи збереження. *Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи»* (м. Київ, 12 листопада 2015 р.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. С. 25–30.
9. Титова О.М. Культурна спадщина Криму та Донбасу: сучасний стан, можливості збереження. *Праці Центру пам'яткознавства.* 2016. Вип. 30. С. 19–20.
10. Яшний Д. Моніторинг стану культурної спадщини в Криму за відкритими даними (2014–2020). *Пам'яткознавчі студії: проблеми, практики, перспективи розвитку. Збірник наукових праць.* Вип. 1. Київ, 2020. С. 63–73.
11. Гриценко О. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. Київ, 2019. 320 с. URL: <https://uamoderna.com/biblioteka/hrytsenko-decomunization-book>. (Дата звернення: 20.10.2022).
12. Рябчук М. Декомунізація чи деколонізація? Що показали політичні дискусії з приводу «декомунізаційних» законів? *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.* Вип. 28 (82). 2016. С. 104–117.
13. URL: https://ciss.org.ua/ua/sk_page.html?object. Дані Кримського інституту стратегічних досліджень про «пристосування», «реставрацію», а по факту – руйнування та знищення об'єктів культурної спадщини України із Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, які опинилися в окупації та потрапили до рук росіян. 26.09.2024 [facebook page] code=3cb1e327abe8d62827907e77dc052de5.
14. Поточний архів Міністерства культури та інформаційної політики України. Експертна комісія з питань обліку об'єктів культурної спадщини МКІП України. Протокол від 01.11.2022 р.
15. URL: <https://kanaldom.tv/masova-derusyifikacziya-ta-dekomunizacziya-u-vidpovid-na-vijnu-rf-yak-ukrayinczi-pozbavlyayutsya-staryh-symvoliv-video>/Масова дерусифікація та декомунізація у відповідь на війну РФ – як українці позбавляються старих символів.
16. 1528 пам'яток культурної спадщини та 2359 об'єктів культурної інфраструктури постраждали в Україні через російську агресію. URL <https://mcsc.gov.ua/news/1528-pamyatok-kulturnoyi-spadshhyny-ta-2359-obyektiv-kulturnoyi-infrastruktury-postrazhdaly-v-ukrayini-cherez-rosijsku-agresiyu>. (Дата звернення: 07.10.2025).
17. Поточний архів Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України. Матеріали по Харківській області. Вересень 2022 р.
18. Лаховський М. Жертв тоталітаризму розстріляли втретє рашисти зруйнували польський меморіал у Харкові. Справжня варта. 21 кв. 2022 р. URL: <https://varta.kharkov.ua/news/city/1225315>. (Дата звернення: 25.09.2022).
19. Українські закони про декомунізацію. *Вікіпедія.* URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Українські_закони_п.
20. Поточний архів Міністерства культури та інформаційної політики України. Засідання Експертної комісії з питань обліку об'єктів культурної спадщини МКІП. Протокол від 25.01.23.
21. Тиравський В. Україна крізь призму іноземних мас-медіа Процес дерусифікації та де-радянзації розпочався не з масштабного російського вторгнення у 2022 році, а ще у 2014 році під час Революції Гідності. 5 травня 2025. URL: <https://foreignukraines.com/2025/05/05/the-ukrainian-institute-of-national-remembrance-summed-up-the-de-russification-of-cities-streets-squares-and-monuments-over-the-past-10-years>. (Дата звернення: 10.10.2025).

22. Поточний архів Міністерства культури та інформаційної політики України. Засідання Експертної комісії з питань обліку об'єктів культурної спадщини МКІП. Протокол від 25.01.23.
23. У Києві перейменували арку дружби народів. *Слово і діло*. 14.05.2022. URL: <https://www.slovovidlo.ua /2022/05/14/ povyna/ kultura / kyievi-perejmtnuvaly-arku-druzhby-narodiv-klichko>. (Дата звернення: 16.10.2023).
24. Лужецький Р. Як деколонізувати Артема і врятувати Кавалерідзе. *Історична правда*. 30.11.2018. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/5c015e121e7f5/32>. (Дата звернення: 16.10.2022).
25. Денисенко І. Музей «Парк радянського періоду» у Спадшанському лісі. 2019. С. 19. URL: <http://www.putivl-zapovidnyk.pp.ua/naukovtsju/muzej-park-radjanskogo-periodu-u-padschanskomu-isi.php>. (Дата звернення: 16.10.2022).
26. Закон України Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2023, № 65, ст. 221). URL: <https://unn.ua/news/zelenskiy-pidpisav-zakon-pro-dekolonizatsiyu-ta-derusifi-katsiyu-toponimiyi>.
27. У Києві презентують Держреєстр нерухомих пам'яток України. URL: <http://www.suspilnimedia/culture/628638-prezentuvali-reestr-neryhomihibektiv-kulturnoispadisini-epamatka>. (Дата звернення: 16.10.2022).
28. Закон України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/265262.html>.

REFERENCES

1. Denysenko H. Kulturna spadshchyna u formuvanni istorychnoi pamiaty. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2018. 318 s. [in Ukrainian].
2. Denysenko H., Denysenko O. Kulturna spadshchyna v umovakh viiny: ukrainski realii (2014–2022 rr.). Ukraina KhKh st.: kultura, ideolohiia, polityka. Zb. statei. Kyiv, 2023. Vyp. 27. S. 251–270 [in Ukrainian].
3. Denysenko H. Yakyi stan kulturnoi spadshchyny Ukrainy v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny. Perelom: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny. Dialohy z istorykamy: u dvokh knyakh. Kn. 1. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2022. S. 163–173 [in Ukrainian].
4. Kot S. Pro stan kulturnoi spadshchyny Ukrainy (Informatsiino-analitychni materialy do parlamentskykh slukhan «Stan, problemy ta perspektyvy okhorony kulturnoi spadshchyny v Ukraini» 18 kvitnia 2018 r.). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2018. S. 36–37 [in Ukrainian].
5. Kot S.I. Istorychnyi dosvid ta aktualni problemy zberezhenia pamiatok istorii ta kultury Ukrainy. Kulturna spadshchyna v konteksti «Zvodu pamiatok istorii ta kultury Ukrainy. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2015 [in Ukrainian].
6. Rishniak O. Kulturna spadshchyna u voienному konflikti: mizhnarodnyi dosvid druhoi polovyny KhKh – pochatku KhKhI st. ta ukrainska diisnist. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 2022. № 4 (565). S. 40–41 [in Ukrainian].
7. Soloshenko V. Yakoi shkody zavdaie ahresiia RF proty Ukrainy vitchyzniani kulturnii spadshchyny ta muzeiam, zokrema? Perelom: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny. Dialohy z istorykamy: u dvokh knyakh. Kn. 1. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2022. S. 173–176 [in Ukrainian].
8. Tytova O.M. Kulturna spadshchyna Krymu ta Donbasu za suchasnykh umov: zahrozy, vtraty, perspektyvy zberezhenia. Kulturni tsinnosti Krymu i Donbasu v umovakh viiny ta okupatsii: Materialy Kruhloho stolu «Istoryko-kulturnyi ta naukovyi potentsial Pivdnia ta Skhodu

- Ukrainy v umovakh okupatsii ta voiennykh dii: zahrozy, vtraty, perspektyvy» (m. Kyiv, 12 lystopada 2015 r.). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2016.S.25–30 [in Ukrainian].
9. Tytova O.M. Kulturna spadshchyna Krymu ta Donbasu: suchasnyi stan, mozhlyvosti zberezhenia. Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva. 2016. Vyp. 30. S. 19–20 [in Ukrainian].
 10. Yashnyi D. Monitorynh stanu kulturnoi spadshchyny v Krymu za vidkrytymy danymy (2014–2020). Pamiatkoznavchi studii: problemy, praktyky, perspektyvy rozvytku. Zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 1. Kyiv, 2020. S. 63–73 [in Ukrainian].
 11. Hrytsenko O. Dekomunizatsiia v Ukraini yak derzhavna polityka i yak sotsiokulturne yavyshche. Kyiv, 2019. 320 s. URL: <https://uamoderna.com/biblioteka/hrytsenko-dekomunization-book> (Data zvernennia: 20.10.2022) [in Ukrainian].
 12. Riabchuk M. Dekomunizatsiia chy dekolonizatsiia? Shcho pokazaly politychni dyskusii z pryvodu «dekomunizatsiinykh» zakoniv? Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnona-tionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. Vyp. 28 (82). 2016. S. 104–117 [in Ukrainian].
 13. URL: https://ciss.org.ua/ua/sk_page.html?object. Dani Krymskoho instytutu stratehichnykh doslidzhen - pro «prystosuvannia», «restavratsiiu», a po fakti – ruinuuvannia ta znyshchennia obektiv kulturnoi spadshchyny Ukrainy iz Spysku Vsesvitnoi spadshchyny YuNESKO, yaki opynylysia v okupatsii ta potrapyly do ruk rosiian. 26.09.2024 [facebook page] code=3cb1e327abe8d62827907e77dc052de5 [in Ukrainian].
 14. Potochnyi arkhiv Ministerstva kultury ta informatsiinoi polityky Ukrainy. Ekspertna komisiia z pytan obliku obektiv kulturnoi spadshchyny MKIP Ukrainy. Protokol vid 01.11.2022 [in Ukrainian].
 15. URL:<https://kanal-dom.tv/masova-derusyfikacziya-ta-dekomunizacziya-u-vidpovid-na-vijnu-rf-yak-ukrayinczi-pozbavlyayutsya-staryh-symvoliv-video/> Masova derusyfikatsiia ta dekomunizatsiia u vidpovid na viinu RF – yak ukraintsi pozbavliautsia starykh symvoliv [in Ukrainian].
 16. 1528 pamiatok kulturnoi spadshchyny ta 2359 obektiv kulturnoi infrastruktury postrazhdaly v Ukraini cherez rosiisku ahresiiu. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/1528-pamyatok-kulturnoyi-spadshchyny-ta-2359-obyektiv-kulturnoyi-infrastruktury-postrazhdaly-v-ukrayini-cherez-rosijsku-agresiyu>. (Data zvernennia: 07.10.2025) [in Ukrainian].
 17. Potochnyi arkhiv Tsentru doslidzhen istoriko-kulturnoi spadshchyny Ukrainy Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Materialy po Kharkivskii oblasti. Veresen 2022 r. [in Ukrainian].
 18. Lakhovskiy Mateush. Zhertv totalitaryzmu rozstrilialy vtretie rashysty zruinuvaly polskiy memorial u Kharkovi. Spravzhnia varta. 21 kv. 2022 r. URL: <https://varta.kharkov.ua/news/city/1225315>. (Data zvernennia: 25.09.2022) [in Ukrainian].
 19. Ukrainski zakony pro dekomunizatsiiu. Vikipediia. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ukrainski_zakony_p. [in Ukrainian].
 20. Potochnyi arkhiv Ministerstva kultury ta informatsiinoi polityky Ukrainy. Zasadnna Ekspertnoi komisii z pytan obliku obektiv kulturnoi spadshchyny MKIP. Protokol vid 25.01.23 [in Ukrainian].
 21. Tyravskiy V. Ukraina kriz pryzmu inozemnykh mas-media Protse derusyfikatsii ta deradianizatsii rozpochavsia ne z masshtabnoho rosiiskoho vtornnennia u 2022 rotsi, a shche u 2014 rotsi pid chas Revoliutsii Hidnosti. 5 travnia 2025. URL: <https://foreignukraines.com/2025/05/05/the-ukrainian-institute-of-national-remembrance-summed-up-the-de-russification-of-cities-streets-squares-and-monuments-over-the-past-10-years>. (Data zvernennia: 10.10.2025) [in Ukrainian].
 22. Potochnyi arkhiv Ministertva kultury ta informatsiinoi polityky Ukrainy. Zasadnna Ekspertnoi komisii z pytan obliku obektiv kulturnoi spadshchyny MKIP. Protokol vid 25.01.23 [in Ukrainian].
 23. U Kyievi pereimenuvaly arku druzhby narodiv. Slovo i dilo. 14.05.2022. URL: <https://www.slovodilo.ua/2022./05/14/novyna/kultura/kyievi-perejmtnuvaly-arku-druzhby-narodiv-klichko>. (Data zvernennia: 16.10.2023) [in Ukrainian].

24. Luzhetskyi R. Yak dekomunizuvaty Artema i vriatuvaty Kavaleridze. Istorychna pravda. 30.11.2018. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/5c015e121e7f5/32>. (Data zvernennia: 16.10.2022) [in Ukrainian].
25. Denysenko I. Muzei «Park radianskoho periodu» u Spadshchanskomu lisi. 2019. S. 19. URL: <http://www.putivl-zapovidnyk.pp.ua/naukovtsju/muzej-park-radjanskogo-periodu-u-padschanskomu-isi.php>. (Data zvernennia: 16.10.2022) [in Ukrainian].
26. Zakon Ukrainy Pro zasudzhennia ta zaboronu propahandy rosiiskoi imperskoi polityky v Ukraini i dekolonizatsiiu toponimii (Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR), 2023, № 65, st. 221). URL: <https://unn.ua/news/zelenskiy-pidpisav-zakon-pro-dekolonizatsiyu-ta-derusifikatsiyu-toponimiyi> [in Ukrainian].
27. U Kyievi prezentuiut Derzhreistr nerukhomykh pamiatok Ukrainy. URL: <http://www.suspilnimedia/culture/628638-prezentuvali-reestr-neryhomi-hobektiv-kulturnoispadsini-epamatka>. (Data zvernennia: 16/10.2022). [in Ukrainian].
28. Zakon Ukrainy «Pro zasady derzhavnoi polityky natsionalnoi pamiaty Ukrainiskoho narodu. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/265262.html> [in Ukrainian].

Denysenko Halyna

Candidate of historical Sciences (PhD),

Senior researcher fellow,

Centre for research of the historical and cultural heritage,

Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20 th –

Century of the Institute of History of Ukraine,

NAS of Ukraine

e-mail: denisenko76@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4672-1586

CULTURAL HERITAGE OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Annotation. The article analyzes the state of immovable cultural heritage in the context of the Russian-Ukrainian war of 2014–2024. In the context of Russian aggression, which is an existential threat to the Ukrainian people, state policy in the field of culture becomes an important factor in ensuring the national security of Ukraine, and the preservation of cultural heritage is one of the main elements of identity formation and the preservation of historical memory. The Russian Federation is deliberately and purposefully destroying history, culture, national cultural heritage, museums and educational institutions, looting and taking away manuscripts, archaeological finds, library collections, creating a humanitarian catastrophe in the temporarily occupied territory of Ukraine. Attention is paid to the processes of decommunization and decolonization in the public space, which have significantly intensified after the Russian invasion of Ukraine in 2022. Systematic decommunization and decolonization, understanding of the Soviet experience is the key to Ukrainian society's opposition to the doctrine of the «Russian world» and the creation of a «Ukrainian world» with the inclusion of monuments to prominent Ukrainian figures, important events in the history of Ukraine, which corresponds to the main content of Ukraine's humanitarian policy. **Relevance.** The modern Russian-Ukrainian war, aimed at the destruction of Ukraine as a state, the Ukrainian people (nation), its worldview and historical memory, has brought to the fore a number of problems, including in the humanitarian sphere. The events of the war have accelerated the process of rethinking the historical past, and have intensified measures to remove markers imperial, Soviet-communist ideology from the public space,

which enhances the relevance of the study. **The purpose** of the work involves analyzing the state of Ukraine's cultural heritage in the current conditions of the Russian-Ukrainian war, the processes of decommunization and decolonization of the public space, which should become a reliable barrier to the «Russian world». **The methodological basis** of study is the principles of historical analysis and scientific objectivity comparative-historical and problem-chronological method. **The scientific novelty** consists in the study of the state of the cultural heritage of Ukraine during the Russian-Ukrainian war unleashed by Russia in 2014, the scale of damage to cultural heritage inflicted on Ukraine during the second phase of the war – the full-scale invasion of Russian troops into Ukraine on February 24, 2022.

Keywords: war, cultural heritage, public space, decommunization, decolonization, museum, monument.

Подано до друку: 20.10.2025 р.

УДК 069.3:355.4(477)

Срібна Марія

кандидат історичних наук,
вчений секретар,

Національний музей історії України,
Київ, Україна

sribnamariya3@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1623-5114>

ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (НА ПРИКЛАДІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)

Анотація. У статті розглядається проблема збереження культурної спадщини України в умовах російсько-української війни на прикладі діяльності Національного музею історії України. Проаналізовано основні виклики, пов'язані із загрозою руйнування і втрати культурних цінностей, окреслено заходи, спрямовані на їхній захист, зокрема фізичне убезпечення фондів, цифровізацію колекцій, налагодження міжнародної співпраці та просвітницьку діяльність. Показано роль музею як важливого інституційного центру у збереженні історичної пам'яті й національної ідентичності в умовах війни. Зроблено висновок, що ефективне збереження культурної спадщини можливе завдяки поєднанню професійної музейної роботи, інноваційних технологій і суспільної підтримки. Перспективи подальших досліджень убачаються у вивченні міжнародного досвіду, розробці інноваційних методів захисту експонатів та посиленні ролі цифровізації у музейній сфері.

Ключові слова: Національний музей історії України, фондова колекція, виставкові проекти, російсько-українська війна, культурна спадщина.

Постановка проблеми. Російсько-українська війна створила безпрецедентні загрози для культурної спадщини України, яка є основою формування національної ідентичності й історичної пам'яті. У цих умовах музеї постають перед проблемою захисту фондів від руйнування, викрадення чи втрати доступу до них, а також збереження своєї освітньої та наукової функцій. Національний музей історії України виступає показовим прикладом того як у воєнний час вибудовуються нові підходи до охорони та репрезентації культурних цінностей. Виникає потреба у на-

уковому осмисленні його досвіду та визначенні ефективних стратегій збереження спадщини в умовах війни.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У науковій літературі аналізуються тенденції та напрями інвестування в культурну спадщину України у воєнний час й аналізуються діяльність фондів, що її забезпечують [2]. Окрім того, охарактеризовано зміст приписів міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права щодо кримінальної відповідальності за злочини проти культурних цінностей [6]. Проаналізовано досвід, напрацьований країнами світу, щодо захисту і збереження культурних цінностей в умовах воєнного конфлікту, висвітлено окремі приклади впровадження в Україні міжнародних ініціатив [3]. Також у дослідженнях показано, що, незважаючи на складні умови та обмеження воєнного стану, певна частина заходів з охорони нерухомих об'єктів культурної спадщини (зокрема державна реєстрація за визначеними категоріями, інформування та дослідницька діяльність, деякі елементи захисту стосовно монументальних пам'ятників) відповідно до їхньої системи, визначеної пам'яткоохоронним законодавством, продовжує реалізовуватися за взаємодії державного й приватного секторів, а також за активної підтримки зарубіжних партнерів [7].

Особливо актуальними є дослідження останніх років, що висвітлюють діяльність музеїв в умовах сучасних викликів, зокрема під час російсько-української війни, та роль виставок у збереженні й популяризації культурної спадщини [14; 15; 17].

Одночасно слід зазначити, що діяльність Національного музею історії України у цих аспектах залишається недостатньо дослідженою, зокрема щодо методів презентації колекцій, реалізації освітніх програм і участі у міжнародних культурних проєктах, що потребує подальшого наукового вивчення.

Метою статті є дослідження проблеми збереження культурної спадщини України в умовах війни, аналіз практичних заходів, здійснюваних Національним музеєм історії України для захисту музейних колекцій та продовження культурно-просвітницької діяльності, а також визначення перспективних напрямів удосконалення цих процесів.

Виклад основного матеріалу. Національний музей історії України (далі – НМІУ) належить до провідних музейних установ держави. Його діяльність спрямована на комплектування, дослідження, збереження та популяризацію музейних предметів і колекцій з освітньою та науковою метою, а також на залучення суспільства до надбань української культурної спадщини. У фондах музею зосереджені унікальні історико-культурні й мистецькі цінності України. Серед них – неповторні археологічні та нумізматичні зібрання, рукописи, стародруки, пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва, колекція зброї, твори живопису та графіки тощо. Загальний обсяг музейного зібрання перевищує 800 тис. одиниць. Завдяки цим фондам, науковим дослідженням і виставковим проєктам музей виконує роль носія колективної пам'яті, допомагаючи відвідувачам глибше осмислювати історичне минуле. У своїй діяльності НМІУ керується положеннями Статуту НМІУ, затвердженого наказом Міністерства культури та інформаційної політики від 18.05.2020 р. № 1790, а також засадами, викладеними в Конвенції Генеральної конференції ООН з питань освіти, науки і культури «Про охорону всесвітньої культурної природної спадщини» (Париж, 1972), ратифікованої Указом Президії Верховної Ради України № 6673-XI від 04.10.1988 р., Конвенції ЮНЕСКО

«Про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» (Париж, 1970) та Кодексу музейної етики ІКОМ (Сеул, 2004) [4].

Російсько-українська війна зумовила остаточний розрив України з радянсько-російською спадщиною та трансформацію підходів до репрезентації історії. Від 2014 р. музейні колекції зазнали значних втрат, однак музейні установи адаптуються до нових викликів, зосереджуючи зусилля на збереженні культурної спадщини. У діяльності музею особливе місце посідає висвітлення боротьби українського народу проти російської агресії з акцентом на образі українського воїна як символу незламності та мужності. Після початку повномасштабного вторгнення 2022 р. пріоритетом музею стало збереження культурних цінностей від руйнувань і пограбувань паралельно з комплектуванням матеріалів про сучасні воєнні події. На основі задокументованих воєнних злочинів й атрибутованих речових джерел формуються нові виставкові проекти, що демонструють опір українців і наслідки окупації. Завдяки культурно-освітнім програмам НМІУ постає простором, де відвідувачі можуть осмислити історію боротьби за свободу, незалежність і гідність. Одночасно музей виконує важливу освітню функцію, інформуючи про наслідки війни, її вплив на суспільство та культуру, а також сприяючи формуванню критичного мислення й дискусії щодо актуальних соціальних проблем.

Українська культурна спадщина невід’ємно пов’язана з постатями, які визначали розвиток державності та культури. У музеї регулярно створюються виставкові проекти, що презентують їхній внесок. Так, у 2023 р. відкрито виставку «Боротьба за незалежність. Творці. Епізоди», яка розповідає про українців, котрі відстоювали право на ідентичність, культуру та свободу думки. Серед них – Василь Стус, Василь Романюк (патріарх Володимир), Валерій Марченко, Галина Севрук, Олесь Шевченко, Опанас Заливаха, Анатолій Лупиніс, Ірина Сенік, Михайло Горинь, Левко Лук’яненко, В’ячеслав Чорновіл [1]. Історичні постаті становлять важливий компонент культурної спадщини України, оскільки їхня діяльність безпосередньо вплинула на формування національної ідентичності та культурних традицій. У спадщині, що зберігається в музеї, постаті минулого постають не лише як індивідуальні біографії, але й як репрезентанти певних суспільних процесів, інтелектуальних течій і культурних практик. Їхня присутність у національній пам’яті сприяє не лише відтворенню історичного контексту, але й осмисленню тяглості культурного розвитку України.

Варто згадати і про міжнародні виставки, які є важливим інструментом популяризації історії та культури України. Виставкові проекти знайомлять світ із багатоманітною культурною спадщиною, підкреслюють її унікальність і сприяють утвердженню України в глобальному культурному просторі. Такі проекти посилюють культурну дипломатію та забезпечують збереження історичної пам’яті. У 2022 р. НМІУ взяв участь у великому міжнародному проекті «Русь – вікінги на Сході». Виставка була відкрита в Музеї Мозгорд поблизу данського міста Орхус. На виставці експонувалося 2000 об’єктів із дев’яти країн. Загалом в цьому міжнародному проекті брало участь 15 музеїв й установ із Польщі, Латвії, Литви, Німеччини, Швеції, Фінляндії, Норвегії, Данії та України. НМІУ та його філія Скарбниця надали 201 предмет. Це зброя, фішки, арабські та римські монети, ювелірні прикраси, зокрема знаменита діадема з поселення Дівич-гора в с. Сахнівка на Черкащині.

Виставковий проєкт «Русь – вікінги на Сході» знайомив світ із унікальними старожитностями з України і привертав увагу світової громадськості до культурної спадщини нашої держави та загроз навколо неї, які виникли після повномасштабного вторгнення РФ в Україну [12].

В умовах російської військової агресії ЄС активно підтримує Україну у збереженні культурної спадщини та розвитку креативних секторів. Зокрема НМІУ активно долучається до грантових програм House of Europe («Дім Європи»). Це програми, які фінансуються Європейським Союзом для підтримки професійного та творчого обміну між українцями та їхніми колегами в країнах ЄС і Великій Британії. Програми зосереджені на культурі й креативному секторі, освіті та роботі з молоддю, соціальному підприємництві, медіа. Додаткова увага приділяється підтримці національних спільнот України. Влітку 2025 р. НМІУ отримав грант House of Europe на оцифрування культурної спадщини національних спільнот. Проєкт втілюється на базі філії музею і його мета – це представити в різних форматах спадщину вірмен, урумів, болгар і туркменів. Предмети, з якими будуть працювати в межах проєкту «Скарбниця національних спільнот» (який підтримує Європейський Союз за програмою «Дім Європи»), маловідомі як дослідникам, так і ширшій аудиторії. Це пам'ятки ювелірного мистецтва XVIII – початку XX ст., що належали вірменській спільноті, урумам, болгарам і туркменам. Серед них більшість становлять предмети культового призначення: хрести, потири, лампади. Окрему групу складають жіночі прикраси. Також у межах проєкту планується закупити техніку, яка допоможе в деталях відфотографувати пам'ятки ювелірного мистецтва. Результати можна буде побачити на міжнародній платформі museum-digital, де музей веде свою цифрову базу, а також на платформі Google Arts & Culture. Крім того, буде створено 3D моделі частини предметів, щоб можна було роздивитися їх з усіх можливих ракурсів [10].

Як бачимо, сучасні виклики, зокрема повномасштабна війна, підкреслюють нагальну потребу в оцифруванні музейних колекцій. Цифрові технології дозволяють забезпечити збереження та доступність культурної спадщини навіть у разі фізичних руйнувань або пограбувань експонатів. Оцифрування не лише гарантує документування матеріальних цінностей, але й сприяє їхній популяризації серед широкої аудиторії, забезпечує дистанційний доступ до культурних надбань та підтримує наукові дослідження. У контексті війни такі заходи стають критично важливими для захисту історичної пам'яті, збереження національної ідентичності та забезпечення подальшого відтворення культурної спадщини. Станом на серпень 2025 р. НМІУ оцифрував і розмістив на платформі museum-digital 65 зібрань та 693 об'єкти. Цифрова база НМІУ підтримана грантом Стабілізаційного фонду для культури та освіти. Стабілізаційний фонд 2023 для культури та освіти – це проєкт Goethe-Institut та Федерального міністерства закордонних справ Німеччини, спрямований на зміцнення стійкості культурних та освітніх партнерів в Україні [11]. А на онлайн-платформі Google Arts & Culture, музей наразі розмістив 370 експонатів (у форматі 2D і 3D), 7 віртуальних виставок і 2 кишенькові 3D галереї. Всі експонати можна роздивитися у високій роздільній якості [9].

Також щодо України треба виділити класичні заходи відновлення об'єктів культурної спадщини, котрі ЄС фінансує. Один із таких – це план дій Міжнародного

альянсу із захисту культурної спадщини в зонах конфлікту (ALIPH) щодо України та відновлення «культурного різноманіття» у різних об'єктах та об'єктах спадщини, включно з бібліотеками, архівами та музеями. Під час повномасштабної війни фонд ALIPH одним із перших запропонував допомогу НМІУ. Ще в березні 2022 р. до музею надійшов лист від наукової директорки виконавчої ради ALIPH, докторки Майї Комінко, де вона сповістила, що організація отримала кошти для допомоги українським інституціям у збереженні культурної спадщини. У межах цієї програми фонд вже допоміг низці українських музеїв і чекав пропозицій від НМІУ. Влітку 2022 р. Майя Комінко відвідала музей, зокрема фонди, і пересвідчилася в тому, що потрібно закупити нові шафи для зберігання експонатів. Після цього команда проєкту визначилася з метою гранту ALIPH: виготовлення, доставка й установлення вогнетривких шаф-сейфів для безпечного зберігання музейних колекцій, наукового архіву та бібліотеки музею. У грудні 2022 р. музей і ALIPH підписали грантову угоду, а впродовж 2023 р. було придбано 120 шаф, які допомагають зберігати музейні зібрання надійніше [8]. Окрім того ALIPH за підтримки Європейського Союзу профінансувала проєктування ремонту даху Скарбниці НМІУ, а також оновлення систем, що забезпечують охорону й пожежну безпеку філії [16].

Особливу увагу заслуговує проєкт НМІУ «Врятовані скарби», в рамках якого музей реалізує повернення та збереження культурних цінностей, що були викрадені або знайдені. У 2023 р. в стінах музею було відкрито виставку «День археолога: врятовані скарби», де більшість експонатів потрапили до колекції музею після того, як їх вилучили правоохоронці в межах боротьби з незаконним обігом археологічної спадщини. Серед таких предметів – оздоблений сріблом пояс, що походить з військової культури давніх германців (середина III ст.). На Хмельниччині його знайшов, а потім спробував незаконно продати «чорний археолог». Деякі речі з виставки музей отримав від волонтерів. Наприклад, слов'янський скарб VII–VIII ст. з берегів р. Рось, а також скарб III–II тис. до н.е. бронзової доби з Тернопільщини. Крім цього, відвідувачі мали змогу побачити: колекцію скляного давньоримського посуду; речі з давніх воїнських поховань; амуніцію римських легіонерів; набір давньогрецьких шоломів; колекцію античної червонофігурної кераміки і теракотової скульптури з Криму; прикраси слов'ян; скарби бронзового віку; зброю гунів; гривні доби Київської Русі [5]. 30 квітня 2024 р. в НМІУ відбулася урочиста презентація 274 предметів археології та монет, затриманих на кордоні Естонської Республіки та переданих в Україну. Учасники презентації змогли побачити прикраси скіфського часу, передримського та римського часу, а також середньовічні знахідки – це парадна кінська упряж – рубіж VIII–IX ст. – початок IX ст., перстень із птахом, який тримає в лапах гілку лавра, X–XII ст., монети візантійських імператорів: Костянтина VII Багрянородного (920–944 рр.), Никифора II Фоки (963–969 рр.); Іоанна I Цимісхія (969–976 рр.), Василя II Болгаробійці (976–1025 рр.). Подібні монети у X та XI ст. були поширені майже на всій території сучасної України [18]. У 2025 р. музей у межах даного проєкту до Дня археолога представив унікальні археологічні знахідки: бронзове окуття германського відра III–IV ст., врятоване другом музею Тарасом Хмеловським, прикраси кінської упряжі салтово-маяцької культури VIII–IX ст., повернуті урядом Естонської Республіки. Ці експонати демонструються вперше і є надзвичайно цінними свідченнями історії древніх культур на

українських землях – від германських воїнських традицій до могутнього Хазарського каганату. Метою виставкового проєкту було донести до відвідувачів, що сьогодні, в умовах війни, збереження археологічної спадщини набуває особливого значення. Ворожа агресія знищила тисячі пам'яток, окупанти розграбували музеї та викрали цілі музейні колекції. Але епідемія мародерства, пов'язана з незаконним пошуком археологічних предметів, завдала втрат, порівнянних із воєнними. Кожна врятована знахідка – це збережена сторінка прадавньої історії і культури України [13].

Висновки. Дослідження засвідчує, що російсько-українська війна поставила перед українськими музеями безпрецедентні виклики, пов'язані із загрозою втрати та руйнування культурної спадщини. Національний музей історії України демонструє приклад ефективної адаптації до умов війни, реалізуючи заходи з фізичного захисту фондів, цифровізації колекцій, налагодження міжнародної співпраці та продовження просвітницької діяльності. Цей досвід доводить, що збереження культурних цінностей у кризових умовах можливе завдяки поєднанню професійної компетентності, інноваційних технологій та суспільної підтримки.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Подальші наукові дослідження у сфері збереження культурної спадщини в умовах війни можуть бути спрямовані на комплексний аналіз механізмів взаємодії державних інституцій, музейних установ і міжнародних організацій у процесі захисту культурних цінностей. Важливим напрямом також є дослідження цифровізації музейних фондів, розробка інноваційних методів евакуації та консервації артефактів, а також вивчення ролі сучасних комунікаційних технологій у популяризації культурної спадщини під час війни. Подальші розвідки мають сприяти створенню цілісної стратегії збереження культурних цінностей, здатної забезпечити їхню безпеку та доступність навіть у кризових обставинах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Боротьба за незалежність. Творці. Епізоди. *Національний музей історії України*: вебсайт. URL: <https://nmiu.org/events/exhibitions/2>. (Дата звернення: 02.09.2025).
2. Віблій П., Япринцева А., Рагуліна М. Інвестування в збереження культурної спадщини України в умовах війни: досвід музеїв Львова. *Галицький економічний вісник*. № 2 (93) 2025. С. 41–49.
3. Гаврилюк С. Міжнародний досвід захисту культурних цінностей міжнародний в умовах воєнного конфлікту. *Волинський музейний вісник*. Луцьк, 2022. Вип. 12. С. 3–9.
4. Декларація НМІУ щодо набуття, зберігання та популяризації культурних цінностей. *Національний музей історії України*: вебсайт. URL: <https://nmiu.org/posts/160>. (Дата звернення: 02.09.2025).
5. Заблоцька О. У Києві вперше показали археологічні скарби, які врятували від контрабандистів і грабіжників. *Суспільне культура*: вебсайт. URL: <https://susplne.media/culture/551869-u-kievi-vperse-pokazali-arheologichni-skarbi-aki-vratuvali-vid-kontrabandistiv-i-grabiznikiv-foto>. (Дата звернення: 29.08.2025).
6. Короткий Т., Савченко Я., Хендель Н. Виклики та загрози для культурної спадщини України в умовах агресії рф проти України. *Український часопис міжнародного права*. № 4. 2022. С. 54–65.
7. Міщенко М. Охорона нерухомих об'єктів культурної спадщини в умовах агресивної війни: теоретико-практичні аспекти. *Культурологічна думка*. № 23. 2023. С. 168–177.

8. Музей посилив захист колекцій у фондах завдяки організації ALIPH. *Національний музей історії України*: вебсайт. URL: <https://nmiu.org/posts/143>. (Дата звернення: 01.09.2025).
9. Національний музей історії України представлений на онлайн-платформі Google Arts & Culture. *Історична правда*: вебсайт. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2023/05/22/162709>. (Дата звернення: 01.09.2025).
10. Національний музей історії України отримав грант на оцифрування спадщини національних спільнот. *Національний музей історії України*: вебсайт. URL: <https://nmiu.org/posts/466>. (Дата звернення: 23.08.2025).
11. Платформа museum-digital: вебсайт. URL: <https://ua.museum-digital.org/institution/94>. (Дата звернення: 28.08.2025).
12. Прокопенко М. Чому артефакти з України вразили данців: розмова про виставку «Русь – вікінги на Сході». *Національний музей історії України*: вебсайт. URL: <https://old.nmiu.org/bloh/item/60-chomu-artefakty-z-ukrainy-vrazyly-dantsiv-rozmova-pro-vystavku-rus-vikinhy-na-skhodi>. (Дата звернення: 25.08.2025).
13. Професійне свято українських археологів. *Національний музей історії України*: вебсайт. URL: <https://nmiu.org/posts/467>. (Дата звернення: 29.08.2025).
14. Реєнт О., Денисенко Г. Культурна спадщина України в умовах російсько-української війни: виклики та наслідки збройної агресії. *Український історичний журнал*. № 6 (579). 2024. С. 44–65.
15. Рогожа М. Збереження культурної спадщини України в умовах війни: практики міжнародної взаємодії. *Українські культурологічні студії*. Вип.1(12). 2023. С. 10–14.
16. Фонд ALIPH за підтримки ЄС оновив системи безпеки філії музею – Скарбниці. *Національний музей історії України*: вебсайт. URL: <https://nmiu.org/posts/295>. (Дата звернення: 29.08.2025)
17. Шимкова І., Зузяк Т., Марущак О. Особливості вивчення збереження культурної спадщини під час воєнного стану. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 73. Т. 3. К., 2024. С. 174–181.
18. 30 квітня – у Національному музеї історії України презентують 274 предмети археології та монет, які Естонія повернула Україні. *Урядовий портал*: вебсайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/events/30-kvitnia-u-natsionalnomu-muzei-istorii-ukrainy-prezentuiut-274-predmety-arkheolohii-ta-monet-iaki-estoniia-povernula-ukraini>. (Дата звернення: 01.09.2025).

REFERENCES

1. Viblyi P., Yapryntseva A., Rahulina M. (2025). Investuvannia v zberezhennia kulturnoi spadshchyny Ukrainy v umovakh viiny: dosvid muzeiv Lvova. *Halytskyi ekonomichnyi visnyk*. № 2 (93). S. 41–49.
2. Havryliuk S. (2022). Mizhnarodnyi dosvid zakhystu kulturnykh tsinnostei mizhnarodnyi v umovakh voiennoho konfliktu. *Volynskyi muzeinyi visnyk*. Lutsk. Vyp. 12. S. 3–9.
3. Korotkyi T., Savchenko Ya., Khendel N. (2022). Vyklyky ta zahrozy dlia kulturnoi spadshchyny Ukrainy v umovakh ahresii rf proty Ukrainy. *Ukrainskyi chasopys mizhnarodnoho prava*. № 4. S. 54–65.
4. Mishchenko M. (2023). Okhорona nerukhomykh ob'ektiv kulturnoi spadshchyny v umovakh ahresyvnoi viiny: teoretyko-praktychni aspekty. *Kulturolohichna dumka*. № 23. S. 168–177.
5. Reient O., Denysenko H. (2024). Kulturna spadshchyna Ukrainy v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny: vyklyky ta naslidky zbroinoi ahresii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 6 (579). S. 44–65.
6. Rohozha M. (2023). Zberezhennia kulturnoi spadshchyny Ukrainy v umovakh viiny: praktyky mizhnarodnoi vzaiemodii. *Ukrainski kulturolohichni studii*. Vyp.1(12). S. 10–14.

7. Shymkova I., Zuziak T., Marushchak O. (2024). Osoblyvosti vyvchennia zberezhennia kulturnoi spadshchyny pid chas voiennoho stanu. Aktualni pytannia humanitarnykh nauk. Vyp. 73. T. 3. S. 174–181.

Sribna Maria

Candidate of Historical Sciences,

Scientific Secretary,

National Museum of the History of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

sribnamariya3@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1623-5114>

SAFEGUARDING CULTURAL HERITAGE IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (A CASE STUDY OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE)

***Annotation.** The article examines the problem of preserving Ukraine's cultural heritage during the Russian-Ukrainian war, using the National Museum of the History of Ukraine as a case study. The main challenges related to the threat of destruction and loss of cultural assets are analyzed, as well as the measures aimed at their protection, including the physical safeguarding of collections, digitization of holdings, development of international cooperation, and educational activities. The role of the museum as an important institutional center in preserving historical memory and national identity during wartime is highlighted. The study concludes that the effective preservation of cultural heritage is possible through the combination of professional museum work, innovative technologies, and public support. Future research perspectives include studying international experience, developing innovative methods for protecting artifacts, and strengthening the role of digitization in the museum sphere.*

***Keywords:** National Museum of the History of Ukraine, collection holdings, exhibition projects, Russian-Ukrainian war, cultural heritage.*

Подано до друку: 10.09.2025 р.

**ДОКУМЕНТАЛЬНА ТА МУЗЕЙНА
КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА**

ЗБЕРЕЖЕННЯ САКРАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ ВОЛИНИ В ЕКСПОЗИЦІЯХ ВИШНЕВЕЦЬКОГО ПАЛАЦУ

***Анотація.** У статті йдеться про пам'яткоохоронну та реставраційну діяльність Національного заповідника «Замки Тернопілля» на прикладі збереження сакральної спадщини Волині. Увага приділяється формуванню стаціонарної експозиції «Залу Волинської ікони», в основу якої увійшли ікони XVIII – кінця XIX ст., передані релігійними громадами Вишнівецьчини. Розглядається специфіка та основні особливості консерваційно-реставраційних робіт, проведених у реставраційних майстернях Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького. Особлива увага приділяється важливості збереження сакральної спадщини у військових реаліях сучасності.*

***Ключові слова:** ікона, реставрація, сакральна спадщина, Волинь, Вишневецький палац.*

Сьогодні, коли наша держава вкотре виборює своє законне право на свободу і незалежність, боронить кордони і відстоює територіальну цілісність, не менш важливими є питання збереження й охорони української культури, сакральної спадщини та духовності. Вже не один храм стерто з лиця землі, втрачено ікони та духовні святині. Тому зараз вкрай важливим для музейних установ є збереження та відновлення сакральної спадщини нашого народу.

Національний заповідник «Замки Тернопілля» (далі – НЗ «Замки Тернопілля») – музейна установа, до складу якої входить низка замків, палацово-паркових комплексів й інших історико-архітектурних споруд регіону. Головною метою заповідника є розробка та реалізація програм із охорони, збереження та популяризації пам'яток національної культурної спадщини, розташованих на його території. Наукові працівники НЗ «Замки Тернопілля» виконують цілий спектр завдань, серед яких наукова, дослідницька, експозиційна, культурно-просвітницька, екскурсійна, фондова і збиральницька, а також реставраційна робота. Важливим завданням для працівників є пошук предметів музейного значення, що мають культурну, історичну, мистецьку цінність з метою їхнього збереження, реставрації та в подальшому – формування стаціонарних залів і виставок у об'єктах заповідника. За останні роки до фондосховищ заповідника надійшли ікони, хоругви, плащаниці, стародруки, свічники, хрести та низка інших сакральних предметів з місцевих храмів. Особливу цінність складають для заповідника ікони XVIII – кінця XIX ст., які після тривалих консерваційно-реставраційних робіт увійшли до стаціонарної експозиції «Зал Волинської ікони», яка діє у Вишневецькому палаці. Тут представлені унікальні старовинні ікони, які були передані релігійними громадами сіл Бодаки, Котюжини, Решнівки та Лозів.

Над реставрацією ікон працював львівський художник-реставратор I категорії станкового темперного та олійного малярства Національного заповідника «Замки Тернопілля» Володимир Магінський. Його талановиті руки повернули до життя десятки, здавалося б, уже втрачених ікон, які зараз прикрашають експозиційні зали Збарзького замку та Вишневецького палацу і складають окрему колекцію. З метою збереження мистецької та релігійної цінності експонатів колектив заповідника підтримує тісний зв'язок із Львівським реставраційним центром.

У листопаді 2009 року з благословення архієпископа Тернопільського і Кременецького Сергія та за згодою отця-настоятеля Свято-Миколаївської церкви с. Бодаки Володимира Лупиноса і парафіян до заповідника було передано 10 полотен сакрального мистецтва, серед яких 4 ікони на полотні з ряду Моління (верхня частина іконостасу) (Мал. 1). Вони надійшли в реставраційну майстерню запо-

Рис. 1. Ікони із ряду Моління (верхня частина іконостасу).
Дар церкви св. Миколая с. Бодаки. Друга половина XVIII ст.

відника для досліджень та подальшої реставрації. На кожній зображено по три постаті апостолів. Дві з них мають скісні зрізи по верхній стороні ліворуч, а дві – праворуч. Ікони без підрамників і слідів їхніх не виявлено. Ймовірно, полотна кріпилися безпосередньо до конструкції іконостасу. Пам'ятки прийшли зі значними втратами полотна та багатьма наскрізними проривами, особливо по краях. Були наявні осипи та потертості живописного шару. Під час візуального дослідження ікон було виявлено дворазове фарбове нашарування, що й підтвердили мікрохімічні та рентгенівські дослідження. Коли з ікон зняли верхній шар фарб, відкрився авторський живопис, більш професійний ніж пізніше «малярство».

Свято-Миколаївська церква збудована й освячена в 1771 р. Це був період коли на території Кременецького повіту (з 1720 до 1831 р.) була запроваджена Унія. Сакральне мистецтво в той час орієнтувалося на західну школу живопису, що підтверджує стиль і трактування авторського малярства. На жаль, автора встановити не вдалося. Пізніше нашарування показує, що напрям і стиль написання після 1831 р. були спрямовані на східну іконописну школу живопису. Це дає можли-

вість стверджувати, що пам'ятки сакрального мистецтва, передані НЗ «Замки Тернопілля», можна віднести до другої половини XVIII ст.

Проведені консерваційно-реставраційні заходи та дослідження в рентгенівських променях над іконами Апостольського ряду з іконостасу Свято-Миколаївської церкви с. Бодаки та виявлені символи, що дають нам можливість атрибутувати деяких із зображених апостолів. Декого з апостолів можна було впізнати за традиційними рисами обличчя (наявність чи відсутність бороди, її форма, високе чоло, наприклад, у Павла та Іоанна) або за написами. Натомість, у католицькому мистецтві апостоли як атрибути отримують знаряддя своїх мученицьких «страстей»: Петро, Пилип, Симон, Тадей – хрести; Андрій – хрест особливої форми, у вигляді літери «X»; Павло, Яків Молодший, Матвій – мечі; Варфоломій – м'ясницький ніж; Яків Старший – палицю; Фома – спис; Іоанн Богослов – чашу, з якої виповзає змія, що символізує отруту, знешкоджену молитвою апостола. Порядок зображення апостолів у іконостасах був усталений у XVII ст., однак схема їхнього розташування могла змінюватися. Незмінними залишалися тільки розміщення апостола Петра і Павла – ще з ранніх рядів Моління XVI ст., де Петро зображувався за Богородицею, а Павло за Іоанном Предтечею. Переважно дотримувалися такого правила, що наступними розміщувалися по два євангелісти: за Петром – Матвій і Марк, а за Павлом – Іоанн та Лука, за ними – всі інші учні. Завершували ряд апостолів наймолодші – Фома та Пилип. Постаті в апостольському чині із Свято-Миколаївської церкви с. Бодаки не підписані, тому реставратори припускають, що іконописець дотримувався усталеної схеми розташування.

Іконографія апостола Павла схожа як у східній, так і в західній церкві. Його зображають із довгою темною бородою та високим чолом. Одним із атрибутів апостола Павла є меч. Цей елемент одночасно символізує знаряддя смерті і те, що сам Павло до свого покликання був ревним гонителем християн. Апостол Павло, як євангелісти Лука та Марк, не належали до числа дванадцяти учнів Христа. Проте в апостольському ряді його обов'язково зображують як одного із верховних апостолів. У Діяннях апостолів описано його найбільші подорожі; після Малої Азії він поширював Слово Боже у Греції, Єрусалимі та Римі. У кожному місці проповідь завершувалася створенням Церкви, рукоположенням єпископів, пресвітерів. Своє життя апостол закінчив мученицькою смертю – спочатку був бичований, а потім убитий мечем у Римі.

Поряд із апостолом Павлом другим або ж третім в апостольському ряді зображали євангеліста Іоанна (зображений по центру). Зазвичай, це старший чоловік із довгою сивою бородою, високим чолом і книгою у руках. Апостол Іоанн після Вознесіння Господнього проповідував у Юдеї та Самарії. До Успіння Пресвятої Богородиці він не залишав Палестини. Потім поширював Слово Боже у Малій Азії. Послання та «Апокаліпсис» написав на о. Патмос, де відбував заслання. Повернувшись до м. Ефес, написав Євангеліє від Іоанна. Він єдиний із дванадцяти апостолів дожив до старості та помер власною смертю. Під час дослідження ікони із с. Бодаки в рентгенівських променях було виявлено в руках у євангеліста Іоанна закриту книгу, що підтвердилося після зняття запису.

Крайнім ліворуч зображений із закритою книгою євангеліст Лука. Традиційно він представлений як молодий чоловік із невеликою темно-русявою борідкою і книгою у руках – як й інші євангелісти.

Після повної реставрації пам'ятки схема зображення постатей не змінилася. Відкритий авторський живопис більш професійний ніж пізніші «перемалювання». Про це свідчать індивідуальні риси кожного з апостолів, промальовані кисті рук, бганти одягу, гармонійний колорит. Проведена реставрація відкрила невідомі до цього деталі – хмари, на яких розташовані постаті, а також світлі німби довкола голів.

В залі представлено двосторонні ікони-хоругви:

1. На одному боці ікони зображена Володимирська Пресвята Богородиця, а на іншому – Хрещення Господнє (Богоявлення).
2. На одній стороні ікони зображений святий Георгій переможець, а на іншій – преподобний Серафим Саровський.

Друге життя старовинним хоругвам, які датуються кінцем XVIII ст., також подарував Володимир Магінський, реставрувавши їхні зображення. До, напевно, єдиної на Тернопільщині реставраційної майстерні культових речей, що працює на базі НЗ «Замки Тернопілля», вони потрапили зі Свято-Миколаївської церкви с. Бодаки Збарзького району. Для надання хоругві експозиційного вигляду Володимир Магінський розробив спеціальний підрамник-раму. Така практика реставрації є новою, але досить успішною.

Неабиякий інтерес для відвідувачів виставки становлять плащаниці, які зі знанням справи відреставрував Володимир Магінський. В залі їх експонуються дві – з церкви Святої Покрови с. Лози (Мал. 2) та дар храму св. архidiaкона Стефана с. Котюжини (Мал. 3).

Плащаниця – це велике чотирикутне полотнище з шовку або оксамиту із зображенням Спасителя після зняття Його з Хреста. Вона символізує хресний подвиг Сина Божого в ім'я спасіння людей. Навколо зображення вишивається або малюється тропар із Великої Суботи.

Плащаниці були необхідним атрибутом богослужби від періоду Великої П'ятниці до Вознесіння Христового. Тематика українських плащаниць того часу була доволі усталеною. За іконотрадицією їх можна поділити на дві групи. До однієї, яка домінує, відносяться плащаниці із зображенням Христового тіла та написом. Друга група пам'яток – менше поширена, мала зображення сцени Покладання Христа до гробу у різних варіантах.

Розглядаючи плащаниці з виставки, бачимо, що вони належать до двох різних груп. Плащаниця, що надійшла з храму с. Лози відносимо до першої групи

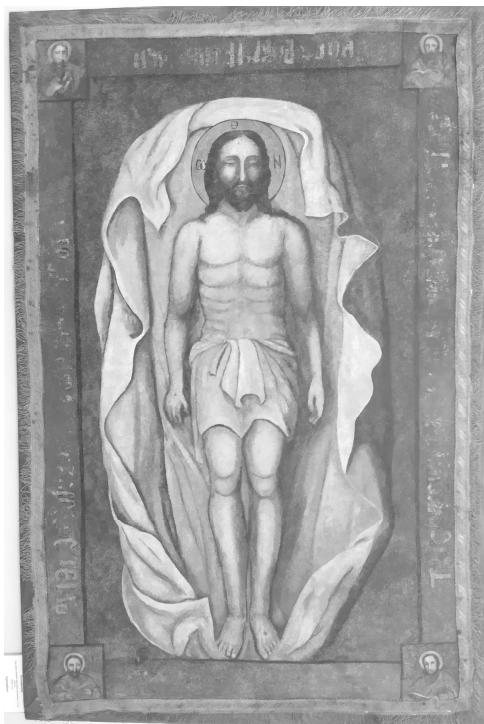

Рис. 2. Плащаниця. Дар церкви Пресвятої Богородиці с. Лози XIX ст.

однофігурних плащаниць. Тут зображено тіло Спасителя та по периметру зроблений напис. Плащаниця належить до Почаївської малярської школи XIX – початку XX ст. та є складним витвором церковного мистецтва, в якому поєднані м'яка тканина і жорстка основа живописного зображення. Другу плащаницю зі сценою Покладення Христа до гробу відносимо до багатофігурних. Сама сцена покладення до гробу на цій Плащаниці доволі традиційна. У центрі тканини над саркофагом зображене Тіло Христа зі складеними руками навхрест на грудях, що вказує на належність плащаниці до візантійського обряду. Основа шовкова, сукана нитка по вертикалі, скріплені між собою клеєм тваринного походження. Саме полотнище облямоване торочками із сухозлотиці. По кутах зображено голівки янголів (ліве нижнє зображення янгола втрачено). Янголи відокремлені від інших зображень рамкою з геометричним орнаментом. Від рамок по периметру – орнаментований фриз рослинного характеру з використанням олійної фарби, сусального золота та срібла, а також уміщено напис тропаря Великої Суботи.

Сцена «Покладення до гробу» прикрашена лелітками, канителлю. Біля голови Ісуса, підтримуючи пелену – Йосиф Ариматейський, з іншого краю – Никодим. Над тілом Христа зображені св. апостол Іоанн, Богородиця, Марія Магдалина, миросиця Марія Алфеева. На пелені зображений Ісус Христос зі складеними навхрест руками на грудях. Сама сцена «Покладення до гробу» виконана олійною фарбою. Підклад плащаниці підшитий із бавовняної тканини фарбованою аніліновим фарбником жовтаво-охристого кольору.

Одним із найпопулярніших сюжетів іконного живопису є образ Богородиці Одигітрії або Провідниці. Композиційний тип Одигітрії особливо полюбився на християнському Сході, зокрема в українському мистецтві. Композиція ікони Богородиці Одигітрії стала в історії мистецтва своєрідною емблемою Візантії, будучи його найбільш урочистим і мистецьки яскравим витвором.

Упродовж багатьох століть наш народ особливо шанував Пресвяту Божу Матір як Провідницю, що своїми молитвами допомагає пізнавати Свого Єдинородного Сина, ведучи нас у Царство Боже. Ще з давніх-давен кожен, хто вирушав у далеку дорогу, йшов спершу у храм і молився перед іконою Божої Матері, просячи її, щоб була йому провідницею в дорозі, щасливо довела до мети подорожі і допомогла успішно повернутись додому. Ікони Пресвятої Богородиці в Україні шанують як ту, що допомагає в терпінні, є охороною для міст і сіл під час ворожих наступів, непоборною заступницею для христолубивого війська, яке боролось за Божу правду і право народу.

Ікону Богородиці Одигітрії, що надійшла до НЗ «Замки Тернопілля» з храму с. Бодаки бачимо сьогодні на виставці «Волинської ікони». Вона виготовлена на дереві олійними фарбами. Реставратори датують ікону кінцем XVIII – початком XIX ст. Богородиця зображена з немовлям на руці, причому Ісус правою рукою благословляє, а у лівій тримає сувій. Одягнений він у хітон і гіматій (сорочку з довгими рукавами) та плащ. Голова Богоматері злегка нахилена в бік Христа, його голова також у тричвертному повороті в бік до матері. Права рука Богоматері піднята в молільному русі на рівні грудей – вона молиться перед своїм сином як заступниця за людей.

Зупинимося окремо на реставрації ікони «Св. Мученик Ісидор» (Мал. 4) – атрибутована за авторським написом праворуч і ліворуч від німба святого, який виявили

Рис. 3. Плащаниця. Дар церкви св. архідиякона Стефана с. Котюжини. XIX ст.

Рис. 4. Ікона Св. Мученик Ісидор.
Дар церкви св. Миколая с. Бодаки. XVIII ст.

Рис. 5. Ікона Свята великомучениця Варвара.
Дар церкви св. Миколая с. Бодаки. XVIII ст.

за допомогою рентгенівських променів. У центрі ікони зображена коліноприклонна фігура святого в чернечому одязі, у верхньому лівому куті – капличка з фігурою Ісуса Христа Вседержителя і церква з дзвіницею. В нижній частині – джерело та сільськогосподарський інвентар. Пізніше була розкрита ще одна цікава жанрова сцена: ангел оре плугом в упряжці двох волів.

З історичних джерел відомі чотири святих з іменем Ісидор: 1) святий Ісидор, єпископ (554–636), канонізований у 1598 р., помер у глибокій старості 4 квітня; 2) святий Ісидор, землероб (бл. 1080 – 1130), канонізований у 1622 р. папою Григорієм XV, помер 15 травня; 3) святий Ісидор Пілусійський, помер бл. 450 р. 4 лютого; 4) святий Ісидор Хіоський, зарубаний мечем близько 251 р. 14 травня. Тобто лише один із чотирьох святих на ім'я Ісидор помер не своєю смертю – був зарубаний мечем. Якраз його й зображено на іконі – відповідно до знайденого напису: «С:МУЧЕНИКЪ ИСИДОРЪ».

Давні християни вшановували св. Ісидора, який за імператора Декія загинув мученицькою смертю. Він, імовірно, був військовим старшиною, який за свою ревність Христовій вірі був зарубаний мечем у місцевості Хіос (Греція) приблизно 251 р. Джерело, в яке кинули тіло Ісидора уславилося цілющою силою. На місці поховання християни згодом збудували церкву.

Ще одне із полотен, представлених на виставці, зображує Святу великомученицю Варвару (Мал. 5). 306 року в юному віці у Малій Азії вона постраждала за сповідання Христової віри – за присудом місцевої влади її стратив власний батько, жорстокий язичник Діоскор. Святість діви Варвари засвідчувалася багатьма чудесами, які відбувалися біля її гробниці.

Свята великомучениця Варвара зображується як прекрасна діва у розкішних шатах. Найчастіше із непокритою головою і розпущеним волоссям – символом незаміжності. Також зустрічається корона як знак великомучеництва. В руці святої мініатюрна вежа із трьома вікнами. Проте частіше вежу бачимо на задньому плані – за святою. Іншим атрибутом св. Варвари є чаша як символ її передсмертного причастя. В іншій руці мученицький хрест. Починаючи із кінця XVII ст. хрест заміняє або доповнює пальмова гілка – характерний у західній традиції атрибут мучеництва. Також може тримати розгорнутий сувій або книгу.

В українському іконописі постать св. Варвари зустрічається з XII ст., однак особливого поширення набирає на початку XVIII ст. Дуже популярними її зображення були в народному іконописі XIX ст., особливо у Великій Україні. Її образи були мало не в кожному домі, адже святу вважали покровителькою жінок і вишивальниць.

Виставка «Волинської ікони» вважалася б неповною, якби тут не був представлений ще один досить популярний на Волині образ – великомучениці Параскеви.

10 листопада Православна Церква молитовно вшановує пам'ять святої великомучениці Параскеви-П'ятниці. Угодниця народилася у III ст. в Іконії (тепер м. Конья, Туреччина) у заможній родині. Її батьки довго не мали дітей, вони щиро молилися і постилися по п'ятницях, щоб Бог послав їм дитину, і саме у п'ятницю в них народилася дівчинка. Її назвали П'ятниця, що грецькою звучить як Параскева.

З ранньої юності дівчина була відданою християнкою, займалася доброчинністю. Коли батьки померли, їй залишився великий спадок. Правитель області, де

жила Параскева, запропонував їй стати його дружиною за умови, що відречеться від Христа. Параскева відмовилася, прийняла обітницю безшлюбності, роздала усе своє багатство бідним і надалі проповідувала християнство в Іконії. Параскеву кинули до в'язниці, піддавали страшним тортурам, аби вона відцуралася своєї віри, та сила її духу була незламною. Праведниця навіть свою страту перетворила на палку проповідь християнства. Тому вона завжди мала у православного народу особливу любов. Параскеву або ж, якщо перекласти, П'ятницю вважали заступницею жінок, покровителькою рукоділля, ринку.

Не дивлячись на те, що святих мучениць досить рідко зображували в українській сакральній традиції, образ Параскеви-П'ятниці був одним із найбільш популярних у малярстві. В XVII–XVIII ст. вона, як і святі Миколай та Юрій, входить у пантеон народних святих. Її образ втрачає строгу ієрархічність, набирає рис фольклорного звучання.

Як правило, зображення Параскеви на образах волинських малярів типові для іконографії Святих мучениць. Це фронтальне, на повен зріст або покоління зображення юної діви, у правій руці якої – чотириконечний хрест і пальмова гілка – у лівій, на голові – вінець. Постать Параскеви покрита червоним плащем, адже цей колір символізує божественну енергію, яка дає життя творінню, а в образах мучеників є символом страждань, вказівкою на кров Христову чи символом Божої любові і спасіння.

Два останніх образи відрізняються манерою виконання та кольоровою гамою. За стилістично образним вирішенням ці твори стоять на межі професійного та народного малярства, а їхні автори належать до представників фольклорної течії іконопису Волині. Класичну іконографічну схему зображення святих малярі доповнили деталями, через які ікони набувають своєрідних рис. Малярі надали зображенню святих мучениць ліричного чи навіть поетичного звучання. У такому трактуванні присутня поширена в XVII–XVIII ст. ознака «картинності». Автори створили своєрідні «портрети» Параскеви та Варвари, наділивши їхні образи яскравими індивідуальними рисами.

Отже, дякуючи діяльності НЗ «Замки Тернопілля», можемо бачити у стаціонарній експозиції «Зал Волинської ікони» унікальні зразки сакрального мистецтва нашого краю XVIII–XIX ст., що є невід'ємною частиною культурної спадщини України. Сьогодні, коли український народ бореться за свободу і незалежність, особливо важливо вивчати свою історію, мистецтво, культуру, ідентифікувати себе в світовій спільноті, подбати про свою духовність. Ікона для українця в усі часи була джерелом сили та енергії, тим невидимим місточком, що з'єднує з вищою силою – Богом. І саме беззаперечна та міцна віра повсякчас вела українців до перемоги. І так буде сьогодні....

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Богословський збірник Львівської Духовної академії. Матеріали II Міжнародної наукової конференції м. Львів, 24–25 листопада 2010 р. Львів.
2. Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. Випуск 20. Матеріали XX міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 27–28 серпня 2013 року. Луцьк: ДП «Волинські старожитності», 2013. 327с., іл.

3. Овсійчук В., Кравич Д. Оповідь про ікону / наук. ред. С. Павлюк. Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2000. – 396 с.: кол. іл.
4. Степовик Д.В. Іконотворчість та українське ікономалярство // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2005. Т. 3.

REFERENCES

1. Bohoslovskyy zbirnyk Lvivskoyi Dukhovnoyi akademiyi. Materialy II Mizhnarodnoyi naukovoï konferentsiyi m. Lviv, 24–25 lystopada 2010 r. Lviv.
2. Volynska ikona: doslidzhennya ta restavratsiya. Naukovyy zbirnyk. Vypusk 20. Materialy KHKH mizhnarodnoyi naukovoï konferentsiyi, m. Lutsk, 27–28 serpnia 2013 roku. Lutsk: DP «Volynski starozhytnosti», 2013. 327s., il.
3. Ovsyichuk V. Krvavych D. Opovid pro ikonu / nauk. red. S. Pavlyuk. Lviv: In-t narodoznavstva NAN Ukrayiny, 2000. 396 s.: kol. il.
4. Stepovyk D.V. Ikonotvorchist ta ukrayinske ikonomalyarstvo // Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny: u 10 t. / redkol.: V.A. Smoliy (holova) ta in.; Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. K.: Naukova dumka, 2005. T. 3.

Brega Valentyna
tour guide,
Vyshnivetskyi department
of the National Reserve «Zamky Ternopillya»,
Vyshnivets, Ukraine,
antares12@ukr.net

PRESERVATION OF THE SACRED HERITAGE OF VOLYN IN THE EXHIBITIONS OF THE VYSHNEVEC PALACE

***Annotation.** The article deals with the monument protection and restoration activities of the National Reserve «Zamky Ternopillya» on the example of preserving the sacred heritage of Volyn. Attention is paid to the formation of a stationary exhibition of the «Hall of the Volyn Icon», the basis of which is icons of the 18th – late 19th centuries, transferred by religious communities of the Vyshnevechchyna. The specifics and main features of the conservation and restoration works carried out in the restoration workshops of the National Museum in Lviv named after Andrey Sheptytsky are considered. Special attention is paid to the importance of preserving the sacred heritage in the military realities of modern times.*

Keywords: icon, restoration, sacred heritage, Volyn, Vyshnevechky Palace.

Подано до друку: 17.10.2025 р.

УДК 725.94:629.7]:[069.1:629.7]](477.53)

Пістоленко Ірина

доктор історичних наук,

завідувач науково-дослідного сектору,

Полтавський музей авіації і космонавтики,

Полтава, Україна

list_28@ukr.net

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-7512-3510>

«АЕРОКОСМІЧНІ» ПАМ'ЯТНИКИ І МЕМОРІАЛЬНІ ДОШКИ ПОЛТАВИ – ВАЖЛИВА СКЛАДОВА СТАЦІОНАРНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ ПОЛТАВСЬКОГО МУЗЕЮ АВІАЦІЇ І КОСМОНАВТИКИ

***Анотація.** Публікацію присвячено комплексу меморіальних дощок, пам'ятних знаків і пам'ятників, споруджених у м. Полтава на честь важливих подій в аерокосмічній історії та видатних діячів у галузі авіації і космонавтики, доля яких пов'язана з Полтавським краєм. Цей комплекс став базою для розробки нової форми роботи і важливою (т.зв. інтер'єрною) складовою комплексних екскурсій, що проводяться науковцями Полтавського музею авіації і космонавтики і Музею Дальньої авіації.*

***Ключові слова:** аерокосмічна історія, меморіальні дошки, пам'ятники, музей, екскурсії.*

Пам'ятки минулого – величезні духовні і матеріальні наші скарби. Говорячи словами Миколи Гоголя, це – народна історія – жива, яскрава, сповнена фарб, істини, що обіймає життя народу.

Такі пам'ятки історії народу виявляють його гуманістичні ідеали, моральні принципи. У цьому – їхній справжній і непохитний зміст і сенс нашого намагання зберегти пам'ятки та пам'ятні місця для наступних поколінь.

Побачити їх, дізнатися про них – означає переконатися, повірити, зазнати ні з чим незрівняного почуття причетності до визначних подій і діяльності видатних людей [1].

Точна кількість пам'ятників і меморіальних дощок у Полтаві невідома, але в місті є значна кількість таких об'єктів, зокрема сотні пам'ятників і дощок, що відображають історію, культуру та героїчні події.

У місті встановлені пам'ятники, що відображають різні періоди її історії, як-от: пам'ятник на честь заснування міста, пам'ятники і меморіальні дошки, пов'язані з історією України, численні пам'ятники і пам'ятні дошки на честь видатних діячів у різних галузях діяльності. Зокрема, таких як авіація і ракетно-космічна галузі.

Полтавський музей авіації і космонавтики (далі – ПМАіК) за час свого функціонування став ініціатором, організатором або учасником підготовки та відкриття низки пам'ятників і меморіальних дощок, пов'язаних із тематикою музею. За нашими даними, таких «аерокосмічних» пам'ятників, пам'яток і меморіальних дощок у Полтаві налічується понад пів сотні (не враховуючи літаки, ракети тощо, що стали музейними експонатами й експонуються під відкритим небом на території колишнього авіамістечка). Спираючись на документальні джерела – це меморіальні об'єкти Полтави (і деякі – Полтавщини), пов'язані з життям і творчою діяльністю видатних учених, конструкторів, організаторів й активних учасників авіа-

ційного та ракетно-космічного будівництва, з діяльністю на території міста авіацятин, навчальних закладів, з важливими подіями аерокосмічної історії.

Цей своєрідний комплекс пам'ятників і пам'ятних дощок аерокосмічної тематики дає можливість двом музеям відповідного напрямку, що функціонують у Полтаві – Полтавському музею авіації і космонавтики і Музею Дальньої авіації (далі – МДА), – успішно й активно застосовувати розроблену науковими працівниками ПМАіК таку нову форму роботи, як «екстер'єрна» екскурсія. Така екскурсія є органічним продовженням екскурсії «інтер'єрної», тобто тієї, що пропонується відвідувачам у стаціонарній експозиції, розміщеної у музейних залах.

Офіційні списки і видання серед розмаїття згаданих пам'ятників і дощок особливо виділяють наступні.

Експозиційні розділи ПМАіК, присвячені одному з перших у світі теоретиків космонавтики, полтавцю за народженням, Ю.В. Кондратюку (О.Г. Шаргею), доповнюються низкою пам'ятників і меморіальних дощок, які являють собою оригінальну основу для продовження цієї теми за межами музею. Крім розділів, присвячених відкриттям і досягненням Ю. Кондратюка (О. Шаргея) у галузі теорії космонавтики, будівництва зерносховищ і елеваторів, а також розробки проектів вітроелектростанцій, в експозиції музею йдеться про дитинство, про полтавське оточення та його навчання в гімназії. Остання частина розповіді наочно може бути

Мал. 1. Пам'ятник Ю.В. Кондратюку поблизу Полтавського музею авіації і космонавтики на вул. Віталія Грицасенка, 16 (1997 р., скульпт. В.І. Білоус)

Мал. 2. Пам'ятник Ю.В. Кондратюку на території Національного університету «Полтавська політехніка» імені Юрія Кондратюка» (2017 р., скульпт. В. Голуб)

Мал. 4. Пам'ятна дошка на честь колишнього військового льотчика, фундатора Полтавського аеродрому М.А. Комарницького на будинку № 66 на вул. Соборності (1999 р., скульптор М.М. Цис)

Мал. 3. Меморіальна дошка на честь конструктора ракетно-космічної техніки, вченого у галузі механіки та процесів керування В.М. Челомея (1989 р., скульпт. В.І. Білоус)

проілюстрована під час екстер'єрної екскурсії місцями, пов'язаними з полтавським періодом у житті вченого:

- меморіальна дошка на будинку, де 21 червня 1897 р. народився і жив до червня 1916 р. майбутній учений (вул. Стрітенська, 4); перший варіант меморіальної дошки на будинку було встановлено у червні 1987 р. з нагоди 90-річчя від дня народження теоретика космонавтики;

- меморіальна дошка (скульпт. В.І. Білоус) на «старому» навчальному корпусі Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка (вул. Остроградського, 2); дошка була відкрита у червні 1982 р. на будівлі колишньої 2-ї Полтавської чоловічої гімназії, у якій у 1910–1916 рр. навчався вчений;

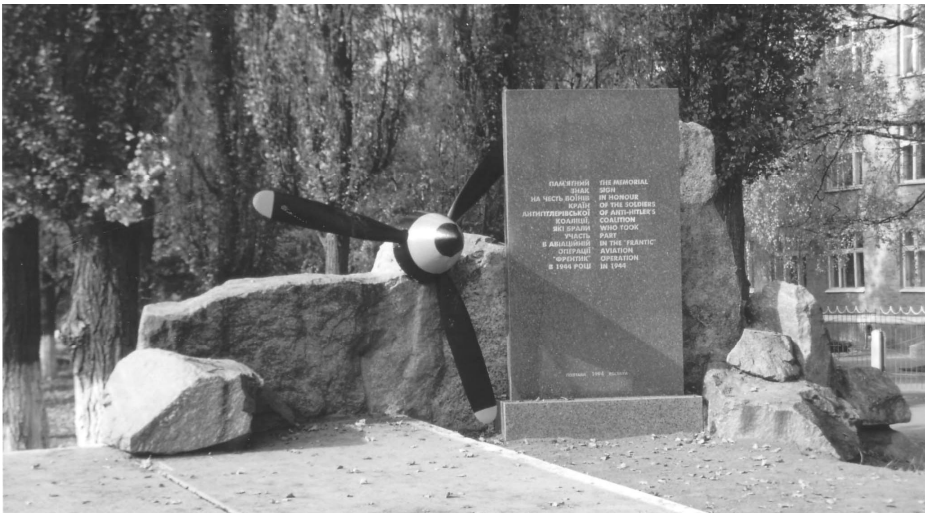
- пам'ятний знак – комплекс, споруджений у 1997 р. на території колишнього Полтавського авіаз'єднання до 100-річчя вченого; складовими частинами цього пам'ятного комплексу є ракета КСР-5, космічний апарат для спуску космонавтів після польоту і меморіальна дошка;

- пам'ятна дошка на одному з будинків на вул. Юрія Кондратюка (у мікрорайоні Алмазний);

– два пам'ятники Ю.В. Кондратюку (поблизу ПМАіК на вул. Віталія Грицаєнка, 16 (1997 р., скульпт. В.І. Білоус) (Мал. 1) і на території Національного університету «Полтавська політехніка» імені Юрія Кондратюка» (2017 р., скульпт. Валерій Голуб – художник, старший викладач кафедри образотворчого мистецтва цього навчального закладу) (Мал. 2).

Цю т.зв. екстер'єрну розповідь про діячів ракетно-космічної галузі, пов'язаних із Полтавою, можна продовжувати біля меморіальної дошки на вул. Юліана Матвійчука, 81, встановленої на будівлі навчального корпусу Полтавського політехнічного коледжу, колишньої професійно-технічної школи. Дошку відкрито в 1980 р. на честь одного із соратників Сергія Корольова, вченого, відомого конструктора ракетної техніки Юрія Олександровича Победоносцева, який навчався у цій школі впродовж 1922–1924 рр. і до 1926 р. мешкав із родиною неподалік. Саме у Полтаві, у згадані роки, розпочалася дослідницька і конструкторська діяльність майбутнього ракетника у гуртку безмоторної планерної авіації під керівництвом колишнього військового льотчика, активного учасника розбудови авіаційної справи на Полтавщині й в Україні загалом М.А. Комарницького.

До «ракетно-космічної» експерсії містом входить також меморіальна дошка на честь конструктора ракетно-космічної техніки, вченого у галузі механіки та процесів керування В.М. Челомея, яку полтавська громада відкрила 8 грудня 1989 р. з нагоди 75-річчя від дня народження вченого на фасадній частині будівлі середньої школи № 10 на вул. Юліана Матвійчука, 20/23 (скульпт. В.І. Білоус) (Мал. 3); майбутній академік навчався у десятій семирічній трудовій школі у 1922–1926 рр. Доповнює розповідь також дошка, встановлена у 1999 р. на честь видатного вченого у галузі матеріалознавства академіка І.М. Францевича – на розі вулиць Героїв «Азову» і академіка Брауде (в одному з будинків на останній вулиці народився один із майбутніх фундаторів «космічного» матеріалознавства).

Мал. 5. Пам'ятний знак, споруджений у 1994 р. на честь воїнів – учасників авіаційної операції «Френтік», яка здійснювалася під час Другої світової війни (1944 р.) з аеродромів Полтави, Миргорода та Пирятина спільно з авіацією країн-союзників

«Авіаційні» стаціонарні музейні розділи додатково яскраво ілюструються меморіальними дошками, у більшості своїй встановленими на історичних будівлях, пов'язаних із важливими подіями в авіаційній історії Полтави й України, і таких, що присвячені відомим діячам у цій галузі. Це, наприклад, дошка, встановлена у 1999 р. на честь конструктора, розробника авіаційного ранцевого парашуту Г.Є. Котельникова (на колишньому будинку Грекова (тепер – на вул. Соборності, 24), де наприкінці XIX ст. жив і працював конструктор) (скульпт. М. Посполітак); меморіальна дошка, встановлена у 1992 р. на будинку на колишній вул. Кам'яній (тепер – вул. Магдебурзького права), на честь льотчика С.О. Леваневського, який у 1930-ті рр. певний час очолював відділ льотної підготовки Всеукраїнської школи льотчиків у Полтаві, одного з перших полярних льотчиків (скульпт. В.І. Білоус); пам'ятна дошка на честь М.А. Комарницького (скульпт. М.М. Цись), відкрита у 1999 р. на будинку № 66 на вул. Соборності, що споруджений на місці столярно-різницького заводу (Мал. 4), на базі якого цим колишнім військовим льотчиком, засновником Полтавського аеродрому був організований гурток безмоторної планерної авіації, в якому навчалися відомі у майбутньому діячі авіаційно-космічної галузі Ю. Победоносцев, Б. Горонескуль, Зосима й ін. [2].

Особливим для полтавців є пам'ятний знак, споруджений у 1994 р. (тепер – на вул. Решетилівській) на честь воїнів – учасників авіаційної операції «Френтік» (Мал. 5), яка здійснювалася під час Другої світової війни (1944 р.) з аеродромів Полтави, Миргорода та Пирятина спільно з авіацією країн-союзників.

Відкриття згаданих й інших «аерокосмічних» пам'ятників, пам'ятних дощок, знаків і комплексів стали знаковими подіями для міста. Наведені вище приклади свідчать про те, що Полтава має багату аерокосмічну історію, зв'язок із видатними постатями української та світової науки і техніки, і дозволяють музеям Полтави відповідного спрямування умовно «розширити» межі своїх експозицій у місті.

Сподіваємося, що з часом на його вулицях з'являться нові пам'ятники і меморіальні дошки на честь людей і подій, пов'язаних з історією і сьогоденням авіації і космонавтики, щоб кожен, потрапивши на вулиці давньої і вічно молодого Полтави, відчув – тут знають і цінують минуле та сучасне свого міста.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Меморіальні місця і пам'ятники Полтави. Полтава: Скайтек, 2006. 32 с.
2. Науковий архів Полтавського музею авіації і космонавтики. Ф. «Авіація і космонавтика». Спр. «Авіація. Космонавтика. Пам'ятники». 127 с.

REFERENCE

1. Memorialni mistsia i pamiatnyky Poltavy. Poltava: Skaitek, 2006. 32 s.
2. Naukovyi arkhiv Poltavskoho muzeiu aviatsii i kosmonavtyky. F. «Aviatsiia i kosmonavtyka». Spr. «Aviatsiia. Kosmonavtyka. Pamiatnyky». 127 s.

Pistolenko Iryna

Doctor of Historical Sciences,
Head of the Research Sector,
Poltava Museum of Aviation and Cosmonautics,
Poltava, Україна
list_28@ukr.net
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-7512-3510>

POLTAVA «AEROSPACE» MONUMENTS AND MEMORIAL PLAQUES AS IMPORTANT COMPONENT OF THE STATIONARY EXHIBITION OF THE POLTAVA AIR AND SPACE MUSEUM

Abstract. *The article is dedicated to the complex of memorial plaques, memorial signs and monuments erected in Poltava in honour of important events in aerospace history and prominent figures in the field of aviation and cosmonautics, whose fate is connected with the Poltava region. This complex became the basis for the development of a new form of work and an important (so-called "interior") component of complex excursions conducted by scientists of the Poltava Air And Space Museum and the Museum of Long-Range Aviation.*

Keywords: *aerospace history, memorial plaques, monuments, museum, tours.*

Подано до друку: 20.10.2025

УДК 93/94 005.92 930.25

Сябро Ігор

аспірант III курсу програми PhD з історії,
Чорноморський національний університет ім. Петра Могили,
провідний архівіст відділу інформаційних технологій,
Центральний державний архів вищих органів влади
та управління України,
Київ, Україна
igor.g.syabro@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5533-5567>

ФОРМУВАННЯ АРХІВУ-МУЗЕЮ ІМЕНІ ДМИТРА АНТОНОВИЧА

Анотація. У статті висвітлено історію створення та діяльність Музею-архіву імені Дмитра Антоновича. Охарактеризовано структуру інституції пам'яті та джерела національної пам'яті українців, що збереглися в Музеї-архіві. Музей-архів складався з трьох відділів: відділ друкованих видань і книжкових колекцій; відділ рукописних пам'яток і архівних колекцій; відділ речових пам'яток і музейних колекцій. Названо імена українських емігрантів, які були причетні до створення Музею-архіву імені Дмитра Антоновича.. Один із них був Володимир Варламович Міяковський – ініціатор створення Музею-архіву Дмитра Антоновича при Українській вільній академії наук у США (Нью-Йорк). Ця інституція є правонаступницею Музею визвольної боротьби України у Празі, оскільки частина експонатів і документів, які зберігалися в цьому музеї, були вивезені до США. Архів-музей також зберігає пам'ятки з інших установ української еміграції.

Ключові слова: *Музей-архів імені Дмитра Антоновича, Українська вільна академія наук, Володимир Міяковський, Музей визвольної боротьби України у Празі.*

Постановка проблеми. Збереження пам'яток української національної ідентичності є одним із головних обов'язків кожного українця в Україні та за її межами. Перед дослідниками постають проблеми, над якими стикалися представники еміграції після Другої світової війни. Музей-архів імені Дмитра Антоновича є яскравим прикладом складної історії зберігання української спадщини. Як зазначає О. Сидорова, архівні матеріали Музею-архіву й до сьогоднішнього дня залишаються маловідомими українським науковцям.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сьогодні відсутнє комплексне дослідження цієї установи. Умовно історіографію цієї теми можна поділити на діаспорну (за межами України) і метрополітичну (в межах України). До представників української діаспорної історіографії належать Марко Антонович і Володимир Міяковський. Останній охарактеризував роботу Музей-архіву імені Дмитра Антоновича, її структуру та наявні колекції. Серед метрополітичної історіографії варто відзначити М. Палієнко, О. Сидорова.

Мета статті: дослідити історію створення Музею-архіву імені Дмитра Антоновича, визначити функції відділів інституції пам'яті, а також проаналізувати колекції, що зберігають українську ідентичність: документи, що поповнювалися з різних країн світу і ті, які були вивезені з Музею визвольної боротьби України (далі – МВБУ).

Виклад основного матеріалу. Перед тим як розглянути формування Музею-архіву імені Дмитра Антоновича варто згадати про Музей визвольної боротьби України у Празі. Він був заснований у травні 1925 р. Перша виставка відкрилася 1 липня 1925 р. Одночасно було засновано товариство цього музею, до якого входили І. Горбачевський, С. Смаль-Стоцький, А. Яковлів, Ю. Домбровський, К. Заклинський, Д. Антонович, В. Біднов, Д. Дорошенко, О. Колесса, М. Омелянович-Павленко, В. Старосольський, Ф. Щербина. На початку існування Музей-архів знаходився у найманих не пристосованих приміщеннях. У 1939 р. було нарешті придбано нове приміщення. Колекція фондів складалася з документів періоду українських визвольних змагань 1917–1921 рр., українських дипломатичних представництв і місій того часу в 12 країнах Європи; Союзу визволення України; таборів для інтернованих і військовополонених українців у Австрії, Італії, Польщі, Чехословаччині; українських емігрантських інституцій і політичних партій; фонди особового походження (фонд А. Андрієвського, О. Андрієвського, родини Антоновичів, В. Бідонова, Л. Білецького, І. Борковського, В. Доманицького, Д. Дорошенка, В. Дубровського, О. Колесси, О. Косач-Кривинюк, Б. Мартоса, В. Мартиниця, С. Наріжного, С. Рудницького й ін.); колекції боністики та нумізматики; збірки періодичних і неперіодичних українських видань з різних країн; шевченківської та карпато-української колекції; пам'ятки з історії Підкарпатської України.

Музей утримувався за рахунок членських внесків і пожертв українців із різних країн світу. З 1925 до 1938 рр. Музей-архів видавав бюлетень «Вісті». Під час

Другої світової війни (окупація Праги гітлерівською Німеччиною) МВБУ працював без заборон [6].

14 лютого 1945 р. під час бомбардування Праги американською авіацією одна з бомб вибухнула перед Українським домом. Унаслідок цього було зруйновано фасад будинку та знищено значну частину бібліотеки, архіву й музейних експонатів МВБУ. Тоді, після закінчення Другої світової війни, постала ідея створення Музею-архіву в країнах західного світу як спадкоємця МВБУ. Працівниками і прихильниками музею ціною «надлюдських зусиль» вдалося врятувати вцілілі матеріали музею-попередника – понад сорок тонн (приблизно 1 млн. одиниць зберігання) [5, с. 41].

Юрій Лавріненко у своїх спогадах розповідає про переселення українських науковців від Праги на Захід:

«Травень 1945 року. Група українських науковців, тікаючи на Захід з-під наваленого фронту, зупинилась перепочити в судетському містечку Вімпер (Вінтерберг). Вчені з Києва, Харкова, Чернігова ... Тут зародок Української Вільної Академії Наук на вигнанні Серед них був і Володимир Варламович Міяковський, один із будівничих архівної справи у відновленій Українській Державі 1917–[19]18 років...

«Перші експонати нового архіву!» – підняв угору книжки і з тим самим рухом поклав їх у свій утікацький мішок. Не харчі, одежа та інші матеріальні підстави життя втікача були в тому мішку, панували там виписки й копії історичних документів з архівів Києва, цінні київські академічні видання 20-х років, робочі папери історика України 19-го століття...» [2, с. 1].

З цих уривків можемо зробити висновок, що Володимир Міяковський був одним із піонерів заснування Музею-архіву імені Дмитра Антоновича. Перед тим як розглянути його діяльність у щойно створеному музеї, варто коротко згадати його біографію. Народився 18 липня 1888 р. в м. Ковель на Волині. Навчався в 1-й Київській гімназії, Київському інституті, Санкт-Петербурзькому університеті. В 1917 р. був членом Всеросійського учительського союзу. Того ж року працював над описом цензурного архіву «Главного управления по делам печати». В. Міяковський був членом редколегії журналу «Голос минувшего». В 1920–1925 рр. обіймав посаду голови Київського губернського архівного управління та директора київського Центрального історичного архіву ім. В. Антоновича. 21 серпня 1929 р. В. Міяковського заарештувала радянська влада через звинувачення у діяльності в «Спілці визволення України». До 1933 р. він перебував на засланні. Після повернення працював у медичних установах Києва з 1934 до 1941 рр. Під час Другої світової війни Володимир Міяковський працював в Інституті літератури та фольклору й одночасно організовував роботу Центрального історичного архіву ім. В. Антоновича. В 1944 р. переїхав до Праги, де розпочав працювати в МВБУ [7].

Наприкінці війни значна частина українських емігрантів була змушена перейти із Чехо-Словаччини до західних зон окупації.

У травні 1945 р. на підставі мандату празького МВБУ, було придбано перші експонати: українські календарі, видані І. Штайнбреном та рукописну збірку поезій Юрія Чорного. Першим приміщенням Музею-архіву став табір переміщених осіб Сомме-Казерне (м. Аугсбург). Від самого початку перед Музеєм-архівом

ставилася мета збирати матеріали для майбутніх сховищ визволеної України [3, с. 2]. В. Міяковський згадує про це у розмові з Юрієм Лавріненком: «Він уже має своє власне приміщення – пуделко з-під американських продуктів ... Тут поки що містяться зародки тільки двох основних відділів майбутнього Музею-Архіву майбутньої УВАН. ... Колись це виросте ... на дві величезні зали, відповідно устатковані. Але поки що ... я радий і цьому, тут сухо, ніщо не замокне, ніхто не викине на смітник, бо вдалось дістати дозвіл на цей куток під сходами ... Натурально одна людина всього не охопить, і я вже не сам, і це не одиноке архівне місце, є подібне й по інших таборах та місцях...» [1, с. 2]. Архівіст зазначає, що у співпраці з кількома іншими бібліотеками й музеями, Музей-архів розпочав збирати велику кількість примірників друкованих видань. Ці бібліотеки й музеї разом із Українською вільною академією наук (далі – УВАН) стали центрами для збереження примірників для Києва (Аугсбург – Музей УВАН), Львова (Карльсфельд, потім Берхтесгаден, бібліотека НТШ), Харкова (Музей Шевченка), Праги (Ашафенбург), Університетський примірник (УВУ – Мюнхен). Кожен із цих осередків мав збирати 7 обов'язкових примірників усіх видів друку. Один залишався на місці, а шість – передавалися до Музею-архіву, який став центральним сховищем збереження пам'яті української нації. Цей план був створений Володимиром Міяковським і погоджений Українською Національною Радою [3, с. 3].

Наприкінці 1940-х рр. значна частина українських учених, які мешкали в Європі та працювали в європейських філіях УВАН, почали переселятися до Сполучених Штатів Америки та Канади. Там вони розпочали формувати нові відділи та представництва УВАН [5]. Її канадський осередок був сформований у 1949 р. у Вінніпезі, куди ще в листопаді 1947 р. переїхав тодішній президент академії Дмитро Дорошенко. До Канади також прибули віце-президент УВАН Л. Білецький і генеральний секретар Я. Рудницький. Так було засновано УВАН у Канаді (The Ukrainian Free Academy of Sciences in Canada). При ній почала працювати бібліотека, архів і Український військовий музей.

15 квітня 1950 р. у Нью-Йорку відбулися організаційні збори членів і співробітників УВАН. 15 грудня того ж року владою США було ухвалено й офіційно затверджено статут УВАН у США (The Ukrainian Free Academy of Sciences in the U.S.). Згідно зі статутом, УВАН поділялася на кілька відділів: історико-філологічно-філософський, правничо-економічний, природничих і медичних наук, фізико-хімічно-математичний і технічних наук. Відділи, у свою чергу, поділялися на окремі секції та комісії. Існували також самостійні структурні підрозділи, серед яких: Інститут шевченкознавства, Мистецька кураторія, Бібліотека і Музей-архів [4, с. 206]. Таким чином УВАН у США став центральним осередком усієї УВАН [1, с. 79].

В. Міяковський ініціював створення Музею-архіву в Нью-Йорку, до складу якого увійшли В. Шугаєвський, Т. Олексіюк та Л. Биковський. Спочатку матеріали зберігалися у будинку власника української книгарні Мирона Сурмача. Згодом об'єднання українських емігрантів «Самопоміч» надало для Музею-архіву та, власне, УВАН кілька кімнат у своєму приміщенні. Окремі документи до США перевіз

В. Міяковський у 1950 р., основну частину – у 1952 р. за підтримки Злученого Українського Американського Допомогового Комітету (ЗУАДК).

В. Міяковському вдалося залучити до праці в Музеї-архіві фахових працівників – О. Волошину (бібліотекаря) і Т. Іванівську (музеезнавця), які впродовж десятиріч плідно працювали у музеї і бібліотеці.

У 1960-х рр. Музей-архів імені Дмитра Антоновича складався з трьох відділів:

1) відділ друкованих видань і книжкових колекцій. На цей час у фондах налічувалося близько 14 тис. одиниць книжкової колекції. Основну частину колекції становлять українські книжки, видані за межами України після 1945 р. Станом на 30 червня 1968 р. до Музею-архіву надійшло 2012 одиниць зберігання. Серед цінних надбань були: колекції о. Григорія Павловського (260 одиниць), частина книжок професора В. Шугаєвського (144 одиниць), книги, що належали Є. Маланюкові (283 одиниць); дублети, що передавалися Музеєві з Нью-Йоркської публічної бібліотеки (60 одиниць) і Колумбійського університету (128 одиниць). Найстаріші видання датуються 1880–1890-ми рр. Серед них – річники «Зорі» за 1886–1891 рр. З довоєнних і повоєнних видань зберігаються комплекти журналу «*Ruthenische Revue*» (Відень, 1903–1905 рр.) і його продовження «*Ukrainische Rundschau*» (за 1907–1915 рр.); низка інформативних періодичних бюлетенів, що видавалися під час і після Першої світової війни: «Вісник Союзу Визволення» (за 1914–1918 рр.); низка видань, що з'явилися в таборах військовополонених: «Вільне Слово», «Розвага», «Розвіт», «Просвітний Листок». Із часів визвольних змагань 1917–1921 рр. збереглися окремі випуски «Вістей Української Центральної Ради» (Київ, 1917 р.) та «Вісника Українського Військового Генерального Комітету» (Київ, 1917 р.). До цінних видань 1920–1930-х років належать: «Борітеся-Поборете!» (за 1920–1922 рр.), «Воля» (Відень, 1919–1921 рр.), «Літературно-Науковий Вісник» (Львів, 1922–1932 рр.), «Вістник» (ред. Дмитра Донцова, Львів, 1932–1939 рр.), «Заграва» (Львів, 1923–1924 рр.), «Тризуб» (Париж, 1925–1940 рр.), «Рідна Мова» (Варшава, 1933–1939 рр.), «Записки Історико-філологічного відділу Української Академії Наук» (Київ, 1919–1929 рр.);

2) відділ рукописних пам'яток і архівних колекцій. До цього відділу належать рукописи і листування, документи установ і громадських організацій. За словами В. Міяковського, з найбільш важливих документів були машинопис творів Юрія Клена, Тодося Осьмачки, Уласа Самчука, Докії Гуменної, Софії Парфанович та ін.;

3) відділ речових пам'яток і музейних колекцій. Наймолодший відділ – був сформований у 1962 р. В основу його колекцій становлять речі й витвори мистецтва українців:

– картини та малюнки (твори Миколи Шрамченка, Мирослава Радиша, Юрія Павловича, Олекси Повстенка, скульптори В. Сім'янцева, С. Литвиненка, Володимира Винниченка, Володимира Кивелюка, Ганни Журко та ін.);

– старовинний образ Євангелиста Луки (В. Міяковський його в описі виділяє окремо) й оформлення «Енеїди» І. Котляревського;

– витвори скульптури (А. Дараган, М. Кравчук, С. Литвиненко, В. Матюсин, Б. Мухин, М. Німців, А. Павлось, А. Сологуб, В. Сімянців, М. Черешньовський);

– колекції поштових карток мистецького, етнографічного й історичного характеру з видами українських міст і пейзажів;

– фотографічні колекції з різних переселенських таборів. В них зображувалося життя з таборів, церковні відправи, надмогильні пам'ятки тощо. До колекцій також входять фотографії родини Лесі Українки, альбоми роботи Петра Олексієнка, 7 альбомів фотографій, впорядковані М. Марковським у Регенсбурзі;

– колекція старовинних і новітніх географічних карт (мапи Г.Л. де Боплана, Гомана й інших картографів XVII ст., мапа околиць Берестечка 1818 р.);

– філателістична колекція;

– колекція афіш і анонсів різних вистав. За словами Володимира Міяковського, особливу історико-культурну цінність мають колекції п'ятьох таборів для переміщених осіб у Німеччині – в Аугсбурзі, Ашафенбурзі, Берхтесгадені, Міттенвальді, Регенсбурзі [3, с. 8–10].

У 1966 р. Музею-архіву було офіційно надано ім'я Дмитра Антоновича – першого організатора музейно-архівної справи серед української діаспори [4, с. 206].

Висновки. Було досліджено процес формування Архіву-музею Дмитра Антоновича при УВАН у США. З'ясовано, що установа є правонаступницею Музею визвольної боротьби України в Празі. Ініціатором створення Музею-архіву став Володимир Міяковський. Спершу установа розміщувалася в таборі переміщених осіб Зоммер-Казерне (Аугсбург) «з пуделка американських продуктів». У 1950-х роках Музей-архів переїхав до США. У 1960-х рр. сформовано головні відділи: відділ друкованих видань і книжкових колекцій; відділ рукописних пам'яток і архівних колекцій; відділ речових пам'яток і музейних колекцій.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Вбачається поглиблений аналіз діяльності очільників Музею-архіву імені Дмитра Антоновича, вивчення роботи його окремих відділів, виявлення напрямів співпраці з інституціями пам'яті українських діаспорних осередків й іноземних народів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович М. (1995). 50-річчя Української Вільної Академії Наук. *Український Історик*. Нью-Йорк, Торонто, Київ, Львів, Мюнхен: Українське Історичне Товариство, №1/4. С. 76–81.
2. Лавріненко Ю. Від пуделка до будинку з колонами (етюд про один культурний подвиг). *Нові дні*. Торонто: Нові дні, 1972. Ч. 265. С. 1–3.
3. Міяковський В., Волошина О., Іванівська Т. Музей-архів ім. Дмитра Антоновича. Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1967. 12 с.
4. Палієнко М. (2002). Скарбниця української історії в США (з історії створення та діяльності Музею-архіву ім. Д. Антоновича Української Вільної Академії Наук). *Студії з архівної справи та документознавства*. К.: 2002. Т. 8. С. 204–210.
5. Сидорова О. Внесок В. Міяковського у формування і функціонування музею-архіву УВАН у США. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2015. Вип. 1, С. 41–45.

6. Федорова Л. Д. Музей Визвольної Боротьби України. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 7: вебсайт. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&Muzej_vyzvolnoi. (Дата звернення: 06.10.2025).
7. Швидкий В.П. Міяковський Володимир Варламович. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2009. Т. 6: вебсайт. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21IMiyakovsky_V_V. (Дата звернення: 06.10.2025).

REFERENCES

1. Antonovych M. (1995). 50-richya Ukrainsoi Vilnoi Akademii Nauk. *Ukrainsky istoryk*. New York, Toronto, Kyiv, Lviv, Munchen: Ukrainske Istorychne Tovarystvo. №1/4. S. 76–81.
2. Lavrinenko Y. (1972). Vid pudelka do budynku z kolonamy (etud pro odin kulturny podvyh). Toronto: Novi dni. Ch. 265. S. 1–3.
3. Mijakovsky V., Voloshyna O., Ivanivska T. (1967) Myzej-archiv im. Dmytra Antonovycha. New-York: Ukrainska Vilna Academia Nauk u USA, 12 s.
4. Palienko M. (2002). Skarbnutsia ukrainsoi istorii v SSHA (z istorii stvorennia ta dialnosti Muzeju-archivu im. D. Antonovicha Ukrainsoi Akademii Nauk). *Studii z archivnoi tz dokumentoznavstva*. Kyiv: T. 8. S. 204–210.
5. Sydorova O. (2015). Vnesok V. Miyakovsoho u formuvania i funktsionuvania muzeju-archivu UVAN u SSHA. *Visnuk Kyivskoho nationalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorica*. Kyiv: Kyivsky Nationalny universytet imeni Tarasa Shevchenka. Vyp. 1. S. 41–45.
6. Phedorova L.D. (2010). Myzej Vyzvolnoi borotby Ukrainy. *Encyclopedia istorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, T. 7. Retrieved from http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&Muzej_vyzvolnoi.
7. Shvydkyj V.P. (2009). Miyakovsky Volodymyr Varlamovich. *Encyclopedia istorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, T. 6. Retrieved from http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21IMiyakovsky_V_V.

Siabro Ihor

3rd year student of history, Ph.D. in History,
Petro Mohyla Black Sea National University,
Mykolaiv, Ukraine,

Lead Archivist of the Information Technology Department,
Central State Archive of the Higher Authorities
and Administration of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

igor.g.syabro@gmail.com

ORCID iD 0000-0002-5533-5567

CREATION OF DMYTRO ANTONOVYCH MUSEUM-ARCHIVE

Annotation. The article analyzed the history of the creation and activities of Dmytro Antonovych Museum-archive. It describes the structure of the institution and the sources of Ukrainian National memory preserved in this Museum-archive. The Museum-archive had three de-

partments: printed publications and book collections department; manuscript and archival documents department; and material artefacts and museum collections department. This departments preserve collections of art works (paintings, graphics, sculptures, etc.), archival documents (political, civil and cultural activities of Ukrainian emigrants), posters from Ukrainian cultural groups in emigration etc. One of Ukrainian activists was Volodymyr Miyakovsky who initiated the creation of Dmytro Antonovych Museum-archive at Ukrainian Free Academy of Sciences in New York (the United States of America). This institution is the successor to the Museum of the Ukraine Liberation Struggle in Prague, as some of the exhibits and documents stored in that museum were taken to the United States. The Museum-archive also preserves artifacts from other Ukrainian émigré institutions. V. Miyakovsky worked for some time at the Museum of the Liberation Struggle of Ukraine in Prague. On February 14, 1945, the facade of the museum was damaged as a result of the American bombing of Prague. Volodymyr Miyakovsky and a number of Ukrainian scholars began to rescue the exhibits of this institution. First, the archivist moved to Augsburg (Sommekaserne camp), where he began to store historical artefacts in American food boxes. In 1950, a significant number of Ukrainians emigrated to Canada and the United States and established branches of the Ukrainian Free Academy of Sciences in these countries. On V. Miyakovsky's initiative, historical artefacts were transported to New York and the Dmytro Antonovych Museum-Archive was established in New York.

Keywords: Dmytro Antonovych Museum-archive, Ukrainian Free Academy of Sciences, Volodymyr Miyakovsky, Museum of the Ukraine Liberation Struggle in Prague.

Подано до друку: 03.11.2025 р.

Пам'яткознавчі
П-15 студії: проблеми, практики, перспективи розвитку : зб. наук. пр. /
Ред. кол.: Коляда О.І., Горькова А.О., Мокроусова О.Г. та ін. ;
Київ. наук.-метод. центр по охор., реставр. та використ. пам'яток
історії, культури і заповід. територій. Ніжин : П.П. Лисенко М. М.
2025. Вип. 3. 356 с.
ISBN 978-617-640-716-4

Збірник містить актуальні наукові дослідження з питань пам'яткознавства, музеєзнавства й охорони культурної спадщини.

Видання розраховане на музейних працівників, учених, аспірантів і студентів, що навчаються за спеціальністю «музеєзнавство» та «пам'яткознавство», а також усіх, хто цікавиться історією, музейною справою і пам'яткознавством.

УДК 904(477):06.51(477)

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ПАМ'ЯТКОЗНАВЧІ СТУДІЇ:

проблеми, практики, перспективи

збірник наукових праць

випуск 3

Редагування – *В.М. Дорошев*
Коректура – *Л.А. Іванченко*
Фото на обкладинці – *К.Ю. Денисов*
Макетування і верстка – *Л.І. Лисенко*

Відповідальний за випуск – *О.Г. Мокроусова*

Редакційна колегія залишає за собою право на стилістичне, лексичне, орфографічне та пунктуаційне редагування матеріалів.

Надані авторами рукописи не рецензуються і не повертаються.

За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів
відповідає автор (автори) публікацій.

Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів) публікацій.

Підписано до друку 17.12.2025 р.
Формат 70х100/16. Ум. друк. арк. 28,96.
Обл.-вид. арк. 30,04. Наклад 100 прим.
Зам. № 2343.

Видавець і виготовлювач

ПП Лисенко М. М.

м. Ніжин, пл. Гоголя, 13,

тел.: +380-067-4412124; e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників та розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.